

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

**ВПЛИВ КОМУНІКАТИВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ
НА ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
Й ОСОБИСТІСНІ РЕСУРСИ ЛЮДИНИ
В УМОВАХ ДІЇ ДЕСТАБІЛІЗАЦІЙНИХ ФАКТОРІВ
НА СУСПІЛЬСТВО**

Колективна монографія

За науковою редакцією І.М. Зварича

Чернівці
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
2022

УДК 316.77
В 80

*Друкується за ухвалою Вченої ради
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
(протокол № 12 від 01 грудня 2021 р.)*

Рецензенти:

Борисюк А.С. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології та філософії Буковинського державного медичного університету

Палуча М.В. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедрою загальної та практичної психології НДУ ім. Миколи Гоголя

Волошина В.В. – доктор психологічних наук, доцент професор кафедри теоретичної та консультативної психології факультету психології НПУ імені М.П.Драгоманова

В 80 Вплив комунікативно-інформаційного простору на психологічні особливості й особистісні ресурси людини в умовах дії дестабілізаційних факторів на суспільство : монографія / за наук. редакцією І.М. Зварича. – Чернівці: Чернівецьк. нац. ун-т, 2022. – 344 с.

ISBN 978-966-423-000-0

Монографія містить результати роботи колективу кафедри психології ЧНУ над науковою темою кафедри з найбільш актуальних аспектів фундаментальних проблем сучасності.

Для викладачів ВНЗ, студентів спеціальностей «Психологія», «Практична психологія», «Соціальна педагогіка»; практикуючих психологів і всіх, кого цікавить дана тема.

ISBN 978-966-423-000-0

УДК 316.77

© Чернівецький національний
Університет імені Юрія Федьковича, 2022

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
------------	---

РОЗДІЛ 1. ВПЛИВ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ СУСПІЛЬСТВА НА ІНДИВІДУАЛЬНУ ТА МАСОВУ СВІДОМІСТЬ

1.1. Психологічні аспекти охлократизації суспільної свідомості українського етносу.....	6
1.2. Імітаційна діяльність як маніпулятивна технологія соціально-психологічного впливу.....	17
1.3. Вплив інформаційних технологій на особистісні ресурси людини в умовах дестабілізаційних факторів суспільства.....	31
1.4. Місце та роль Інтернету в комунікативному просторі країни.....	60
1.5. Аналіз впливу соціальних стереотипів, відтворених засобами масової комунікації, на масову свідомість.....	88
1.6. Віртуалізоване мислення сучасної людини.....	120
1.7. Копінги та психологічний захист у пристосуванні людини до вимог інформаційного суспільства.....	138

РОЗДІЛ 2. ОСОБИСТІСТЬ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

2.1. Проблема психологічного та психічного здоров'я підлітків в сучасних суспільних умовах.....	170
2.2. Актуалізація проблеми прояву поведінкових девіацій підліткового віку в сучасному суспільстві.....	184
2.3. Психолого-педагогічні особливості формування толерантності у дітей дошкільного віку.....	215
2.4. Мотивація та її ресурси в інформаційному освітньому просторі.....	227
2.5. Психологічні особливості професіоналізації студентів на етапі навчання у закладі вищої освіти.....	252
2.6. Аксіопсихологічне проектування життєвих досягнень особистості: ціннісно-цільові чинники.....	282
2.7. Відображення комунікативно-інформаційного простору у факторній структурі самопрезентації студентів: гендерний аспект.....	309
2.8. Роль критичного мислення у виборі тактик самопрезентації.....	332

АВТОРИ РОЗДІЛІВ:

- 1.1. ЗВАРИЧ Ігор.
 - 1.2. ЧАПЛАК Ян.
 - 1.3. ГАРКАВЕНКО Ніна.
 - 1.4. ЧУЙКО Галина.
 - 1.5. ДОСКАЧ Світлана.
 - 1.6. ЧУЙКО Галина, ЗВАРИЧ Ігор, ЧАПЛАК Ян.
 - 1.7. ЧАПЛАК Ян, ПРОСКУРНЯК Ольга, СТЕПАНЕНКО Ольга.
-
- 2.1. ГАРКАВЕНКО Ніна, СОБКОВА Світлана.
 - 2.2. СОБКОВА Світлана.
 - 2.3. КУЗНЄЦОВА Катерина, КОМІСАРИК Марія.
 - 2.4. ПОЛІЩУК Оксана.
 - 2.5. АНДРЕЄВА Ярослава.
 - 2.6. ГУЛЯС Інса.
 - 2.7. ГАЙСОНЮК Наталія.
 - 2.8. ГАЙСОНЮК Наталія, ЗЕЛІНСЬКА Вікторія

ВСТУП

Інформаційне суспільство, в напрямку побудови якого розвиваються передові країни світу, Україна та цивілізація в цілому: глобалізація й інтенсифікація виробництва, поступове та невпинне збільшення його ефективності; новітні технології та їх проникнення в усі сфери життя; зростання ролі інформації та знань і тих, хто ними володіє; миттєва передача даних на далекі відстані, в усі куточки світу, де є Інтернет, – всесвітня електронна павутина, здатна не лише містити величезні потоки інформації, але й проникнути всюди, з'єднуючи країни, суспільства, організації й окремих людей. Можливо, з часом і подальшим розвитком суспільства зникнуть соціальна та політична нестабільність і непередбачуваність, війни та конфлікти різного плану, економічна нерівність, поліпшиться/наздожене рівень технологій виробництва й адекватного використання різних корисних гаджетів робота усіх гуманітарних сфер соціуму (освіти, охорони здоров'я, культури в цілому тощо). Сподіваємося. Проте поки що – маємо те, що маємо: інформатизуємося, переходимо подекуди у цифровий формат (як навчання, так і документації), але ж відстаємо, і серйозно, від розвинених країн світу, тому суспільний і технічний прогрес частіше імітуємо: ми вміємо майстерно робити вигляд, що у нас усе гаразд, як має бути.

І практично риторичним у цьому контексті залишається питання: чи насправді інформаційне суспільство є благом для людини? Відповіді немає.

Як чувається пересічна, не надто освічена як інформаційно, так і технічно/технологічно людина (не «білий комірець» і не айтишник) в інформаційному суспільстві? Доволі неоднозначно: з одного боку, вона не може не помічати зовнішніх процесів і змін, які відбиваються і на її житті, принаймні, частково, та не реагувати на них, в силу її розуміння об'єктивної ситуації, з іншого, - їй доволі незатишно у суспільстві, яке надто багато говорить про непересічну цінність кожної людини, кожного громадянина, про власну чи то гуманітарну, чи гуманістичну спрямованість на підвищення рівня життя та забезпечення благополуччя кожного, проте задеклароване залишається лише на словах чи на папері; на додачу, саме вдосконалення інформаційних технологій, покликане ще більше полегшити працю людини, перетворилося на вишукане мистецтво маніпуляції індивідуальною та суспільно свідомістю.

Тому в цілому самопочуття та ситуація людини в сучасному суспільстві, яке нестабільне і постійно, подекуди не прогнозовано, змінюється (іноді – хаотично, в мало зрозумілому напрямку), найдоречніше описати словами Г.Лебона: це піщинка серед маси інших піщинок, долею яких розпоряджається вітер.

РОЗДІЛ 1

ВПЛИВ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ СУСПІЛЬСТВА НА ІНДИВІДУАЛЬНУ ТА МАСОВУ СВІДОМІСТЬ

1.1. ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ОХЛОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ

Актуальність проблеми охлократизації суспільної свідомості визначається загальним характером ризиків, що приховані в самій суті демократії як механізму організації та структурування етнічних спільнот. Аналіз сфер суспільної свідомості дозволяє показати зародження охлократичних ознак, що як феномен у перспективі має вірогідну тенденцію через легальні демократичні процедури втілитися у владі, супроводжуючи диктатурну практику управління суспільством.

З античних часів проблема охлократизації знаходилася в полі зору філософів, соціологів, політиків. Антична концепція запобіжників, що знижували ризики охлократизації суспільної свідомості, спиралася на обґрунтування комплексу заходів, які формували суспільство усвідомленої, освіченої позиції щодо формування та структурування демократичних інституцій держави.

Сучасне осмислення цієї проблеми в найрізноманітніших аспектах охоплює надзвичайно широкий спектр проблематики функціонування та розвитку демократії. Базовими, знаковими для ХХ сторіччя теоріями та концепціями стали праці М. Бердяєва, І. Буніна, М. Маклюєна, Д. Мережковського, Х. Ортеги-і-Гассета, Дж. Сторі, П. Сорокіна, Ф. Фукуями, Е. Гіденса та інших.

У вітчизняній науці вивчення сфер суспільної свідомості в поєднанні зі специфікою розвитку нової цивілізації (політика, економіка, мораль, культура, психологія тощо) доволі розлоге та різноманітне. Загальний контекст названих проблем наша наука презентує в тому обов'язі специфіки змісту та функціональності гуманітарної сфери, що відповідає актуальним і стратегічним викликам сучасності.

Осмислення теоретичної сфери суспільної свідомості українців, зокрема й у площині соціальної психології, дещо сором'язливо обходить акцентованість саме на охлократизації, керуючись, можливо, міркуваннями етичного характеру стосовно довготривалої історії формування міфу про «мудрий народ».

Наша мета полягає у спробі зосередження уваги саме на аспекті аналізу загальних ознак охлократизації як актуальних чинниках формування змісту «глухих часів» сьогодення.

Охлократія як проблема, що супроводжує людство з античності, загострюється завжди, коли у суспільстві виникає відчуття приходу «глухих часів» чи безпосереднього переживання останніх. Платон, Аристотель, Перикл та інші, аналізуючи демократію як державний устрій, так чи інакше торкалися охлократії як влади натовпу, влади мас. В узагальненому розумінні охлократія у той чи інший спосіб, з тих чи інших причин і характеру історичного розвитку суспільства на певному етапі є ознакою кризи, виродження демократії. Остання при збереженні всіх інституцій, усіх правових запобіжників свого існування в легітимний спосіб перетворюється на охлократію. Тобто натовп, маса обирає владу, перетворюючи її за суттю на тиранію на чолі з демагогом в античні часи та на чолі з популістом – у наші (Кессиди, 2003 : 30-32).

Духовна сфера античних греків великою мірою в питаннях демократичних основ організації суспільства оберталася навколо поняття «пайдея», яке об'єднувало своєю семантикою освіту, виховання, культуру, тобто загальний характер необхідних складників становлення громадянина, точніше становлення людини-громадянина полісу, що здатний переконувати, обирати та бути обраним. І в такий спосіб реалізувалася ідея людини як самостійної цінності. Пайдея – сфера формування та реалізації основного досягнення античної культури – свободи людини та довіри до її розуму. Виховання людини в такій атмосфері забезпечувало, на думку філософів, здатність реалізувати громадянську позицію при структуруванні та формуванні влади шляхом переконання. Передбачалося, що за таких умов можливий суспільний діалог, у якому раціональна позиція врівноважує права та можливості усіх учасників. Саме таким був вияв довіри до людського розуму, прояву раціоналізму в політичному житті полісу (Кессиди, 2003).

Антична демократія – вершинне досягнення всесвітньо-історичного значення. Античний громадянин полісу – взірцевий творець і реалізатор демократичного устрою суспільства, що сповідує ідею довіри до свободи людини та її розуму і на цій основі демонструє на практиці втілення політичного раціоналізму.

Окремі недоліки, слабкі місця та загрози, притаманні античній демократії, в новітні часи набули характеру домінуючих ознак. І основна з них – охлократія. З початку ХХ сторіччя інтелектуали Європи відчували та передбачали повну перемогу натовпу, прихід «грядущого хама».

Сьогоднішні демократії, декларуючи рівність серед рівних, право кожного обирати та бути обраним, насправді логікою та суттю свого формування та функціонування, остаточно відсікли народ від безпосередньої участі в політичних процесах, перетворивши його на

електорат, який утратив усі безпосередні горизонтальні соціально-правові зв'язки та перетворився на натовп, охлос.

Для привертання на свій бік електоральної більшості сучасні демократії маніпулятивними технологіями політологічних схем цинічно потурають смакам, уподобанням, прагненням і очікуванням натовпу, апелюють не до його електорату, розуму, а до його почуттів та інстинктів.

Засіб впливу на електорат у цьому процесі не переконання, а навіювання. Багатотисячні, в українському новітньому досвіді – стадіонні демократичні акції, нічим не відрізняються від велелюдних шоу, на яких політики – шоумени якомога яскравіше (участь співаків, акторів, журналістів) намагаються подати електоратові – охлосу привабливу для нього картинку майбутнього, використовуючи патріотичну чи ліберальну (залежно від складу аудиторії, географії розташування тощо) демагогію. Так замикається коло історичного початку та кінця демократії. Те, чого намагалася уникнути антична демократія, стало нормою. Середня людина, за Х.Ортегою-і-Гассетом, перемогла, стала гегемоном (Ортега-і-Гассет, 1994 : 15-139). Охлократія – тріумф середньої людини. Ця, на перший погляд, перемога мала би надавати охлосові переваги в усіх сферах буття: політиці, економіці, освіті, побуті і т. ін. Насправді – це міф. Навіяна перемога, а не перевага переконань при виборі, насправді є ілюзією як причетності до політичного процесу, так і до використання плодів цієї перемоги. Результат такого вибору в сучасній демократії завжди один і той самий: усунутий від участі в прийнятті рішень охлос, декларативні можливості – просто декларації, а натовп, не усвідомлюючи цього, очікує до наступних виборів зіграти роль засобу здобування влади.

Інколи вибір охлосу до певної міри може збігтися з вибором народу, тієї частини суспільства, що зорієнтована на осмислене, раціонально організоване буття держави. Так сталося в Україні після Революції Гідності. Пробуджена революцією пасіонарна частина народу спонукала певну кількість охлократизованої маси відчувати відповідальність за себе та за долю держави. Але відповідальність – це індивідуальна позиція щодо зовнішніх обставин, вона завжди є причиною дискомфорту, протистояння. Середня людина, основа охлосу, свій комфорт цінує понад усе. Усе, що загрожує цьому комфортові, сприймається вороже.

Процес активного відтоку з народного сектору суспільства до охлократичного зумовлений закономірним післяреволюційним розчаруванням.

Згідно з теорією двостадійності політичної революції, ми знаходимося в другій стадії, за якої співається хвала визволителям від

самої революції, на відміну від першої, де лунала хвала визволителям від старого порядку. Тепер охлос хоче позбутися визволителів першої стадії революції та повернутися до комфортного існування, потребуючи лідера, що втілює та пропагує цей комфорт, навіть гарантує його вже завтра (Сторі, 2005).

Зрозуміло, що всі аспекти загостреної суперечностями післяреволюційної та воєнної діяльності порушують комфорт середньої людини, навіть безпосередньо загрожують їй у потенції. Це – основа напруги, тривоги, роздратування. А вибори – шанс досить швидко та загалом легко все поміняти на прийнятні для охлосу координати структурування, орієнтації, керування, пояснення та прогнозування його комфортного існування. Це ілюструє соціологічний закон розвитку масових настроїв (Сорокин, 1992 : 41-46).

Ми живемо в так звані «глухі часи», які породжують тільки формальних лідерів, бо політична система, що не спроможна поки що набути нової якості, у фрагментарній за суттю картині політичної культури соціуму, виявляє прагнення охлократичної більшості. Лідер майже в усіх випадках історичних періодів, що зветься «глухими часами», відповідає запитам більшості (Сорокин, 1992). Таким загалом сьогодні є змістовний і функціональний характер політичної сфери суспільної свідомості нашого етносу. «Глухі часи» не довготривалі в історичних вимірах, тому якісні та кількісні зміни в політичній культурі закономірні та дають надію на набуття нашою політичною системою нової якості. Кількість людей, що керуються раціональними, усвідомленими принципами відповідальності вибору й участі в демократичних процесах, збільшиться.

Маси повстали, щоб протягом століття змінити докорінно картину демократії в її змісті, характері, структурі, функціонуванні та доцільності загалом. При збереженні всіх демократичних норм демократія, як ми вже зазначали, за суттю перетворилася на свою протилежність. Лідерство в багатьох випадках здобувають не кращі чи талановиті, а багаті, нахабні й артистичні. За сьогоднішніх умов, наприклад, Солон, засновник афінської демократії, не мав би жодних шансів перемоги на виборах, бо виглядав би не так, бо зарозумно би говорив, бо його аргументи були б безпорадні перед семантикою демагогічної простоти політиків-власників чи улюбленців (за певну оплату) ЗМІ.

Мисляча частина суспільства відрізана волею більшості від участі у політичній діяльності. Вона сама у своєму скептичному ставленні до обраної охлосом влади сором'язливо, а почасти – і бридливо, сторониться будь-яких контактів з нею. Це явище посилює

безпорадність, непрофесійність, загальну неспроможність владних структур у сфері управління державою. У країнах зі старими й уже сталими демократичними традиціями політична еліта сформувалася загалом як класова спільнота правлячих кіл великого капіталу, де випадково обрані загалом відповідають основним параметрам статусу політика з усіма його здібностями, підготовкою та перспективами.

Випадковість охлократичного вибору найбільш вірогідна в суспільствах становлення демократії, якою є Україна.

У західних демократіях при загальному, за суттю теж охлократичному, характері виборів, демократичні інституції утримують суспільства від хаосу, дають достатньо обмежений фактичний доступ до можливості бути обраним без певної попередньої селекції за класовими, освітніми й економічними ознаками та характеристиками, мінімізують проникнення критичної кількості представників охлосу до влади. Тому натовп поки що не має можливості безпосереднього впливу на приймання рішень і формування політики загалом. Він усунений від політики, і найближчим часом потрапити у площину її творення шансів у нього немає. Його політична функція обмежена участю у виборах.

В Україні відсутність вказаних традицій та механізмів загрожує можливістю формування охлократичної тиранії. Український охлос агресивніший саме через відчуття цієї можливості, що посилилася та закріпилася результатом вибору стадіонної демократичної процедури 2019 року.

За законом концентрації влади ми спостерігаємо нестримне бажання президентських структур присвоїти собі не властиві для цієї гілки влади функції під приводом виконання народних прагнень (Сорокин, 1992).

«Народ» у своїй охлократичній частині гаряче підтримує такі тенденції в управлінській практиці офісу президента. Так поступово посилюється загроза руйнації демократично структурованої системи розподілу влади з усіма негативними наслідками для майбутнього держави.

Наголосимо, описана ситуація наочним прикладом повсякденної владної діяльності набуває часом загрозливого характеру, бо, як уже зазначалося, охлос безпосередньо присутній на всіх рівнях управлінської вертикалі та постійно демонструє недолугість, інтелектуальну ницість, убогий загальноосвітній рівень загалом.

Охлократичний запит суспільства в цей момент нашої історії цілком утілюється і так виявляє основні ознаки соціальної психології, аналіз і розуміння яких вимальовує основні семантичні складники цього запиту та пояснює характер його реалізації в повсякденній практиці існування.

Однією із найхарактерніших ознак охлосу є прагнення унісону, однаковості, уніфікації-індеферентизму, в найширшому і всеохопному його розумінні, в усіх, без винятку, сферах буття.

У такому тлумаченні індиферентизм, безумовно, передбачає нігілізм як реакцію на виокремлення чого-небудь із невиразного й однобарвного загального контексту існування. Тобто він передбачає агресивну реакцію на все, що порушує одноманітність – лоно комфорту охлосу. Саме тому сумнозвісне новітнє гасло «яка різниця» якнайповніше виражає суть психології соціальної свідомості охлосу.

Виокремлення із загального контексту уніфікованого змісту існування вимагає зосередження уваги на ньому та визнання його наявності, присутності як фактору впливу та необхідності вибору, оцінки. Саме це – причина дискомфорту, роздратування, агресивного заперечення. Визнання існування виокремленого вимагає визначення індивідуальної позиції щодо нього.

Рівень правової сфери соціальної свідомості на емпіричному (буденному) рівні повсякчас демонструє нам крайні прояви нігілізму; соціологічні дослідження цієї сфери, починаючи від побутового рівня та закінчуючи усіма без винятку рівнями правоохоронної ієрархічної структури свідчить про жахаючий характер і обсяг нехтування законами держави. Горезвісна корупція, що визнана міжнародними інституціями, не обмежується тільки високими щаблями влади. Остання тільки реалізує, бо має можливість, у більших обсягах і сумах те, що низи в повсякденному житті практикують від рівня ЖРЕПів до рівня місцевих судів і прокуратур.

У національній сфері суспільна свідомість охлосу в той чи інший спосіб (агресивно чи байдуже) виявляє себе постійним небажанням чітко окреслити свою позицію щодо мови, національної ідентифікації, проблеми державотворення, проблеми внутрішньої та зовнішньої політики тощо. Визначення такої позиції передбачає наявність у духовній сфері індивіда тих світоглядних основ, що дозволяють стати над собою, визнати щось більше та важливіше за себе, що, безсумнівно, передбачає наявність принципів, які повсякчас потребують свого обстоювання, захисту, обґрунтування, а тому потенційно небезпечні для їхнього носія: вони конфліктні.

Комфорт охлосу – це комфорт самодостатніх для себе індивідів, які усім задоволені, вони не страждають рефлексивними нападами особистості, внутрішній (духовний) світ якої усвідомлюється нею як вічна проблема співвідношення мікро- і макрокосмів з її неосяжною глобальністю та безконечною нюансністю, з усіма контрастами,

конфліктністю й антагонізмом, який вона, особистість, безнастанно намагається врівноважити та гармонізувати. Вищі рівні свідомості – це джерело тривоги, сумнівів, екзистенційної позиції самостояння перед вічністю. Ця позиція вимагає визначення чітких координат у суті та смислі буття стосовно себе в ієрархії аксіологічних уподобань від тваринного до небесного рівнів.

Індивід маси – це особа, що є носієм однорідності, одностайності, без самоусвідомлення, традицій, ґрунту, це об'єкт маніпуляцій, носій звульгаризованої спрощеної картини світу – результату в основному інстинктивного осягнення профанної дійсності, носій ненависті до інтелекту, втілення абсолютної порожнечі в трансцендентних вимірах людської духовності. Національна сфера суспільної свідомості кожного етносу в описаних параметрах постає в повному обсязі, яскраво та переконливо в повсякденних виявах і актах діяльності на всіх структурних рівнях етносу.

Моральна сфера, що є результатом регуляції суспільно схваленої поведінки членів суспільства, в своїх традиційних основах зазнає непоправної деформації під впливом як вже описаних вище факторів буття, так і під впливом явищ, що проникли в усі сфери діяльності етносу в останні десятиліття (Шайгородський, 2007 : 5-10).

Мораль як суб'єктивне начало саморегуляції, самообмеження, самооцінки, самоусвідомлення та відповідальності за своє існування та існування ближніх об'єднує в собі, інтегрує загальний контекст буттєвого потенціалу індивіда, в якому останній реалізовує весь обсяг переконань і принципів, які забезпечують його самореалізацію як факту окремого, одиничного буття.

В атмосфері описаного нами іденферентизму з нігілістичним до всього виокремленого, одиничного ставленням такі поняття моральної сфери суспільної свідомості як добро, зло, громадський обов'язок, гідність, честь, справедливість, совість тощо розмиваються, інтерпретуються ситуативно, утилітарно, втрачають чітку семантику їхнього розуміння і функціонування як структуроутворюючих основ, що формують цілісність суспільства.

Фрагментарність політичної сфери нашого буття є наочною ілюстрацією перш за все фрагментарності, розірваності моральної сфери суспільної свідомості, яка в ціннісних орієнтаціях позбавлена єдиних, загальноприйнятих точок відліку і координат.

Коли аксіологічна шкала моральної сфери розмита, деформована, межі традиційної бінарної опозиції «добро – зло» з усім обсягом її семантичного наповнення стають аморфними та свавільно

інтерпретованими, тоді суспільство керується не принципами самореалізації його членів, а використовує засоби адаптації. Останні передбачають конформізм як буттєву стратегію. Для пом'якшення відчуття руйнації особистісної цілісності, сприймання всього спектра буття без розрізнювання протилежностей, допущення розмитих меж принципово важливих ціннісних основ називають толерантністю. Насправді толерантність у такому контексті це – сором'язлива, евфемістична, загалом фальшива заміна морально-духовної всеїдності.

У сучасній цивілізації (остання третина 20-го початок 21-го сторіччя) визначальними стали матеріально-виробничі засади організації, функціонування та спрямування соціокультурного поступу людства дорогою інформаційного опанування й управління світом. Це епоха бурхливого, агресивного науково-технічного розвитку. Основні риси цього процесу – уніфікація, глобалізація, урбаністичне забарвлення усіх сфер існування. Попри всі позитивні досягнення новітньої доби, зокрема підвищення рівня життя, зниження смертності, розширення освітнього простору тощо, все гостріше на перший план проблем людства виходять питання політичної, соціальної, етнічної, расової, гендерної, релігійної нерівності – світ поляризується. У чіткому поділі на «золотий мільярд» та «країни третього світу» приховані причини тероризму («війна цивілізації»), військових протистоянь і повномасштабних війн.

Під впливом цих факторів відбулися відчутні зміни в моральній сфері суспільної свідомості загальноцивілізаційного масштабу. Глобалізаційні процеси формують потребу в продуктивному прагматичному розумові як основі комп'ютеризованої, віртуалізованої, інформатизованої реальності, в якій зароджується та формується віртуально залежна людина із заниженою здатністю до реального спілкування (соціальної взаємодії), відчужена від світу і самої себе, зі слабким психічним, духовним і фізичним здоров'ям (Маклюен, 2007).

Звідси ж «великий розрив» соціальних цінностей, про які писав Ф.Фукуяма, руйнування основ інституту сім'ї, дестабілізаційні ознаки соціальних структур (Фукуяма, 2005).

Прагматизм розуму новітньої людини як домінуючий у моделюванні дійсності та її керуванням фактор нехтує сферою людяного, морального, духовного. У прагматичній моделі прискорення, збільшення об'ємів і кількості у виробничому процесі губиться людина як така. У цій моделі її присутність обмежена виробничою, і жодною іншою, функціональністю.

Відсутність комунікації в соціумі, віртуальна залежність і заміщення цифровою сурогатністю реального життя, екзистенційна самотність, відсутність соціальної взаємодії (відчуття солідарності) тощо спричиняє відчутні зміни в поведінці, мисленні та моралі як інтегрованої системі вищих цінностей людства.

Національна українська моральна сфера суспільної свідомості входила в загальний соціокультурний контекст нової цивілізації та засвоїла його наприкінці 90 – початку 2000 років. Після абсолютної дезінтеграції соціальних обов'язків, духовної, моральної, етнічної, загалом світоглядної дезорієнтації, без належного осмислення та вироблення захисних механізмів, під потужним наступом новітніх викликів і спокус, наш етнос у великій своїй частці сприйняв спрощені, звulгаризовані, деформовані українською дійсністю на зламі століть морально-етичні, духовні, естетичні та утилітарні знакові маркери споживацького суспільства як визначальні буттєві основи, як шлях до успіху та процвітання. Тому протиправне матеріальне розшарування в соціумі, аморальне, за своєю суттю принизливе, існування значної частини суспільства, виправдання матеріальним зиском порушень морально-етичних норм співіснування (кумівство, хабарництво, правовий нігілізм, крадійство, бандитизм тощо) були сприйняті як належне, атрибутивне, поведінкове та загалом світоглядне формування основ соціального існування.

Загальна характеристика охлократизації української суспільної свідомості саме у вказаний період і в описаний спосіб сформувалася як більш-менш стійка ознака, що на останніх виборах реалізувалася з усіма своїми рисами світоглядного, духовного, морально-етичного, освітнього й управлінського рівнів.

В естетичній сфері суспільної свідомості сконцентований, структурований та ієрархізований континуум, тобто суцільна площина безперервного поновлення, взаємопроникнення, утвердження та заперечення, витончення і універсалізації, виокремлення та узагальнення образів, понять, термінів і дискурсів – це площина ідеального, духовного рівнів свідомості, де естетичний ідеал з усім його образним, теоретичним, філософським операціональним потенціалом презентує інструментарій самореалізації особистості в її екзистенційному та трансцендентному вимірах.

Сучасна цивілізація, цивілізація мас, орієнтована на споживання та розважання. Абсолютне несприйняття справжньої літератури, кіна, театру, музики тощо переважною більшістю нашого етносу відображає за-

гальний характер становлення людини мас до мистецтва як фундаментальної форми художньо-образного засвоєння та відображення світу.

Спрощена, вульгарна за формою та змістом масова культура, як явище, насамперед ринкове, пронизує всі, без винятку, сфери людського існування – моду, побут, рекламу, ЗМІ, політичну сферу та сферу розваг. На останню, власне, і спрямований увесь потенціал виробництва продукту масової культури. Шоу як основний маркер сучасної цивілізації формує уподобання, смаки, цінності й ідеали середньої людини. Естетика шоу – це синкретичне масове дійство, в якому всі учасники демонструють унісонне (інтерактивне) функціонування, а класичний закон уподібнення в атмосфері світлових, акустичних, візуальних і т. ін. ефектах демонструє максимально експресивну форму реалізації, бо в таких дійствах створюється ілюзія демократичної рівноправної та рівнозначної співучасті.

Звідси, наприклад, фанатські спільноти, що остаточно та всеохопно поглинають можливість індивідуального, окремого існування. Усі учасники таких спільнот максимально ідентифікують себе з кумиром, уподібнюються йому в усьому. Це показове явище сучасності, воно відображає механізм і зміст уніфікації, індиферентизму.

У такій системі координат різко оголюється антагоністичний за змістом і вартістю поділ на елітарну та масову культури. Класичне мистецтво витісняється на периферію суспільної свідомості, а сучасні взірці художньої творчості затребувані надзвичайно малою часткою соціуму. Література, кіно, музика, театр тощо як факти мистецтва для рецептивного процесу вимагають зосередженої уваги, естетичної та загальноосвітньої підготовки. Цей процес доволі складний і в кінцевому результаті в більшості випадків сумний. Справжнє мистецтво показує-розказує не як весело жити, а як не страшно помирати, як буття виправдовує факт своєї наявності та знаходить засоби подолання своєї часової кінцевості. Тут не до розваг.

В унісонній доступності масової культури розмиваються ідеали національних естетичних основ, що великою мірою формує національний нігілізм – одну з найнебезпечніших для буття етносу проблем.

Спрощена картина світу, що вимальовується масовою культурою, пропонує її споживачеві легковажний, зорієнтований на вічне свято стиль буття, де все, що напружує чи тривожить, інтерпретується «по приколу», виводиться в площину висміювання, блюзнірського знущання чи цинічного нехтування.

Спрощений зміст, вульгарна форма, брендова фальшива винятковість атрибутивного нарцисизму, агресивне нав'язування

світові смаків і кухонного рівня теоретичних сентенцій, нетерпимість до окремішнього індивідуального естетичного самоусвідомлення – це характерні ознаки естетики українців, яка виражає цілісну картину суспільної свідомості загалом і своїм змістом забарвлює охлократичний контекст «глухих часів» нашого буття.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що в найзагальніших характеристиках основних базових сфер суспільної свідомості нашого етносу спостерігаються явні ознаки охлократизації. У політичній, правовій, моральній та естетичній площинах ці ознаки демонструють як загальноцивілізаційні новітні тенденції їх формування та функціонування, так і суто українські, що зародилися на межі тисячоліть і мають тенденцію до збереження та розвитку в дещо автономному, саме нашому контексті.

References

Berdjaev, N. (1991). *Novoe srednevekov'e [New Middle Ages]*. Moskva: Nauka [in Russian].

Fukujama, F. (2005). *Konec istorii i poslednij chelovek [End of story and last person]*. Moskva: AST, 2005 [in Russian].

Kessidi, F. (2003). *Ot mifa k logosu: Stanovlenie grecheskoj filosofii [From Myth to Logos: The Rise of Greek Philosophy]*. SPb., Pp.30-32 [in Russian].

Kopylova, S. (2007). Do pytannja pro vplyv masovoi' kul'tury na ekzystal'nje pole ljudyny [On the question of the influence of mass culture on the existential field of man]. *Grani*, 4, 78-85 [in Ukrainian].

Maklujen, M. (2007). *Ponimanie media: Vneshnie rasshirenija cheloveka [Understanding Media: External Human Extensions]*. Moskva: Kuchkovo pole [in Russian].

Muljarchuk, Je. (1995). Buttja ljudyny – buttja moral'ne [Human existence is a moral being]. *Geneza. Filos. studii'. Specvyp.* [in Ukrainian].

Ortega-i-Gasset, H. (1994). Bunt mas [Mass riot] (pp.15-139). Ortega-i-Gasset H. *Obrani tvorj.* Kyi'v: Osnovy, 1994. [in Ukrainian].

Shajgorods'kyj, Ju.Zh. (2007). *Suspil'na moral' jak systema cinnostej [Public morality as a system of values]* (pp.5-20). Pravovi zasady zahystu osobystisnyh cinnostej ta suspil'noi' morali / Ukladachi Ju.Zh. Shajgorods'kyj, K.P.Merkotan. Kyi'v : Ukrai'ns'kyj centr politychnogo menezhmentu [in Ukrainian].

Skurativs'kyj, V. (1976). Z notatok pro masovu kul'turu [From notes on mass culture]. *Vsesvit*, 1, 161-167 [in Ukrainian].

Sorokin, P. (1992). *Chelovek. Civilizacija. Obshestvo [Human. Civilization. Society]*. Moskva: Politizdat [in Russian].

Stori, Dzhon. (2005). *Teorija kul'tury ta masova kul'tura [Theory of culture and mass culture]*. Harkiv: Akta [in Ukrainian].

Tkach, O. (2010). Instytucijni zagrozy stabil'nosti novyh demokratij [Institutional threats to the stability of new democracies]. *Visnyk acional'noi' akademii' derzhavnogo upravlinnja pry Prezydentovi Ukrai'ny. Serija: Politychni nauky*, 1, 41-46 [in Ukrainian].

1.2. ІМІТАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК МАНІПУЛЯТИВНА ТЕХНОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ

На сучасному етапі становлення наукової психології особлива увага науковців на найбільш значимому рівні приділяється саме соціальній імітаційній діяльності як маніпулятивній технології соціально-психологічного впливу. Тобто дослідження сьогодення щодо вивчення проблематики саме імітаційної діяльності в соціумі досить актуальні. Можна спостерігати дуже широкий спектр так званого «ланцюгового» (послідовного) проєктування тих чи інших соціальних імітаційних конструктів, створення в масовій свідомості різноманітної гами симулятивних штучних образів, що, в свою чергу, широко представлені майже в усіх соціальних сферах діяльності людини та суспільства в цілому. До прикладу, маніпулятивні імітаційні процеси можна спостерігати в культурі, економіці, політиці, системах медицини, науки й освіти тощо. Саме така масштабність розгалуженості імітаційних процесів маніпулятивного характеру вказує на те, що імітація в соціальних сферах життєдіяльності являє собою досить своєрідний феномен соціально-психологічного впливу, що має місце сьогодні у будь-якій реально існуючій системі суспільних відносин.

Така, поширена в усіх сферах життя людини варіативність прояву маніпулятивної імітаційної діяльності найперше зумовлена тим, що в сучасних умовах появи будь-якої кризової ситуації того чи іншого суспільства активізується процес певного проєктування щодо удосконалення концептуального мислення, рівня загальної культури, способів життєдіяльності соціуму тощо. У процесі саме таких досить масштабних і розгалужених новоутворень беруть свій початок суттєві перетворення активного характеру в тих чи інших варіаціях соціальних організацій. Тобто можна спостерігати відповідні утворення модифікацій новітнього характеру в адаптації людини до суспільного буття, що, в свою чергу, кардинально змінюють саму детермінованість процесу оптимізації взаємодії індивідуальності та суспільства.

Імітація виступає невід'ємним елементом загальної культури того чи іншого суспільства та може позитивно чи негативно впливати на соціальні процеси, що в ньому відбуваються. Сьогодні дуже не просто визначити характер соціально-психологічного впливу соціальної імітації щодо його екологічності та здійснювати контроль прояву його варіативності на теренах цифрового світу (Андрєєва, Чаплак, 2018). Таке явище як соціальна імітація має

тенденцію до постійних видозмін у різних сферах життєдіяльності людини зокрема, та соціуму в цілому. Ці процеси зумовлені, в першу чергу, новітнім періодом досить стрімкого переходу суспільства від індустріального до постіндустріального з певними ознаками масштабної біфуркації (хаотичності) та, в свою чергу, потребує нагального перегляду фундаментальних парадигм організації, змісту та забезпечення конструктивного технологічного інструментарію відповідних соціальних інституцій щодо їх ефективності (Чапак, Собкова, Собков, 2019).

Саме ці фундаментальні парадигми виступають основними імітаційними стратегіями, які переважно визначають ключові новоутворення стратегічних мотиваційних механізмів для здійснення соціально-психологічного впливу на окрему особистість і суспільство взагалі. На думку Т. Шалюгіної, в епоху постмодерну індивід занурюється у віртуальну реальність симуляцій і все більше сприймає навколишній світ як певний «спектакль» чи ігрове середовище, чітко усвідомлюючи умовність цього середовища, управління його параметрами та можливість/неможливість виходу з нього (Шалюгіна, 2012 : 5).

Однією з основних особливостей сучасного суспільства є саме наявність широкого кола інструментарію для створення штучних симулятивних образів масової свідомості. Ці штучні симулятивні образи здійснюють неабиякий вплив на психіку індивідів і соціальні процеси в цілому. Як зазначають К. Панкратова та Л. Шмігірілова, основною їх особливістю, навіть небезпекою, виступає те, що вони мають мало спільного з реальною соціальною дійсністю чи не мають її взагалі (Панкратова, Шмігірілова, 2013).

Окрім цього, досить важко визначити рівень екологічності імітаційної діяльності через стрімке зростання технологічного інструментарію новітніх інформаційно-комунікаційних систем у процесі передачі інформації. А це, в свою чергу, може призвести до того, що в діяльності соціальних інституцій буде зростати суттєвий деструктивний (неекологічний) потенціал імітаційності. З цього приводу можна зробити припущення, що сучасне «лавинне» становлення технологічної індустрії цифрового світу створює потужний інструментарій соціально-психологічний впливу на відповідні просторово-часові варіації життєдіяльності особистості та створення інноваційних форм і способів комунікації у суспільстві тощо (Андрєєва, Чапак, 2018). Технологічний інструментарій кіберпростору може негативно впливати на перетворення в

соціальної реальності через посилення у житті суспільства ролі тих чи інших образів і стереотипів реальності, при цьому заміщуючи саму ж таки соціальну реальність. Як зазначають К. Панкратова та Л. Шмігірілова, симулятивна реальність припускає певну взаємодію людини не з об'єктами, речами, процесами, а з їхніми образами (Панкратова, Шмігірілова, 2013). Тобто соціальна реальність стає все більш «оманливою» та нереальною, що підтверджується зростанням у життєдіяльності суспільства ролі різноманітних симулякрів – певних образів реальності, що, в свою чергу, виступають заміником самої ж таки реальності.

Така технологічна індустрія цифрового світу набагато потужніше впливає безпосередньо в теперішньому часовому режимі на суспільство, ніж «усталені», вже наявні технологічні системи. Але інші технологічні системи сучасності у своїй більшості тісно взаємопов'язані між собою саме на основі технологічного інструментарію цифрового світу, а то й узагалі підпорядковані прогресивному та новітньому технологічному інструментарію кіберпростору, що, у свою чергу, в лінійно-прогресивному режимі змінюється та удосконалюється. Тобто технологічний прогрес безупинно проникає в усі прояви та форми суспільного життя, інформаційних взаємовідносин, створюючи при цьому новітню форму сприйняття людиною і соціумом буття.

Інколи можна спостерігати досить сумбурний і хаотичний розвиток цих технологій, а це вказує на те, що відповідним соціальним інституціям дуже складно здійснювати контроль тих чи інших інформаційно-комунікативних «марафонів» щодо рівня їх екологічності (Чуйко, 2018). Особливо цей контроль досить важко здійснювати в життєдіяльності суспільства, де наявні ті чи інші прояви кризових варіацій. У такі періоди суспільних перетворень завжди набирає обертів прогресія саме маніпулятивних технологій із застосуванням саме імітаційної діяльності.

Ці небезпечні технології маніпулятивності ефективно діють на тих особистостей, яким притаманні такі риси, як не сформованість / недостатня сформованість певного рівня лабільності свідомості та «ціннісного поля». Така несформованість може бути зумовлена соціально-психологічною та соціально-статусною перехідністю певної соціальної групи, відсутністю життєвого досвіду в особистості тощо. Саме нестійкість як іманентна характеристика свідомості особистості дозволяє маніпулятивно впливати на людину. Тобто певні варіації фантомів, симулякрів, утопічних ідеалів нестабільного

(кризового) суспільства у більшості випадків можуть сприяти формуванню у людини хибної свідомості / усвідомлення парадоксального типу, підвищуючи при цьому рівень вірогідності маніпуляції свідомістю особистості (Сорокін, 2012).

З метою аналізу й опису характеристики моделей соціальної поведінки особистості в різних сферах життєдіяльності та повсякденної діяльності індивідуальності у науковому дискурсі ученими дуже часто застосовуються такі терміни, як «імітаційна діяльність», «соціальна імітація», «імітація-маніпуляція», «імітація-симулякр», «імітація-наслідування», «маніпулятивна імітація», «імітаційні процеси», «імітація» тощо. Це свідчить про те, що поняття «імітація» та механізми її проявів проходять певне осмислення в сучасному науковому світі.

Окрім цього, проблемний спектр, у межах якого можна розглядати феномен імітацій, набуває досить масштабного характеру, включаючи в себе визначення змісту інших понять. З цього приводу К. Панкратова та Л. Шмігірілова зазначають, що феномен імітацій може охоплювати зміст понять симулякра та симуляції, віртуальності, віртуальної реальності й інших термінів і понять, що є близькими за змістом до поняття імітації (Панкратова, Шмігірілова, 2013). Сьогодні кількість наукових праць, що присвячуються зазначеній проблематиці, невпинно зростає. Наприклад, Д. Ельконін (Ельконін, 1994) зробив великий внесок у розуміння ігрової суті імітаційного моделювання та про демонстрував, що воно виступає основою поетапного психічного розвитку людини, оволодіння індивідом різноманітними видами діяльності дітей; Т. Закірова (Закірова, 2015) висвітлює у своїх працях соціальну імітацію як один із феноменів сучасної культури нашого суспільства; Ю. Волков (Волков, 2016) досліджує таке поняття, як «соціальна імітація» в розрізі соціальної символічної реальності; Т. Шалюгіна (Шалюгіна, 2012), у свою чергу, вивчає певні прояви імітації в соціальному просторі та досліджує її як феномен поведінки та свідомості; С. Кара-Мурза (Кара-Мурза, 2005) вивчає імітацію в контексті технологій маніпуляцій соціально-психологічного впливу в нестабільних (кризових) суспільствах, досліджуючи при цьому її безпосередній вплив на соціальні інституції; такі науковці-дослідники, як С. Дементьєв і Н. Нариков (Нариков, Дементьєв, 2017) аналізують імітаційну діяльність людини та соціуму на рівні цифрових конструктів (кіберконструктів) теперішнього суспільства; Н. Мухамеджанова (Мухамеджанова, 2016) аналізує такий феномен як

соціальна імітація у розрізі модернізації сучасного суспільства та визначає його як один із механізмів цієї модернізації; Ж. Тощенко (Тощенко, 2013) зазначає у своїх дослідженнях про те, що переважна більшість ознак імітаційно-маніпулятивної діяльності притаманні суспільствам саме із демократичним устроєм, де соціальна імітація може бути представлена в ролі корупціогенного фактору; К. Панкратова та Л. Шмігірілова (Панкратова, Шмігірілова, 2013) виокремлюють у своїх працях конструктивні й імітаційні практики, досліджуючи їх вплив і прояви на теренах соціальної реальності; Н. Тітова (Тітова, 2014) вивчає імітаційні процеси маніпулятивного характеру в сфері соціальних інституцій науки й освіти; Л. Корел (Корел, 2005) висвітлює імітаційні механізми адаптації людини в соціальному середовищі; К. Красавіна (Красавіна, 2012) розрізняє такі форми імітаційної діяльності у процесі соціальної адаптації людини як імітація-симулякр та імітація-наслідування, визначаючи при цьому їх безпосередній вплив на становлення особистості та суспільства; Д. Окунєв (Окунєв, n.d.) досліджує соціальні форми імітаційної діяльності через призму аналізу їх у розрізі проблем трудової сфери організацій; інша група дослідників вивчає імітаційну діяльність як один із важливих критеріїв кризового суспільства (Чаплак, Собкова, Собков, 2019); А.Рубанова (Рубанова, 2011) розглядає різновиди та причини імітації в трудовій системі та висвітлює це поняття як результат неправильної системи управління в організації; Е. Ільясова (Ільясова, 2013) виокремлює у своїх напрацюваннях імітаційний підхід, висвітлюючи його в напрямі проєктування розвиваючого інформаційного середовища освіти в умовах сучасної школи тощо.

На сучасному етапі становлення соціальних інституцій можна спостерігати те, що в певних суспільних процесах проявляється досить потужний потенціал маніпулятивних технологій із використанням саме соціальної імітаційної діяльності. Тобто ті чи інші соціальні процеси, що відбуваються в суспільстві, можуть характеризуватися маніпулятивною соціальною імітаційністю. Це підтверджує дослідження певних процесуальних характеристик життєдіяльності суспільства у теперішньому часі (Кара-Мурза, 2005). З цього приводу потрібно зазначити, що соціальна імітаційність притаманна суспільству взагалі. Так, науковець-дослідник Т. Закірова вказує на те, що в наші дні соціальна імітація стала повсякденним феноменом для нашого суспільства (Закірова, 2015).

З позиції К. Панкратової та Л. Шмігірілової, симулякр, чи імітації являють собою різновид соціального буття. У цьому бутті його

символічна нематеріальна реальність здійснює спроби видати себе за певну «речову» матеріальну реальність. А це, в свою чергу, викривляє адекватне уявлення про реальний світ для масової свідомості (Панкратова, Шмігірілова, 2013).

Т. Закірова робить акцент на тому, що соціальна імітація являє собою феномен, «вбудований» у реально існуючу соціальну систему певних суспільних відносин; при цьому вона притаманна кожному суспільству як відповідна невід'ємна підсистема його загальної культури, окрім цього, соціальна імітація може бути спрямована як на руйнування, так і на творення (Закірова, 2015). Тобто, виступаючи одним із основних важелів гармонійного розвитку як особистості зокрема, так і суспільства в цілому, соціальна імітаційна діяльність за відповідних умов може мати руйнівний характер.

Імітаційна діяльність та імітаційний світ, за твердженням Ж. Бодріяра, утворює псевдобуття. Дослідник зосереджує свою увагу на тому, що в такому псевдобутті функціонує недостовірне, хибне, інформація ілюзорного характеру (Бодріяр, 1996). І це, як зазначають Н. Нариков і С. Дементьєв, є фундаментальною причиною порушення безпеки суспільства й особистості на теренах інформаційно-комунікативного простору цифрового світу (Нариков, Дементьєв, 2017: 243).

Ж. Бодріяр у своїх дослідницьких доробках називає цей феномен смертю соціального. Наслідком атомізації, індивідуалізації та соціального уособлення/відокремлення може бути те, що соціум як наявна значущість інтерсуб'єктності може перестати існувати взагалі. На думку науковця, відбувається процес руйнування формальної реальної соціальності, існуючої інституціалізованої соціальності, на зміну їй, у свою чергу, приходять неформальна, тобто неінституціалізована соціальність (Бодріяр, 1996). У процесі інформаційної комунікації на теренах цифрового світу масова свідомість може зазнати досить значних деформацій. Так, наприклад, може відбуватися формування тих чи інших ідеальних образів дійсності, що будуть замінювати й імітувати саму ж таки існуючу соціальну реальність.

При цьому, за Т. Шалюгіною, масштабне розповсюдження симулятивних образів може мати відповідні наслідки для самої ж таки особистості, серед яких потрібно назвати (Шалюгіна, 2011: 16):

- ескапізм (прагнення людини втекти від дійсності (соціальної реальності) в уявний світ своїх ілюзій);

- шизофренізацію («розщеплення» свідомості суб'єкта, коли він «зростається» з відповідним симулякром, що, в кінцевому результаті, може призвести до появи ознак шизофренічної особистості, якій властивий ефект подвійної присутності);
- консьюмеризм (ідея про можливість досягнення соціальної переваги, щастя через споживання, залежність від речей, що стають символом належності до тієї чи іншої соціальної групи).

У філософії поняття «імітація» описане як соціальне явище, що побудоване на певних процесах соціальної взаємодії та яке виступає як сукупність (набір) соціальних технологій, соціокультурних практик і риторично-комунікативного стратегіального апарату суб'єктів соціальних дій, спрямованих на підміну та символізацію за допомогою певного насичення соціальності ілюзорними (симулятивними) образами реальності в тій чи іншій соціальній сфері, її спрощеною подібністю – симулятивною (імітаційною) реальністю. На основі цього в особистості формується відповідна модель соціальної поведінки, що побудована на викривленому, придуманому чи недостовірному сприйнятті соціальної реальності.

Окрім цього, імітація може бути засобом руйнування чи підтримки (творення) відповідного соціального устрою. Соціальна імітація спроможна деякий проміжок часу зберігати наявний (існуючий) образ світу в стабільному суспільстві. Але в умовах політичної нестійкості та соціальної невизначеності імітаційні практики владних інституцій, що можуть деструктивно діяти у корисливих власних інтересах, можуть здійснювати неекологічний соціально-психологічний вплив руйнівного характеру на суспільство (Шалюгіна, 2011: 35).

Л. Корел (Корел, 2005), визначаючи основні механізми соціальної адаптації, називає як один зі структурних її елементів імітаційний механізм. Тобто цей механізм застосовується за таких соціальних умов і факторів, коли людину заставляють застосувати саме цей, а не будь-який інший спосіб дії. На думку Л. Корел, імітаційний механізм адаптації потрібно розглядати в таких трьох основних аспектах:

- 1) аспект соціальних детермінант і факторів, що, в свою чергу, зумовлюють потребу індивідуальності чи групи в певному рівні гармонізації своїх засобів і цілей на основі механізму соціальної адаптації;
- 2) аспект послідовного ланцюга відповідних поведінкових актів індивіда, що реалізують цю його потребу;

3) аспект мети адаптації, що можна досягнути особистістю чи групою за допомогою імітаційного механізму (Корел, 2005).

У процесі аналітики соціальних імітацій у життєдіяльності багатьох суспільств виявляється, що саме цей феномен наочно представляє різноманітні перешкоди, як зазначає Ж. Тощенко (Тощенко, 2013), хвороби та вади у конструктивному функціонуванні усіх, без винятку, соціальних інституцій, перш за все в економіці та політиці, в духовному та соціальному житті тощо. На сьогоднішній момент соціальна імітація досить часто виступає результатом (наслідком) діяльності (неусвідомленої чи усвідомленої), коли можуть утворюватися штучні умови явищ і процесів, що, в свою чергу, спрямовані на досягнення корисливих, уявно суспільно значущих корпоративних чи групових цілей. Окрім цього, в даних умовах може відбуватися неконтрольний (стихийний, сумбурний) розвиток держави та суспільства на всіх рівнях. Такий процес, у свою чергу, може загрожувати їх існуванню утворенням деградаційних варіацій, а певні спроби справитися із цим потоком проблематичних нюансів, подолати його, можуть не приносити очікуваного ефекту (Тощенко, 2013 : 47). З цього приводу Г. Чуйко зазначає, що саме абсурдизація соціальних процесів і кліпова хаотичність подачі інформації можуть виступати як маніпуляція суспільною та індивідуальною свідомістю (Чуйко, 2019 : 12).

Тобто на теренах нестабільного (кризового), перехідного суспільства маніпулятивна соціальна імітаційність може проявлятися в діяльності різних соціальних інституцій. А це, в свою чергу, може досить стрімко підвищувати рівень хаотичного (біфуркаційного) розвитку. Маніпулятивну імітацію ми не завжди можемо розглядати із самого початку, але це дуже розповсюджене явище на теренах нестабільного, перехідного суспільства. Причин тут може бути досить багато: людський фактор, недосконала система відбору персоналу, неоптимальний чи й узагалі деструктивний варіант самого ж таки бізнес-процесу тощо.

Як зазначає Т. Шалюгіна, поняття соціальної імітації досить тісно взаємопов'язане із таким поняттям як соціальна реальність. Ключова проблематика дослідження такого явища як соціальна імітація зумовлена переважно певною «незрозумілістю» її основ в онтологічному спрямуванні та досить низьким рівнем розробленості й апробації методологічного інструментарію на практиці. Тобто концептуалізація вимагає певного уточнення самого ж таки змісту концепту соціальної імітації згідно з таким поняттям як «соціальна реальність» (Шалюгіна, 2011: 33). Саме в соціальній реальності

конструктивні варіації імітаційної діяльності виступають однією зі стратегій психічного розвитку особистості (Ельконін, 1994).

Це пояснюється тим, що таке поняття як «соціальна філософія» розглядається як знання про суспільство, тобто як певна представленість соціального в мисленнєвій сфері особистості, що, в свою чергу, припускає встановлення позиції індивіда «мислячого» у співвідношенні до оточуючої його соціальної реальності. Філософсько-соціальний аналіз такого явища як «соціальна імітація» найперше базується на відповідних теоретичних підходах як певних способах концептуалізації філософського спрямування соціальної реальності, що утворилися в контексті світоглядної орієнтації тієї чи іншої епохи та виражали тип і стиль мислення (Шалюгіна, 2011: 33).

К. Красавіна (Красавіна, 2012) акцентує свою увагу на тому, що термін «імітація» має семантичний аналог – відтворення, наслідування. Саме в такому значенні поняття «імітація» застосовувалося науковцями-дослідниками (філософами, соціологами, психологами тощо) класичного періоду щодо ключового механізму засвоєння певних рольових норм і моделей поведінки (Красавіна, 2012 : 93). Так, наприклад, у науковій психології проблематика наслідування в дитинстві подається в класичній формі. Наслідування або імітація-наслідування – це така форма поведінки індивіда, що в процесі розвитку постійно зазнає певних змін, забезпечуючи при цьому комунікативну та пізнавальну функції. Але, потрібно зазначити, що, не зважаючи на суттєві досягнення в експериментальному дослідженні такого поняття як наслідування (імітації-наслідування), певна проблематика в інтерпретації цього феномену зберігається актуальною і до теперішнього часу.

Наслідування, в першу чергу, виступає механізмом впливу через сприйняття зразка наслідування, певного прикладу. Наслідування існує не тільки в суспільстві, але й у тваринному світі. Воно, в свою чергу, може бути вимушеним/усвідомленим і невимушеним. Тобто наслідування – це один із ключових механізмів формування та трансформації рис і особливостей особистості (Москаленко, 2007: 45). Так, наприклад, імітацію-наслідування в психоаналітичній теорії розглядають як психологічний механізм соціалізації первинного рівня (первинної соціалізації): згідно з концептуальними засадами теорії психоаналізу, сприйняття рольових норм і функцій дитиною побудоване на безпосередньому копіюванні відповідних моделей поведінкових паттернів її батьків. За З. Фрейдом, імітація – це скоріш за все психологічний процес, ніж соціальний, так як, в свою чергу, пов'яза-

ний зі становленням гендерної та психосексуальної ідентичності індивіда в його індивідуальній історії життя (Красавіна, 2012 : 93).

За допомогою наслідування (його безпосереднього впливу) формуються не тільки елементарні навички діяльності індивіда, але й духовні цінності: смаки, схильності, ідеї, ідеали, світогляд, манера поведінки тощо. Також наслідування є фундаментом емпатії й основним механізмом у формуванні самосвідомості особистості тощо (Москаленко, 2007: 45). Окрім цього, досліджуючи соціальні процеси, що відбуваються в суспільстві, Г. Тард (Тард, 2011) охарактеризував таке явище «наслідування» як основу соціальної взаємодії. За допомогою цього феномену науковець здійснював спроби пояснити різноманітні суспільні процеси, вважаючи його фундаментальним. Г. Тард розрізняв наслідування-імітацію за наслідуванням рухів і їхньою послідовністю (внутрішнє-зовнішнє), за ступенем усвідомленості (нелогічне-логічне) (Тард, 2011).

Окрім цього, Г. Тард (Тард, 2011) указує на те, що саме функціональність наслідування (імітації-наслідування) базується на відтворенні тих чи інших винаходів у соціумі, їх розповсюдженні й уніфікації. В. Москаленко, в свою чергу, зосереджує увагу на тому, що саме за допомогою наслідування забезпечується стабільність і прогрес соціальних відносин у суспільстві. Тобто відбувається процес збереження традицій і розповсюдження нововведень у людському середовищі (Москаленко, 2007: 45).

На думку, Т. Шалюгіної, соціальна імітація – це явище соціальне за своєю природою, що може проявлятися, крім відповідного прагнення до копіювання, у викривленні реального світу. В основі такого різновиду імітації знаходяться певні процеси тих чи інших соціальних дій акторів, що, в свою чергу, пов'язані з підміною смислової предметної реальності за допомогою конструювання соціальної реальності символічного характеру. Окрім цього, імітація – це такий процес, у якому інтенційність тих чи інших соціальних дій може сприяти:

а) відповідній символічній легітимізації особистих суб'єктів на основі реалізації певних імітаційних практик;

б) аналізу ставлення «масової людини» до існуючої домінуючої влади в певний період (Шалюгіна, 2011).

Результатом такого виду імітації виступає симулятивна реальність як певний результат сукупно-зумовленого суб'єктивного соціально-психологічного впливу тих чи інших політичних риторик, візуально-вербальних практик, соціальних технологій

тощо. Сучасне суспільство постійно в процесі свого існування та розвитку стикається з імітаційною діяльністю основних суспільних інститутів і політиків. Тим паче, що ці імітації інколи досить важко виявити через те, що у процесі їх створення використовується різноманітний арсенал психологічного впливу маніпулятивного характеру. Тобто сьогодні імітуються демократичні процедури та норми – політичний плюралізм, вибори, свобода судів, преси тощо. Так, наприклад, у певних державах імітується в цілому громадянське суспільство, «славне історичне минуле», минула велич імперії. На фоні відповідної владної та політичної риторики реформування та модернізації можуть імітуватися процеси певної кількості соціальних інституцій того чи іншого суспільства тощо (Шалюгіна, 2011 : 35).

На думку К. Красавіної, відповідно до вивчення імітації у соціальній поведінці особистості чи груп потрібно застосовувати два генетично пов'язані між собою поняття: «імітація-симулякр» та «імітація-наслідування». Їх можна виокремити як дві стратегії імітаційної діяльності. Хоча вони за своєю операціоналістичністю виступають як дві різні стратегії, та водночас споріднені між собою. Ці два стратегічні напрями являють собою відповідне відтворення того чи іншого зразка, але в ситуації імітації-наслідування має місце, в першу чергу, саме наслідування, у процесі якого чітко відтворюється копія змістової рольової діяльності. Ця стратегія знаходиться в межах ціннісних колективних переваг (уподобань) суспільства (Красавіна, 2012 : 100). Так, наприклад, одна із найважливіших переваг технології ігрового імітаційного моделювання, за Д. Ельконіним, полягає в тому, що в першу чергу відбувається моделювання важливих ознак соціальної реальності (створюються моделі міжособистісного спілкування, відбувається обмін цінностями тощо) (Ельконін, 1994).

У стратегії ж «імітація-симулякр», яка відчужена від ціннісних переваг, відтворюється (копіюється) тільки зовнішня форма відповідного зразка. Оскільки ціннісні переваги є ключовим аспектом соціальної наступності, то «імітація-симулякр» не зорієнтована на певні соціальні цінності. Тобто, такий стратегічний напрям як «імітація-симулякр» має чітке спрямування тільки на індивідуальне цілепокладання (Красавіна, 2012 : 100-101).

Основними структурними елементами феномену соціальної імітації, за Т. Шалюгіною, є:

- ті чи інші соціальні дії, виступаючи при цьому впровадженням відповідних принципів у масову свідомість;

- певний відхід від раціональності, що може, в свою чергу, призвести до викривлення, а в певних ситуаціях, – і до руйнації (знищення) фіксованого смислу, притаманного соціальній реальності в сприйнятті та комунікативному спілкуванні;
- прагматичність соціальної імітації як певної діяльнісної практики суб'єктів соціуму;
- фактор побудови символічної реальності (Шалюгіна, 2011 : 35).

Аналіз основних елементів структури соціальної імітації дає можливість у цілому зрозуміти суть і зміст цього феномену як категорії інтегративного характеру не тільки в теоретичному спрямуванні, а й у практичному.

Н. Мухамеджанова зазначає, що соціальна імітація не завжди негативна, вона може характеризуватися і як позитивна. Перш за все, імітація виступає як один із основних механізмів оновлення суспільного середовища, яке, в свою чергу, ще не цілком достатньо має в своєму арсеналі духовні передумови для ефективного розвитку. Культура як інерційна, консервативна система на низькому рівні акомодується до соціальних змін теперішнього часу. Саме тому рух, на думку дослідниці, від імітації до справжньої новації, від «здаватися» – до «бути», є досить тривалим процесом, ускладненим конфліктами, протиріччями, «відкатами» у розвитку» (Мухамеджанова, 2016: 120).

Соціальна імітаційна діяльність маніпулятивного характеру відповідного соціального інституту, що використана з метою створення певної симулятивної реальності, може, в свою чергу, впливати, «заражаючи» інші інституції соціальних сфер. Так, наприклад, досить тривала імітаційно-маніпулятивна діяльність економічних і політичних інститутів може чинити вплив на утворення маніпулятивної соціальної імітації в освіті, науці, медицині тощо. Тобто однією з особливостей суспільного розвитку в сучасних умовах виступає досить велика кількість штучних образів симулятивного характеру масової свідомості, що утворюються у різноманітних соціальних інституціях. У свою чергу, вони активно здійснюють вплив на психіку індивідів і соціальні процеси, що відбуваються. На нашу думку, для більш ґрунтовного аналізу такого поняття як «імітація» потрібно його вивчати ще й за критерієм «зараження» як однією з основних технологій соціально-психологічного впливу маніпуляції. Так, наприклад, Г. Лебон зазначав, що зараження виступає одним із найбільш дієвих і результативних методів впливу лідерів на групи. Усі дії й емоції у

натовпі можуть досить швидко перетворюватися на «заразні». Дослідник у своїх наукових напрацюваннях акцентував увагу на тому, що сам процес наслідування за своєю природою виступає одним із проявів психічного зараження. Г. Лебон описав багато історичних прикладів, коли почуття та певні смисли, вірування, думки за допомогою зараження можуть охопити великі маси людей (Лебон, 2015). Особливо значима роль зараження серед числених груп населення. До цих явищ можна віднести різноманітні течії в мистецтві, медицині, літературі, захоплення модою тощо. Зміст переважаючих емоцій у масах може визначати зміст самого ж таки зараження (Москаленко, 2007 : 47).

Якщо ж розглядати соціальну імітацію як стратегію, побудовану на маніпулятивних технологіях, то такі механізми її виникнення та застосування як провокація, демагогія, профанація, фальсифікація, перформанс, ілюзія, на нашу думку, будуть виступати як її технологічний інструментарій. У більшості випадків під час соціального імітаційного процесу маніпулятивного характеру з відповідною метою ці механізми можуть використовуватися комплексно. Такий маніпулятивний інструментарій здатний значно посилити соціально-психологічний вплив руйнівного характеру на суспільство загалом і людину в ньому, зокрема, на основі створення додаткової (допоміжної) варіативності для розгалуження соціальної імітаційної діяльності в різних напрямках.

References:

- Andrieieva, Ya.F. Chaplak, Ya.V. (2018). Osobystist v suchasnomu kiberprostorі (pp. 426-438) [Personality in modern cyberspace]. *Osobystist ta yii istoriia: kolektyvna monohrafiia* za red. Chepelievoi N.V. Papuchi M.V. Nizhyn [in Ukrainian].
- Bodriyyar, Zh. (1996). *Simulyakry i simulyatsii. Filosofiya epokhi postmoderna [Simulacra and simulations. The philosophy of the postmodern era]*. Minsk: KrasikoPrint [in Russian].
- Chaplak, Ya.V., Sobkova, S.I., & Sobkov, Yu.V. (2019). Manipuliatyvna imitatsiina diialnist yak odyн iz kryteriiv vyznachennia kryzovoho suspilstva [Manipulative simulation activity as one of the criteria for determining the crisis society]. *Aktualni problemy psykholohii*, Vol. I, 52, 128-135 [in Ukrainian].
- Chuiko, H.V. (2018). Manipuliatyvnist informatsiinoho vplyvu [Manipulativity of information influence]. *TECHNOLOGIES OF INTELLECT DEVELOPMENT*, 2, 8 (19). URL: http://www.psytir.org.ua/upload/journals/2.8/authors/2018_/Chuiko_Galyna_Vasylivna_Manipuljatyvnist_informacijnogo_vplyvu [in Ukrainian].
- Chuiko, H.V. (2019). Sens absurdu i poriadok v khaosi v konteksti informatsiinoho prostoru sotsiumu [The meaning of the absurd and order in chaos in the context of the informational space of society]. *Psyhologichnyj chasopys*, 2 (22), 9-24. DOI: 0.31108/1.2019.2.22.1 [in Ukrainian].

Elkonin, D.B. (1994). *Vvedeniye v psikhologiyu razvitiya [Introduction to Developmental Psychology]*. M.: Trivola [in Russian].

Iliasova, E.N. (2013). Proektirovaniye razvivayushchey informatsionnoy obrazovatelnoy sredy v usloviyakh sovremennoy shkoly: imitatsionnyy podkhod [Designing a developing information educational environment in a modern school: a simulation approach]. *Istoricheskaya i sotsialno-obrazovatel'naya mysl: nauki ob obrazovanii*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/proektirovanie-rzvivayushey-informatsionnoy-obrazovatelnoy-sredy-v-usloviyakh-sovremennoy-shkoly-imitatsionnyy-podhod/viewer> [in Russian].

Kara-Murza, S.G. (2005). *Manipulyatsiya soznaniyem [Consciousness manipulation]*. M.: Izd-vo: Eksmo [in Russian].

Korel, L.V. (2005). *Sotsiologiya adaptatsii: voprosy teorii, metodologii i metodiki [Sociology of adaptation: questions of theory, methodology and methods]*. Novosibirsk [in Russian].

Krasavina, E.V. (2012). Formy sotsialnoy adaptatsii: imitatsiya-podrazhaniye i imitatsiya-simulyakr [Forms of social adaptation: imitation-echo and imitation-simulacrum]. *Vestnik MGU: Sotsiologiya i politologiya*, 4, 93-103. URL: <http://docplayer.ru/42969416-Formy-socialnoy-adaptacii-imitaciya-podrazhanie-i-imitaciya-simulyakr.html>. [in Russian].

Lebon, G. (2015). *Psikhologiya narodov i mass [Psychology of peoples and the masses]*. URL: http://univer.nuczu.edu.ua/tmp_metod/664/Psihologiya_narodov_i_mass.pdf [in Russian]

Moskalenko, V.V. (2007). *Psykhobohiia sotsialnobo vplyvu [Psychology of social influence]*. K.: Tsentru uchbovoi literatury [in Ukrainian].

Mukhamedzhanova, N.M. (2016). Sotsialnaya imitatsiya kak mekhanizm modernizatsii. Istoricheskiye. filosofskiy. politicheskiye i yuridicheskiye nauki. kulturologiya i iskusstvovedeniye [Social imitation as a mechanism for modernization. Historical. philosophical. political and legal sciences. cultural studies and art history]. *Voprosy teorii i praktiki*, 4 (66), Part 2, 117-120. URL: http://scjournal.ru/articles/issn_1997-292X_2016_4-2_29.pdf [in Russian].

Narykov, N.V. & Dementyev, S.A. (2017). Kiberkonstrukt sovremennogo sotsialnogo prostranstva [Cyberconstruct of modern social space]. *Gumanitarniy yuga Rossii*, Vol.6, 3, 241-249. DOI: 10.23683/2227-8656.2017.3.21 [in Russian].

Okunev, D.V. (n.d.). Fenomen imitatsionnoy deyatel'nosti i drugie problemy trudovoy sfery sovremennykh rossiyskikh organizatsiy [The phenomenon of imitation activity and other problems of the labor sphere of modern Russian organizations] URL: <https://rucont.ru/efd/133565> [in Russian].

Pankratova, E.V, & Shmigirilova L.N. (2012). Imitatsii kak tekhnologiya manipulirovaniya massovym molodezhnym soznaniyem [Imitation as a technology for manipulating mass youth consciousness]. *Nauchnyye vedomosti Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Filosofiya. Sotsiologiya. Pravo*, 20 (139), 22, 93-102. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/imitatsii-kak-tehnologiya-manipulirovaniya--massovym-molodezhnym-soznaniem> [in Russian].

Rubanova, A.A. (2011). Obshcheye ponyatiye. formy i prichiny trudovoy deyatel'nosti [General concept, forms and reasons of labor activity]. *Vserossiyskiye zhurnal nauchnykh publikatsiy: nauki ob obrazovanii*, 11, 75-76 [in Russian].

Shalyugina, T.A. (2011). Imitatsiya v obshchestve kak predmet sotsialno-filosofskogo analiza [Imitation in society as a subject of socio-philosophical analysis]. *Teoriya i praktika obshchestvennogo razvitiya*, 8, 33-35. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/imitatsiya-v-obshchestve-kak-predmet-sotsialno-filosofskogo-analiza> [in Russian].

Shalyugina, T.A. (2012). *Imitatsiya v sovremennom rossiyskom obshchestve: sushchnost. subyekty vozdeystviya. sotsialnoye proyavleniye* [Imitation in modern Russian society: essence, subjects of influence, social manifestation]. Avtoreferat dis. ...d.f.n. Rostov n./D [in Russian].

Sorokin, O.V. (2007). *Osobennosti politicheskogo soznaniya molodezhi v usloviyakh nestabilnosti* [Features of the political consciousness of young people in conditions of instability]. Materialy XIV Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii studentov, aspirantov i molodykh uchnykh «Lomonosov-2007» MGU. URL: http://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2007/17/sorokin_ov.doc.pdf [in Russian].

Tard, G. (2011). *Zakony podrazhaniya* [The laws of imitation]. M.: Akademicheskiiy proyekt [in Russian].

Titova, N.B. (2014). Sovremennoye obrazovaniye: kachestvo znaniya ili imitatsiya? [Modern education: quality of knowledge or imitation?] URL: http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/29909/1/apsmkoy_2014_03_64.pdf [in Russian].

Toshchenko, Zh.T. (2013). Novyye liki deyatelnosti: imitatsiya [New faces of activity: imitation]. *Sotsiologiya: Stati i doklady*, 2, 46-60. URL: <http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/97876/1/46-60.pdf> [in Russian].

Volkov, Yu.G. (2016). *Sotsialnaya imitatsiya: opyt analiza simvolicheskoy sotsialnoy realnosti* [Social imitation: the experience of analyzing symbolic social reality]. Rostov-na-Donu : Izdatelstvo Yuzhnogo federalnogo universiteta [in Russian].

Zakirova, T.V. (2014). Fenomen simulyakra kak proyavleniye sotsialnoy adaptatsii [The phenomenon of simulacrum as a manifestation of social adaptation]. *Vestnik OGU*, 7 (168), 50-53 [in Russian].

Zakirova, T.V. (2015). *Sotsialnaya imitatsiya kak fenomen sovremennoy kultury* [The phenomenon of simulacrum as a manifestation of social adaptation]: dissertatsiya kandidata filosofskikh nauk: 09.00.11 Chelyabinsk [in Russian].

1.3. ВПЛИВ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА ОСОБИСТІСНІ РЕСУРСИ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ДЕСТАБІЛІЗАЦІЙНИХ ФАКТОРІВ СУСПІЛЬСТВА

Життєдіяльність людини пов'язана з отриманням інформації через спілкування в соціумі. Тож, соціальне життя людей є по суті інформативною взаємодією. Ця інформація стосується усіх аспектів людської діяльності. Крім того, виділяють технологічний і духовний аспекти діяльності людини. У кожному з них присутні інформаційні ресурси й інформаційний зміст зі своїми стандартами прогно-

зування, планування, реалізації дій, оцінки результатів. Але при цьому інформація двояко впливає на розвиток кожної особистості.

Процеси глобалізації та підвищення мобільності населення вимагають у сучасному світі створення нових форм впливу, зв'язку і координації. Саме тому спостерігається неймовірно швидкий розвиток персональних комп'ютерів і мережі Інтернету, без яких неможливо уявити буденність. І, звичайно ж, цей бурхливий розвиток визначає істотну трансформацію суспільної свідомості й соціальної поведінки, зокрема й особистості.

Сучасне інформаційне суспільство – це становлення цивілізації, в основі якої особлива нематеріальна субстанція, провідною якої є інформація. В інформаційному суспільстві інформація має властивість вступати у взаємодію з духовним і матеріальним світом людини. Отже, інформація формує матеріальне середовище життєдіяльності людини, виступаючи в ролі інноваційних інформаційних технологій (далі – ІТ), комп'ютерних програм, телекомунікаційних проєктів тощо. Водночас інформація є засобом для вибудовування міжособистісних взаємин, які постійно виникають, видозмінюються і трансформуються в процесі переходу від однієї людини до іншої.

Інформаційні технології набули глобального характеру, охопили всі сфери соціальної діяльності людини, при цьому реалізовано гуманістичні принципи управління суспільством і впливу на навколишнє середовище. Інформація набуває пріоритету в порівнянні з іншими ресурсами; також сформовано єдність цивілізації шляхом автоматизованої генерації, пошуку, зберігання, обробки і використання знань. Усе це відбувається паралельно з поширенням дестабілізуючих факторів розвитку суспільства, притаманних сьогоденню.

Перераховані риси інформаційного суспільства породжують безліч проблем, серед яких адаптація особистості до нового інформаційного середовища, яке формують усебічне поширення та використання ІТ. А першоосовною проблеми є сприйняття людиною всього потоку інформації як достовірної, причому доступ до неї став досить простим і швидким.

Інформаційна технологія з'явилася із виникненням інформаційного суспільства. Академік В. М. Глушков уперше проаналізував поняття та перспективи розвитку інформаційних технологій. Становлення і розвиток ІТ, мережевої теорії та дослідження мережевого суспільства є предметом зацікавленості Дж. Барнза, Р. Берта, П. Бурдєс, Дж. Гелбрейта, І. Денисенко, Р. Зиммеля, Р. Інгельгарта, М. Кастельса, О. Князевої, Дж. Коулмена, А. Мальцевої, К. Мітчелл, Я. Море-

но, Р. Равід, Р. Радкліфф-Браун, Дж. Рітцера, Н. Романовського, В. Сороки, Б. Уеллмана та інших науковців.

Проблеми використання Інтернету, інформаційних і комунікативних технологій та їх вплив на суспільство активно досліджувалися як зарубіжними, так і вітчизняними науковцями (В. Андрущенко, Г. Атаманчук, О. Батанов, В. Бебик, А. Біккулов, М. Варій, М. Вершинін, А. Гірник, М. Грачов, М. Кастельс, С. Кара-Мурза, Н. Качинська, М. Клепацький, В. Корнієнко, А. Кочубей, А. Мадатов, О. Маліс, В. Недбай, Г. Почепцов, С. Телешун, С. Хантінгтон, А. Чеснаков, Р. Шайхутдінов, С. Штурхецький та інші). Однак через те, що інформаційно-комунікаційні мережі з'явилися відносно недавно, їх вплив на особистість і особистісні ресурси ще малодосліджений.

Протягом останнього десятиліття тема впливу інформаційних технологій на людину та суспільство в цілому стала особливо популярною. Найбільшу популярність мають праці М. Кастельса. Своє бачення мережевого суспільства теоретик вміщає у ширший контекст технологічної революції і теорії інформаційного суспільства. Теоретичні результати його досліджень є найбільш вдалим узагальненням інновацій у традиції соціологічно-психологічної теорії модерну, що йде від Д. Гелбрейта, Д. Белла, Е. Тоффлера, А. Турена.

Тож спробуємо провести ґрунтовний аналіз особливостей впливу новітніх інформаційних технологій на особистість, особливо в умовах дестабілізуючих факторів розвитку суспільства, які мають тенденцію до зростання і набувають поширення завдяки ІТ.

Тенденція інформатизації суспільства пов'язана насамперед із розвитком комп'ютерної техніки, різноманітного програмного забезпечення, глобальних мереж (Інтернет), мультимедійних технологій. Виникнення та розвиток інформаційного суспільства передбачає широке застосування інформаційно-комунікаційних технологій, яке визначається багатьма чинниками.

Інформаційні технології – це засоби, пов'язані зі створенням, збереженням, передачею інформації, обробкою й управлінням її (*Сучасні інформаційно-комунікаційні 2017* : 7). Цей широковживаний термін охоплює всі технології, які використовуються для спілкування та роботи з інформацією, а саме: апаратні засоби (комп'ютери, сервери, тощо) та програмне забезпечення (операційні системи, мережеві протоколи, пошукові системи...).

Дж. Велінгтон визначає інформаційні технології як системи, створені для виробництва, передачі, відбору, трансформації (обробки) та використання інформації у вигляді звуку, тексту,

графічного зображення і цифрової інформації. Поняття «інформаційно-комунікаційні технології» неоднозначне. Узагалі ІК можна визначити як сукупність різноманітних технологічних інструментів і ресурсів, які використовуються для забезпечення процесу комунікації та створення, поширення, збереження та управління інформацією (Иващенко, Башков, 2012, с. 10).

Постіндустріальна еволюція суспільства, якій притаманні корінні соціальні перетворення у світі і в нашій країні, зокрема, веде до становлення глобальної інформаційної індустрії (вона переживає період технологічної конвергенції). У сучасному інформаційному суспільстві позитивним для розвитку комунікаційного процесу є те, що новітні інформаційні технології дають можливість оперативного доступу до інформації у будь-який час і з будь-якого місця.

Символом електронної епохи стала, звичайно, мережа Інтернет – не просто засіб трансляції, а гіпермедіа, котрий забезпечує якісно нові умови. Саме завдяки «всесвітній павутині», яка по суті є гібридним медіа (репрезентує й комбінує чи не всі традиційні медіаформати – текст, зображення, аудіо, відео), час від часу виникають численні інноваційні формати, які привертають увагу користувачів ІТ.

У науковому дискурсі з позицій різних дисциплін сформувалися кілька методичних підходів до вивчення сучасної інформатизації (Данько, 2012, с. 53-59):

-статистичний, який передбачає збір і обробку статистичної інформації на основі методів економетрики з метою виявлення залежних і причинних факторів, які впливають на розвиток інформаційних технологій на певній території;

-споживчий, у рамках якого інформатизація та інформаційне середовище розглядаються як система масового обслуговування населення, яке виступає споживачем інформаційних послуг, зокрема, наданих в електронному вигляді;

-виробничий, який дає можливість вивчити інформатизацію через стан і ступінь розвиненості сектора інформаційного виробництва: насиченість усіх сфер діяльності інформаційними засобами, розгалуженість комунікаційних мереж, масовість застосування інформаційних технологій, забезпеченість населення доступом до мережі Інтернет, близькість багатofункціональних центрів, можливість використання універсальних електронних карт і отримання електронних послуг.

Життя людини в цілому стає інформаційно насиченішим, і немає ніякого сумніву в тому, що якість його в перспективі переважно

буде пов'язана з рівнем необхідності використання інформаційних продуктів і послуг, а також з їх доступністю і споживчими властивостями. Нині мобільна телефонія, персональні комп'ютери з виходом в Інтернет, багатоканальне цифрове телебачення, автомобільні навігаційні супутникові системи стають невід'ємними атрибутами способу життя і показниками нових можливостей сучасної людини (Вершинская, 2013: 7).

У цьому сенсі якість життя сучасної людини все більше визначається здатністю суспільства надавати їй необхідні інформаційні продукти і послуги, тобто «інформаційною якістю» самого суспільства. Саме тому в останні роки і з'явилися такі поняття як «інформаційна бідність» та «інформаційна нерівність», які використовуються не лише стосовно окремих людей, але й для характеристики країн і регіонів світу.

Категорія якості життя досить важлива в сучасних умовах розвитку будь-якої держави. А в ситуації постійних змін, які привносяться органами влади, бізнесом, самими громадянами, вона також зазнає значних трансформацій. Пов'язано це в тому числі й з процесом інформатизації суспільства.

Вплив інформатизації на розвиток суспільства безпрецедентний, її масштаби такі значні, що спричиняють кардинальні перетворення практично в усіх сферах людської діяльності. При цьому під соціальними наслідками розуміються як реальні, так і прогнозовані зміни, що відбуваються в суспільстві.

Водночас важко однозначно сказати, більше позитивних чи негативних змін проявляється в процесі побудови інформаційного суспільства, тому що чітких критеріїв, які дозволяють віднести те чи інше явище до категорії позитивних або негативних, досі не встановлено. Тому думки не лише вчених, але й більшості практиків, а також представників безлічі соціальних груп з цього приводу розділилися.

Життя людини багатогранне і пов'язане з різними суспільними сферами. Тому наслідки його зміни, які виникли як наслідок інформатизації суспільства, також різноманітні. По-перше, інформатизація суспільства змінює соціальну структуру. Це проявляється одночасно у збільшенні кількості соціальних груп і зменшенні їх чисельності, а також у зміні співвідношення між ними. Також розширюється коло людей, які займаються інтелектуальною працею. Інформація стає основним предметом праці, а певна частина людей починає надавати інформаційні послуги.

Інформаційні технології стають важливим чинником розвитку людини. Тому державі при впровадженні нових технологій необхідно забезпечувати рівний доступ до них усіх громадян, адже не лише бажання, але й можливість використовувати інформаційні технології значно поліпшують їх життя.

Саме в інформаційному суспільстві інформація стає відкритим і доступним ресурсом, який підвищує якість життя. Наприклад, істотно спрощуються і прискорюються процедури отримання державних і муніципальних послуг, а нові комунікаційні технології сприяють отриманню оперативної допомоги в будь-який момент часу.

Безумовно, інформаційне суспільство є історичною стадією розвитку людини, суспільства, держави та міжнародної спільноти, для якої характерні:

- зростання ролі інформації, знань та інформаційно-комунікаційних технологій у всіх сферах життєдіяльності;
- збільшення кількості людей, зайнятих виробництвом інформаційних ресурсів, технологій, продуктів і послуг, зростання їх ролі у валовому внутрішньому продукті;
- поширення процесу інформатизації за всіма функціональними напрямками інформаційної діяльності;
- формування національного та глобального інформаційного простору для задоволення потреб в інформаційних ресурсах, продуктах і послугах;
- збереження, розвиток і поширення в інформаційних мережах національних культурних, духовних і моральних цінностей;
- забезпечення безпеки людини і громадянина, суспільства, держави та міжнародної спільноти в інформаційній сфері (Пилипчук, 2017: 8).

У багатьох дослідженнях науковці наголошують, що людина та її повсякденне життя все більше залежать від масової комунікації та ІТ, які створює для неї свого роду «іншу реальність», «суб'єктивну реальність», вплив якої не менш вагомий, ніж вплив об'єктивної реальності (Панченко, & Кабанцева, 2020: 227). При цьому інформаційне середовище виступає тим засобом, за допомогою якого суспільство транслює людині норми, цінності, установки та стереотипи поведінки. Адекватність, повнота інформаційних впливів на свідомість особистості забезпечує образ реальності, когнітивну модель світу.

Особистість – це система соціальних ролей, набутих людиною під час соціалізації, спілкування з різними групами людей. Оскільки цей

процес у сучасних покоління переважно відбувається в інформаційному просторі, із застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій, то набуло поширення поняття інфосоціалізації, яке це характеризує.

Як би там не було, але ІТ вибудовують простір культурного різноманіття, що формується внаслідок відмінностей домінуючих цінностей їх користувачів. У сучасному світі існує проблема пошуку людиною спільноти, з якою може себе ідентифікувати. Також постає питання впливу віртуальної реальності, яку, так би мовити, продукують інформаційні технології, на самовизначення особистості в умовах різноманіття ціннісних орієнтирів. Учасники тих чи інших груп соціальних мереж по-різному конструюють повідомлення, обирають і осмислюють інформацію, оцінюють та інтерпретують події та ситуації.

Поява ІТ спричинила якісно нові умови життєдіяльності, в яких людині належить розвивати й удосконалювати свої здібності, навички, вміння та інші соціальні якості. Це зумовлює необхідність вивчення особливостей впливу умов інформатизації на розвиток особистості, її самовдосконалення.

Вплив є процесом і результатом зміни індивідом поведінки іншої людини, її установок, намірів, уявлень, оцінок тощо у ході взаємодії з нею (Коваленко, & Корнєв, 2005: 139).

Психологічний вплив визначають як дію, спрямована проти людського розуму (психіки), а також комп'ютерної підтримки процесів прийняття людиною відповідальних рішень. Психологічний вплив – це вплив на людей (на окремих індивідів і на групи), здійснюваний з метою зміни ідеологічних і психологічних структур їхньої свідомості та підсвідомості, трансформації емоційних станів, стимулювання певних типів поведінки з використанням різних способів прихованого психологічного примусу.

Зауважимо, що людина опиняється в інформаційному полі з раннього дитинства. Так чи інакше, але вона не може жити без інформації, сприймаючи її через безліч каналів, і на основі її обробки формує свою поведінку. ІТ створюють своєрідний інформаційний світ, у якому людина, зокрема молода, формує свій певний світогляд про спосіб і стиль життя, типи поведінки тощо, хоча ІТ мають здебільшого не систематизований, а часом і суперечливий характер.

ІТ відображають умови життя людей, системи їхніх спільних зв'язків і залежностей у макро- і мікромасштабі. Вони виконують два, на перший погляд, протилежних завдання: фіксують і розвивають інтереси як особистості, так і суспільства. Сучасне життя важко уявити без ІТ. Медіа, Інтернет стали невід'ємними атрибутами світу

сучасної людини. У постіндустріальному суспільстві сила впливу ІТ на свідомість і поведінку індивіда величезна і різнобічна. А оцінки всезростаючого впливу на суспільство – прямо протилежні.

На процес формування і розвитку особистості в сучасному суспільстві найбільший вплив мають деякі фактори, наприклад:

- інтелектуалізація трудової діяльності людини; застосування в роботі й побуті інформаційно-телекомунікаційних технологій;
- проблема пошуку й доступу до конкретної інформації тощо.

Але істотно на розвиток особистості та її ресурси нині впливає масове поширення ІТ, які знайшли своє належне місце в новій освітній моделі, що ґрунтується на зміні основних уявлень про розвиток особистості через освіту. Формування і розвиток людини як особистості вимагає від суспільства постійного і свідомо організованого вдосконалення системи суспільного виховання, подолання законсервованих, традиційних, стихійно сформованих форм.

Для життя в інформаційному суспільстві стає важливим поєднання стійкого світогляду, особистісної свободи з високою психологічною лабільністю, здатністю творчо засвоювати, переробляти і створювати інформацію. Новий тип життєдіяльності особистості в такому суспільстві передбачає навіть зміни у змісті освіти, її цілях, методах і технологіях (Шахова, 2019: 86).

Психологічний аспект ІТ треба розглядати, виходячи з особливостей проходження інформаційних потоків каналами масової комунікації. Психологи стверджують, що ці особливості несуть знання про закономірності дійсності, відображають структуру людської пам'яті та інтелекту, основні особливості соціальної системи, де найбільш яскравою є взаємодія індивідуально-психічних явищ. Тому людина в системі інформаційного обміну та комунікації виступає тільки одним із елементів (але складним елементом).

Передача інформації проходить у формі та вигляді психічного переживання. У цьому процесі різні види ІТ є тільки посередниками між скоєним суспільним явищем і своїми глядачами, слухачами та читачами, тобто споживачами інформаційного продукту. Передача інформації проходить у формі та вигляді психічного сприйняття і переживання. Водночас передача психічного сигналу проходить ніби в три етапи:

- на початку переживання є чистою психікою (тобто сприйняття інформації);
- опісля перетворюється на психічну форму, символ;
- знову стає психічним буттям для об'єкта.

Тобто, як переконують фахівці, тексти, образи, знаково-символічні засоби, які виступають у ролі сигналу, містять спеціально-психологічні коди, які розшифровуються в комунікативному процесі. Інформаційне поле, яким постійно оточена людина, відображає зміст інформаційних потоків, їх динаміку і взаємозв'язок.

Необхідність обмірковувати і розуміти, що відбувається, перетворюється у непосильне навантаження, тож людина намагається уникнути раціональних розмірковувань та сховатися у сфері ірраціонального. Починається підвищена цікавість до окультизму, астрологів, різних магів і шаманів. Різко послаблюється можливість психологічного захисту людини проти маніпуляцій і зростає здатність підпадати під сторонній вплив (сугестію). Зміст інформації, засвоєної за механізмом сугестії, важко піддається осмисленню, корекції і є сукупністю «навіяних настанов».

ГТ розрахованість на масовість. А для масової свідомості важлива тільки та інформація, яка повторюється. Причому повторюватися можуть тільки дуже прості інформаційні повідомлення, прості формулювання. А це означає, що складно виражені думки будуть спрощені до такої форми, яка дозволить їх без зайвих зусиль запам'ятати, повторити, обговорити, порівняти з уже наявними в індивідуальній і масовій свідомості формулами та зразками висловів, зіставити зі штампами і стереотипами колективної свідомості.

Тобто інформація проходить через цензуру психіки. Отже, цензура психіки стоїть на шляху інформації, що з'являється в зоні сприйняття її індивідом (через репрезентативні та сигнальні системи), і є свого роду загороджувальним щитом, перерозподіляючи інформацію між свідомістю і підсвідомістю.

Частина інформації в результаті роботи цензури психіки надходить до свідомості, а частина (велика за обсягом) витісняється в підсвідомість. Варто зауважити, що інформація, яка перейшла в підсвідомість, по закінченні якогось часу починає впливати на свідомість, а отже, через свідомість – на думки і поведінку людини.

Та інформація, яку людина почула першою, вирішально вплине на її оцінку ситуації, навіть якщо згодом розкриється факт дезінформації або фальсифікації (Щетініна, 2019: 250).

Люди, які не визнають загальнолюдських цінностей (мир, людське життя, здоров'я тощо), державницьких (національна держава, державна політика, державна економіка тощо), національних (національна культура, історія), професійних, релігійних, особистих ціннісних орієнтирів потрапляють під психологічний вплив мас-

медійних маніпуляторів. Зокрема, під впливом психологічної зброї ІТ діють терористи на сході України.

Загалом щодня сучасний світ стає все більш інформаційно насиченим, а тому часто незрозумілим для людей, адже в інформаційно насиченому потоці легко «загубитися». Людина не здатна самостійно отримати й перевірити всю необхідну їй інформацію, а тому вимушена багато що сприймати як правду.

При використанні інформаційних технологій необхідно прагнути до реалізації всіх потенціалів особистості: пізнавального, морально-етичного, творчого, комунікативного, естетичного. А щоб вони були реалізовані на досить високому рівні, необхідна педагогічно-виховна компетенція у сфері ІТ. ІТ дозволяють активізувати й ефективно використовувати інформаційні ресурси в усіх сферах знань, а також оптимізувати і в багатьох випадках автоматизувати інформаційні процеси, які в останні роки все більше місця займають в життєдіяльності суспільства в цілому та особистості, зокрема.

При розгляді особистості виникають певні методологічні труднощі. Якщо людину можна вивчати візуально (наочно), досліджувати її анатомію та фізіологію, то особистість – «тонка» матерія: у мікроскопі її не розгледіти. Зовнішні ознаки особистості – вторинні, похідні. Наприклад, про особистість «розповідають» і зовнішність, і одяг, і культура мови, і речі, якими користується людина. Але все це – зовнішня форма, вторинні ознаки (Москаленко, 2008: 147). Важливі «внутрішні» соціально-психологічні та соціокультурні характеристики, структура особистості та її ресурси.

Установлено, що динаміка суб'єктних властивостей у процесі онтогенезу індивідуальності може відбуватися в напрямку становлення творчої або деструктивної суб'єктності, що визначає характер і вектор саморозвитку особистості. Позитивний розвиток індивідуальності відбувається за рахунок посилення суб'єктності та подолання «об'єктності», тобто тотальної залежності людини від зовнішнього середовища проживання, коли процеси усвідомлення особистістю власного «Я», самоврядування і саморегуляції поведінки досягають рівня інтегральної індивідуальності відповідного рівня високої рефлексії, що виявляється в ініціюванні діяльності та прийнятті відповідальності за її здійснення.

Переважання об'єктності над суб'єктністю особистості може визначати негативний (деструктивний) розвиток індивідуальності, спрямований у бік діапазону аномальної особистісної та поведінкової мінливості, що супроводжується відсутністю або звуженням еталонної мора-

льної системи індивідуальних значень, які регулюють діяльність і спосіб життя особистості. Суб'єктні властивості, виконуючи системоутворюючу функцію у структурі індивідуальності, змінюють характер міжрівневих зв'язків і факторну структуру інтегральної індивідуальності.

Становлення суб'єктних властивостей супроводжується збільшенням кількості міжрівневих (стохастичних) зв'язків у структурі індивідуальності, які визначають її більшу чи меншу цілісність, особливо помітну за факторною достовірністю превалювання залежностей на «вищих» (соціально детермінованих) рівнях індивідуальності, що супроводжується підвищенням адекватності самосвідомості, саморегуляції поведінки, рефлексії. Виникає проблема психологічної безпеки особистості. Вона має у структурі інформаційно-психологічну безпеку і розуміється як стан психологічної захищеності, який забезпечує не тільки успішну адаптацію особистості до стресових чинників та інформаційно-психологічного впливу, але й оптимальний розвиток особистості на основі адекватності самосвідомості, рефлексії та творчої суб'єктності.

Із появою глобальної мережі Інтернет і сучасних ІТ із доступом до неї велика кількість людей звертається до віртуальних порадників і джерел, а то й узагалі віддає їм перевагу з надією на допомогу чи підтримку у розв'язанні власних проблем і негараздів. При цьому, окрім корисної інформації, людина з великою ймовірністю може отримати деструктивну інформацію.

І не важливо, як сформована така негативна інформація, несвідомо через просту необізнаність чи зі свідомо з недобрих міркувань. У користувача ІТ абсолютно однаковий доступ як до корисної, так і шкідливої складової сукупності інформації (Бурейко, & Стратій, 2018: 231). А в критичних для особистості ситуаціях чи періодах при цьому виникають ще й додаткові ризики.

Доступність і одночасно відстороненість інформації призводять до формування віртуального простору, який характеризується зниженням емоційного фактора безпосередньої взаємодії між людьми, відсутністю чіткого розмежування між реальністю та вигадкою. Усе сприймається як належне. Віртуальна реальність формує нові символи, знання, цінності, норми, соціальні зразки, що становлять елементи культури суспільства, особи, а отже, і способу життя.

Виникає паралельна реальному життю віртуальна реальність, яка породжує роздвоєність свідомості особистості, нові ціннісно-сміслові орієнтації, часом досить далекі від традиційних для суспільства.

Посилюється стан невизначеності в оцінці поточної інформації, різко знижуються критерії визначеності (Чайка, 2015: 115).

Тут можна розглядати ціннісно-смыслову сферу позиції особистості. Вона впливає на спрямованість і зміст соціальної активності, загальне сприйняття навколишнього світу і самого себе, надає сенс і напрям діяльності людини, визначає поведінку та вчинки (Гитаренко, 1998: 139). Ціннісно-смыслова сфера особистості складається у процесі соціалізації, у результаті зіставлення власних потреб, мотивів, інтересів, особистих переконань із суспільними вимогами, нормами, ідеалами. Проблема осмислення реальності і надання сенсу тому, що відбувається, виходить на перший план при дослідженні причин тієї чи іншої поведінки.

Неможливо зрозуміти причину скоєних людиною вчинків, не звертаючись до ціннісно-смыислової сфері особистості. Ціннісно-смыслова сфера є центральним утворенням особистості, стержнем, який впливає в цілому на поведінку людини в кожній конкретній ситуації і визначає загальну спрямованість її життя, допомагаючи людині осмислювати своє існування та явища і події, які відбуваються у світі.

Особистісні смисли є сполучною ланкою між різними підсистемами особистості. Ідеться про компоненти складнішої системи – особистості, та саму систему, організовану в певній ієрархічній послідовності, яка відображатиме процеси розвитку та функціонування особистості на різних етапах життєдіяльності людини (White, 2003: 25). Аналізуючи особистість і буття як складні системи, більшість дослідників виходять із загальнонаукового визначення поняття системи як сукупності елементів, які знаходяться у відносинах і зв'язках один із одним і утворюють певну цілісність, єдність (Чайка, 2015, с. 118).

Одну й ту ж інформацію можна оформити й представити за допомогою інформаційних технологій як позитивну або негативну. У результаті сприйняття можливі порушення нормального психологічного стану людини, групи, спільноти. Засоби комунікації через ІТ можуть використовуватися як дієвий та ефективний інструмент маніпулювання суспільною свідомістю, керування політичною ситуацією, викликаючи соціальний вибух, формуючи необхідний імідж політичних діячів, спотворюючи реальний образ світу (Дженкова, 2010: 138).

Доречно наголосити на контролі свідомості («незаконний вплив», «реформування мислення», «програмування», «несанкціоноване впровадження у психіку»), тобто свідоме насильницьке управління психікою й поведінкою людини, психологічний вплив задля досягнення односторонньої вигоди за допомогою прихованого спонукання

іншої людини до здійснення певних дій (на користь маніпулятора), із використанням ненасильницького (насильницького) звернення до віри (впровадження переконання), або техніки модифікації поведінки без інформованої (усвідомленої) згоди, або з індукованої згоди тої людини, до якої цю техніку застосовують.

Технології програмування психіки – це алгоритми формування стану довготривалої психічної залежності через блокування психічних підсистем самоусвідомлення і саморегуляції особи/соціальної групи. При застосуванні таких технологій деструктивні психічні наслідки піддаються коригуванню лише після застосування відповідних заходів де-програмування або медико-соціальної реабілітації (Дженкова, 2010: 139).

Багато в чому картина світу людини формується через ЗМІ. Їх вектор спрямований, насамперед, на подібну складову картину світу людини – тоді інформація, яка надходить через канали ІТ, минає фільтр свідомості і впливає безпосередньо на почуття. Такий «перекос» у подачі інформації послаблює значимість другої сигнальної системи людини. Як наслідок, понятійна й образна складові в картині світу слабо корелюють одна з одною.

Полегшення комунікацій у результаті застосування ІТ дозволяє людині, яка, не поглиблюючи свого сприйняття світу, створити нову інформацію, просто обмінявшись думками з іншими людьми, або отримати її із медіа засобів, наприклад ЗМІ (Бузунова, 2005: 6). Відтак складається нова штучна реальність, яка важлива для кожного індивідуума, але робить пізнання світу щодо менш необхідним і цінним, через призму каналу інформації, який її передає.

У цих умовах індивідуальна картина світу особистості стає відображенням не об'єктивного світу, а якогось «віртуального», створеного на основі специфічно організованої (за допомогою інформаційних технологій) інформаційної моделі. Занурення людини в такий «віртуальний світ» усе більше відділяє її від реальності.

Окрім того, ті, хто шукав можливість заповнити недолік внутрішнього змісту враженнями від зовнішнього світу, можуть реалізувати це: сучасні засоби представлення інформації дозволяють людині соціально бажано уникати розв'язання своїх проблем, тобто брати на себе відповідальність за свої дії (Дружилов, 2008: 382).

Як провідник модернізації, ІТ поступово підміняють і витісняють традиційні інститути просвітництва та соціалізації. Однак пізнавальна активність суспільства поступово змінюється інформаційно-споживчою активністю, коли будь-який інформаційний привід містить у собі і оцінку, і критику, і спонукання до дії – тобто відповідь

на будь-яке поставлене запитання вже відображене, виключаючи необхідність розумової активності, нівелюючи свободу і самодостатність особистості.

У результаті зростає ризик того, що індивід буде отримувати й адаптувати деструктивні сигнали, які так масово транслюють численні інформаційні канали. Останні, на жаль, подекуди стримують його духовно-моральний розвиток. Часто деструктивний вплив ІТ на духовно-моральну сферу сьогодні сприймається як данина моді, і навіть неминучість. Це зумовлює дослідницький інтерес до питань установалення причинно-наслідкових зв'язків між падінням моралі і духовною деградацією, з одного боку, і масовим або переважаючим транслюванням негативних соціальних практик і маніпулюванні громадською думкою – з другого.

Безумовно, джерелом виробництва нових ризиків для окремої особистості і суспільства в цілому є сучасні інформаційні технології, які широко затребувані практично в усіх сферах життєдіяльності суспільства і забезпечують ефективну роботу систем зв'язку і навігації, освоєння космосу і прогнозу погоди, функціонування банків, установ науки, культури й освіти, соціальних комунікацій завдяки використанню можливостей новітніх комп'ютерів і гаджетів, локальних мереж, глобальної мережі Інтернет.

Багато дослідників сходяться на думці, що результатом розвитку ІТ є не лише трансформація особистості, але і набуття індивідуалізованого досвіду асоціальної діяльності, тому що навчання, покупки, банківські операції, отримання будь-якої інформації без використання безпосередніх особистісних ресурсів і контактів ведуть до втрати особистісного обміну досвідом, вражень, людської близькості, породжують невизначеність і невпевненість у подальшому вербальному спілкуванні, нівелюють параметри, які є невід'ємною частиною особистості: стать, раса, зовнішність, ім'я, мова, культура.

Віртуальне спілкування порушує традиційні норми мовної культури, використовуючи нові форми вираження емоцій: великі літери замість наголосу, смайлики, вербальний опис емоційних станів. Навіть у режимі офлайн його відрізняють висока швидкість, близька до телеграфного варіанта, синтаксис, відмова від уживання великої літери, використання великої кількості скорочень, формування особливої жаргонної мови.

Про спрощення характеру такого спілкування свідчить також активне використання загальнопоширеної лексики, в результаті чого відбувається стирання меж між особистісно зорієнтованим і статусно зорі-

ентованим типами спілкування. При цьому зростають невизначеність і, відповідно, ризики в процесі віртуального спілкування представників різного культурного і професійного рівнів (Бек, 2000: 213).

Отримані емоції, ослаблення когнітивних функцій зробили мовне введення інформації менш привабливим, ніж швидкозмінні один за одним візуальні стимули. Друкований фонд суспільства стає недоступним для більшості з мультимедійним підходом в освіті, культурі, науці, техніці тощо. Емоційний «наркотик», особливо для підростаючого та молодого покоління, незворотно погіршує можливості розвитку фундаментальних умінь. Виснаження енергетичного потенціалу надмірною стимуляцією ІТ призводить, зокрема, до хронічної втоми, яка лише поглиблює стресові стани.

Сучасні екрани планшетів і смартфонів занадто добре імітують навколишню дійсність, що дезорієнтує мозок. Відповідно, чим вища якість картинки або відео, тим більше уваги вони до себе вимагають.

У такому середовищі й виникає феномен залежності від Інтернету. Безумовно, він існує, а сучасна людина залежить від глобальної мережі як від явища, яке значно спрощує життя, робить його різноманітнішим, якіснішим, комфортнішим, а у зв'язку з розширенням інформаційного поля – ще й багатоцільовим і багатоплановим для спілкування, починаючи від дружнього навчального, професійного до спілкування, пов'язаного з фінансовими, торговими та іншими операціями, що значно економить часові, психологічні та інші ресурси людини. І все ж ризик користування Інтернетом обов'язково присутній у зв'язку з можливими мережевими атаками, несправністю самих інформаційних технологій, впливом зовні через ІТ, а також є ймовірність утрати або несанкціонованого доступу до персональних даних користувача.

Справді, ІТ сприяють соціальній мобільності особистості, і водночас при використанні нових інформаційних технологій пом'якшують дію жорстких регуляторів соціальних дистанцій за рахунок розгортання мереж взаємодії, які регулюються поверх соціальних дистанцій. При цьому не варто забувати про стреси, які постійно супроводжують людей у сучасних дестабілізуючих умовах розвитку суспільства. Вони лише поглиблюють «загубленість» особистості в потоці всепоглинаючої інформації з новітніх ІТ.

Кожна людина має свій поріг чутливості до стресу. Він є рівнем напруженості, при якому ефективність діяльності підвищується (настає еустрес), а також критичний поріг виснаження, коли ефективність діяльності знижується (настає дистрес). Фахівці визначають ці «межі переходу» за об'єктивними або суб'єктивними критеріями.

Розглянемо їх детальніше. Так, для об'єктивних критеріїв розвитку фази дистресу використовуються біохімічні, фізіологічні або поведінкові показники, тому простої і вичерпної дефініції поняття стресостійкості, яка охоплювала б усі аспекти життєдіяльності людини, на жаль, немає.

Стресостійкість можна визначити як «індивідуальну здатність організму зберігати нормальну працездатність під час дії стресора» (Немчин, 1983: 82). По-перше, це визначення дозволяє відносно визначати момент настання стресу за зниженням ефективності роботи, а по-друге, воно не передбачає втрати організму при підтримці заданої працездатності (Психофізіологія, 2006: 343). Основні труднощі у визначенні стресостійкості людини виникають при оцінці її реакцій на психологічні фактори.

Якщо можна відносно підібрати критерії стійкості людини до стресорів фізичної або хімічної природи (висока або низька температура, фізичне навантаження, токсичні речовини тощо), то зробити це щодо психологічних стресорів набагато складніше. Це пов'язано з існуванням великої кількості цінностей, установок, потреб, умовних рефлексів і життєвого досвіду різних людей.

Збереження або підвищення стресостійкості особистості пов'язано з пошуком ресурсів, які допомагають їй у подоланні негативних наслідків стресових ситуацій. Ресурсами є внутрішні і зовнішні змінні, які сприяють психологічній стійкості в стресогенних ситуаціях (Корольчук, 2017: 71).

Подолати важкі життєві перипетії людині допомагають насамперед психологічні ресурси. Е. Фромм виділив їх три види:

- надію (активне очікування і готовність зустрітися з тим, що може з'явитися в подальшому);

- раціональну віру (переконливість у реальних можливостях, які треба вчасно виявити);

- душевну силу (мужність, здатність опиратися) (Фромм, 1994: 263).

Одні люди долають труднощі відносно легко, другі – шляхом мобілізації всіх своїх ресурсів, треті – без допомоги неспроможні самотійно розв'язувати проблеми, які виникли. Комплекс життєвих труднощів, набуваючи стійкості, дестабілізує особистість і її внутрішній світ, породжує внутрішньо особистісні суперечності між бажаннями і можливостями, вимогами соціуму і власними прагненнями.

Внутрішньоособистісні суперечності можуть переростати у внутрішньоособистісні конфлікти, які посилюють негативні переживання зовнішніх труднощів. Їх підсилюють дестабілізуючі фактори розвитку суспільства, і в особливий спосіб через ІТ.

Нині дестабілізація життя в умовах розвитку інформаційного суспільства тотальна. І поширюється вона швидше, ніж це можна було уявити. Невизначеність і страх перед катастрофічними соціальними змінами посилюються сильними почуттями відчаю й горя. Невизначеність від страху – це не проста відсутність визначеності, а суть неможливості щось визначити в умовах інформаційних війн і тотального інформаційного тиску, перед яким звичайна людина фактично беззахисна.

За таких умов у людей істотно посилюється потреба «у конструктивному баченні світу», необхідному задля збереження цілісності своєї особистості при катастрофічному соціальному змінюванні, адже навіть в умовах соціальної аномії (дезінтеграції цінностей) люди в будь-який спосіб намагаються зберегти свою особистісну систему більш-менш недоторканою (Олпорт, 2000: 279). Але це вбачається до певної межі, доки люди не почнуть втрачати свою соціальну опору, відчувати на собі експерименти на кшталт «промивання мозку» чи «нав'язаного переконання».

Рефлексивний процес усвідомлення кризового сьогодення зорієнтований у своїй основі на усвідомлення сенсорно-перцептивного життєвого досвіду, тож воно є чинником подолання духовної кризи особистості. Але все залежить від людини.

У ситуації соціальної незахищеності люди, духовно спустошуючись, утрачають віру не тільки у можливість поліпшення свого існування, а також, що найголовніше, – віру в себе. Така зневіра стає суттєвою ознакою буденності. Про це свідчать переважання в суспільстві радикальних, кризових емоційних станів, які є характерною рисою трансформаційного механізму розвитку суспільної свідомості (Щербаківа, 2015: 114).

Одним із яскравих прикладів інформаційно-психологічних загроз є сучасні соціальні мережі з неправдивою і деструктивною інформацією, рекламні кампанії, здатні зомбувати суспільство, телепередачі з новинами, кінострічки та телепрограми (наприклад, про неблагополучні сім'ї, криміногенну ситуацію, ДТП тощо), які формують негативне психологічне самопочуття, депресію. Поява соціальних мереж у всесвітній павутині мереж на початку нового тисячоліття дала старт новому етапу розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, котрий характеризується масовим переходом громадян із простої мережі в соціальні мережі, а вся громадськість поділилася на дві категорії: Інтернет-мережеву і глядачів блакитних екранів.

Друга категорія може осмислювати події, проте не може їх обговорювати, а перша – навпаки. Вона активно реагує на інформацію

і вступає в діалог (політичний, культурний тощо). Тож у розвитку інформаційно-комунікаційних технологій найпоширенішою стала комунікація через неформальні контакти, які завдяки розвитку мережі Інтернет трансформувалися у віртуальні товариства.

Сучасні інформаційно-комунікаційні технології дозволяють створювати соціальні спільноти (Інтернет-ком'юніті) з практично будь-якими заданими характеристиками. Вони формуються на тлі акселерації соціального часу і посилення динаміки комунікаційних форм у процесі суспільного відтворення. При цьому стійкі відносини поступаються місцем постійної зміни, а суспільство стає схожим на рефлексивні та комунікаційні спільноти (Данько, 2012: 56).

Як би це парадоксально не звучало, але формування і поширення ІТ у сучасному світі багато в чому зумовлене необхідністю подолання кризового стану соціального управління, який проявляється в розмитості всіх ієрархічних структур, дезінтеграції та індивідуалізації соціального життя, посилення відчуження і самовідчуження людей та їх громадської активності, невизначеності соціального розвитку і постійно зростаючі ризики.

ІТ нині – один із найбільш корисних ресурсів. Завдяки їм люди отримують новини від традиційних до альтернативних джерел, коментують їх, тлумачать і займаються поширенням із них інформації, стаючи співучасником своєрідного інформаційного процесу. Сотні мільйонів користувачів щодня витрачають чимало часу для ознайомлення із загальнотематичними новинами в мережах на зразок Facebook, Instagram, Telegram. Поширення Інтернету, а також оптимізація робочого та вільного часу людини, стимулює до відмови від класичних форм спілкування на користь форм новітніх.

Розмірковуючи над тим, чи вірять люди у ІТ, правдивість соціальних мереж та інформацію, яку вони масово поширюють, можна бути загнаними у глухий кут різнобічністю питання. Люди, принаймні у сучасних умовах, схильні діяти всупереч своїм переконанням, сприймаючи обставини соціального контексту. Є чимало різноракурсних пояснень, чому так стається.

Один із варіантів – на прикладі масової культури: прив'язаність людей до низькоякісної масової культурпродукції полягає не просто в тому, що вона людям подобається – вона може і не подобатися, але висміювання самих себе через такий засіб і в такій формі постає потребою сучасності; сміх тут постає вираженням навколишньої цинічності, яка, висміюючи все, сама стає висміяна (Шапаренко, 2013: 63).

Мільйони українців є активними користувачами ІТ. Їх вони сприймають переважно як важливе джерело інформації, необхідної для аналізу тих процесів, які в «порядку денному» суспільства тощо. Взаємодія суб'єктів мережевої комунікації відображає нову якість інформаційних суб'єкт-об'єктних відносин. Її обумовлюють специфічні функції ІТ, насамперед – соціальних мереж. Останні вже не просто підтримують спілкування, сприяють обміну думками й одержанню інформації їх користувачами.

Висока поширеність індивідуальних мобільних пристроїв (планшетів, смартфонів), які дозволяють користувачеві постійно бути онлайн, розширює можливості персоніфікації інформації про поведінку людини в мережі, його особи та подальшої індивідуалізації впливів. Виявляється, оцінки особистості людини за допомогою комп'ютерної моделі, засновані на цифрових слідах, залишених цією людиною, є більш точними і достовірними, ніж судження, зроблені близькими їй людьми (друзями, подружжям, колегами).

Дослідники вважають, що розвиток комунікаційних технологій і опора на великі дані дозволять не лише проводити дистанційну психологічну діагностику, а й ще більш ефективно маніпулювати масовою свідомістю (Журавлев, 2016: 51). Стає очевидним, що цифрова революція відкриває шлях не тільки до розвитку людини, а й до нових форм психологічних маніпуляцій, небачених за охопленням і глибиною впливу (Нестик, 2017: 13).

Існує кілька парадоксів сучасного суспільства.

Перший парадокс пов'язаний з тим фактом, що систематично місце комунікації займає маніпуляція – маніпулятивні інформаційні практики розвиваються випереджаючими темпами стосовно практик сумлінного інформування.

Другий парадокс зумовлений обмеженістю сенсорних і когнітивних здібностей людини, яка знаходиться в ситуації інформаційного перевантаження, тому що вже не у змозі справлятися з величезними обсягами інформації, яка надходить постійно і в необмеженій кількості.

Третій парадокс виник у результаті падіння інформаційної грамотності населення через перевагу технічної складової над гуманітарною в освітньому процесі, що поступово ускладнює оцінку цінності, достовірності, адекватності одержуваних повідомлень.

І, нарешті, четвертий парадокс пов'язаний зі статусом інформації, яка стала «предметом розкоші» не тому, що вимагає великих ресурсів на розробку, а тому що має репутацію найголовнішого ресурсу інформаційного суспільства.

Отже, формується глобальний мережевий інформаційно-комунікативний простір, котрий стає сьогодні не лише системоутворюючим фактором життя суспільства, а й головним джерелом різних ризиків і загроз, за якими закріпилася назва «інформаційні». При цьому саме безпека в інформаційній суспільстві, що передбачає здатність до ідентифікації і відображення інформаційних загроз, виходить сьогодні на перший план, стаючи головним фактором сталого розвитку соціальних суб'єктів.

У суспільстві, пронизаному мережевими комунікаціями і включеному в глобальний інформаційно-комунікативний простір, проблема інформаційної безпеки і відображення інформаційних загроз зачіпає не лише всі сфери соціуму (політичну, економічну, соціальну, духовну), але і соціальних суб'єктів різного ступеня складності, зокрема – особистість.

Глобальність мережевого інформаційно-комунікативного простору не змогла наблизити людство до вирішення основних проблем, пов'язаних із матеріальним забезпеченням життя, справедливим розподілом благ, забрудненням і не відновленням природних ресурсів, забезпеченням усього населення прийнятними умовами існування тощо. Водночас інформатизація суспільства похитнула традиційні основи стабільного існування соціальних систем, ставши джерелом нових, небачених раніше ризиків і загроз у інформаційній сфері (Dijk, 1999: 84).

Назвемо ще одну тенденцію сучасного суспільства – проблему інформаційного забруднення. Тож варто звернути увагу на інформаційний парадокс: обсяг інформації та її доступність зростає, а якість і розуміння необхідних відомостей – знижується. Переважаюча тенденція поширення інформації з низькою якістю не може бути доречною заміною мізерної, але якісної інформації; ідеться про інформаційне забруднення як про інформаційну надмірність. Інформація не є нейтральною; вона не просто «інформує», а керує рішеннями і діями людини.

Розвиток інноваційно-інформаційного суспільства вимагає формування відповідного типу особистості. Суб'єктом, що формує таке суспільство, є особистість. Змінюються об'єктивні і суб'єктивні чинники макро- і мікросередовища. Вони формують новий тип особистості з точки зору соціального майбутнього. Від такої особистості потрібні відчуття нового, прогностична орієнтація на майбутнє, у неї інші особистісні та професійні компетенції, інша система цінностей, інша культура, тип свідомості, світогляду, роль яких зростає як в умовах кризи, так і в умовах перехідного стану суспільства.

Аналізувати новий час можна з різних сторін, у різних аспектах. Але очевидно: визначальною властивістю нової системи суспільства є зміна ставлення до людини, зміна її положення в суспільстві – від людини як засобу до людини як мети і результату всього. І справа не лише в тому, що новітня техніка створила засоби глобального знищення людства, а й у тому, що собою представляє людина (в широкому сенсі), яка цією технікою володіє. Серед іншого в умовах нової матеріально-технічної бази праці й суспільства, в умовах нової соціальної реальності людина як засіб, людина технократична небезпечна і недостатньо ефективна економічно й соціально хоча б тому, що вона певною мірою може бути використана проти себе самої.

У всій своїй соціальній повноті і значущості, тобто в соціологічному понятті як особистість, людина постає лише в тому випадку, якщо одночасно розглядається як мета, заради якої існує і діє суспільство. Нині настав час, коли стає зрозуміло, що перехід від одного до іншого – тривалий історичний процес, і, наскільки можливо, він повинен бути досліджений і описаний як сьогодення реальність і як перспектива.

Повинна бути досліджена:

- діалектика сьогодення співіснування певного ставлення до людини;
- того чи іншого місця, положення людини;
- їх взаємопроникнення і взаємопереходи;
- форми прояву тощо.

Повинна бути представлена тривалість процесу, його можливі етапи та проаналізовано його сучасний етап впливу на особистість. Тобто, має бути розглянене становлення ставлення до людини як до мети в реальній дійсності. Саме це ставлення, звільняючи людину від ролі засобу, вельми інструментальне, бо виконує у суспільстві життєво важливі функції.

Аналіз трендів розвитку культури дозволяє зробити висновок, що вдосконалення і розвиток засобів масової комунікації разом із супутніми глобалістичними тенденціями – шлях до формування справді масової культури, що містить уніфікований набір цінностей і норм. У цьому контексті значно зростає продуктивність цілеспрямованої регуляції культури, в якій сучасна особистість губиться і втрачає себе.

Особистість стає бездумним споживачем, позбавленим критичності в плані оцінки тих практик і стандартів поведінки, які транслюються ззовні. Потенціал особистості постійно знижується

через украй високі темпи розвитку суспільства, де вимоги до особистості мають перманентну спрямованість на ускладнення, як результат – потрапляння в категорію «інформаційної бідноти». Орієнтація на інструментальну спрямованість особистості, тобто прагнення до задоволення нагальних потреб, пристрасне прагнення до гедонізму – шлях до збільшення розриву між соціальними верствами (у порівнянні з творчою роботою «нових професіоналів»).

Сучасне суспільство функціонує й розвивається в кризових умовах. Водночас кризи у розвитку людини є закономірним і нормативним явищем онтогенезу і виникають унаслідок зміни об'єктивної складової у соціальній ситуації розвитку і суб'єктивним відкриттям ідеальної форми наступного вікового етапу. Інтеріоризація новоутворень у кризі визначає психологічну готовність переходу до наступного вікового етапу, яка і сама є новоутворенням кризи. Але вона може ускладнюватися ззовні, з тих умов, у яких перебуває суспільство.

Криза супроводжується посиленням етносоціальних процесів розвалу і розпаду, моральним, економічним та інтелектуальним хаосом, утратою моральних пріоритетів, різкою поляризацією суспільства, руйнуванням соціальних інститутів. Духовна криза суспільства і реальна небезпека втрати культурної ідентичності різко активізують процеси консолідації національної самосвідомості, у сфері якої відбувається інтенсивний пошук цінностей культурної інтеграції та національної консолідації. Але цей процес довгий і складний.

Загострення кризи полягає не в самій ситуації що склалася, а в тому, як людина на неї реагує. Коли людина потрапляє у складну для себе ситуацію, в якій, на її думку, з'явилися нерозв'язні для неї питання, і для їх розв'язання бракує особистісних сил та потенціалу, то їй досить складно прийняти рішення і її починають долати сумніви та зневіра у власні можливості.

На підставі таких факторів можна аналізувати проблематику особистості в соціальній психології:

- виявити ті закономірностей, яким підпорядковується поведінка та діяльність особистості, залученої до певної соціальної групи;

- вивчити конкретний життєвий шлях особистості, ті осередки мікро- та макросередовища, через які проходить шлях її розвитку, тобто дослідити проблему соціалізації;

- результат активного освоєння особистістю всієї системи соціальних зв'язків, тобто проблему соціального настановлення.

Відійшовши від теорії В. Франкла про сенс життя, підтверджено, що погіршення соціальних умов існування, якісно впливає на психічне

здоров'я не тільки особистості, а й суспільства в цілому зумовлюючи девіантну поведінку особистості. Простежити це нескладно, адже виокремивши кілька основних теоретичних підходів до пояснення девіантної поведінки, простежується явний зв'язок між якістю життя, його впливу на психологічний стан здоров'я особистості та проявів девіантної поведінки (Змановская, 2003: 124). Прискорені темпи життя підвладні не всім членам суспільства. А неадекватне сприйняття та інтерпретація інформації призводить до неадекватних дій та почуттів.

Водночас на новий рівень виходить навішування ярликів у сучасному суспільстві, коли особистість просто приречена на самотність і замкненість. Задля зменшення дії зовнішньої соціальної стигматизації та її наслідків необхідне ретельне наукове дослідження її соціально-психологічних чинників, а також розробка системи науково обґрунтованих методів і засобів її запобігання та нівелювання її наслідків.

Стигматизація є процесом здійснення соціального тиску на індивіда чи групу, в ході якого йому або їй нав'язується певна стигма, яка в подальшому визначає поведінку стигматизованого, і стає частиною його «Я». Тому для того, щоб у майбутньому знизити або і зовсім усунути негативний вплив цього процесу, необхідно не лише збільшити толерантність суспільства, рис, дій або якостей які підлягають стигматизації, а й підвищити резистентність стигматизованих осіб до нав'язування їм ролі «стигматизованого».

Інформаційне поле дає вичерпну інформацію про особу: це сфера діяльності, професія, друзі, хобі і т.ін. Окрім того, можуть бути зафіксовані окремі факти біографії, фото- і відеоматеріали за участю індивіда, висловлювання, в тому числі й щодо соціально-економічних і політичних питань, на підставі яких можна скласти ціннісну модель і виявити основні поведінкові установки.

Також в інформаційному масиві найчастіше містяться конфіденційні дані: місце проживання, контактні телефони, номери банківських рахунків і пластикових карт, паспортні дані тощо. Отже, персональна спряженість з інформаційним полем і навіть залежність від нього характерні для будь-якої особистості, соціалізованої за допомогою культури суспільства інформаційної епохи.

Такі тенденції мають перспективи виникнення нових викликів для особистості інформаційного суспільства – забезпечення «інформаційної безпеки особистості». Ця сфера діяльності теоретично повинна буде надавати цілий спектр послуг на зразок створення сприятливого особистого образу в інформаційному просторі.

Інтереси особистості в інформаційній сфері полягають у реалізації конституційних прав людини і громадянина на доступ до інформації, використання інформації в інтересах здійснення не забороненої законом діяльності, фізичного, духовного та інтелектуального розвитку, а також у захисті інформації, що забезпечує особисту безпеку. Але найбільш небезпечним для особистості і суспільства в цілому є деструктивний вплив на людину від інших людей з парасихологічними здібностями, окультних організацій, а також інших осіб, які використовують приховане програмування джерел інформування.

Реалії інформаційного суспільства висувають людині нові вимоги, насамперед – наявність здатності і готовності до зміни діяльності, мобільності, перенавчання; оволодіння новою професією. На попередньому етапі розвитку такої нагальної проблеми не було. Антропологічна цивілізація базується на утвердженні людини основною цінністю функціонування суспільства в цілому і окремих його підсистем.

Сучасне покоління не уявляє себе без постійної взаємодії з гігантським потоком інформації, тобто без постійного поповнення багажу знань. Інформаційне суспільство є суспільством, яке побудоване на знаннях. За допомогою електронних засобів інформація може передаватися з величезною швидкістю; вона практично нічим і ніким не обмежена. Однак наслідком прискорення передачі інформації стає посилення ефекту різноманітного впливу інформації на особистість.

Питання про місце людини в новому інформаційному світі можна перевести в площину питання про нові функції людини. Перш за все, треба звернути увагу на підвищення рівня освіти в суспільстві, на нові форми колективної свідомості, на нові форми спілкування й об'єднання людей.

Отже, розвиток комп'ютерних і телекомунікаційних технологій став рушієм інформатизації суспільства. Однак згодом, як бачимо, відбувається поширення тенденцій до реабілітації інформації позанаукового характеру і спрощення процесів мовної діяльності. Зміни соціально-інформаційного середовища життєдіяльності людини обумовлені розвитком нових технічних пристроїв за нових економічних і соціальних умов. Людей «пронизують» інформаційні потоки в будь-який час і в будь-якому місці. Це відбувається внаслідок розвитку ІТ. Обсяг інформаційно-телекомунікаційних ресурсів безмежний і набуває більших розмахів, а отже – і впливів.

Швидкість отримання інформації відсунула на другий план її достовірність і правдивість. Так, соціально-інформаційне середовище змінюється дуже швидкоплинно й активно. Людина повинна враховувати ці тенденції розвитку ІТ, а також способи управління і взаємодії з ними. Використання інформаційних технологій викликало необхідність підвищення інформаційної культури суспільства.

Новітні комунікаційні канали мають високий рівень впливу на особистість і якість знання і, відповідно, носять характер домінуючих. Зміни, які відбуваються, можна пояснити в межах інформаційного підходу. Але в нього є не тільки переваги, а й недоліки. Недоліки пов'язані, перш за все, з ігноруванням формаційних і цивілізаційних особливостей. При цьому не можна пояснити всі закономірності розвитку ІТ, враховуючи, що в кожного окремого індивіда є свої інтереси та інформаційні потреби. Перехід до інформаційного суспільства є наслідком науково-технічного прогресу.

Водночас культура сучасного суспільства готує ґрунт для якісного удосконалення шляхів маніпулювання свідомістю. Проблема соціалізації та формування особистості ускладнюється різними факторами техногенної цивілізації, навіть прискореним характером її розвитку. Техніка вторгається в усі сфери людського буття, деформує психологію, викликає до життя нову цінності і традиції.

Стрімкий розвиток інформаційних технологій посилює їх тиск на психіку і свідомість людини. Очевидно, що соціально-інформаційна комунікація і інформаційна свідомість особистості й суспільства в цілому знаходяться на стадії становлення. Для повноцінної, успішної реалізації можливостей і здібностей людини в інформаційному світі потрібна висока мотивація до використання нових технологій, а також практична готовність до їх застосування, вміння аналізувати і фільтрувати отриману при цьому інформацію.

Удосконалення, ускладнення, диверсифікація інформаційних процесів у суспільстві є найважливішим показником рівня його розвитку. Але при наявності дестабілізуючих факторів вони, останні лише уповільнюють цей процес, сприяють загубленості особистості в масовості ІТ. Інформаційні ресурси сприяють оновленню людської взаємодії, розвитку творчих сил і пізнавальних здібностей людини, але лише в тому випадку, якщо особистість сама вміло розпоряджається своїми ресурсами.

Кожній людині в певній сфері діяльності необхідно продуктивно і якісно виконувати відповідні функції для життєдіяльності в сучасному насиченому і бурхливому світі. Індивіду потрібно досягати взаєморозуміння з оточуючими його людьми, адекватно сприймати й

розуміти отриману інформацію, справжні цілі і мотиви інших. До того ж людина повинна вміло орієнтуватися в інформаційному просторі, вирішуючи важливі для неї питання. Крім суспільного прогресу, людське буття піддається суттєвим загрозам. Відбувається підміна процесів розвитку деструктивними, такими як спотворення цілей, цінностей, ідеалів, нав'язаними стандартами. Інформація перетворилася в засіб, який призводить до руйнації сформованих систем усвідомленості й моральності.

Оскільки реальний світ підміняється віртуальним, причому з уже глибоко інкорпорованою дезінформацією, ні суспільство, ні особистість часто виявляються не в змозі виявити, правильно оцінити, вчасно і якісно відповісти на загрози. Тому, всеохоплююче поглинання суспільства й особистості інформаційними технологіями несе не лише позитивні моменти для розвитку, а й вагомі ризики, які особистість самотійно здебільшого розпізнати не може, тому стає «абсолютним заручником» таких умов, продиктованих часом і загальноцивілізаційним розвитком.

Безумовно, далеко не всі зміни, які стосуються умов існування людини і чинників, що впливають на формування і розвиток особистості в умовах інформаційного суспільства, є продуктом саме інформаційного суспільства. Багато процесів і змін, актуальних для сучасного суспільства, або генетично належать попереднім епохам, або виникли нещодавно, але не є безпосередніми наслідками інформатизації. До того ж, розуміючи реальні механізми розгортання інформаційної революції, можна глибше зрозуміти те, як ці фактори впливають на особистість людини, вбудовуючись у структуру інформаційного суспільства та структуру пануючого типу особистості.

Вагомі зміни в соціальній організації та функціонуванні суспільної системи неминуче призводять до певних змін у тих соціальних структурах, які покликані забезпечувати процес формування і розвитку особистості. Чим інтенсивніші ці зміни, тим, ймовірно, більш спонтанним і неорганізованим може ставати процес соціалізації. У цьому контексті інформаційне суспільство є досить нестійкою системою, породжує як небачені ніколи раніше можливості інтенсифікації та поглиблення особистісного розвитку, так і протилежні тенденції, які виявляються найбільш рельєфно саме в контексті соціалізації.

Умови перебування особистості в межах сучасних комунікаційних структур, функціонування яких базується на новітніх інформаційних технологіях, дуже специфічні і суперечливі. Перш за все, в умовах нового комунікативного простору мінімізується роль традиційних

соціальних посередників (урядові, економічні, освітні, професійні інститути). Сучасні технології якісно підвищують можливості окремого індивіда істотно вплив на інформаційний простір. Причому ці можливості мінімально залежать від тієї соціальної позиції, яку індивід займає у «реальній» соціальній структурі.

Нові засоби комунікації збільшують інтенсивність інформаційних процесів, прискорюють інформаційний обмін. Будь-який учасник такої комунікації взаємодіє вже не з малими групами, представленими конкретними індивідами в рамках стійких відносин, як це відбувається в рамках традиційної соціальної діяльності, а з невизначеною кількістю потенційно доступних респондентів, із абстрактним колективним суб'єктом, невіддільним від технічних засобів його презентації. Це може обернутися мінімізацією значення окремих учасників комунікації, утратою будь-якої індивідуальної активності, тобто масовізацією, в якій особистості як індивідуальності місця немає. Водночас поняття ідентичності відображає соціальну природу людини, адже ідентичність формується у процесі соціалізації, коли особистість акумулює базисні культурні установки, які стають установками самої особистості.

Беззаперечно, особистість впливає на світ, матеріалізуючи свої думки і тим запам'ятовуючи свій образ у ньому. Цей відображений образ впливає на навколишнє середовище, яке взаємопов'язане з ним. Чим більшими ресурсами володіє особистість, тим досконалішими і особливими стають історичний простір і час, створені ним. Тоді й світ у цілому стає людині зрозумілішим і ближчим, її життя наповнюється глибоким сенсом, в якому розкривається та чи інша грань таємниці буття.

Але в умовах сучасного суспільства особистість ресурсами не володіє, і не кожна особистість знає, що потенційно вона має ресурси. Тому зовнішні фактори і є визначальними в розвитку особистості.

У психологічному відношенні винятково важливе питання про взаємодію процесів ідентифікації з базовими потребами особистості. Ідеться про самозбереження, самоствердження, самовираження, потреби в захисті з боку оточуючих і суспільства – зокрема. Нарешті, існує корінна необхідність включення особистості в соціум, а також дистанціювання від нього теперішнього. Людині необхідно відчувати себе частиною суспільства, референтної групи або авторитетної спільності, але останні нині просто «поглинають» особистість, розмиваючи грані її індивідуальності.

За межами цього кола повсякденності соціальний простір формується на основі стереотипів та образів, а також контрастних

установок і нестійкої категоризації. За їх допомогою людина намагається спростити схеми взаємозв'язків у нестійкому соціальному світі. Необхідну для цього емоційно насичену інформацію вона отримує знову-таки з середовища повсякденного спілкування і через канали масової комунікації, які останнім часом не несуть ніякої духовної та культурної цінності.

References:

Bek, U. (2000). *Obschestvo riska. Na puti k drugomu modernu [Risk society. On the way to another modernity]*. (V. Sedelnika, N. Fedorova, Trans). Moskov: Progress [in Russian].

Buzunova, L.G. Duhovnost i kartina mira cheloveka [Spirituality and the picture of the human world] *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. Seriya: Psihologiya. 1 (45), 5-7* [in Russian].

Bureiko, N.O., Stratii, A.V. (2018). Informatsiia z Internetu yak zasib podolannia krytychnykh zhyttievykh sytuatsii [Information from the Internet as a source of critical life situations]. *Osobystist u kryzovykh umovakh ta krytychnykh sytuatsiakh zhyttia: materialy IV Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii.* (pp 230-231). Sumy : Vyd-vo SumDPU imeni A.S. Makarenka [in Ukrainian].

Vershynskaia, O.N. (2013). Kachestvo zhyzny v ynformatsyonnom obshchestve [Quality of life is in informative society] *Ynformatyzatsiia naseleniia kak faktor povysheniia kachestva zhyzny naseleniia: materialy mezhdunar. nauch.-prakt. konf.* (190 p.). Riazan: *fylyal S.-Peterb. un-ta upravleniia y ekonomyky* [in Russian].

Danko, Yu.A. (2012). Fenomen sotsialnykh merezh u konteksti stanovlenniia i rozvytku merezhevoho suspilstva [The phenomenon of social fringes in the context of formation and development of facing suspension] *Visnyk Mizhnarodnoho Slovianskoho universytetu. Seriiia «Sotsiologichni nauky», vol. 15, 1/2, 53-59* [in Ukrainian].

Dzhenkova, H. (2010). Spetstekhnolohii yak chynnyk destabilizatsii psykholohichnoi bezpeky hromadian v umovakh rozvytku informatsiinoho suspilstva [Special technologies as a factor of destabilization of psychological security of citizens in the conditions of information society development] *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn.* 89, vol 2, 138-140 [in Ukrainian].

Druzhilov, S.A. (2008). Uhod ot realnosti kak destruktivnyiy sposob vyizhivaniya lichnosti [Avoiding reality as a destructive way of personality survival] *Ananevskie chteniya: materialy nauchno-prakt. konf.* (pp 380-382), SPb.: Izd-vo SPbGU [in Ukrainian].

Zmanovskaia, E.V. (2003). Devyantolohiia: (Psykholohiia otkloniaiushchegosia povedeniia) [Psychology of abluent behavior]: *ucheb. posobyie dlia stud. vrsssh. ucheb. zavedeniia.* M.: Yzdatelskyi tsentr «Akademiia», 288-298 [in Ukrainian].

Zhuravlev, A. L. (2016). Prognoz razvitiia psihologicheskoy nauki i praktiki k 2030 godu [Forecast of the development of psychological science and practice by 2030] *Psihologicheskij zhurnal.* 37(5), (45-62) [in Ukrainian].

Ivaschenko, V.P., & Bashkov, E.A. (2012) *Sovremennyye kommunikatsionnyie tehnologii v modulnyih mnogoprotsessornyih sistemah: monografiia* [Modern

communication technologies in modular multiprocessor systems] *Monografiya*. Dnepropetrovsk: IMA-pres. 235-240 [in Ukrainian].

Kovalenko A.B., & Korniev, M.N. (2005). Sotsialna psykholohiia [Social psychology] *Pidruchnyk*. K., Tsentr uchb. lit., (400 p) [in Ukrainian].

Korolchuk. V. M. (2017). Aktualni problemy psykholohichnoi ta sotsialnoi adaptatsii v umovakh kryzovoho suspilstva [Actual problems of psychological and social adaptation in a crisis society] O.H. Lovkinoi, R.A. Kalenychenka (Eds) *Zbirnyk naukovykh prats za materialamy Vseukrainskoho naukovo-praktychnoho krublobo stolu*. (pp 65-77). Irpin : Universytet derzhavnoi fiskalnoi sluzhby Ukrainy [in Ukrainian].

Moskalenko, V.V. (2008). Sotsialna psykholohiia [Social psychology] *Pidruchnyk*. K.: Tsentr uchb. lit., (688 p) [in Ukrainian].

Nemchi, T. A. (1983). Sostoyaniya nervno-psihicheskogo napryazheniya [States of neuropsychic stress] (166 p) L.: Izd-vo LGU [in Russian].

Nestik, T.A. (2017). Razvitie tsifrovyyh tehnologiy i budushee psihologii [Development of digital technologies and the future of psychology] *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta*. Ser. Psihologicheskie nauki. N0. 3. (pp 6-15) [in Russian].

Olport, G. (2002). Stanovlenie lichnosti [Formation of personality] *Izbrannyye trudy*. (L. A. Trubitsynoy, D. A. Leonteva, Trans). Moskov: Smyisl [in Russian].

Panchenko, O. A., Kabantseva, A .V. (2020). Liudska psykhiika v informatsiinii nebezpeti [The human psyche is in informational danger] «*Vcheni zapysky*» *Tavriiskoho natsionalnogo universytetu im. Vernadskoho*. (pp 226-233). Seria: «Derzhavne upravlinnia». Tom 31(70). no 3 [in Ukrainian].

Pylypchuk, V.H. (2017). Stanovlennia i rozvytok informatsiinoho suspilstva v Ukraini: osoblyvosti, problemy, pravove rehuliuвання [Becoming and development of informative society in Ukraine: features, problems, legal adjusting] *Teoretyko-pravovi osnovy formuvannia ta rozvytku informatsiinoho suspilstva: Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii*. (pp 7-12), Kyiv: Uporiad [in Ukrainian].

Psihofiziologiya [Psychophysiology] uchebnik dlya vuzov. Yu. I. Aleksandrova (Ed). SPb [in Russian].

Suchasni informatsiino-komunikatsiini tekhnolohii (2017) [Modern information and communication technologies] *Navchalnyi posibnyk*. Dnipro: NMetAU [in Ukrainian].

Tytarenko, T. M. (1998). Psykholohiia zhyttievoi kryzy [Psychology of life crisis] (348 p) K.: Ahropromvydav [in Ukrainian].

Fromm, E. (1994). Anatomiya chelovecheskoy destruktivnosti [Anatomy of human destructiveness] (*Vstup. st. P. S. Gurevich*). M. : Respublika, (447 p) [in Ukrainian],

Chaika, N.V. (2015). Vplyv virtualnogo prostoru na tsinnisno-smyslovu sferu osobystosti v kryzovi periody [The influence of virtual space on the value-semantic sphere of personality in times of crisis] *Psykhosynergetychni osoblyvosti stalnykh ta kryzovykh periodiv zhyttia liudyny: kolektyvna monografiia*. M.-L. A. Chepa, V. F. Matsenko, Zh. M. Matsenko, A. D. Tereshchuk [ta in.]. M.-L. A. Chepy (Ed). K.: Pedahohichna dumka [in Ukrainian].

Shaparenko, O.V. Deliberatyvna funktsiia sotsialnykh merez [Deliberative function of social networks] *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody*. Filosofiia. Vyp. 41(1) [in Ukrainian].

Shakhova, O.H. (2019). Sotsialna psykholohiia osobystosti [Social psychology of personality] Kharkiv: «Kontrast», (116 p) [in Ukrainian].

Shcherbakova, I.M. (2015). Dukhovna kryza yak rezultat perseveratyvnykh travm i konfliktiv «dukhovnoi khirurhii» kryzovoho sohodennia [Spiritual crisis as a result of perseverative traumas and conflicts of "spiritual surgery" of today's crisis] *Osobystist u kryzovykh umovakh ta krytychnykh sytuatsiakh zhyttia: materialy I Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. (300 p). Sumy: Vyd-vo SumDPU imeni A. S. Makarenka [in Ukrainian].

Shchetinina, L.V., Rudakova, S.H., Trush, O.A. (2019). Manipuliatyvnyi vplyv mas-media: mekhanizm, naslidky ta rekomendatsii shchodo protydii [Manipulative influence of mass media: mechanism, consequences and recommendations for counteraction] *Biznes Inform.* no 5. (pp 246-252) [in Ukrainian].

Dijk, J. A. (1999.) G. M. van. *The Network Society* / Jan A. G. M. van Dijk. Thousand Oaks, CA. : Sage Publications Ltd, 272 p.

White M. Narrative Practice and Community Assignments. *The International Journal of Narrative Therapy and Community Work*. 2003. № 3. P.17-53.

1.4. МІСЦЕ ТА РОЛЬ ІНТЕРНЕТУ В КОМУНІКАТИВНОМУ ПРОСТОРИ КРАЇНИ

Менше, ніж чверть століття тому люди читали книги, журнали, газети та навіть лозунги, півстоліття раніше навіть організовувалися хати-читальні; тепер місце більшості друкованих видань (можливо, за винятком оголошень, які радив обов'язково читати Остап Бендер) займає Інтернет, і навіть бібліотеку дехто відвідує саме заради виходу в Інтернет (своєрідну «землю обітовану»). Сучасна людина живе, постійно спілкуючись, і навіть пандемія COVID-2019 не змогла це змінити, лише місце комунікації майже повністю перенеслось в Інтернет, який служить для неї потужним джерелом інформації: як в історичному контексті, так і найновішої (і це стосується не лише новин), – та зменшилась частина міжособистісного спілкування, глибокого та щирого. Тоді як процес комунікації в Мережі, особливо на початковому етапі, необхідно містить елементи самопрезентації, представлення користувачам Інтернету себе, завершується ж він – створенням віртуального образу Я особистості та навіть віртуальної ідентичності. Причому час перебування людини в Інтернеті поступово збільшується через зростання числа завдань / проблем, які можна вирішити он-лайн, і якщо людина не «переселилася» в Інтернет-простір за час карантинної

ізоляції практично повністю, то вона, принаймні, за крок від того, щоб зануритися у віртуальний світ, простір і час, забувши про існування реального. Тоді як час і можливість (а іноді – і бажання) спілкування офф-лайн поступово закономірно зменшується.

Проте нормальний розвиток людини та її самоздійснення можливі лише за умови адекватного розвитку соціуму, важливою складовою спілкування людини, в якому є суб'єкт-суб'єктне, відкрите між особистісне спілкування, де людина має можливість не презентувати себе за принципом «я саме така, яка вам потрібна», а розкрити себе іншій людині, дозволити собі бути собою, хоча б у дрібницях.

До вивчення різних аспектів проблеми ролі Інтернету в сучасному інформаційному суспільстві зверталось багато відомих науковців: Е. Фромм, Е. Гідденс, С.Г. Кара-Мурза, Г.Г. Почепцов, Дж.Сулер, В.П. Шейнов, В.В. Пронін, К.Г. Фрумкін, Д. Горлач, А.С. Черноус, В.М. Верхоглазенко, Т.М. Дрідзе, Д. Лерой, К.О. Алексєєва, О.І. Богомолова, Н.С. Козлова, А.Ф. Косенчук, О.Л. Солдатова, Д.Н. Погорєлов, М.О. Дворнік, Р.О. Барішев, Н.С. Валгіна, С. Кузнєцова, І.Г. Пендікова, G. Rajngold, І.Р. Гальперін, О.А. Самочорнова, Р. Грановська, М.В. Лисенко, М.І. Шумаєва, Є.В. Жуков та інші. Проте її цікавість, масштаби, специфічні особливості та постійні зміни, що її зачіпають, потребують її подальшого ґрунтовного аналізу.

Тож проаналізуємо роль, яку виконує Інтернет-мережа у функціонуванні та розвитку інформаційного суспільства загалом та його комунікативного простору, зокрема.

Спочатку зазначимо, що поняття інформаційного суспільства (в іншому варіанті – суспільства знань) у наукову парадигму ще у середині минулого століття практично одночасно ввели два науковці: Фріц Махлуп (Fritz Machlup) (США) та Тадао Умєсао (Tadao Umesao) (Японія). Проте тільки після публікації праці «The information society as post-industrial society» Йонеджі Масуди (Y.Masuda) даний термін був визнаний науковою спільнотою світу. Хоча деякі інші науковці автором терміна «інформаційне суспільство» вважають Ю. Хаяші, який визначення «інформаційне» застосовував до суспільства, у якому кожна людина має доступ до інформації, використання якої допомагає технологізувати й автоматизувати процеси у її сфері зайнятості та перетворенню інформації на знання. Пізніше до теоретичного обґрунтування специфіки та відмітних рис інформаційного суспільства долучилося багато науковців, серед яких згадаємо Д. Белла, М. Кастельса та Ф. Уєбстера (соціологів), Е.Тоффлера, П.Дракера та ін.

Й.Масуда назвав такі принципи формування інформаційного суспільства:

- його основою стануть інформаційні технології, що сприятимуть поліпшенню розумової діяльності людини;
- інформація, знання та технології перетворяться на основу виробництва;
- активно, шляхом збільшення можливостей розв'язання різних проблем, розвиватиметься співробітництво;
- результати інтелектуального виробництва, що стане провідною галуззю соціально-економічного розвитку, будуть нагромаджуватися та зберігатися;
- основна мета цього суспільства – навчитися цінувати час (Олефір, 2017 : 231).

Тепер інформаційним називають суспільство, у якому створення, використання, поширення, маніпулювання й інтеграція інформації є важливим напрямком діяльності (*Information society, 2021*).

І. Олефір пропонує таке розуміння інформаційного суспільства: це суспільство, в якому процеси інформатизації та комп'ютеризації сприяють доступу всіх громадян до надійних джерел потрібної їм інформації, яке здатне буде забезпечити високий рівень автоматизації та технологізації виробництва, що звільнить людину від важкої рутинної роботи (Олефір, 2017 : 231).

На думку М.В. Лисенко, інформаційне суспільство – це новий етап розвитку цивілізації, основною характеристикою якого є те, що інформація, знання та технології визначають революційні зміни в інформатизації суспільства (Лисенко, 2007).

Покладаючись на сам термін «інформаційне суспільство», можна зрозуміти, що головну роль у створенні та формуванні інформаційного суспільства належить інформації, що стає основою знань людини зокрема, та країни, певного суспільства – в цілому, а втрата інформації здатна призвести до щонайменше – проблем, у гіршому варіанті – до певного періоду кризи в соціумі. І в доступі до інформації і люди, і держави – рівні, запорукою чого є адекватний до статусу інформаційного суспільства розвиток інформаційних технологій у межах світу, а це характеризує інформаційне суспільство як глобальне. При цьому обсяги інформації, що курсують у Мережі, з року в рік збільшуються, перетворюючись на різноспрямовані організовані потоки. Проте це водночас зумовлює появу сумнівів у

тому, що сучасна людина здатна буде так само швидко адаптуватися до сприйняття й осмислення усієї цієї інформації.

Зазначимо також, що риси інформаційного суспільства, присутні в сучасній Україні, ще «мають зазнати великих змін, щоб перейти до рівня відносин насправді інформаційного суспільства», причому М.О. Дворнік (2013) наголошує (і ми цілком погоджуємося із дослідником), що наша країна має відносно небагато часу, щоб «посісти гідне місце в системі міжнародних інформаційних відносин», використовуючи минулий світовий досвід розвитку інформаційного суспільства, з одного боку, та пришвидшуючи темп розвитку суспільства в напрямку інформаційного, – з іншого. Однак це дуже важливо для «інтеграції країни в глобальне інформаційне суспільство» (Дворнік, 2013).

Н. Моор виділяє три основні характеристики інформаційного суспільства: 1) інформація в ньому є економічним ресурсом, оскільки здатна підвищити ефективність і конкурентоспроможність будь-якої галузі життя, де вона використовується, зокрема економіки; 2) використання кожною людиною інформації у власному житті та діяльності постійно поширюється; так само швидко збільшується доступ широкого кола громадян до освіти та здобутків культури, і таке суспільство забезпечує кожному вільний доступ до потрібної йому інформації; 3) інформаційний сектор у межах усієї економіки країни посилено розвивається аж до домінування, оскільки на нього покладається завдання задовольнити попит окремих людей, соціальних інститутів і різних галузей соціально-економічного та політичного розвитку країни на інформацію (Moор, n. d.).

Є.В. Жуков лаконічно та, на нашу думку, цілком доречно та раціонально, визначає три основні риси інформаційного суспільства:

- зростання ролі та значення інформації та знань у житті людини та суспільства;
- збільшення частки інформаційних комунікацій у виробництві та соціальній інфраструктурі;
- створення глобального інформаційного простору, без кордонів, що забезпечує ефективну взаємодію людей у широких просторових межах, надаючи їм доступ до інформаційних ресурсів усього світу, який сприяє задоволенню потреб особистості в інформації та її продуктах (Жуков, 2011 : 176).

Л.С. Черноус натомість виокремила ті ознаки інформаційного суспільства, які, як вважає дослідниця, виділяють більшість науковців.

Проте, з-поміж усієї їх кількості ми зосередимося на тих, які є основними та неповторюваними. Це такі ознаки інформаційного суспільства:

- теоретичне знання швидко впроваджується в практику та стає основою для прогресу суспільства;

- знання є головним багатством соціуму; перебуваючи у формі інформації, воно стає вартісним і водночас – доступним товаром для всіх індивідів і соціальних груп, «оскільки воно є невичерпним резервом людства» (Черноус, 2014 : 144), який постійно поновлюється;

- використання інформаційних технологій відбувається в усіх виробничих і управлінських сферах; автоматизація та технологічний характер яких сприяють розвитку суспільства та цивілізації в цілому;

- виробництво переорієнтовується на якість продукції та задоволення інтересів споживача, а цінність діяльності людини визначається продукуванням і використанням нею інформації;

- відбувається демократизація суспільства та методів і способів державного управління;

- ІТ-технології впливають не лише на виробництво, але й на гуманітарну сферу життя людини та суспільства (Черноус, 2014 : 145).

Цікавою у контексті розглядуваної теми є праця М.І. Шумаєвої, яка, досліджуючи й аналізуючи класичні концепції інформаційного суспільства, крім його особливостей і рис (інноваційність, глобальність, фундаментальність, масовість), виділяє також можливі негативні наслідки його розвитку, зокрема такі: людство зіткнеться зі зростанням ролі ЗМІ та масовим маніпулюванням інформацією; доступ пересічної людини до якісної та достовірної інформації буде важко забезпечити; у перехідний період становлення інформаційного суспільства людям буде важко адаптуватися до змін, що відбуваються; поширяться кіберзлочинність (Шумаєва, 2014).

Цікаво, що більшість науковців, які досліджують інформаційне суспільство, не схильні пропонувати власні визначення цього феномену, за суттю, виражаючи його через його ознаки або характеристики. Можемо припустити, що це відбувається тому, що на початку історії дослідження інформаційного суспільства до його визначення зверталися представники дуже різних, несуміжних наук, і підсумовуюче його розуміння насправді знайти (запропонувати) досить проблематично. А, крім того, аналіз особливостей інформаційного суспільства в науці далі продовжується, що також ускладнює процес остаточного тлумачення поняття «інформаційне суспільство», причому більшість науковців – дослідників інформаційного суспіль-

ства називають його по-своєму: до прикладу, «постіндустріальним» (Д. Белл, А. Турен), «суперіндустріальним» (Е. Тоффлер), «інформаціоналізмом» (М. Кастельс), «індустрією знань» (Ф. Махлуп).

Проте, на нашу думку, головною та визначальною ознакою такого суспільства, що зумовлює існування та функціонування інших його характеристик, є нестримне зростання цінності інформації, яку можна перетворити на теоретичне знання, що має практичне застосування; та усвідомлення значення інформації суспільством у цілому та кожним його громадянином, зокрема. Проте, оскільки обсяг інформації не залишається сталим, а зростає не просто щорічно, а й щохвилини, це пред'являє серйозну вимогу до людини в інформаційному суспільстві – перманентного навчання протягом усього її життя.

Отже, комп'ютеризація, Інтернет – це важлива ознака інформаційного суспільства, яке розвивається у світі та в Україні, поступово залучаючи нових adeptів і послідовників. Інтернет, за суттю, є досить амбівалентним феноменом, поєднуючи протилежне та взаємопов'язане, плюси та мінуси: для одних він – бездонне джерело інформації, спілкування та розваг, для інших – джерело психологічної залежності, а для усіх водночас – неперевершений засіб маніпулювання індивідуальною та суспільною свідомістю, з одного боку, та додатковий ресурс самовизначення особистості, – з іншого. Проте у ситуації карантинної ізоляції роль Інтернету в суспільстві та світі у цілому нестримно зростає: адже в сферу / простір віртуального переноситься як професійне, так і особистісне життя людини; навіть повсякденні справи людиною вирішуються через Інтернет-мережу: раптом виявилось, що можливості Інтернету неочікувано широкі, принаймні значно ширшими, ніж вважалося до цього часу: в Інтернеті звичайна людина може знайти собі місце (навіть, якщо вона не знайшла його в реальному житті) й обрати собі незвичайне життя. Варто також пам'ятати, що Інтернет не лише світова бібліотека й інформаційна система, майже тотожна пам'яті людства, Інтернет ніколи і нічого не забуває: інформація, що потрапила в Інтернет, там і залишається, навіть будучи вилученою її автором.

Безумовно, що і тепер Інтернет допомагає особистості розширити власні межі офф-лайн взаємодії (Богомолова, 2014). Але на початковому етапі свого розвитку він віддавав перевагу (очевидно, для залучення користувачів) анонімності перебування в Мережі / або просто дозволяв це. І наслідки анонімності користувачів Інтернету могли варіюватися від позитивних до вкрай негативних (Косенчук, 2014); створюючи практично неперевершені можливості для

самопрезентації людиною себе в Мережі шляхом створення бажаного враження про себе як для себе самої, так і для інших користувачів всесвітньої електронної павутини. Проте, як зазначають науковці, така самопрезентація за суттю була «конвенційною» («погоджувалася» / орієнтувалася на «середнього іншого» (Косенчук, 2014)).

Зазначимо також, що ми не схильні цілком погодитися з думкою О.Л. Солдатової та Д.Н. Погорелова щодо того, що в ситуації анонімності людина «не втрачає контроль над собою», орієнтуючись мимовільно на дотримання соціальних норм, «прийнятих у співбутті з Іншими» чи використання можливості «відкритого», неприхованого «вираження своїх емоцій і суджень» (Солдатова, Погорелов, 2018). Так, вона не схильна втрачати самоконтроль, проте зорієнтована не стільки на дотримання соціальних правил співжиття в соціумі, скільки на недопущення саморозкриття. Додамо: вона може не контролювати своє реальне Я, проте дуже уважно стежить за існуванням і функціонуванням у Мережі Я-віртуального. Крім того, можливість зберігати анонімність і експериментувати та гратися з власною віртуальною ідентифікацією (Алексеева, 2019), в Мережі зберігається недовго: Дж.Сулер зазначає, що ніхто в Мережі не може залишатися «анонімним, без імені, ідентичності або міжособистісної взаємодії» (Suler, 1998), адже Інтернет пам'ятає своїх користувачів і здатний зіставити та поєднати попередню та наступну інформацію про них.

У наш час, за умови подальшого розвитку Інтернет-мережі, презентація особистістю себе Інтернет-спільноті стала відображати окремі риси реальної ідентичності людини: з'явився її профіль у соціальних мережах, що відображає окремі, але різні сторони особистості: зокрема, її інтереси та зовнішність (Алексеева, 2019). При цьому навіть обраний нею для символічного представлення себе в Мережі «nickname» чи аватар, певною мірою презентують її справжні особливості. Хоча, на нашу думку, до самостійного, з власної волі, саморозкриття у віртуальній Мережі, тобто повідомлення максимуму щирої та правдивої інформації про себе сьогоденній користувач Інтернету абсолютно не готовий, і навряд чи зможе це зробити у найближчому майбутньому.

Крім того, на нашу думку, сучасна людина, особливо за наявності радянських коренів, не схильна саморозкриватися ні перед ким, а до кінця – навіть перед собою; що ж до щирості у процесі Інтернет-комунікації, – на це сподіватися не варто взагалі. Адже навіть у повсякденному реальному спілкуванні людина не знімає рольову маску (хоча Е. Фромм цілком справедливо, на нашу думку, пише, що, сприймаючи

людину лише відповідно до її соціальної ролі, її надто «часто розглядають як річ» (Фромм, 1998)). Додамо, що винятки із цього правила зустрічаються, проте настільки рідко, що особливої ролі не відіграють, це, скоріше, саме окремі винятки: довіряючи близькій людині, саморозкриття, щирість спілкування, відкритість і відвертість цілком допустимі та навіть бажані (у випадку взаємної довіри та поваги).

Ще раз повторимо, що ставлення науковців (і ми в цьому цілком погоджуємося з ними) до Інтернет-мережі досить неоднозначне: одні називають його «сучасним інформаційним смітником», у якому повно «дезінформації, перекручень, спаму, шахрайства, байок і містифікацій»; інші – говорять про нього як про «корисне джерело достовірних даних», що стосуються різних сфер життя (Райнголд, 2011, Чуйко, Зварич, 2019 : 35); про використання його як «простору для безмежних можливостей самовизначення» (Богомолова, 2014). І, як слушно зазначає В.В. Пронін, Інтернет сприймається багатьма як «нова форма буття», куди переміщаються поступово (а з часом карантинної ізоляції – значно швидше) «людські цінності», й у просторі якого людина «формує своє місце», завдяки чому, на думку науковців, «вирішується проблема великого міста...» (Пронін, 2011), Мережа набуває оновленого у зв'язку з об'єктивною ситуацією значення, проте, забувається факт, що людина, створюючи Інтернет, «сама того не бажаючи», не потурбувалася про можливість «передбачити результат» (Пронін, 2011). А результати можуть бути різними, і не завжди позитивними чи сприятливими для людини та соціуму.

Зазначимо, що, з погляду вчення З. Фрейда, Інтернет дозволяє активізувати і звільнити у психіці людини не ego чи superego, а саме id – вмістилище прихованих у реальному житті та подавлених бажань і потреб. До прикладу, людина з прихованою жагою позбавити іншого життя, повернувшись з «віддалених» місць, у віртуальній мережі знаходить віддушину: реалізуючи свої прагнення у жорстоких іграх, звільняючи в такий спосіб руйнівну енергію id. Хоча іноді Інтернет – лише спосіб емоційно насичено і / або цікаво провести час, відволіктися від проблем повсякденності.

Зважаючи на вищезазначене, пояснимо: ми не схильні огульно заперечувати позитивну роль Інтернету в житті особистості та суспільства в цілому, вона достатньо очевидна: адже електронна мережа не лише джерело потрібної людині та соціуму інформації та цікаве місце, де час можна провести не лише з користю, але й із задоволенням. Інтернет інформує, вчить, може допомогти чи розрадити, дає

можливість спілкуватися з друзями та рідними не лише в умовах далекої відстані між ними, але й в умовах карантину та локдауну.

Цікавою і такою, що заслуговує на увагу, виглядає думка В.В. Проніна щодо того, що перебування людини у віртуальному просторі Мережі формує у неї «досвід потоку» (ми б сказали, «відчуття потоку»), який «характеризується самозабуттям, абсолютною поглиненістю діяльністю» (Пронін, 2011) у Мережі. При цьому цей «досвід» частіше переживають ті, хто всерйоз захоплений інформаційними технологіями та гаджетами (тобто ті, кого вважають спеціалістами в Мережі). Хочемо додати: тривале перебування в «потоці» пересічного користувача Мережі приводить до втрати зв'язку з реальністю. Хоча, на наш погляд, відчуття потоку можна витлумачити і як перебування людини серед потоків різної (за формою, змістом, насиченістю та смислом) інформації.

Потрібно зазначити, що термін «інформація» походить від латинського *informatio*: роз'яснення, повідомлення, виклад. Інформація повідомляє про об'єкти та явища навколишнього оточення, їхні зовнішні та внутрішні властивості та якості, що зменшує ступінь невизначеності або неповноти знань про них (Юдін & Богуш, 2004 : 200). Тобто на основі отриманої інформації у людини мають з'явитися нові знання, що дозволять їй ліпше орієнтуватися у світі та зменшати частину невизначеності й ентропії щодо нього.

Проте ми вважаємо, що людина, яка в Мережі хоче відшукати інформацію про досі невідоме їй явище чи об'єкт (адекватне розуміння чого у неї відсутнє), покладаючись на думку про нього тих, кого вона вважає експертами у відповідній галузі знань (у даному випадку, – відомості з Інтернету), не здатна сама оцінити, наскільки повну, надійну, нову, науково обґрунтовану, достовірну та навіть правдиву інформацію вона отримала. Та якщо вона сприйме інформацію з Мережі за цілком достовірну (відповідну думці експерта) й у подальшому звертатиметься за інформацією саме до Мережі у випадку необхідності (й не лише до неї), це, на думку Е. Фромма, сприятиме розвитку в такій людині псевдомислення (Фромм, 1998). Це ситуації, коли думки інших людей вона вважатиме власними, не помічаючи, що насправді вони лише засвоєні нею. І, очевидно, судячи з ролі Інтернету в житті пересічної людини, він як експертна система соціуму (Гидденс, 2011) та інформація в Мережі зорієнтовані саме на це, а в підсумку – на маніпуляцію думками (і навіть мисленням) сучасної людини. А, потрапляючи до системи псевдомислення, людина перестає (власне, розучується) міркувати критично.

Основні властивості інформації, вираженої мовно, виділені в психології, ми вважаємо за можливе розташувати у порядку їх значимості / необхідності, спочатку виділивши головні. По-перше, інформація має бути цінною, тобто необхідною людині саме в момент її отримання (якщо інформація не має цінності для людини, – незначимими стають інші її якості), додамо, що цінна інформація володіє крім того властивістю достовірності (недостовірною інформація не є цінною). По-друге, вона має бути доступною (ніякої користі від цінної інформації, якщо людина не може її отримати, вона не має). По-третє, інформація повинна бути повною (фрагментарна або неповна інформація втрачає значну частину своєї цінності, а отже – і потрібності: «шматочки», «кліпи» інформації навіть у сумі не складуть цілої) (Чаплак, Чуйко, 2018). І, по-четверте, вона має походити з надійного джерела, а не імітувати надійність. Тому користувач Мережі повинен пам'ятати: найбільш поширювана інформація в Інтернеті може бути найновішою, проте це не є свідченням чи гарантією її цінності чи важливості, а, крім того, властивості інформації далеко не завжди є результатом її оцінки реципієнтом, в основному вони та їх вплив передбачувані «комунікатором» мережі Інтернет (Чуйко, Зварич, 2019 : 30).

Проте науковці згодні (і ми приєднуємося до цієї думки), що найважливішою характеристикою якості будь-якої інформації є її інформативність, яку І.Р. Гальперін (Гальперин, 2006 : 39), з одного боку, розуміє як повідомлення, що відповідає справжнім фактам, з іншого, – тлумачить як процес, під час якого досі невідоме стає доступним і відомим. А.Е. Бабайлова (Самочорнова, 2010) схильна пояснювати цю характеристику як змістовність і новизну інформації, що міститься у повідомленні; а Н.С. Валгіна (2003) акцентує увагу на потрібності інформації, що робить можливим її практичне застосування.

У даному контексті заслуговує на увагу також думка С.Кузнецова, який інформативність вважає високим ступенем сконцентрованості інформації у повідомленні (Кузнецова, 2013). Це, за суттю, «відповідає інтенсивному способу підвищення інформативності тексту»: ущільнення інформації через зменшення обсягу того, як вона виражається, при цілковитому збереженні змісту повідомлення (Валгіна, 2003; Чуйко, Зварич, 2019 : 31).

На нашу думку, не менш цікава думка Т.М. Дридзе: науковець схильна розуміти феномен інформативності як «здатність тексту служити джерелом інформації», а головною її умовою вважає зрозумілість повідомлення для читача (Дридзе, 1984).

Отже, можемо узагальнити, що поняття інформативності об'єднує таке розуміння: текстова інформація потрібна, нова та цікава для респондента, достатня та переконлива за змістом, корисна, надійна та цілком узгоджується з метою її пошуку, сформульованою в Мережі.

Проте тут необхідно зазначити, що охарактеризовані вище суттєві властивості, якими має володіти справжня інформація, надто рідко співвідносяться з тією інформацією, яку ми отримуємо в Інтернет-мережі: у всесвітній електронній павутині досить важко знайти потрібну інформацію, яка була б водночас надійною, достовірною, повною, глибокою, науково обґрунтованою й у цілому – інформативною. Тому користувачеві частіше залишається задовольнитися доступною та наявною інформацією.

Цікавим у цьому контексті виглядає факт, що на початку цього століття, вважаючи, що кількість інформації значно перевищує можливості пересічної людини її засвоїти, що з'явився «надлишок інформації», було започатковане формування концептуальної технології «Web2.0», яка мала змінити парадигму Мережі зі «збереження будь-яких даних» на «збереження потрібних даних», проте наразі воно призупинене (Барішев, 2011): очевидно, це не в усіх можновладців викликало схвальну реакцію.

Додамо: на нашу думку, феномен інформативності можна вважати об'єктивно-суб'єктивною психологічною категорією, адже вона залежна від того, як саме її сприймає людина: текст, який для одних є інформативним, для інших людей може зовсім не містити цієї ознаки (Чуйко, Зварич, 2019 : 31), тоді як у цілому, об'єктивно, інформація може насправді відповідати ознаці інформативності.

До речі, найбільш відома класифікація видів текстової інформації належить І.Р. Гальперіну (2006 : 226). Науковець визначає такі її види: змістовно-фактуальну / змістовно-фактичну (ЗФІ) (те, що ми розуміємо, осмислюємо, усвідомлюємо з неї, отримуючи інформацію); змістовно-концептуальну (ЗКІ) (це та складова інформації, що відображає власне ставлення автора інформації до сказаного / написаного та є неочевидною, проте завжди імпліцитно присутня у повідомленні) та змістовно-підтекстову (ЗПІ) – ця інформація теж неочевидна, навіть непомітна, проте майже завжди наявна у сказаному; це те, що саме мав на увазі мовець, повідомляючи певну інформацію й обираючи саме таку форму її подачі, саме такі слова, наголоси та інтонацію, щоб їх передати.

Змістовно-фактична інформація базується на точних лексичних значеннях слів, стосуючись подій і об'єктів у певному часовому вимірі; ця інформація має бути достовірною та досить повною за змістом.

Змістовно-концептуальна інформація виражає у певний спосіб розуміння комунікатором змісту повідомлення та його ставлення до нього, його емоційну оцінку; ця інформація може не відповідати принципу об'єктивності чи вірогідності. Нарешті, змістовно-підтекстова інформація містить прихований за двома іншими видами інформації психологічний смисл повідомлення, оскільки, як слушно вважає науковець, мовні одиниці здатні породжувати (мати на увазі) «асоціативні та конотативні значення» (Гальперин, 2006), що можуть викликати розуміння реципієнтом інформації, того, що саме хотів висловити своїм повідомленням автор.

На нашу думку, поділ І.Р. Гальперіним інформації на певні види більше структурний, ніж функціональний, тому що в повноцінній якісній інформації практично завжди присутні всі три її види: інформація завжди є повідомленням про щось (подію) (тобто має лексико-семантичний зміст), інформація майже не буває емоційно нейтральною, тому ставлення до неї автора повідомлення та його оцінка сказаного / написаного, може бути помітною (навіть за підбором слів, їх поєднанням і контекстом; інтонацією, паузами, наголосами, повторами – в мовленні); і, враховуючи обставину, що думаємо ми значно швидше, ніж встигаємо висловитися, ця інформація має імпліцитно містити й усе неказане її автором, але що він мав на увазі, про що думав, висловлюючи таку інформацію саме у такій формі.

Проте, якщо мова заходить про інформацію в Мережі, ми вважаємо за потрібне та ліпше виділення видів інформації не за змістом (суб'єктивно оцінюваним), а за формою її представлення в Інтернеті, яка може бути: графічною; звуковою; текстовою; числовою; відеоінформацією та комбінованою (наприклад, графічне зображення може супроводжуватися тестом чи бути символічним, тобто креалізованим) (Чуйко, Зварич, 2019 : 28).

Крім того, Г.Г. Почепцов цілком логічно та слушно зазначає, що інформація здатна не тільки повідомляти (інформувати) про щось, вона може стати контекстом, фоном для майбутніх подій: «інформація створює реальність», а «потрібна інформація – створює потрібну реальність» (Почепцов, 2016 : 95) (додамо: зазвичай, інформація творить саме ту реальність, яка потрібна автору (творцю) інформації / комунікатору), причому спочатку відбуваються зміни «в головах людей», у їх мисленні, а пізніше – вони реалізуються у сприйнятті людьми дійсності.

Варто також зазначити, що у сучасному інформаційному суспільстві людина постійно перебуває у комунікативному просторі (соціуму чи Мережі). Комунікативний простір особистості – це

середовище її існування та життя в інформаційному вимірі, в оточенні та переплетенні потоків інформації, різної за кількістю та якістю, як особистісно спрямованої та суб'єктивно цінної, так і відверто маніпулятивної за суттю та всезагальної (не спрямованої відверто ні на кого конкретно, водночас приховано-неочевидно адресованої всім). І ці потоки фрагментарної інформації людина вимушена оцінювати та сортувати, ділячи її на необхідну, потрібну, корисну, зайву та цілком непотрібну або неправдиву, адже справитися з ґрунтовним критичним аналізом усього наявного контенту інформації просто неможливо. Більше того, сучасна людина часто настільки зайнята щоденними турботами та проблемами, що не схильна (через брак часу, мотивації, розвинених критичних і аналітичних здібностей) навіть намагатися зрозуміти інформацію, трансформовану ЗМІ, чи інтерпретувати її, не кажучи вже про аналіз прихованих причин появи саме цієї інформації саме в даний час; в оцінці якості такої інформації така людина орієнтується на близьких і / чи значимих оточуючих, або авторитетних у суспільстві людей, які раніше заслужили їй довіру. Й у цьому контексті особливе, «почесне» місце у житті сучасної людини періоду карантинної ізоляції та COVID-2019 посів Інтернет, довіра до інформації в якому не стільки зросла, скільки перестала, принаймні, частково, бути значимою: він перетворився на чи не єдине масштабне джерело інформації з різних галузей життя. Цікаво, що навіть чутки, які традиційно передавалися «з вуст в уста», тимчасово втратили своє значення: неперевіреної інформації й у Мережі досить.

Отже, комунікативний простір сучасної особистості у буквальному сенсі насичений інформацією, яку необхідно осмислювати, розшифровувати та відфільтровувати для її адекватного розуміння, а не сприймати однозначно як цілком достовірну та варту довіри, відшукуючи в океані маніпуляції маленький «острівець реального смислу інформації» (Чуйко, 2018).

Проте сучасна людина, не маючи на це ні часу, ні особливого бажання, схильна сприймати інформацію частіше «на віру», засновану на довірі до джерела повідомлення, і не аналізуючи ні його змісту, ні справжніх намірів комунікатора. Однак найчастіше за потрібною інформацією, особливо за сучасних умов, людина звертається до всесвітньої електронної мережі, зважаючи як на доступність, так і на чисельність різноманітних (у тому числі й наукових) інформаційних джерел у ньому.

На жаль, інформація в Інтернеті далеко не завжди достовірна чи надійна / правдива, тим більше, безстороння чи повна. Власне, вона з'являється там не стільки тому, що потрібна рядовим користувачам

Інтернет, які будуть саме там її шукати, а швидше, через суб'єктивні причини авторів її розміщення в Інтернет-мережі, тому і її зміст, і обсяг визначаються саме ними. По суті, саме так ЗМІ та Інтернет чинять інформаційний вплив на особистість: лише повідомляючи потрібну інформацію та не вступаючи у справжню взаємодію з користувачами Мережі й інформацією в ній.

До речі, Інтернет поступово перебрав на себе функції не лише ЗМІ, але й багатьох інших суспільних установ (зокрема, бібліотеки, аптеки, магазину, журнального / газетного кіоску тощо). У Мережі, онлайн можна отримати консультації лікаря чи психотерапевта. Проте традиційно, перше, з чим більшість людей асоціюють Інтернет-мережу, – це джерело інформації (практично, невичерпне, оскільки постійно поповнюється), і саме так сприймається більшістю користувачів.

Зазначимо: в Інтернеті можна знайти будь-яку інформацію, зате потрібну та надійну інформацію знайти значно важче, ніж будь-яку та різну. Адже, формуючи запит на інформацію в Мережі, людина не може бути упевнена, що отримає оптимальну для неї її добірку, що Мережа подасть саме потрібне, оскільки в результаті пошуку висвітлюється величезна кількість результатів, у тій чи іншій мірі дотичних до слова, використаного людиною в запиті. Варто також пригадати, що у випадку існування омонімів щодо слова-запиту, можна отримати зовсім несподівану інформацію (зрештою – навіть дізнатися щось цікаве).

Безумовним позитивом у цьому контексті можна вважати ту обставину, що користувачі Інтернету мають рівні можливості доступу до інформації та що інформацію можна зберегти, і вона не зникне (як у випадку, до прикладу, почутого повідомлення).

Потрібно зазначити, що окремим випадком інформування в Інтернеті можуть бути новини, тобто Мережа може використовуватися як джерело новин з усього світу. На відміну від наукової інформації (в якій є місце і для припущень і гіпотез), новини мали б містити факти (цілком однозначну та перевірену інформацію) про події, що сталися в країні та за її межами. Факти – це те, що реально відбулося і що змінити неможливо. Проте, по-перше, факти можна інтерпретувати, надавши їм бажаного вигляду / звучання; по-друге, факти можна позбавити контексту, змінивши їх зміст аж до протилежного. Додамо, що якщо зміст факту залишається стабільним, то його психологічний смисл може варіюватися, залежно від мети та бажання того, хто ці факти повідомляє. І, по-третє, можна, не змінюючи ні суті, ні контексту факту, подати його в такій формі, що для розуміння того, що ж насправді сталося та що це означає, потрібно буде докласти

значні розумові зусилля (до прикладу, представити його у кліповому, фрагментованому форматі та ще й хаотично «розбавленому» рекламою), які пересічний користувач Інтернету витратити не готовий, принаймні сьогодні. Позитивний елемент Інтернет-мережі у подачі новин полягає, зокрема, в тому, що, якщо важливі новини на одному сайті здадуться користувачеві тенденційними, то він може звернутися до іншого джерела тих самих новин (і почути чи прочитати інші коментарі до них, навіть зіставити різні погляди).

Однак, перебуваючи в Мережі, отримуючи з неї певну кількість інформації, людина, сама не помічаючи цього, стає не просто довірливою, а легковірною, схильючись з пієтетом перед кількістю та різноманітністю знань, що містить Інтернет. Вона починає вірити усьому, про що прочитає в Мережі, навіть краплі сумніву не допускаючи в правдивості отриманої інформації. Тоді як Інтернет-мережа легко та часто використовує прийом, дієвість впливу якого на людське сприйняття помітив ще Г. Лебон: повторюваність на різних сайтах, у різних інформаційних і пошукових системах інформації, яку людина має засвоїти настільки, щоб вона стала її власним переконанням. Г. Лебон писав: «твердження лише тоді діє, коли воно повторюється часто і, якщо це можливо, – у тих самих виразах» (Лебон, 2018 : 294). У результаті інформація, що містилася в повідомленні й особливої довіри у людини не викликала, за наявності багатьох повторень і повної відсутності критичного осмислення, перетворюється (сприймається так людиною) на цілком доведену, достовірну й обґрунтовану істину. З часом – людина забуває, як саме засвоїла її та прийняла за свою, і починає цілком довіряти такій «істині», – власне, виявляючи свою легковірність і навіюваність. Ось такий, колись – лише газетний прийом, часто застосовує і сучасна Інтернет-мережа. В Інтернеті, так само, як і в натовпі, «якою б вольовою не була людина... вона опускається на нижню сходинку цивілізації» (Лерой, 2021: 9).

Не можна не згадати і більш сучасний і вельми популярний прийом подачі інформації (особливо тієї, що стосується новин про важливі події) у Мережі. Він спочатку називався «дробленням інформації». Оскільки ж такий простий прийом спрацьовував не на всіх користувачах всесвітньої електронної павутини, він був ускладнений перемішуванням фрагментів цілісної інформації та розділенням їх окремими образами – малюнками, фото-кліпами, тощо, частіше – рекламою, у деяких випадках – «сенсаційною» інформацією, що об'єктивно не містила ніяких ознак сенсації, а лише імітувала її важливість.

Також, як ЗМІ, так і Інтернет-мережею може використовуватися маніпулятивний метод «перескакування тем» (Лерой, 2021), коли цікава для суб'єкта (користувача Інтернету) і важлива інформація настільки швидко замінюється на фрагменти іншої інформації, не стільки цікавої та потрібної, скільки нав'язливо повідомлюваної, що не помічається свідомістю реципієнта, проте розташовуються у його підсвідомості чи передсвідомості. Секрет у тому, що така інформація рано чи пізно потрапляє у свідомість людини, проте, сприйматиметься (буде вважатися) нею за власне переконання.

Такий спосіб інформування користувачів Мережі був названий науковцями (Фрумкін, 2010; Грановська, 2015; Горлач, 2016; Пендікова, 2016; Чаплак, & Зварич, 2018; Чаплак, & Чуйко, 2018) кліпово-фрагментарним прийомом подачі інформації в Інтернет-мережі. У результаті пересічний користувач Інтернету просто не встигає не лише усвідомити й осмислити отриману (потрібну і важливу для нього) інформацію, але, частіше, – навіть адекватно сприйняти її. Практично, Мережа містила інформацію, подавала її користувачу, але форма її подачі не давала змоги насправді поінформувати його, повідомити йому необхідну інформацію для перетворення її на знання. Проте зрозуміти, що отримана у результаті фрагментарно-кліпової та дещо хаотичної подачі інформація всього лише фікція, яка ніякого об'єктивного інформаційно-змістового навантаження не має, могла б допомогти серйозна, аргументована дискусія, роль якої в Інтернет-мережі зведена («спародійована») до спілкування користувачів у чаті: з різним ступенем аргументованості, експресивності, літературності повідомлень. Однак при цьому неможливо звинуватити Мережу чи її творців у приховуванні потрібної людині інформації.

Додамо, що результатом саме такої подачі інформації в мережі Інтернет, пристосування до неї користувачів Мережі стала помічена науковцями зміна в мисленні сучасної молоді – формування кліпового мислення. Ми розуміємо кліпове мислення (як процес) так: це спроби людини зрозуміти, що насправді означають хаотично розрізнені, абсурдні в своїй окремоті й осмисленні креолізовані (поєднання картинки з текстом) фрагменти інформації, шляхом імовірнісного поєднання їх у певну логічну та часову послідовність і заповнення лакун в інформації завдяки добудовуванню фрагментів, яких бракує, з метою встановлення причинно-наслідкового зв'язку між інформаційними кліпами. Проте цілком погоджуємося з думкою, що таке мислення «може використовуватися як захисна реакція організму на інформаційне перевантаження» й адаптацію людини до інформаційного світу (Паніна, 2017).

Але якщо людина спробує оцінити інформацію (її значення) в цілому, виходячи з того, що встигла сприйняти та зрозуміти з її окремих(ого) фрагментів(у), вона легко може не лише помилитися (зокрема тому, що проста сума частин об'єкта не утворює його цілісності), але й повірити у правдивість і достовірність того, що осмислила чи зрозуміла, - зятятися у своїй помилці, не довіряючи іншій (особливо протилежній, такій, що спростовує дану) інформації (думці).

Кліпово-фрагментарний спосіб подачі інформації задля ускладнення її точного розуміння користувачами Інтернет-мережі цілком логічно і прогнозовано може поєднуватися з маніпулятивною технікою «Трьох історій» (Лерой, 2021), суть якої полягає в тому, що людина послідовно повідомляє частини (фрагменти) двох різних цікавих історій, перериваючи розповідь про кожну з них буквально на середині, на найбільш захопливому місці, з якого починається наступна історія. І лише третя історія розказується до кінця. Проте, хоча вона пізніше виявиться найважливішою для долі людини, вона про цю історію (її зміст) не пам'ятатиме, оскільки на нього накладеться зміст першої та другої захопливих історій, що привертають увагу, розповідь про які послідовно, одна за одною, продовжиться, як тільки завершиться історія номер три. І в майбутньому, виконуючи певні команди, людина не зможе здогадатися, що вони продиктовані не її власними бажаннями чи потребами, а містилися саме в історії номер три.

По-своєму цікавим і таким, що пасує до трьох попередніх маніпулятивних прийомів, використовуваних в Інтернет-мережі, може бути застосування «Методу Штірліца» (Лерой, 2021). Цей кіногерой задумливо відзначав ту обставину, яку раніше Г.Еббінгауз назвав ефектом краю: у розмові, зазвичай, людина запам'ятовує її початок і завершення (суб'єктивне чи об'єктивне). Отже, найважливішу інформацію, яку виникає необхідність повідомити, але є очевидні причини цього не робити, варто розташувати усередині повідомлення: її почують (побачать), але не запам'ятають.

І можемо припустити, що поєднання вищезазначених прийомів інформування людини в Інтернет-мережі може володіти певним зомбуючим ефектом, позбавляючи користувача Мережі здатності критично мислити й аргументовано, логічно-послідовно відстоювати власну думку та мати свої погляди; роблячи його покірним і бездумним, безініціативним і легковірним виконавцем чужої волі, яким легко керувати. А зазомбована людина не здатна ні пояснити свої дії та вчинки, ні роздумувати на їх причинами чи відповідністю загальнолюдській моральності або соціальним вимогам.

Цікаво, що кліпово-фрагментарна і хаотична подача інформації у Мережі певною мірою поєднує на перший погляд зовні протилежні способи подачі інформації користувачеві, описані В.П. Шейновим: надлишок, надмірну кількість інформації та подачу інформації дрібними порціями (Шейнов, 2008). Спільне для них те, що в обох випадках справжній смисл цієї інформації залишається незрозумілим для адресата: у першому випадку мова насправді йде про надмірну кількість неякісної, а тому – непотрібної людині інформації; у другому – про фрагменти, шматочки цілісної інформації, якими людині не вдається скористатися, тому що для дієвості інформації, результативності її застосування необхідна вся її повнота. Кліпово-фрагментарний спосіб подачі інформації в Інтернет-мережі подає водночас ніби дуже багато інформації (правда, іноді – сумнівної якості), але, оскільки вона розбита на фрагменти (нібито для полегшення її засвоєння), то логічний зв'язок установити між ними, щоб зрозуміти загальний зміст інформації, неможливо. Не виключено, саме тому сучасні користувачі Інтернету частіше «лайкають» картинки чи пишуть у різних чатах, ніж читають навіть найважливіші новини.

Перебування ж індивіда в Мережі з метою отримання найсвіжіших новин про головні події, що сталися в Україні та світі, та погляди на них / їх оцінки важливими світовими експертами у відповідній галузі, аналогічне опису Е. Шостромом (2004) маніпулятивного спілкування як гри в одні ворота, «напівконтакту», оскільки взаємодія маніпулятора з об'єктом маніпуляції (її мимовільною, але передбачуваною жертвою), цікавить його лише в плані та до моменту досягнення ним власної мети: саме на це спрямована інформація, яку маніпулятор вважає за потрібне надати адресату впливу. Звичайно, всесвітня павутина не може проконтролювати, чи отримала людина інформацію, якої прагнула, не підозрюючи, наскільки попередньо оброблене й обрізане початкове повідомлення про подію, що насправді сталася, зате ті, хто за цим стоїть і керує процесом, можуть передбачити, що, якщо людина зацікавлена в інформації, яка в усіх ЗМІ подається у спільному світлі, то повідомлення буде отримане (хоча, ймовірно, не усвідомлене). А для того, щоб людина звернула увагу на інформацію, почула чи побачила (прочитала) її, необхідне її виділення, як фігури на фоні, або систематичне повторення різними, бажано – відомими та довірчими джерелами.

Проте, варто додати, що людина, яка за умов карантинної ізоляції практично переселилася в Інтернет, разом з усіма благами мережі отримала небажану можливість долучитися до усього обсягу / потоку інформації, присутньої в Інтернеті, що в момент пошуку потрібної

інформації настирливо виринає з мережі, відволікаючи увагу і не даючи зосередитися. Саме така фрагментарність подачі різної за змістом і формою інформації позбавляє можливості осмислити та зрозуміти пропоновані повідомлення, проте сприяє її маніпулятивному впливу на індивідуальну свідомість.

Факт маніпуляції індивідуальною та суспільною свідомістю ЗМІ та Інтернет, зокрема, беззаперечний і загальновідомий. Тобто Інтернет, крім безумовно позитивних виконує і певні негативні функції, ставши віртуальним засобом маніпуляції індивідуальною свідомістю своїх користувачів і громадською думкою загалом, отримавши цю функцію «у спадок» від друкованих і звукових ЗМІ та будучи перешкодою глибокому та відвертому міжособистісному спілкуванню: з року в рік кількість часу, який людина проводить в електронній павутині, постійно зростає, вилучаючи тим людину з життя як на цей час, проведений у Мережі (а час там тече дуже повільно, так що, повернувшись до реального життя, не можна зрозуміти, як могло пройти стільки часу – здавалося, – лише кілька хвилин), так і на певну частку наступного, безпосередньо після виходу з Мережі та відновлення відчуття реальності, – людина думками, мислено, продовжує перебувати у віртуальному просторі, розв'язуючи тамтешні проблеми чи спілкуючись з віртуальним співрозмовником.

Маніпуляція – це реалізована метафора майстерного «ручного» керування людьми. Це особливий спосіб спілкування і взаємодії людей, «умисне замовчування інформації, заплутування співрозмовника з метою приховати психологічний вплив на нього для досягнення власних цілей» (Чуйко, Комісарик, 2014).

С.Г. Кара-Мурза вважав, що маніпуляція – це такий «спосіб панування» над людиною, що є прихованим, містить елемент духовного впливу на неї та програмування її поведінки, думок, вражень і бажань так, щоб вони спрямовувалися в потрібному для маніпулятора напрямку, при цьому «до людей, свідомістю яких маніпулюють, ставляться не як до особистостей, а як до об'єктів, особливого роду речей» (Кара-Мурза, 2004).

В.П. Шейнов у праці «Психологічний вплив» («Психологическое влияние») висловлює власне просте розуміння маніпуляції як «прихованого керування адресатом» впливу, що здійснюється проти його волі та на шкоду адресату (жертві маніпуляції) (Шейнов, 2008 : 11).

Ми могли б визначити маніпуляцію як сукупність методів прихованого впливу на людей і різновид психологічного примусу з метою домогтися від них необхідної для досягнення цілей маніпулятора

поведінки, спонукати виникнення у них намірів, що не є їх справжніми й актуальними бажаннями, але сприймаються ними як власні.

Основними ознаками (атрибутами) маніпуляції науковці (Верхоглазенко, 2015) вважають: прихованість мети впливу (від адресата маніпуляції), отже, якщо людина зрозуміє (усвідомить), що нею маніпулюють, вона припинить маніпуляцію, з одного боку, та навіть здатна розірвати стосунки з маніпулятором, – з іншого; програмування думок, почуттів, бажань і поведінки людини; необхідність певних знань і умінь (здібностей, майстерності) маніпулятора; ставлення до жертви маніпуляції як до об'єкта, речі, засобу досягнення мети ініціатора впливу; адже зведення людини до стану об'єкта позбавляє маніпулятора необхідності відчувати сором чи провину за зроблене: перед речами не вибачаються; уникання маніпулятором навіть можливості відповідальності за зроблене (за таке ставлення до іншої, рівної йому людини).

Варто зазначити, що маніпулятори, можливо, не усвідомлюючи цього, не схильні проживати справжнє, реальне життя. Вони імітують усе важливе у житті, навіть не намагаючись по-справжньому це пережити чи відчувати, вони надто часто обіцяють, але не виконують обіцянок (і тут же знаходять ґрунтовні пояснення, чому «не змогли» цього зробити, що «завадило») можуть багато, змістовно та довго говорити про почуття, не відчуваючи їх; вони не звикли бути відвертими зі співрозмовниками, а лише грають свою роль, бажану для нього; за суттю, вони не розкриваються перед співрозмовником, навіть якщо це близька людина, а лише якісно презентують свою персону, імітуючи щирість; вони лише вдають, що живуть. Маніпулятор боїться проявити себе справжнього, намагається не виявляти своїх почуттів, які, як він вважає, роблять його вразливим (хоча насправді – людяним).

Що ж не лише робить можливим, але й полегшує маніпулювання Інтернету як індивідуальною, так і суспільною, колективною свідомістю (яку ще називають громадською думкою)? Причин і передумов цього можна було б назвати дуже багато, проте ми зосередимось на кількох з них, які видаються основними, тому що майже очевидні. Першою назвемо ситуацію невизначеності, яка панувала у світі завжди, але реальність якої більшість людей стали усвідомлювати, коли весь світ опинився у ситуації карантинної ізоляції внаслідок пандемії COVID-2019. У такій ситуації людина здатна покладатися на всю та з будь-яких джерел (а таким у час пандемії та карантину став саме Інтернет) доступну інформацію, а оскільки людина цілком усвідомила непередбачуваність розвитку подій і не

знає, що може статися найближчим часом і як це можна попередити та справитися із ситуацією. Вона розуміє (хоча – переважно імпліцитно) й те, що ніяка існуюча інформація цієї ситуації насправді не змінить і не виправить, проте поінформований – отже, попереджений. Тож пересічний користувач Мережі шукає в ній доступну інформацію, що здатна зменшити його відчуття невизначеності. Друга причина поширення маніпулятивного впливу Інтернет-мережі – кількісна: число користувачів всесвітньої електронної павутини щоденно зростає, збільшуючи аудиторію, якій можна повідомляти потрібну (маніпулятивного характеру) інформацію. Ще одна, вже якісна та дуже важлива причина та водночас привід для маніпулятивного впливу Інтернет-мережі – брак міжособистісного спілкування, заміна його Інтернет-комунікацією у віртуальній мережі, де користувачі насправді не знають один одного поза Мережею та могли ніколи не зустрічатися, тому ставляться до співрозмовника в Мережі як до віртуальної маски, аватара, іноді не помічаючи за ними реальної людини. У деяких випадках причина, що робить можливим такого характеру вплив Інтернету, банальний брак часу в користувачів Мережі, щоб усерйоз, ґрунтовно познайомитися з інформацією, яка їх цікавить, критично осмислити й оцінити її зміст і значимість. Причиною ж дієвості маніпулятивного впливу віртуального Інтернет простору є довіра його користувачів до нього, до тієї інформації, що міститься в Мережі. І парадоксальною виглядає остання причина можливості прихованого маніпулятивного впливу Інтернет-мережі на її користувачів, маніпулювання їх свідомістю, яку ми хотіли б озвучити: Мережа маніпулює свідомістю кожного свого користувача окремо та громадською думкою (в результаті) загалом тому, що *може* робити це абсолютно безкарно та – навіть контролювати результати впливу.

Крім того, у даному контексті необхідно згадати про інформаційну бульбашку (або бульбашку фільтрів), у якій перебуває індивід, який неодноразово користувався Інтернет-мережею, розв'язуючи свої проблеми: саме «стіни» цієї бульбашки обмежують інформацію, яка стає доступною людині (і з'являється на перших сторінках Мережі, що має свідчити про її новизну та важливість) у результаті сформульованого запиту. Інтернет сам «вирішує», якої інформації потребує людина, яку варто їй подати (враховуючи, що більшість користувачів далі перших 3-х сторінок у Мережі не заглядатимуть), виходячи з того, яка інформація цікавила користувача раніше та уявлення, яке Інтернет-мережа уже «склала» про нього. Тобто користувач замість потрібної отримує наявну / пропоновану Мережею інформацію. Звідси – закономірний вис-

новок: починаючи користуватися Інтернет-мережею, людина має значно більше шансів отримати різномірну інформацію з питання, що її цікавить, у незмірно більшому обсязі (а, отже, і шансів знайти потрібне – більше), ніж після певного періоду користування електронною павутиною, коли Мережа сформує уявлення про людину, складе її профіль, оцінить інтереси, потреби та деякі інші особистісні особливості. При цьому людина може і не здогадуватися, що частину інформації (зокрема, альтернативної, яку Інтернет «вирішить» не давати користувачу) вона не отримає, оскільки звикла довіряти Мережі, її неупередженості в обслуговуванні запитів.

Отже, інформаційна бульбашка (бульбашка фільтрів) – це, за суттю, ізоляція людини від інформації, яку Інтернет-мережа вважає за недоцільне «видавати», представляти людині на запит, водночас презентуючи інформацію, підібрану відповідно до індивідуальних характеристик, які Інтернет приписує особистості, адже багато Інтернет-ресурсів, як зазначає К.А. Алексеева, «перейшли на рекомендований порядок видачі новин» (Алексеева, 2019), який визначається поведінкою людини у віртуальному просторі, тим, якою вона представила себе Мережі, яку та скільки інформації про себе надала. Саме враховуючи все це, пошукові системи відкривають користувачеві лише ту інформацію, яка має зацікавити його (з погляду Інтернету). В результаті людина отримує менше інформації, ніж наявна в Мережі, особливо тієї, що суперечить поглядам користувача, який стає «інтелектуально ізольованим» у власній інформаційній бульбашці, міцність якої постійно збільшується.

Однак, живучи в умовах перманентної маніпуляції її свідомістю, сучасна людина не лише навчається з часом не тільки розрізняти маніпуляцію та виловлювати в маніпулятивному повідомленні крихти та фрагменти справжньої інформації, вартої уваги, але й маніпулювати у відповідь, і навіть у повсякденному житті.

Проте, розвиток інформаційних технологій на сучасному етапі формування інформаційного суспільства, різноспрямовані потоки інформації, що курсують Мережею, значно випереджають здатність людини до адаптації до такої кількості інформації, частково хаотичної, фрагментарної за характером і малозрозумілої за змістом, що стає міцною основою для здійснення інформаційно-маніпулятивного впливу на її свідомість, що в масштабах кількості користувачів Інтернетом формує потужний вплив на громадську думку (суспільну свідомість) (Чуйко, Зварич, 2019 : 37) соціуму.

Людині, на нашу думку, в результаті постійного маніпулятивного інформаційного впливу Інтернет-мережі можуть стати властиві такі характеристики: завдяки лише чисельності користувачів вона набуває усвідомлення нездоланної сили, і це дозволяє їй слідувати власним бажанням та інстинктам, які не могли б проявитися повністю у реальності (оскільки можуть не прийматися оточуючими); анонімність і відсутність почуття відповідальності, відчуття безкарності; сприйнятливості до навіювання та піддатливості щодо зараження почуттями та діями, що посилюється через взаємне спілкування та визначає специфічні властивості та спрямування оточення: «індивід дуже легко жертвує своїми особистими інтересами на користь спільних інтересів»; «паралізується свідомо мозкова діяльність», свідомо особистість зникає, людина стає керованою ззовні. Але найбільш цікавий цей опис тим, що все це, вищеперелічене, яке досить ґрунтовно й об'єктивно та неупереджено пояснює поведінку людини в Інтернет-мережі, – це характеристики, якими наділяв людину в натовпі Г. Лебон (2018) більше ніж століття тому.

До речі, Н.С. Козлова стверджує про здатність віртуального простору Мережі формувати «віртуальний колективний суб'єкт», що «компенсує реальну структуру взаємодій особистості з людьми» (Козлова, 2015) у реальному світі. А О.І. Богомоллова (2014) вважає за можливе використання для пояснення поведінки людини в Мережі поняття «деіндивідуалізація» (deindividuation), розуміючи його як «часткову втрату самоусвідомлення» особистості та її боязнь оцінки з боку інших людей. Науковець підкреслює, що цей феномен найчастіше може виникнути у «групових ситуаціях віртуального спілкування» в обстановці анонімності Мережі та відсутності зосередженої уваги щодо конкретної людини, яка робить максимум, щоб не виділятися з групи (натовпу?).

Проте Інтернет є не лише пасивним джерелом інформації, він також служить засобом комунікації, він поєднує людей, які знаходяться далеко один від одного. І якщо кілька років тому він допомагав спілкуватися з родичами-заробітчанами, то за умови карантинної ізоляції у цьому плані його можливості та навантаження на нього зросли: життя сучасної людини та її професійна діяльність, зокрема, значною мірою перемістилися в Інтернет, практично витісняючи міжособистісне діалогічне спілкування.

Очевидно, перехід в Інтернет-мережу в умовах карантину для розв'язання людиною своїх проблем, як професійних і особистісних, так і повсякденних (до прикладу, купівля речей, ліків, продуктів через

сайти Мережі), значно збіднює простір спілкування особистості, переводячи (опускаючи) його до рівня суто комунікативного простору, оскільки спілкування передбачає суб'єкт-суб'єктну взаємодію та певного рівня міжособистісні стосунки. Зокрема, спілкуючись, ми зазвичай розраховуємо на зворотний зв'язок, на те, що сказане буде сприйняте, осмислене реципієнтом, що він якось відреагує на висловлене, тоді як комунікація охоплює лише одну зі сторін спілкування – комунікативну, суть якої – у повідомленні, передачі інформації від суб'єкта – об'єкту, реципієнту (до речі, мовлення при цьому набуває переважно монологічної форми), що реалізує суб'єктно-об'єктні взаємовідносини, а респондент при цьому знеособлений (деіндивідуалізований).

Власне, саме це має на увазі В.В. Пронін, зазначаючи, що «обличчя співрозмовника на моніторі» не здатне стати заміною чи еквівалентом «живого спілкування», проте, зважаючи на сучасну популярність Мережі, «живе спілкування сьогодні вже не є таким необхідним» (Пронін, 2011). І сучасна людина віддає перевагу спілкуванню (комунікації) зі знайомими в Інтернет-просторі, при цьому займаючись ще й іншими (наприклад, хатніми) справами. Науковець сподівається, що при цьому все ж має «спрацьовувати принцип дзеркала», оскільки у комунікації, навіть віртуальній, важливо не лише отримувати інформацію від цікавого співрозмовника, який розділяє погляди користувача, необхідно також «побачити себе очима іншого» (Пронін, 2011) (іншої людини).

На нашу думку, процес спілкування користувачів у Мережі об'єктивно можна назвати лише комунікацією, оскільки головною його складовою є передача інформації, тоді як власне спілкування значно складніше як структурно, так і змістовно. Поняття ж комунікативного простору (реального чи віртуального) означає, на наш погляд, те, що людина існує у світі інформації, яка рухається багатьма потоками і зорієнтована на те, щоб бути почутою, хоча вона далеко не завжди стосується людини, з одного боку, і не завжди правдива, – з іншого, тим не менше, вона так чи інакше впливає на людину. В комунікативному просторі відбувається переважно масова комунікація (за К. Ясперсом), тоді як процес спілкування зосереджується навколо екзистенційної комунікації, об'єктом якої є буття співрозмовників (Чуйко, 2018), а формою – міжособистісний контакт.

А ось вільний саморозвиток, духовне збагачення та самовизначення людини можливі тільки тоді, коли вона спілкується та взаємодіє з іншими людьми на суб'єкт-суб'єктному рівні, адресуючись

до їх суті, у той час як інформаційний вплив ЗМІ та Інтернету зорієнтований на конформну особистість, думки та дії якої не є її власними, хоча здаються такими («псевдомислення», за Е. Фроммом).

Варто повторити: ми зовсім не схильні в цілому заперечувати суттєву та позитивну роль засобів масової комунікації й Інтернету зокрема у розвитку соціуму й окремої особистості: вони іноді допомагають отримати необхідну інформацію та сформувані знання, що сприятимуть подальшому пізнанню та розумінню людиною навколишнього світу; повідомляють про новини та події в межах країни та поза нею. Проте поряд з інформативною функцією Мережа та ЗМІ звично виконують і контролюючу: саме «контроль за інформацією є складовою одного з інституційних вимірів сучасності» (Гидденс, 2011 : 36), у якій розвивається система нагляду та «безперервного й ієрархізованого контролю» за населенням у цілому (Чуйко, Зварич, 2019 : 34).

Проблема у тому, що з комунікативного простору існування людини практично автоматично поступово (особливо в час карантинної ізоляції) виключається діалогічність, зменшуючись, так само непомітно та поступово зникає взаємодія людей, необхідна для досягнення взаєморозуміння, пропадає можливість зворотного зв'язку – а все це є важливими елементами рівного відкритого та щирого спілкування людей. Діалогічне спілкування – це справжній контакт між людьми, які довіряють одне одному, а тому можуть досить відверто та легко говорити один з одним на різні, цікаві для обох співрозмовників теми по суті.

Ще одну роль Інтернету вбачаємо в можливості організації віртуальних подорожей у реальному часі: тепер завдяки Мережі можна побачити найцікавіші місця світу (які раніше людина здатна була лише уявляти), відкритого космосу й океанські глибини. Так Інтернет служить засобом не лише пізнання, але й релаксації, відпочинку та відволікання від проблем повсякденного життя: дозволяє будь-коли почитати цікаву книжку чи подивитися фільм. Проте найбільша частка відпочинку в Інтернет-мережі відводиться віртуальним іграм, здатним цілком і на досить тривалий час «вилучити» гравця з реального світу та життя.

Серед досить неоднозначної ролі Інтернету – справи, що стосуються грошей, які в Інтернет-мережі можна заробити, проте ще легше – втратити; це також стосується покупок через Мережу, не завжди вдалих, безпечних чи якісних.

Отже, Інтернет-мережа – феномен амбівалентний: з одного боку, вона здатна значно розширити можливості комунікації, самопрезентації, інформування людини, з іншого ж, – більше, ніж

реальне спілкування, сприяє самовираженню особистості, даючи їй можливість бути водночас багатьма «себе», змінюючи імідж щоразу, залежно від настрою чи партнера з Інтернет-комунікації. Інтернет також сприяє реалізації та випробуванню безлічі ролей (не лише соціальних, але й віртуальних), зберігаючи при цьому анонімність і керуючись почуттям уседозволеності.

Прикро, але у сучасному світі Мережа майже перестала виконувати свою початково прогресивну та благородну функцію з інформування користувачів і збереження необхідної їм інформації. Тепер в Інтернеті можна знайти інформацію переважно різного рівня «фейковості» та хаотично-фрагментарної ускладненості, що унеможливає її розуміння й адекватне сприйняття та використання.

References:

Alekseeva, K.A. (2019). Samoprezentacija v kiberprostranstve: granicy real'nogo i vydumannogo [Self-presentation in cyberspace: the boundaries of the real and the fictional]. *Gumanitarnij juga Rossii*, 8 (36), 2, 175-186. DOI: 10.23683/2227-8656.2019.2. [in Russian]

Baryshev, R. A. (2011). Lichnost' v kontekste kiberprostranstva [Personality in the context of cyberspace]. *Vestnik Cheljabinskogo gosudarstvennogo universiteta*, (2), 15–18. [in Russian]

Bogomolova, E. I. (2014). Lichnostnaja identichnost' v uslovijah virtualizacii bytija [Personal identity in conditions of virtualization of being]. *Chelovek. Soobshhestvo. Upravlenie*, 2, 104-120. [in Russian]

Chaplak, Ja.V., Chujko, G.V. (2018). Klipova haotychnist' jak manipuljatyvna tehnologija social'no-psychologichnogo vplyvu v kiberprostori [Chaotic clips as manipulative technology of social and psychological influence in cyberspace]. *Psychologichnyj chasopys*, 13 (3), 21–40. DOI: 10.31108/2018vol13iss3pp21-40. [in Ukrainian]

Chaplak, Ja.V., Zvarych, I.M. (2018). Klipova haotychnist' jak zasib absurdyzacii' ta manipuljatyvna tehnologija [Clip chaoticness as a means of absurdization and manipulative technology]. *Psychologichnyj chasopys*, 14 (4), 19–36. DOI: [10.31108/2018vol14iss4pp19-36](https://doi.org/10.31108/2018vol14iss4pp19-36). [in Ukrainian]

Chernous, L.S. (2014). Do pytannja pro sutnist' ta osnovni oznaky informacijnogo suspil'stva [On the question of the essence and basic features of the information society]. *Social'ni tehnologii': aktual'ni problemy teorii' ta praktyky*, 61, 140-147. [in Ukrainian]

Chujko, G.V. (2018). Manipuljatyvnist' informacijnogo vplyvu [Manipulativeness of information influence]. *Technologies of intellect development*, Vol. 2, 8 (19). DOI: <https://doi.org/10.31108/3.2019.2.8.5>. [in Ukrainian]

Chujko, G.V., Komisaryk, M.I. (2014). *Osnovy psychologichnogo vplyvu [Fundamentals of psychological influence]*. Chernivci: Tehnodruk. [in Ukrainian]

[Chujko, G.V., Zvarych, I.M. \(2019\). Specyfika informacii' v Interneti \[Specifics of information on the Internet\]. *Psychologichnyj chasopys*, vol.5, 12, 21-42. DOI: <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.12.2>. \[in Ukrainian\]](#)

Dridze, T.M. (1984). *Tekstovaja dejatel'nost' v strukture social'noj kommunikacii*. [Textual activity in the structure of social communication]. Moscow : Nauka. [in Russian]

Dvornik, M.O. (2013). Sutnist' ta problemy rozvytku informacijnogo suspil'stva v Ukrai'ni [The essence and problems of information society development in Ukraine]. *Stalyj rozvytok ekonomiky*, 4, 75–79. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sre_2013_4_18. [in Ukrainian]

Fromm, Je. (1998). *Begstvo ot svobody. Chelovek dlja seb-ja* [Escape from freedom. Man for himself]. Minsk : OOO «Popurri». [in Russian]

Frumkin, K.G. (2010). Klipovoe myshlenie i sud'ba linejnogo teksta [Clip thinking and the fate of linear text]. URL: http://nounivers.narod.ru/pub/kf_clip.htm. [in Russian]

Gal'perin, I.R. (2006). *Tekst kak ob#ekt lingvisticheskogo issledovanija*. [Text as an object of linguistic research]. Moscow : KomKniga. [in Russian]

Giddens, Je. (2011). *Posledstviya sovremennosti*. [The consequences of modernity]. Moscow : Praksis. [in Russian]

Gorlach, D. (2016). Klipove myslennja jak faktor vplyvu na organizaciju merezhevyh vydan' [Clip thinking as a factor influencing the organization of online publications]. *Vydavnycha sprava ta merezhevi vydannja*, 4. URL: http://ijimv.knukim.edu.ua/zbirnyk/4_1/2-Horlach.pdf. [in Ukrainian]

Granovskaja, R. (2015). Ljudi s klipovym myshleniem jelitoj ne stanut [People with clip thinking will not become an elite]. URL: <http://www.rosbalt.ru/piter/2015/03/28/1382125.html>. [in Russian]

Information society (2021). URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Information_society

Judin, O.K., & Bogush, V.M. (2004). *Informacijna bezpeka derzhavy*. [Information security of the state]. Kharkiv : Konsum. [in Ukrainian]

Kara-Murza, S.G. (2004). *Manipuljacija soznanijem* [Consciousness manipulation]. Moskva: Algoritm. [in Russian]

Kosenchuk, L.F. (2014). Konceptii virtual'noj ili setevoj identichnosti: kriticheskij analiz [Virtual or Network Identity Concepts: A Critique]. *Sovremennye problemy nauki i obrazovanija*, 5. URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=14630>. [in Russian]

Kozlova, N.S. (2015). Vlijanie internet-sredy na lichnost' i ee zhiznedejatel'nost' [The influence of the Internet environment on the person and his life.]. *Znanie. Ponimanie. Umenie*, 3, 274–285. DOI: 10.17805/zpu.2015.3.23. [in Russian]

Kuznecova, S. (2013). *Kontent-strateg v novoj jepokhe interneta*. [Content-strategist in the new Internet era]. Retrieved from: <https://texterra.ru/blog/kontent-strateg-v-novoy-epokhe-interneta.html>. [in Russian]

Lebon, G. (2018). *Psibologija narodov i mass* [Psychology of peoples and masses]. Moskva: AST. [in Russian]

Leroj, D. (2021). *Psibotebniki vlijanija. Sekretnye metodiki specslužhb* [Psychotechnics of influence. Secret methods of special services]. Kiev: Izdatel'skij dom Svarog. [in Russian]

Lysenko, M.V. (2007). Informacijne suspil'stvo jak teorija i praktyka suchasnosti [Information society as a theory and practice of modernity]. *Visnyk NTUU «KPI». Filosofija. Psihologija. Pedagogika*, 2(20), part 1, 23–26. URL: <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/8516>. [in Ukrainian]

Moore, Nick (n. d.). The information society, 271–284. URL: <https://files.dnb.de/EDBI/www.unesco.org/webworld/wirerpt/wirenglish/chap20.pdf>

Olefir I. (2017). Transformacija informacijnogo suspil'stva: vid teorij do global'nogo informacijnogo seredovyshha [Transformation of the information society: from theories to the global information environment]. *Visnyk L'vivs'kogo universytetu. Serija: filozofs'ko-politologichni studii'*, 12, 229–235. [in Ukrainian]

Panina, O. (2017). Problemy «klipovogo» myslennja kursantiv ta vykorystannja kreolizovanyh tekstiv u navchanni i'h fizyky [Problems of "clip" thinking of cadets and the use of creolized texts in teaching their physics]. *NAUKOVI ZAPYSKY. Serija: Problemy metodyky fizyko-matematychnoi' i tehnologichnoi' osvity*, 12 (1), 86–91. URL: http://www.cuspu.edu.ua/images/nauk_zapiski/pm/12_1.pdf#page=86. [in Ukrainian]

Pendikova, I.G. (2016). Klipovoe i konceptual'noe myshlenie kak raznye urovni processa myshlenija [Clip and conceptual thinking as different levels of the thinking process]. *Omskij nauchnyj vestnik. Serija «Obshestvo. Istorija. Sovremennost'»*, 1, 53–56. [in Russian]

Pochepcov, G. (2016). *Smysly i vijny: Internet i Rosija v informacijnij i smyslovij vijnah* [Meanings and Wars: The Internet and Russia in Information and Semantic Wars]. K.: Kyjevo-Mogyljans'ka akademija. [in Ukrainian]

Pronin, V.V. (2011). Transformacija identichnosti v prostranstve internet [Identity transformation in the Internet space]. *Vestnik NU. Serija. Social'nye nauki*, 4(24), 126-132. [in Russian]

Rajngold, G. (2011). Detektor figni. [Detector of bullshit]. URL: <http://osvita.mediasapiens.ua/material/1555>. [in Russian]

Samochornova, O. A. (2010). Informacijna nasychenist' ta informatyvnist' tekstu. [Information saturation and informativeness of the text]. *Visnyk Zhytomyrs'kogo derzhavnogo universytetu*, 52. Filologichni nauky, 225–228. [in Ukrainian]

Shejnov, V.P. (2008). Psihologicheskoe vlijanie [Psychological influence]. Minsk: Harvest. [in Russian]

Shostrom, Je. (2004). *Anti-Karnegi* [Anti-Carnegie]. Minsk: Porurri.

Shumajeva, M.I. (2014). Analiz klasychnyh koncepcij stanovlennja informacijnogo suspil'stva [Analysis of the classical concept of information society]. *Naukovyj visnyk Hersons'kogo derzhavnogo universytetu. Serija. Ekonomichni nauky*, 8, part 4, 13–17. [in Ukrainian]

Soldatova, E.L., Pogorelov, D.N. (2018). Fenomen virtual'noj identichnosti: sovremennoe sostojanie problemy [The phenomenon of virtual identity: the current state of the problem]. *The Education and Science Journal*, Vol. 20, 5, 105–124. DOI: 10.17853/1994-5639-2018-5-105-124. [in Russian]

Suler, J. (1998). The Basic Psychological Features of Cyberspace. Elements of a Cyberpsychology Model. URL: <http://www-usr.rider.edu/~suler/psycyber/basicfeat.html>

Valgina, N. S. (2003). *Teoriya teksta. [The theory of the text]*. Moscow : Logos. [in Russian]

Verhoglazenko, V.M. (2015). Obshhestvennoe soznanie kak ob#ekt manipulacii [Public consciousness as an object of manipulation]. *Živaâ Psihologiâ*, 2(3), 235. DOI: 10.18334/lp.2.3.35109. [in Russian]

Zhukov, Je.V. (2011). Informacijne suspil'stvo jak novyj etap cyvilizacijnogo rozvytku: polityko-pravovyj aspekt [Information society as a new stage of civilizational development: political and legal aspect]. *Aktual'ni problemy polityky*, 42, 175–182. [in Ukrainian]

1.5. АНАЛІЗ ВПЛИВУ СОЦІАЛЬНИХ СТЕРЕОТИПІВ, ВІДТВОРЕНИХ ЗАСОБАМИ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ, НА МАСОВУ СВІДОМІСТЬ

Інформаційний простір, що оточує сучасну людину, через засоби масової комунікації (ЗМК), визначає її свідомість і поведінку, а також є впливовим фактором на формування суспільної думки. У наші дні ЗМК посилило свій вплив і є значимим основним маніпулятором суспільної думки, що проявляється у нав'язуванні соціумом стереотипів, що детермінує виникнення інформаційно-психологічної дезорієнтації. Вираженість стереотипних уявлень пов'язана з індивідуальними характеристиками. Найбільш змістовні складові соціальних стереотипів, вироблених ЗМК, впливають на свідомість людей, суспільні цінності, світогляд, соціально-культурні орієнтири тощо. Чим сильніша орієнтація особистості на інформацію від ЗМК та інформаційне середовище, тим більше вона потрапляє під вплив соціальних стереотипів. Унаслідок цього розширюються межі впливу стереотипу, що позначається на когнітивних, поведінкових, афективних компонентах і впливають на особливість поведінки людини у суспільстві.

Соціальні стереотипи виникають і продукуються медіасередовищем, яке є джерелом їх поширення. За останні десятиріччя медіасередовище вдосконалилося і здійснило значний поступ у пошуку та виробленні нових різноманітних форматів подачі інформації. Зі швидким розвитком комунікативних технологій збільшується кількість інформаційних потоків на людей у вигляді зворотів, таких як стереотипи, що впливають на повноцінне функціонування суспільних процесів та участі людини в них. У комунікативному аспекті стереотипи відіграють визначальну роль, оскільки не тільки подають і закріплюють у людській свідомості інформацію, а й формують її уявлення про: навколишніх людей,

соціальні явища, факти, події, суспільство в цілому. Внаслідок цього, актуальне привертання уваги до проблеми походження, утворення, демонстрації стереотипів, створених ЗМК, та їх впливу на масову свідомість і поведінку. У результаті цього ЗМК здійснюють керівництво соціальним, економічним і політичним життям у суспільстві.

Починаючи з ХХ ст. стереотип як явище у контексті мас-медійної практики досліджувалося вченими: соціологами, соціальними психологами, культурологами, лінгвістами та ін. Фундаментальні ідеї розроблялися у працях М. Будіянського, Л.Калашнікова, О. Ніконенко, М. Папучі, О. Скрипченко, Ю. Трофімова та ін.

Вагомий внесок у дослідження стереотипів зробили вчені: В. Агєєв, У. Квастгоф, В.Ліпшман, Є. Соколова, Г. Теджфел та ін.

Змістовним компонентом значної кількості вітчизняних досліджень є розгляд стереотипу як психологічного феномена (Г. Адорно, Д. Узнадзе, І. Кон, М. Хоркаймер та ін).

Існує точка зору, згідно з якою, стереотипи і ряд інших феноменів масової свідомості повинні бути об'єднані у загальну концептуальну схему. Так, В. Дуаз серед запропонованих рівнів функціонування стереотипів виокремлює індивідуально-психологічні уявлення людини про соціальне середовище та уявлення, які утворюються у ситуації міжособистісного спілкування.

З розвитком інформаційного середовища постає питання про вплив комунікативних технологій на психіку людини, де роль стереотипів не є винятком. Подібну думку підтримують учені, які досліджували дану проблему (О. Ануфрієва, О. Бондарчук, О. Будасенюк, А. Петрова та ін). Їх погляди одностайні у тому, що соціальні стереотипи необхідно руйнувати, даючи людині можливість відчувати власні персональні психологічні інтелектуальні надбання, здібності, активності на основі паритетної конкуренції з іншими.

У науковій літературі висвітлено класифікацію функцій соціальних стереотипів (Г. Теджфел, У. Квастгоф, Д. Майерс), вивчені механізми формування соціальних стереотипів.

У поглядах А. Соколова і С. Шелонаєва на соціальну комунікацію окреслюється думка про те, що система соціальних інститутів, комунікаційних мереж і соціальних суб'єктів є частиною соціального простору, у якому відбувається соціальна комунікація, втілена у діяльності будь-яких видів медіа з метою передачі інформації (у тому числі й стереотипів) до широкого кола реципієнтів.

А. Габдуліна, О. Кепканова, Т. Носкова, О. Скородумова, О. Федоров та ін. досліджували проблему функціонування людини у

медіасередовищі. Відомо, що один із напрямів вивчення «індивід-ЗМК» утворилося з появою праць У. Ліппмана, на думку якого засоби масової інформації мають велику силу впливу на свідомість людей. Результати його дослідження стосувалися впливу стереотипів на громадську думку і відтворили значущу роль, яку відіграють ЗМК, здійснюючи чітко спрямований вплив на аудиторію. Це викликає появу готових, стереотипізованих уявлень про політичні та соціальні процеси, що дозволяє маніпулювати індивідом з метою формування установок, переконань, відповідно до інтересів еліти або контреліти.

У контексті чого стереотипізація розглядається як механізм, який запускається там, де відбувається соціальна взаємодія (Ліппман, 2004).

Враховуючи те, що ЗМК – середовище, у якому перебуває людина, то стереотип не випадковий елемент цього процесу, а один з постійних чинників, який впливає, не тільки на велику кількість людей, а й на окрему особистість. Важливо не лише вивчити його можливості, але й умови, що сприяють впливу на психіку людини.

У зв'язку з цим постає потреба у детальному вивченні психологічних особливостей стереотипів, вироблених ЗМК, та їх впливу на масову свідомість і окрему людину в єдності її індивідуальних та особистісних характеристик.

Вагомий внесок у дослідження стереотипів зробили В. Агєєв, У. Квастгоф, В. Ліппман, Є. Соколова, Г. Теджфел та ін.

Дослідження медіасередовища як об'єкта демонстрації стереотипів представлено вітчизняною наукою у працях незначної кількості вчених. Серед українських науковців сучасності варто згадати праці О. Петрунько, О. Кепканової, Т. Запорожець та ін.; закордонних – А. Жукової, С. Шелонаєва, О. Кузьміна, В. Коломієць, О. Юдіної та ін. Воно не є новим у науковій літературі, але, як і більшість понять гуманітарних наук, потребує подальшого опрацювання, бо не має усталеного визначення, яке б розкривало його широкий зміст. Існує необхідність доцільного використання цього поняття соціальними психологами, медіапсихологами, медійниками-практиками, а також теоретиками у медійній галузі.

Тож проаналізуємо суть соціальних стереотипів вироблених ЗМК, їх впливу на масову і суб'єктивну свідомість та їх функціонування у медіасередовищі.

Стереотип – це образ, полярний за ознакою оцінки, чітко закріплений і не передбачає сумнівів у його істинності, спонукає до виразної, однозначної думки та дій. У суспільній свідомості

стереотипи функціонують у вигляді стандартизованих уявлень про моделі поведінки, риси характеру представників соціальних груп, націй тощо (Варех, 2014: 9). Стереотипом є думка людей, їх сприйняття, оцінка певних соціальних об'єктів. Стереотипи можуть бути близькими до реальних життєвих обставин, але деякі з них далекі від реальності і не співвідносяться з нею. Головна проблема, що характеризує стереотип, – перешкоджання особистості бути справедливо оціненою за притаманні їй навички і вміння.

У соціальній психології поняття «соціальний стереотип» визначається як схематичний, спрощений опис соціального предмети або явища, надзвичайно стійкий образ чи ідея певного об'єкта, класу об'єкта або соціальної групи. Вони визначально діють на суспільні відносини та сприймаються як такі, що впливають на: відбір соціальної інформації, критичне ставлення, узагальнення й аналіз (когнітивна функція). У науковій літературі побутує думка про те, що будь-який стереотип несе в собі соціальну функцію і впливає на суспільство в цілому, його традиції, культурні надбання, історичний досвід тощо. На більш глибокому рівні, стереотипи регулюють процеси ідентифікації та впливають на формування соціальної ідентичності особистості. У змістових складових стереотипів акцент робиться на ціннісну складову, а тому він розглядається як такий, що передається від покоління до покоління і характеризується як долучення соціального стереотипу до життя людини.

З огляду проблеми, що розглядається, термін «стереотип» необхідно аналізувати з точки зору понять «інформаційне» або «медійне» середовище, що є джерелом виникнення, прояву і впливу стереотипів. Саме у наш час відбувається активізація наукових пошуків для якомога точнішого пояснення соціально-психологічних детермінант, що мають відношення до терміна «стереотип».

Поняття «медіасередовище» стало актуальним і почало використовуватися у ХХ ст., що пов'язано з активним упровадженням медіа у соціальне життя. Починаючи з цього періоду медіасередовище аналізується через розуміння суті ЗМК, за допомогою яких воно здійснює трансляцію і вплив. А швидкі темпи розвитку комунікативних та інформаційних технологій змінили природу ЗМК, що поступово стають невід'ємною частиною суспільства і взаємодії у ньому. Отже, глобальні мережі телекомунікацій слугують не тільки засобами надання й отримання інформації, але й перетворюють інформацію на одну з найбільших активних і базових механізмів нової глобальної інформаційної складової суспільства. Ті, хто володіють

значним обсягом таких активів, мають величезні важелі, за допомогою яких можуть впливати на усі сфери суспільного життя.

Для змістового аналізу впливу ЗМК на суспільство і людей, необхідно зрозуміти зв'язок між ними та інформацією, що транслює медіасередовище. Парадокс сучасності полягає у тому, що в наш час людина, з одного боку, залежить від технологічного розвитку суспільства, а з іншого, – самостійна у відповідальності за своє майбутнє, яке творить своїм інтелектом і здатністю до самовдосконалення. Через це вона стає головним суб'єктом і об'єктом глобального інформаційного суспільства, його засобом і метою одночасно.

Щоб глибше розкрити проблему взаємодії особистості та інформаційного середовища, необхідно проаналізувати суть двох ключових понять: «масова свідомість» і «стереотипи». Термін «масова свідомість» уперше з'явився у науковому обігу в середині ХІХ століття, а з 20-30-х років ХХ століття використовувався як науковий. На теперішній час, з розвитком інформаційних технологій, масова свідомість трактується у взаємодії з медійними засобами і являє собою свідомість великої кількості людей і як особлива форма повсякденної свідомості, що проявляється під впливом ЗМІ (Зиммель, 2002: 4).

Загалом поняття «масова свідомість» трактується з точки зору соціальних психологів у співвідношенні термінів «масове суспільство», «масовидні явища», «масові процеси», «масова культура», «суспільна думка», «суспільний настрій», «суспільна мораль», «масова комунікація». Через усвідомлення дослідниками інтерсуб'єктивного виміру процесу пізнання здійснюється логічний перехід до розуміння масових явищ, що виявляються в актах функціонування свідомості індивідів. Адаптація наявності інформативного оточення спонукає до більшого продукування спільних установок та орієнтацій, що визначає категорію «масове» у зв'язку зі ЗМК. Засоби масової комунікації реалізують технології виробництва соціальних (надіндивідуальних) значень, користуючись готовністю людей до актуалізації масового компонента свідомості (Бутиріна, 2006: 42). Ефективність таких технологій визначає співвідношення змістових ознак масової свідомості природи та форми комунікативних повідомлень, таких як стереотип. Він розглядається як потужний засіб впливу на масову свідомість.

У зв'язку з уявленнями про «масовість» формуються погляди на «маси». Виникає поняття «масове суспільство», що пов'язано з індустріалізацією та урбанізацією суспільства, з масовим використанням та розповсюдженням масової комунікації як джерела інформації. Б. Грушин подає опис характеристик відмінних

особливостей і властивостей мас. На його думку, маси – це реальні природні спільноти, що об'єднані соціальним процесом і включені у суспільну діяльність. Одиницею маси є людина, яка володіє свідомістю, тобто здатністю «ідеального відтворення за допомогою дій мислення». Свідомість – одне з основних понять психології, а масова свідомість – соціальної психології.

Важлива функція свідомості – регуляція дій індивіда, що заснована на співвідношенні особистого досвіду і власних можливостей. Феномени свідомості глибоко індивідуальні. Свідомість залежить як від якостей теперішньої ситуації, так і від минулого досвіду індивіда. Феномени свідомого і безсвідомого вивчав відомий психолог З. Фройд, який вважав, що свідоме «Я» співвідноситься з розумним, усвідомленим і раціональним; безсвідоме «Воно» з емоційним, неусвідомленим і раціональним. Ураховуючи неможливість утримувати у свідомості значну кількість предметів, передсвідоме можна вважати своєрідною «буферною зоною між безсвідомим і свідомим». «Я-ідеальне» відтворює закріплені у людини ідеальні уявлення, засновані на соціальному досвіді. «Я-ідеальне» неможливо у повному обсязі долучити ні до свідомого, ні до безсвідомого – воно розташоване на їх перетині та слугує стимулом для діалогу «Я» і «Воно».

Здійснений аналіз свідомості пояснює психологічний аспект феномена соціального стереотипу, у тому числі й виробленого ЗМК, і пояснює процес його впливу на масову свідомість проявляючи себе на більш складних рівнях.

На думку П. Лазарсфельда і Р. Мертона, проблему виникнення стереотипів вироблених засобами масової інформації, слід розглядати у контексті організованої нею соціальної дії і спровокованих масових смаків. Масова комунікація, вважають учені, являє собою потік комунікативних дій і має на меті (крім інформаційних й просвітницьких цілей):

- присвоєння певного статусу суспільним проблемам, особистостям, організаціям і суспільним рухам; зміцнення соціальних норм;
- попередження небажаних девіацій у соціумі.

У розумінні витоків масової природи стереотипізації в аспектах її мінливості та усталеності є врахування психологічного впливу на аудиторію з прагматичними цілями комунікатора. У такому сенсі змістовними стають індивідуальні характеристики людини, адже це дає можливість простежити кумулятивні ефекти стереотипного впливу на окремі структурні компоненти та властивості особистості (характер,

ставлення, погляди, цінності, вчинки, поведінка тощо). Вагомим у цьому контексті постає питання про поширення стереотипів у медіасередовищі, адже їх рівень впливу безпосередньо залежить від актуальності для мас-медійних ЗМІ.

У зв'язку з цим важлива думка М. Бутиріної, яка вказує на дві форми поширення стереотипів: інореференцію, коли один конкретно взятий засіб масової комунікації посилається на інші медіа, пропонуючи реципієнтам стереотипні форми; та самореференцію, пов'язану із загальною медіаполітикою видання або конкретними підходами до трактування певних тем (Бутиріна, 2006). Чим частіше один і той самий стереотип буде потрапляти до медійного «порядку денного», тим сильнішим буде його вплив на свідомість. Для продукування стереотипів у комунікаційному середовищі значущі й паразитичні інформаційні ланцюги Ф. Шерра: науковець транслює певний стереотип, узятий із медіадискурсу; медіа, посилаючись на авторитетність ученого, поширюють його як достовірне знання (Бутиріна, 2006).

«Те, що масова комунікація підвищує рівень поінформованості широких верств населення, безперечно. Разом зі зростаючим потоком повідомлень від масової комунікації може відбуватися ненавмисне переспрямування енергії людей від активної участі до пасивного знання» – зазначає П. Лазарсфельд (Лазарсфельд, 2000: 144).

Масова свідомість – це особливий, специфічний тип свідомості, що характеризує спільність індивідів, які демонструють подібність у думках, емоціях, поведінки та діях. У контексті розуміння даного феномена Г. Лебон і Г. Тард побачили кардинальні зміни у суспільстві у масовизації, тобто у змішуванні та стиранні соціальних груп. Г. Лебон подав розгорнутий опис феномена натовпу і засобів впливу на нього, а Г. Тард запропонував аналіз масових процесів. Розвиваючи суть теорії Г. Лебона, Г. Тард підкреслював, що «в основі будь-якого впливу на масу її безсвідомі уявлення, тому вплив на натовп необхідно здійснювати, використовуючи низку прийомів..., з метою отримання необхідного результату тими, хто впливає» (Лазарсфельд, 2000: 144).

Тобто, формувався підхід, у межах якого масова свідомість розглядалася як негативно забарвлене психічне явище.

У масовій свідомості переважає емоційна, а не інтелектуальна складова; їй притаманні ірраціональні імпульси, різного роду упередження та забобони; провідну, визначальну роль у ній відіграють не критично осмислені, свідомо прийняті знання, а нав'язані зовні стереотипи, іміджі тощо.

Повсякденно перебуваючи у медіа середовищі, людина постійно знаходиться під впливом засобів масової інформації. Хоча вони є

ефективним інструментом підтримки суспільної рівноваги, а самі медіа допомагають людям взаємодіяти, але в екстремальних умовах вони можуть мати негативний вплив на їх свідомість і суспільство в цілому. Вивчаючи цей факт, у 20-х рр. ХХ ст. закладена основа для широкого спектра дослідницьких програм, у фокусі яких опинилася маніпулятивна роль медіа у впливі на структуру свідомості індивіда. Суть її полягає у тому, що стереотипи виступають інструментами, за допомогою яких ЗМК впливаючи маніпулюють і керують масовою свідомістю. Дослідниками зазначено, що стереотипи характеризуються як когнітивні структури, які зберігають хибні знання й очікування щодо певного соціального явища (Грабовська, 2004).

Поняття «ЗМІ» та «ЗМК» вважаються тотожними, оскільки походять від англійського «mass media». До ЗМІ належать: періодичні видання (газети, журнали, бюлетні тощо), різноманітні технічні пристрої та засоби передачі, на відстані, звукової або візуальної інформації (радіо, телебачення та ін.). Основною характеристикою ЗМК є його вплив на суспільство через інформаційну функцію. Наукове поняття ЗМК формується набагато пізніше, у зв'язку з дослідженнями засобів комунікації та побудовою моделей масової комунікації.

Важливу роль масова комунікація відіграє у відображенні стереотипів, вплив яких залежить від того, наскільки вони відповідають соціальним запитам аудиторії і з якою регулярністю впливають на неї. Інформація, що надходить від стереотипів, багато у чому сприяє формуванню суспільної думки, у зв'язку з чим вона контролюється і переслідує політичні, ідеологічні, економічні та інші цілі. Вплив інформації від ЗМК зумовлений також характеристиками масової аудиторії, що пов'язано з її готовністю до сприйняття.

З розвитком ЗМК зростає їх роль у виробленні суспільної думки, відбувається вплив на процеси прийняття соціальних і політичних рішень у суспільстві. Одночасно виникає усвідомлення масштабності, яку набувають процеси комунікації у суспільстві, і глибини їх впливу на свідомість людини. На початку ХХ століття Ч. Кулі розробив теорію, яку в сучасних термінах можна було б назвати теорією «розширення картини світу індивіда», внаслідок залучення у масові комунікативні процеси громадян. Учений указує на те, що «залучення» індивіда до «великої свідомості», що розуміється як сукупність накопичених соціально значущих «станів почуття і уяви», тоді як комунікація є засобом актуалізації «органічно поєднаного світу людської думки» (Левченко, 2001: 104). Завдяки ЗМК уніфікуються різні прояви громадської думки: «Виробництво однієї загальної волі з

безлічі загальних бажань полягає у використанні символів, що вибирають емоції після того, як вони виокремлені з ідей, які вони сповідували» (Комарова, 2006).

Отже, як і більшість соціально-психологічних явищ, соціальні стереотипи, не поодинокі. Структура і зміст їх організації визначається такими факторами: когнітивні, мотиваційні, афективні та культурні, що переважають у певному суспільстві. Людина як його одиниця стає носієм стереотипів, які передбачають і програмують її реакцію на події та їх учасників. Як результат, на вироблення соціальних стереотипів впливають гендерні ролі, культурно-історичні складові, соціальні інститути тощо.

У вивченні стереотипу у масових комунікаціях виокремлюють два основних напрями. Перший розуміється як прагматичний, він розглядає стереотип як спосіб збільшення ефекту впливу, який має масовий та ідеологічний характер. Це може бути агітація, пропаганда, реклама тощо. Другий напрям – соціально-критичний – розглядає стереотип як продукт, вироблений засобами масової комунікації (ЗМК), у розрізі проблем культури. У цьому контексті звернемо увагу на те, що саме мас-медіа слугує тим засобом, який формує потоки міжкультурної взаємодії, транслює уявлення етносів один про одного, а також впливає на психологічні конструкти: спосіб мислення, уявлення, сприйняття та оцінку етнічно належних надбань тощо. Продукування мас-медійних стереотипів соціально небезпечно, особливо це стосується етнічних та етно-релігійних стереотипів, які через вплив на думку громадян здатні спричинити міжнаціональну ворожнечу.

Тому культурологічна парадигма впливу стереотипів, що транслюються ЗМК, дозволяє розглядати стереотипізацію як змістовну складову впливу на соціокультурні цінності, геополітичну взаємодію різних національних груп, країн, організацій та взаємодії між ними.

Аналізуючи культурні стереотипи, необхідно пам'ятати, що об'єктом стереотипізації стають великі групи і класи, де підґрунтям є бінарна опозиція – уявлення про «Ми/Вони». Утворення культурних стереотипів дають паралельно індуктивний та дедуктивний когнітивні процеси: про представника іншої групи, національності, класу та ін., ми схильні судити, виходячи із загальних уявлень про групу загалом, цілий етнос, класову належність. Тож зазначимо, що ЗМК і журналісти часто використовують прості факти й особливості у житті людей у політичних цілях, що часто призводить до виникнення у суспільстві ворожнечі, протистояння, а іноді конфліктів. Тому мас-медіа визначається як потужний впливовий засіб на масову свідомість.

Впливаючи на формування суб'єктивної, суспільної та масової свідомості, ЗМК здійснюють активне втручання у підсвідомі конструкти особистості та використовують стереотипи, що закарбовані в глибинах підсвідомого. Тобто, використовуючи скомбіновані свідомі і підсвідомі взаємодії, мас-медіа створюють, продукують і активно поширюють соціальні стереотипи (Валієв, 2006). Багатоаспектне втілення масової комунікації у життя суспільства може відігравати як об'єднуючу роль і сприяти консолідації суспільства, так і роз'єднуючу, дезінтеграційну, упрощуючи у суспільну свідомість негативні стереотипи. На думку Г. Блумера, така особливість стає притаманною кризовим періодам історичного розвитку суспільства, коли люди у стані соціальної невизначеності особливо підпорядковуються впливам, легко відгукуються на різноманітні новітні спонуки, ідеї, а також більше піддаються пропаганді й соціальним маніпулюванням.

Водночас зазначимо, що у трактуванні даного типу стереотипів вирізняють його соціальний аспект. Поняття «соціальний стереотип», за У. Ліппманом – явище, яке присутнє у свідомості суспільства, ідея, яка не базується на власному досвіді людини. Він вважає, що у соціальному розумінні стереотипи – це впорядковані, схематичні, культурно певні «образи» світу в свідомості людини, які спрощують процес пізнання складних соціальних явищ. Стереотипи допомагають захищати людські цінності, права і погляди, формувати традиції та звичаї (Зиммель, 2002). Іншими словами, стереотип – це усталений зразок мислення, марновірство, як правило, не має прямого відношення до дійсності. У сучасній соціальній теорії та психології існують різні визначення «стереотипу» залежно від методологічної спрямованості наукової школи (Сепир, 1993).

Зокрема, У. Ліппман вважав, що одна з основних ідей теорії стереотипізації полягає у тому, що люди отримують стереотипи разом з повідомленнями від ЗМК, під впливом яких вони так чи інакше знаходяться. Учений стверджував, що більшість фактів є сконструйованими у нашій свідомості, адже будь-яке повідомлення – це синтез світогляду спостерігача і пізнаваної інформації (Липман, 2004). Система стереотипів не є нейтральною, вона наповнена почуттями, емоціями, з якими люди асоціюють світ.

Сучасне суспільство живе у мінливих умовах, де інформаційне середовище зазнає змін. Інформаційні ресурси допомагають людині пристосуватися до оновлених зразків взаємодії, комунікативні засоби

впливають на вироблення нових зразків поведінки, які слідують актуальному суспільному ладу.

Як і будь-які інші феномени, стереотипи мають певні особливості. На думку У. Ліпмана стереотипам властиві:

- стійкість і довготривалість;
- хибність – стереотипи завжди викривляють вироблений об'єкт чи суб'єкт дії;
- схематичність – часткове відображення реальності;
- масовість – стереотипи часто відтворюються значною кількістю людей (Грабовська, 2004: 139).

Особливістю стереотипу є їх реалізація через стосунки між людьми. Це явище називається «стереотипність», що є суттєвим ефектом міжособистісного сприйняття – побудови образу на основі вже існуючого, стійкого уявлення, наприклад, про представників певної соціальної групи (етнічної, гендерної, професійної тощо). Суть механізму стереотипізації полягає у застосуванні різних характеристик через віднесення сприйнятої інформації до певної категорії на протиположності іншій. В основі стереотипу психологічний феномен, що полягає у процесах узагальнення, схематизації власного та чужого досвіду. Механізм стереотипізації полягає у відтворенні інформації через протилежні образи, певні зв'язки та персоніфікацію. Це пояснює стереотип як явище поляризації (Москаленко, 2007: 19). Такого типу полегшене мислення та нескладне сприйняття у повсякденному житті допомагає людям орієнтуватися в таких обставинах, коли не потрібні серйозні обдумування або прийняття важливих рішень.

Стереотипність у сприйнятті людиною інформації може мати різні наслідки. З одного боку, це спрощує процес її оцінки об'єкта чи ситуації, скорочує час, необхідний для цього, а з іншого, – при переході до певного виду оцінки, коли цей механізм увімкнений, може створити упередження або, навпаки, спонукати людину до завищення реальних властивостей об'єкта сприйняття.

Засоби масової інформації відіграють важливу роль у виникненні стереотипізації людини та беруть участь у побудові образу суспільства. У цьому контексті слушним буде врахування теорії стереотипів, де основою є рецептивний аспект вивчення впливу масової комунікації, згідно з ним будь-яка інформація віддзеркалюється через сукупність наявних у свідомості стереотипів. Саме через таке стереотипоутворення у комунікативній практиці виникає низка соціальних проблем. Зокрема й такі, що впливають на масові викривлення

реальної картини світу та мають тенденцію спричиняти різноманітні напруження у національно-релігійних і культурних системах (Герин, 1997). Саме аудиторний підхід до ефективності джерел масової інформації привертає увагу до споглядання функціонування стереотипів як складових змістовного впливу, який здійснюють ЗМК на сферу свідомості і поведінки.

Механізм дії засобів масової комунікації на людину та суспільство зумовлений специфікою, за допомогою якої формуються стереотипи. Перша з таких особливостей полягає в тому, що передача інформації через ЗМК має великий масштаб поширення і є завжди організованою. Це означає, що, так чи інакше, ця інформація вже пройшла через відбір, класифікацію, категоризацію фактів і явища громадського життя. Саме на цьому рівні відбувається власне стереотипізація інформації, у результаті якої людина отримує готову інтерпретацію інформації, який би об'єктивний характер повідомлення не підкреслювався.

Друга особливість ЗМК полягає в тому, що вони забезпечують не лише інформування населення, але й слугують засобом масової комунікації, тобто у своєрідній формі створюють контекст спілкування. Особливість такої форми комунікації полягає в тому, що в її межах відсутній безпосередній зворотній зв'язок, як це проявляється під час міжособистісного спілкування, де джерело передачі інформації позбавлене негайної можливості дізнатися про свою дію, про те, прийнята чи знехтувана інформація, що передається.

Третя особливість полягає у тому, що подача інформації через різні канали ЗМК частіше береться до уваги, на відміну від повідомлення під час міжособистісного спілкування. У процесі сприйняття інформації від ЗМК найважливіше місце займає категоризація стереотипів у свідомості людини через належність її до однієї з наявних соціальних категорій, де індивідуальний акт утрачає свою специфічність (унікальність), у межах якої він був здійснений людиною.

Отже, ЗМК є джерелом розповсюдження і трансляторами інформативного впливу на масову свідомість. ЗМК володіють особливостями інформування населення про події у суспільстві та виконують головну функцію – соціальну. Головною властивістю ЗМК є вироблення і демонстрація стереотипів, що є засобом установлення взаємин між комунікативними джерелами і людьми. Стереотипи сприяють процесу ознайомлення людини з інформацією, виробленню вміння розуміти інших людей, брати участь у спільній діяльності.

Суть соціального стереотипу може бути окреслена лише з точки зору аналізу її інформаційної, оцінюючої та поведінкової складових.

Залежно від поглядів на функціональне та рольове призначення ЗМК стають зрозумілими основні аспекти їх впливу, серед яких виокремлюють рецептивний аспект вивчення впливу масової комунікації та згідно зі змістом якого будь-яка інформація аналізується через стереотипи, присутні у свідомості людини.

Характерно, що свідомість людини – складна багаторівнева система, яка прагне до відносно стабільного стану, який не припускає перманентного сприйняття інформації, засвоєння даних, що протирічать одне одному (Бутиріна, 2006: 40]. Саме тому у людини закладена потреба зберігати та застосовувати відносно сталі когнітивні стереотипи, у тому числі вироблені ЗМК.

Важливим регулятором впливу стереотипів на людину є застосування прийомів, які спрямовані на «відключення» можливості у людини критично мислити, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки. Це ті, що зорієнтовані на виклик яскравих емоцій, а не сприяють обдумуванню людиною інформації, яка надходить від ЗМК.

До наслідків впливу ЗМК-стереотипів, пов'язаних з установчою дією ЗМК, належать: фізіологічні, поведінкові, настановчі, а також когнітивні ефекти стереотипізації, що впливають на зміни у знаннях і мисленні людини (Бутиріна, 2008). У процесі відображення стереотипів найбільшу роль відіграють дві останні складові. Такі установки значно впливають на поведінку та спосіб обробки людиною інформації. Під час впливу на думку людини про будь-який об'єкт стереотипи діють необмежено, впливаючи на спосіб мислення, формування світосприйняття, світогляду тощо. А поєднання знань, отриманих від ЗМК-стереотипів і з життєвого досвіду, призводять до виникнення явища культивування.

У когнітивній парадигмі стереотип виступає як оцінна категорія, яка у спрощеному, емоційно-забарвленому і фіксованому вигляді демонструє певну реальність. Поняття «стереотип» відображає визначальні ознаки і вказує на комунікативну природу явища, оскільки стереотип – це не що інше, як «повідомлення» для потреб масової комунікації. Отже, чим більш сприятливі умови для поширення стереотипних форм, тим більшу стійкість вони виявляють у впливі на аудиторію. О. Семендяєва вказує на соціальні наслідки такого впливу: «стереотип, будучи природним, детермінованим феноменом індивідуальної та суспільної свідомості, стає небезпечним явищем. Це відбувається, коли він стає домінантою індивідуальної та масової

свідомості і «диктують» неадекватні соціальні рішення та дії окремих осіб і соціальних груп» (Семендяєва, 1985).

Тому трансформація медіасередовища є, з одного боку, результатом діяльності соціальних сил (груп, окремих індивідів) із упровадження комунікаційних інновацій, а з іншого – найважливіший чинник соціальних перетворень, оскільки змінює погляди на життя людей, соціальні установки і, як наслідок, індивідуальні способи мислення та світогляд». Поняття «медіасередовище» розглядається як соціально-побутові умови, у яких проживає людина, тобто оточення, середовище, у якому вона живе, та як довкілля, що визначається, як наповнене просторово-наочний, природний та соціальний простір людини (Бусел, 2005).

У контексті вивчення основних особливостей даного феномена вагоме значення мають знання із соціальної психології. Так, О. Кепканова зазначає, що медіасередовище має усі ознаки середовища, зокрема неодмінну конотацію впливу на тих, хто в ньому перебуває, а по-друге – специфічні ознаки, характерні саме для медіа. Дослідниця стверджує, що «медіасередовище характеризується масовим впливом на великі аудиторії, орієнтацією на значну кількість цільових аудиторій» (Кепканова, 2012). Можна погодитися з цією тезою, якщо мати на увазі мету існування медіасередовища. Проте може бути кількісно невеликим, наприклад, локальним, на рівні маленького містечка або селища міського типу, коли у ньому діють власні ЗМК.

О. Кузьмін у статті «Категорія «медіасередовище» і його зміст на сучасному етапі розвитку суспільства» зазначає, що медіасередовище – це те, що нас оточує щоденно. Це сукупність умов, у контексті яких функціонує медіакультура, тобто сфера, яка через посередництво масових комунікацій (друк, радіо, телебачення, відео, кіно, комп'ютерні джерела, Інтернет тощо) пов'язує людину з навколишнім світом, інформує, розважає, пропагує ті або інші морально-етичні цінності, чинить ідеологічну, економічну або організаційну дію на оцінки, думки і поведінку людей» (Петрунько, 2008).

Іншими словами, зміст поняття «середовище» розглядається як соціальні умови, у яких проживає людина; як оточення; як природне оточення, у яких створені умови для життєдіяльності організму; як довкілля, що визначає його, як наповнене просторово-наочне природне та соціальне оточення. Зазначимо, що не сприятливе для особистості оточення не дає їй можливості зростати і розвиватися. На думку сучасних соціальних психологів, середовище трактується як система, яка побудована на соціальних взаємовідносинах, завдяки яким

здійснюється адаптація особистості до життєвих обставин (Р. Даймонд, К. Роджерс, Б. Скінер, Є. Торндайк, Я. Щепановський та ін.).

Отже, поняття «середовище» розкривається через такі категорії, як простір, оточення, умови. Насамперед середовище є простором. Отже, існує проблема співвідношення і можливості ототожнення понять «простір» і «середовище» у їх зв'язку з медіа, оскільки вони неоднозначно трактуються науковцями різних галузей науки.

У гуманітарних науках вони настільки близькі, що виявити між ними чітко розмежування доволі складно. Це питання досі залишається нез'ясованим і потребує подальших досліджень, особливо в контексті науки про соціальні комунікації, яка є порівняно новою у нашій державі і оперує цими поняттями. У подальшому в гуманітарній науці відмовилися від поглядів на стереотип як категорію, що може бути розцінена у межах протилежних понять істинне/облудне. Було з'ясовано, що стереотипи мають інструментальний характер, виникають на потребу часу, а їх функціонування пояснюється не стільки тим, що надають певні достовірні відомості, а тому, що в них є суспільна потреба. Тобто вони репрезентують уявлення, що є релевантним духові часу, виконують адаптаційну й компенсаторну функцію, допомагають людині адаптуватися у соціумі, набути соціальні цінності.

Насамперед необхідно з'ясувати їх зміст шляхом виявлення складників та ознак з огляду на праці, що є дотичними до науки про соціальні комунікації. О. Юдіна визначає медіапростір як позиціонування особливої реальності, що є частиною соціального простору, у якій організовано соціальні практики й уявлення агентів, включених у систему виробництва і споживання масової інформації. Вона висуває гіпотезу про те, що медіапростір є частиною соціального простору, який репрезентує цей простір (Юдіна, 2008: 33).

Критично до попередньої концепції поставився учений С. Шелонаєв. На його думку, ознака медіапростору полягає у тому, що подібно до фізичного простору, він пасивно відображає (репрезентує) процеси взаємодії соціальних учасників, саме у цьому виявляється деяке протиріччя. Справді, медіапростір як особлива частина соціального простору володіє тими ж атрибутами, що і соціальний простір у цілому, а саме: здатністю соціального конструювання (самореференції) і проєкції себе на щось зовнішнє. Однак у наведеному вище трактуванні медіапростір ізоморфний не соціальному простору, частиною якого він є, а фізичному простору, до якого він не належить (Шелонаєв, 2012). Медіапростір як особлива частина соціального простору проєктує соціальні конструції, що

формується в процесі взаємодії медіаагентів, на інші підпростори або поля соціального простору. де медіапростір може бути описано як особливу частину соціального простору, який має здатність проектувати соціальні конструкції з опорою на специфічні, притаманні тільки їй засоби (друковані та електронні ЗМК). У цьому вбачається особлива роль і виняткова значущість медіапростору у розповсюдженні стереотипів у соціальному середовищі.

На думку С. Шелонаєва, існують важливі аспекти досліджуваного явища: це система, що розвивається сама собою і відображає ті самі атрибути, що наявні у соціумі; цей концепт указує на безперервність соціальних процесів, чим розв'язує проблему визначення «меж» досліджуваного явища, у якому можуть бути виокремлені лише межі як просторові зони, всередині яких взаємозв'язок явищ вищий, ніж між ними; концепт, що відображає ті його частини, які мають різний рівень взаємозв'язку, тобто він неоднорідний у структурному та функціональному змісті і складається з полюсів – зон високого взаємозв'язку й осередків, де він низький (Шелонаєв, 2012).

Спираючись на концепцію Бурдє про функціонування соціального простору, можна постулювати інші відносини між медіапростором, з одного боку, і фізичним та соціальним просторами, з іншого. Медіапростір як частина соціального простору проектує взаємодію сформованих у процесі взаємодії медіаагентів на фізичний простір. Медіапростір як особлива частина соціального простору проектує соціальні конструкції, що формуються в процесі взаємодії медіаагентів, на інші підпростори або поля соціального простору, де медіапростір може бути описано як особливу частину соціального простору, яка має здатність проектувати соціальні конструкції з опорою на специфічні, притаманні тільки їй засоби (друковані та електронні ЗМК). У цьому вбачається особлива роль і виняткова значущість медіапростору у соціальному світі.

Отже, у розгляді проблеми медіасередовища важливу роль відіграє соціальний простір, у якому визначальними є взаємодія соціальних учасників. Вилученням індивідуальних суб'єктностей і всього, що з цим пов'язане, втрачає свої ознаки і соціально-психологічну цінність, перетворюючись на «холодний», «позбавлений життя» медіапростір. Медіасередовище є поняттям ширшим, воно має більший ряд складників, а отже, позначення його категорією «простір» звужує розуміння і сприйняття цього явища як такого.

Вибудовується така модель: існує соціальний простір, що пов'язаний із соціальним часом, до складу якого входить медіапростір (медіасе-

редовище), у якому відбувається медіадіяльність. Соціальна комунікація як складний процес обміну інформацією у суспільстві відбувається у вигляді руху змістів як на рівні медіапростору, так і на рівні всього соціального простору. Активація цього руху найщільніше відображена у медіадіяльності, яка, на думку С. Грицай, у контексті досліджень соціальних комунікацій визначається як один з важливих структурних компонентів медіасередовища (Ковалів, 2007) і становить його практичну основу.

У розумінні середовища як джерела вироблення і демонстрації стереотипів-ЗМК застосовується трактування понять «медіасередовище» та «медіапростір», де здійснюється вплив, через комунікативні джерела на масову свідомість. Р. Штульцс був переконаний, що медіапростір – це інформаційні умови, в яких групи людей можуть працювати разом, навіть якщо вони не знаходяться одночасно в одному і тому ж місці. Як зазначає Н. Кириллова, медіасередовище – це та сфера, що пов'язує особу з навколишнім світом, яке інформує, розважає, пропагує ті або інші морально-етичні цінності, діє на естетичну, ідеологічну, психологічну або організаційну складову життя людей, впливає на оцінюючі судження, думки та поведінку людей, тобто на суспільну свідомість (Петрунько, 2008).

Уточнення вищезазначених понять здійснює Т. Запорожець. На її думку, основою розуміння масової комунікації є інформаційний простір – середовище, завдяки якому виробляється, передається, існує, циркулює інформація. У зв'язку з чим роль мас-медіа зводиться не тільки до чіткого віддзеркалення подій, що відбуваються навколо. Медіа конструюють дійсність, яка потім стає реальністю для споживача (Кравчук, 2004).

Саме завдяки інформаційному простору формуються і закріплюються позитивні або негативні стереотипи, що безперервно призводить до зв'язку особистості з цінностями і нормами, з моделями соціального середовища (Бутиріна, 2008).

Існує два напрями у вивченні стереотипу вироблених МК. Перший – прагматичний, що вивчає стереотип як спосіб підвищення ефекту з метою масового та ідеологічного впливу. Такими є пропаганда, агітація, реклама тощо. Другий напрям – соціально-критичний, характеризується тим, що досліджується як продукція засобів масової комунікації, у сенсі проблем культури. Тож ключовим призначенням медіасередовища є створення умов для формування у суспільстві певної культури через посередництво ЗМК. «Медіасередовище» можна у загальному вигляді визначити як простір,

у якому формується, поширюється і відтворюється за допомогою масових комунікацій і культура інформаційного суспільства.

Механізмом впливу засобів масової комунікації на людину є специфічні особливості, за допомогою яких мас-медіа формують стереотипи. Перша з них полягає у тому, що інформація, яка передається комунікативними засобами, є організованим процесом. Це означає, що інформація вже пройшла відбір, класифікацію, категоризацію фактів і явищ суспільного життя. На першому рівні відбувається стереотипізація інформації, у результаті чого людина отримує інтерпретацію інформації, не залежно від того, яким би не був її об'єктивний характер.

Друга особливість ЗМІ полягає у тому, що вони забезпечують не лише інформування громадян, а й слугують засобом масової комунікації, тобто комунікують у незвичний спосіб. Своєрідність такої форми комунікації полягає у тому, що у її межах відсутній безпосередній контакт і зворотний зв'язок, як це можливо у міжособистісному спілкуванні. Тобто джерело передачі інформації позбавлене можливості дізнатися про реакцію респондента на повідомлення: прийнята чи знехтувана передана ним інформація.

Третя особливість полягає у тому, що подання інформації за допомогою різних каналів ЗМІ більше підпорядковується нормам спілкування, які прийняті суспільством, на відміну від міжособистісного спілкування.

Зазначимо, що у процесі сприйняття інформації основне місце займає категоризація стереотипів у свідомості людини. Через належність до однієї із наявних соціальних категорій індивідуальний акт утрачає свою специфічність (унікальність), у межах якої він був здійснений особистістю.

У цьому контексті відома теорія Г. Лассуелла набула значення провідної парадигми теоретичного осмислення ініційованих ЗМІ процесів масової комунікації. Однак учений не ставив питання про те, як структури свідомості індивіда фіксують вплив цих процесів і що дозволяє відтворювати процес комунікації в широкому соціальному контексті. Глобально ЗМК розглядаються як вплив на масову свідомість. Особливістю такого підходу стала поява конструкту «масова свідомість», що відображає масовий характер аудиторії ЗМК, проте не пропонує послідовної теорії, яка виявляла онтологію цього явища, але не компетентна у розкритті механізмів медіа-впливу (Сепір, 1993).

Згодом модель комунікативного процесу Г. Лассуелла була вдосконалена долученням до неї важливого елемента – зворотнього

зв'язку. У результаті чого процес комунікації набув вигляд замкненої структури, де усі компоненти взаємопов'язані у певну систему. Кожен її компонент не тільки принципово визначальний для функціонування процесу та залишає свій інформаційний відбиток у виробленому продукті, але й вступає у складні, багатоаспектні відносини з іншими компонентами (Зернецкая, 2000: 140).

Отже, поява в моделі елемента зворотнього зв'язку відображає виникнення до того часу розуміння неможливості вивчення впливу ЗМІ як ізольованого феномена поза зв'язком з їх соціальним, політичним і культурним оточенням (Терин, 1997).

Тобто існує кілька моделей ступеня впливу ЗМІ на свідомість і поведінку індивідів. Згідно з першою моделлю, мислення індивіда формується ЗМІ, які, впливаючи на його думки й установки, змушують його демонструвати певний тип поведінки. Відповідно до цього підходу, ЗМІ не виражають, а створюють громадську думку, що не стільки відображає уявлення людей про світ, скільки формує їх. ЗМІ не репрезентують реальність, а контролюють її за своїми правилами і на свій розсуд. Відповідно до другої моделі, ЗМІ мають здатність фокусувати увагу реципієнта на певних фрагментах реальності, але не спонукають його до безпосередніх дій.

Третя модель не заперечує істотного впливу ЗМІ на свідомість і поведінку індивідів – членів соціуму, одночасно визначаючи наявність певних обмежень могутності засобів масової інформації.

Аналіз соціальних стереотипів, вироблених ЗМК, потребує наукового обґрунтування цього поняття. Необхідно з'ясувати фактори, що впливають на виникнення стереотипів, а також чинники, механізми й умови їх формування.

Важливі стереотипи, що розвиваються сучасними засобами масової комунікації, де вони визначаються як фактор моделювання і формування системи світоглядів, тому стає доречним адекватне сприйняття і аналіз інформації. Стереотипи виникають у відповідь на реальні стосунки у групі та базуються на основі емоцій, характерних для них. Цей процес допомагає долучити людину до культурних стосунків, які можна порівняти з діалогом між автором і читачем, тобто у спілкуванні, в якому читач не є пасивним споживачем, що формує не тільки свій особистий сенс, але і свій «текст», погоджуючися з автором або сперечається з ним (Титаренко, 2019: 99).

Стереотипи формуються під впливом двох чинників:

1. Несвідомої колективної переробки й індивідуального соціокультурного середовища;

2. Під впливом цілеспрямованої ідеологічної дії, ЗМК.

Тому беззаперечний той факт, що подібна роль стереотипів може бути пояснена природою їх походження. Перше – знання, що формуються опосередковано завдяки каналам комунікації, до яких варто віднести медіасередовище. Друге – залежність від особистого досвіду. У сучасних умовах вважається, що мова йде про медіасередовище у найширшому розумінні феномену (Титаренко, 2019: 99).

На думку вченого Г. Ріккі, необхідно розрізняти дві форми соціального оточення: зовнішнє середовище і внутрішній простір, аналізуючи як категорію для визначення різних рівнів однієї системи. Дослідниця А. Жукова, розкриваючи аспекти становлення глобального медіапростору, визначає медіапростір як інформаційний простір, що створюється засобами масової комунікації. В. Коломієць розкриває їх, пояснюючи процес утворення медіасередовища (медіапростору) через функціонування комунікативних технологій, що діють усередині конкретного суспільства.

В умовах невизначеності, у яких живе багато держав, структура суспільства зазнає постійних трансформацій. Проте інформаційні технології притаманні будь-якому суспільству і, без винятку, розвиваються і стають потужним джерелом впливу на громадян. Оскільки інформаційні ресурси здатні допомогти особам пристосуватися до нових зразків взаємодії, то вони, на думку багатьох дослідників, сприяють стандартизації та універсалізації соціальних явищ. Засоби масової інформації беруть участь у створенні особливих форм свідомості, виробленні нових зразків поведінки, які відповідатимуть існуючому суспільному ладу (Лавлінський, 2010). Тому найвпливовішим механізмом на формування стереотипів є засоби масової комунікації та інформації, що впливають не тільки на свідомість окремої людини, а й на масову свідомість, а також беруть участь у побудові образу соціального оточення.

Важлива роль у формуванні стереотипів належить медіасередовищу. Ключовим призначенням медіасередовища є створення умов для формування у суспільстві певної культури через посередництво ЗМК. «Медіасередовище» можна у загальному вигляді визначити як простір, у якому формується, поширюється і відтворюється за допомогою масових комунікацій і культура інформаційного суспільства. Тобто медіасередовище ототожнюється з простором. Співвідношення цих понять пояснює українська дослідниця О. Петрунько, яка вважає, що будь-який простір у соціальній психології – це передусім простір експериментальний, у

якому хтось перебуває і функціонує. Він утворений сукупністю суб'єктів, чинників, умов тощо, серед яких і під впливом яких індивід існує, діє, розвивається (Петрунко, 2008: 326).

Із психологічного погляду, середовище має ознаки оточення – індивідуальні та соціальні складові. У такому розумінні терміни «простір» («інформаційний простір», «медіапростір») і «середовище» («інформаційне середовище», «медіасередовище») є синонімічними й містять конотацію впливу: те, з чого складається середовище (у разі інформаційного середовища це інформація, тексти тощо), має фактичне й потенційне значення для тих, хто в ньому перебуває, тобто реципієнтів інформаційного впливу.

О. Петрунко визначає медіасередовище як «інформаційно-психологічний простір», де передбачено існування, розвиток індивідуальних і колективних суб'єктів і соціальних інститутів, в умовах впливу великих масивів аудіовізуальної (електронної) інформації. Окреслюючи це поняття, вчена використовує важливу категорію – «соціальний інститут», що стає визначальним у розрізі науки про соціальні комунікації, яка існує в межах функціонування різних соціальних інститутів. О. Петрунко також наголошує на великих масивах аудіовізуальної інформації, а отже, варто розглядати і досліджувати медіа-середовище не на рівні одного міста, а брати до уваги одразу кілька і порівнювати їх. В іншій своїй праці О. Петрунко визначає різницю між двома поняттями (Петрунко, 2008). На відміну від медіапростору, медіасередовище має індивідуально-соціальний (суб'єктно-соціальний) зміст, і, окрім інформації, важливими структурними його одиницями є індивідуальні суб'єктності, індивідуальні та колективні смисли, ідеології, картини світу, громадська думка, ідеальні соціальні зразки, інтеракції, емоції тощо.

Тож сфера ЗМК набуває усе більшого значення під час сприйняття інформаційних потоків, що здійснюють певний вплив на свідомість людини, а стереотипи – це один із видів впливів, які демонструє медіасередовище. З цієї точки зору медіа, скоріше конструюють дійсність, яка стає потім реальністю для споживача.

Соціальний простір, що детермінує повсякденний вплив на свідомість людини різноманітних інформаційних потоків – від інтернету, телебачення, преси, стає джерелом, через яке стереотипи транслюються найбільше. Завдяки їм стереотипи відображаються у різноманітних типах медіа-ресурсів: телевізійних шоу, рекламі, друкованих виданнях тощо.

Тому сучасній людині необхідно уміти виробляти власні погляди на життя, володіти подібною ціннісною орієнтацією, єдиним світобаченням і взаємодіяти на основі емоційного сприйняття / несприйняття інформації. Стереотип дозволяє людині створювати та зберігати позитивний «Я-образ», захищати групові цінності, вступати в соціальні відносини, зберігати і транслювати культурно-історичний досвід суспільства тощо.

Система стереотипів не формується самостійно, а на основі тільки власне переживань людини, яка запозичує стереотипи, про демонстровані іншими людьми. До яких належать:

1. Думки друзів про окремі групи, які стають власною думкою.
2. Думку засобів масової комунікації.
3. Рекламу і телебачення, що є потужним джерелом стереотипів.
4. Стереотипи, які відіграють важливу роль в оцінці людиною явищ навколишнього світу.

Поняття стереотипу втілюється у розумінні його суті за показниками, що мають відношення до соціального середовища та взаємодії у ньому.

Тож стереотипи розрізняють за певними показниками (Ослон, 2005):

- 1) за носіями та об'єктами спрямування: особисті, групові, класові, національні, расові, державні, регіональні, релігійні, соціальні, гендерні, політичні тощо;
- 2) за враженням, яке викликав конкретний представник у суспільстві:
 - позитивні – утворюються, коли риси одного чи кількох представників соціальних груп переносяться на спільноту чи державу;
 - нейтральні – коли за людиною або групою людей закріплюється певна риса, ознака чи образ, що за своїм змістом не належить ні до позитивних, ні до негативних;
 - негативні – коли небажані риси одного чи кількох представників соціальної групи у перебільшеному вигляді схематично переносяться на суспільство або державу.

Перелічені системні утворення значно впливають на мислення та поведінку людини, відносно окремих груп у суспільстві. Зазначимо, що ефективність, з якою впливають стереотипи, також має важливе значення. Коли людина довіряє інформації, це означає, що вона підкорюється вказівкам, слідує їм, тобто проявляє конформізм. І, навпаки, людину важко переконати, нав'язати думку, ввести в оману,

якщо вона критично сприймає інформацію, інтерпретує і висловлює її зміст через власне бачення або звертається до першоджерела.

Важливу роль у стереотипізації особистості та соціуму відіграють засоби масової комунікації, які активно впливають не лише на окрему людину, але й на усе суспільство, а також беруть участь у побудові світосприйняття. Прикладом позитивної ефективності застосування механізму стереотипізації може стати поєднання сенсів в образи, що з певних причин роз'єднані у масовій свідомості, але мають осмислюватися у спільному контексті. Мова йде про досягнення таких ефектів, як розповсюдження інновацій, соціалізація, вплив на результат тощо. Сюди належать також стереотипи, що можуть бути чинниками збереження національної ідентичності, традицій як умови соціалізації та адаптації у суспільстві.

А дисфункціональні медіафекти можуть виявлятися за рахунок незапланованої імітації стереотипізованих стилів життя. В умовах загострення міжетнічного напруження спроби зруйнувати негативні етно-релігійні стереотипи на рівні цілеспрямованої державної політики призводять до ще більшого утвердження стереотипних уявлень. Даний парадокс стає закономірним, оскільки соціальний контекст активізує передусім оцінний елемент стереотипо-установчого комплексу, який стає настільки могутнім, що підпорядковує когнітивний елемент стереотипу. Так, його спростування або корегування призводить до проблеми зі сприйняттям інформації.

У. Ліппман висвітлив основне положення концепції про ефекти стереотипів у впливі на людину, що сформульоване та відображено у твердженні: «Здебільшого ми не бачимо спочатку і потім визначаємо, а спочатку визначаємо і тільки потім бачимо» (Ліппманн, 2004: 16). На думку У. Ліппмана, у ХХ столітті ЗМК реалізують таку стратегію переконання, яка підпорядковує собі демократичний процес за рахунок мистецтва досягнення консенсусу між різними соціальними групами. Основною думкою ідеї теорії стереотипізації є твердження про те, що люди отримують стереотипні уявлення разом з оповіщенням від ЗМІ, під впливом яких вони так чи інакше знаходяться. Учений вважав, що сприйняті людиною факти є таким, що належать її свідомості, адже будь-яке повідомлення – це та інформація, яку вона готова сприйняти й, у подальшому, осмислити (Левченко, 2001: 104).

У контексті цієї проблематики необхідно розкрити функції стереотипних думок:

– спрощують процес побудови логічного ланцюжка висновків людини про певні події;

– відіграють захисну роль, адже слугують для підтримки позитивної картини світу, якій притаманні традиції, смаки, надії, таланти та вміння (Різун, 2008).

Зауважимо, що система стереотипів не є нейтральною і залежить від готовності особистості їх сприйняти. Результатом чого, є прояв почуттів та емоцій, з якими людина асоціює навколишній світ.

На думку багатьох дослідників, факторами, що зумовляють реакцію людини на обговорювану в ЗМК інформацію, з точки зору становлення психічних якостей і властивостей особистості, є: об'єктивні характеристики самого засобу масової комунікації, вік, стать, деякі розлади психічної діяльності. Серед особистісних характеристик, як: емпатійність, рівень агресивності, прагнення до переживання яскравих емоцій, тривожність тощо (Потятинник, 2004). Отже, формуючи суспільну, масову і суб'єктивну свідомість, ЗМК виконують активне втручання у підсвідомі структури людини, використовуючи стереотипи, що існують у глибинах підсвідомого. Пов'язуючи свідомі і підсвідомі взаємодії, мас-медіа створюють і активно поширюють соціальні стереотипи – культурну форму опису і пояснення дійсності (Варех, 2014). Також зазначимо, що стереотипи можуть спотворювати власну реальність. Вони спрямовують соціальну взаємодію у таке русло, що індивід, який сприймається стереотипно, починає своєю поведінкою підтверджувати стереотипні уявлення іншої людини про себе (Потятинник, 2004). Такий підхід до ефективності мас-медіа орієнтує на розгляд функціонування стереотипів як складників того змістовного впливу, який чинять ЗМК на сферу свідомості та поведінки.

За Г. Теджфелом, стереотипи виконують чотири функції (Варех, 2014: 12):

- відбір соціальної інформації;
- створення і підтримка позитивного «Я-образу»;
- формування і підтримка групової ідеології, яка оправдовує і пояснює поведінку групи;
- створення і підтримка позитивного «Ми-образу».

Зазначені вище функції характеризують досить поширене явище у комунікативній практиці – стереотипотворення. У зв'язку з тим, що соціальні стереотипи проявляються у життєдіяльності людей сучасного суспільства як стереотипи їх соціальної ідентифікації (тобто основна ознака, за якою відбувається стереотипізація, що відображає статус і роль людини у певній соціальній групі), необхідно виокремити такі види соціальних стереотипів.

Етнічні стереотипи, що проявляються у сфері міжетнічної взаємодії, під час якої відбувається двосторонній процес стереотипізації учасників. Етнічні стереотипи вирізняються своєю стабільністю: позитивний образ про представника іншої нації зруйнувати легко, негативний – дуже важко.

Конфесійні стереотипи – стійкі уявлення про притаманні людям певні зразки поведінки, зовнішній вигляд, характер тощо, залежно від віросповідання. Спираючись на стереотипні знання про ту чи іншу релігію, яку сповідують інші люди, легко підібрати засоби взаємодії з ними.

Гендерні стереотипи – набуваються людиною у процесі гендерної соціалізації та характеризуються уявленнями про фемінні або маскулініні якості, притаманні тій чи іншій людині. Такі стереотипи підтримуються розподілом соціальних ролей і статусів чоловіка і жінки у суспільстві, що підтримується потребою людини поводитися у соціально схвалювальній манері з метою відчуття своєї цілісності і несуперечливості.

Вікові стереотипи пов'язані з уявленнями людей різних вікових категорій один про одного і властивих певному періоду – дитинству, підлітковому віку, юності, зрілості і старості стратегіях поведінки у суспільстві. Одним з прикладів вікових стереотипів є ті, що пов'язані зі сприйняттям старості і ставлення до людей похилого віку.

Естетичні стереотипи пов'язані з уявленнями про загальноприйняті стандарти краси, про високе, героїчне і їх антиподи.

Етичні стереотипи містять у собі інформацію про моделі належної поведінки у різних сферах життєдіяльності людини.

Рольові стереотипи – це стереотипи уявлень і поведінки, що відповідають займаному людиною соціального статусу.

На основі проаналізованих видів стереотипів і особливостей їх прояву можна зробити висновок про те, що використання цих знань дає можливість враховувати роль ЗМК у їх розповсюдженні і тим самим у впливі на масову свідомість.

Негативний вплив стереотипів спричиняє низку соціальних проблем, що детерміновані масовим викривленням реальної картини світу і мають тенденцію спричиняти різноманітні напруження у культурних і національно-релігійних вимірах.

Відповідно до зазначеної проблеми негативного впливу стереотипів ЗМК на людину, виникла потреба у розробці методів вивчення і дослідження медіасередовища, у якому вони функціонують. Важливим об'єктом у дослідженні стають локальні складові медіапростору. Сюди належать особливості вивчення та фіксування медіаконтенту та його продукту – стереотипів. Результатом

підвищення уваги дослідження стає тенденція не стільки до інформаційних джерел, скільки до аналізу породжених цими інтересами стереотипізованих уявлень.

У дослідженнях психологічної складової стереотипізованих уявлень значна увага психологів спрямована на виявлення змін в індивідуально-типологічних характеристиках, самосвідомості, спрямованості, поглядах, ціннісних орієнтаціях особистості тощо, після дії на особистість стереотипів вироблених і розповсюджених ЗМК.

Сучасне медіасередовище – це телебачення (ефірне, кабельне, супутникове), радіо, друковані ЗМК, кіно і відео, електронна пошта і стільниковий зв'язок, комп'ютерні канали та інтернет як простір вільної комунікації. Саме через ці форми транслюються стереотипи, що набуваються, передаються і поділяються значною масою людей. Тобто мас-медіа стають найбільшим колективним сховищем стереотипних уявлень. Вони утворюють суцільне медіасередовище, яке доволі багатозначне і багатофункціональне, що інтерпретується як:

1. Соціальний організм, який існує, розвивається, самовідтворюється як відкрита соціальна система;
2. Соціальний простір, соціальне поле, середовище існування й розвитку сучасного людства;
3. Соціальний (освітньо-виховний) інститут, що здійснює навчання, виховання і соціалізацію підростаючого покоління (Комарова, 2006).

Отже, медіасередовище як транслятор стереотипів на сьогодні дедалі частіше стає об'єктом аналізу вчених, при цьому найпоширенішими методами, які використовуються, є моніторинг ЗМК: як правило, відстежують, у яких суспільних умовах виникають стереотипи; які чинники впливають на їх виникнення; з яким ефектом засвоюються людьми; як змінюються з часом; як у результаті впливають на суб'єктивну і масову свідомість.

Медіа-моніторинг спрямований на встановлення структури медіа-простору, фіксацію змін у ньому та відображення специфіки його функціонування. Для вивчення аудиторії окремого медіасередовища фахівці використовують опитування (анкетування, інтерв'ю), особливого значення набувають фокус-групові дослідження (Гитаренко, 2019). Для науки важливу роль відіграє точність і достовірність фактів, що надходять від засобів масової комунікації. Тенденцією стає вибір саме локальних складових медіа-простору як об'єкта вивчення: фіксування медіаконтенту та його продукту, тобто стереотипів. Підвищення уваги не стільки до інформаційних джерел, скільки до конкретного

аналізу поглядів на ті чи інші суспільні явища локального характеру та породжених таким аналізом стереотипізованих уявлень.

К. Шеннон і У. Уївер визначають прагматичні проблеми, що включають різні види емоційних, естетичних і моральних реакцій, а також пропаганду і пов'язане з нею маніпулювання свідомістю реципієнта як найбільш складним феноменом у міжособистісній соціальній взаємодії. Вони вважають, що при цілеспрямованому підході до усіх окреслених проблем, комунікація стає продуктивнішою (Ослон, 2005).

Особливість передачі стереотипів, на відміну від комунікативного процесу, має свої особливості. На думку Б. Потятинника, соціальні стереотипи, як віруси, що не здатні існувати самі по собі, за межами організму – вони «живуть» і поширюються, потрапляючи у свідомість людини, де інформація переробляється, створюючи нові текстові сенси, що долучаються до інформаційного обігу.

Таке бачення усередині самого стереотипу допомагає ліпше уявити його взаємовідносини не тільки з психічними структурами людини, але і з можливими його проявами у зовнішньому світі. Так, звертаючись до фрейдівської термінології, на першому місці стереотип представлений у частині безсвідомого, на другому і третьому рівнях – у частині свідомого. У зв'язку з чим та чи інша маніпуляція, спрямована, перш за все, на перший рівень стереотипу з метою запрограмувати другий і третій рівні. У виникненні соціальних стереотипів сучасні дослідники називають дві причини: повсякденне життя людини, яке має соціальний характер, і висока значущість орієнтації, що визначається ставленнями «ми» і «вони».

Інформаційне середовище, враховуючи зазначені вище причини, утворює у масовій свідомості уявлення про суспільні події на основі стереотипів (Попова, 2015). Поширювачами і розповсюджувачами стереотипів є засоби масової комунікації – телебачення, інтернет, радіо, друковані видання. Їх здатність створювати ефективні комунікативні впливи, значно зумовляються можливістю продукувати стереотипи, що для людини можуть бути: цікавими/не цікавими, затребуваними / не актуальними, привабливими/непривабливими тощо.

На сьогодні засоби комунікації модифікуються і набувають різноманітних форм. У медіапросторі постійно здійснюється глобальна інтерактивна взаємодія людей, медіа стають середовищем нових форм соціальної інтеграції». М. Литвинович у статті «Як інтернет змінює медіапростір» подає таке визначення: «...це сукупність джерел, з яких люди отримують інформацію, і смислове поле, яке ці джерела формують. Ця сукупність постійно змінюється: наприклад,

люди перестають довіряти одним джерелам інформації і починають довіряти іншим або змінюють технологічні звички, переходячи на отримання інформації через мобільні джерела. Змінюють коло спілкування та інтереси, використовують нові джерела інформації. Перестають дивитися телевізор і отримують новини з інтернету (Литвинович, 2010). Розвиток інтернет-мереж та онлайн-сервісів актуалізує, крім вербальних і невербальних форм спілкування, різноманітні види передачі інформації.

Соціальні мережі – соціальні структурні підрозділи особливого виду, що складаються з вузлів, де переплітаються конкретні люди, спільності, організації та групи. Вони пов'язані між собою і різними засобами вступають у соціальні взаємостосунки. Соціальна мережа Інтернет є тим майданчиком, що забезпечує зв'язок між вузлами за допомогою програмної складової сайту. Такого виду ЗМК помітно полегшують впровадження у свідомість аудиторії ілюзорної конструкції реальності, зокрема і стереотипів.

Отже, розширення комунікативного та інформаційного простору людини, яке відбувається внаслідок розвитку нових інформаційних технологій, створює сприятливі умови для виникнення і передачі стереотипів, що є впливовим джерелом дії на масову та індивідуальну свідомість. Унаслідок чого стереотипізовані уявлення як засоби необхідні для усвідомлення загальної інформації та розширення знань, формують навички соціальної взаємодії.

Часто через інтернет-стереотипи транслуються патерни, що впливають на систему світосприйняття і світобачення у певній сфері, задаючи тим параметри уявлень про простір і час, корегуючи і проєктуючи тенденції до сформованих уявлень. Найбільше цей ефект спрацьовує, коли мова йде про соціальне оточення, про яке сюжети й образи спрямовуються на консолідацію соціального буття, вибудовування суспільної ієрархії, забезпечення стійкості системоутворюючих факторів. Символічна система інтернет-повідомлень впливає на масову свідомість приховано для особистості. Це пов'язано з простотою запропонованих установок і шаблонів, у яких яскравий образ і влучно підібрана форма замінують самостійний аналітичний процес. Надто просто зчитувати запропоновану «готову» інформацію, ніж намагатися її інтерпретувати. Цікавий той факт, що чим негативніша характеристика, тим швидше вона закарбовується у масовій свідомості. Так, у повсякденний дискурс втілюються слова, вирази, що використовуються винятково у рамках інтернет-спільнот, потужно вкорінюються в індивідуальну свідомість, поступово

перестають сприйматися як мережевий сленг і згодом використовуються людиною у повсякденному житті. Під впливом незалежно якого виду джерел інформації, що виробляють і демонструють стереотипи, здійснюється моделювання свідомості і, відповідно, зміна установок і соціальної поведінки людини.

Отже, засоби масової інформації є виробниками і поширювачами соціальних стереотипів. Розповсюдження стереотипізованих уявлень інформаційними засобами має масовий характер і впливає на розумові, духовні та фізичні надбання людей, саме у цьому визначається їх соціально-психологічна природа та потенціал. Результатом взаємозв'язку інформаційно спрямованих повідомлень з людською психікою є інформаційне поле – медіасередовище, що сприяє виникненню і реалізації цієї взаємодії. Медіасередовище є транслятором стереотипів, які виробляються засобами масової комунікації. Простежується тісний зв'язок між стереотипами і соціальним середовищем. У суспільних умовах люди піддаються багатьом впливам, у тому числі й стереотипним, що формують у них уявлення про суспільні події та явища, впливаючи на масову та індивідуальну свідомість. У цьому процесі беруть участь ЗМК як транслятори стереотипів, що володіють такими чинниками: когнітивними, афективними, мотиваційними та культурними. Вони сприяють виробленню у людини уміння критично оцінити та інтерпретувати події, явища навколишньої дійсності, внаслідок чого виникають сенси, емоційні реакції, приймаються рішення щодо лінії власної поведінки. Наслідками впливу стереотипів на свідомість людини є: конформізм, відсутність власної думки про суспільні події, відсутність орієнтації у складних життєвих ситуаціях. Тому стереотипи, вироблені ЗМК, викликають комунікативні ефекти, які позитивно або негативно позначаються на масовій свідомості та на кожній людині, зокрема. Унаслідок цього відбувається утворення нової реальності, яка визначає ставлення людини до суспільства у цілому.

References:

Busel V.T. (2005). Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy (z dod. i dopov.) [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. Vol. 8. Irpin: VTF «Perun» [in Ukrainian].

Butyrina M.V. (2006). Do pytannia doslidzhennia vplyvu ZMK na stereotypy masovoi svidomosti. [On the question of studying the influence of WMC on the stereotypes of mass consciousness]. *Naukovi zapysky Instytutu zhurnalistyky-Scientific notes of the Institute of Journalism*. 25, 40-44 [in Ukrainian].

Butyrina M.V. (2008). Efektyvnist mas-media v konteksti teorii stereotypiv. [The effectiveness of the media in the context of stereotype theory]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnogo universytetu: Filolohiia. Sotsialna komunikatsiia*. 21(60). Symferopol [in Ukrainian].

Chaldyny R. (2002). Psykholohyia vlyianyia. [*The psychology of influence*] St. Pyterburh: Pyter [in Russian].

Denysko L.M., Moshynska O.Iu., Pylypenko S.H. (2012). Media i suchasna kultura. [Media and modern culture]. *Filosofiia spilkuvannia: filosofiia, psykholohiia, sotsialna komunikatsiia- Philosophy of communication: philosophy, psychology, social communication*, 5, 98-103 [in Ukrainian].

Docenko E.L. (2003). Psihologija manipuljacii: fenomeny, mehanizmy i zashhita. [Psychology of manipulation: phenomena, mechanisms and protection]. St. Pytersburg: *Rech'*, 3-e izd., ispr., pererab, 292 [in Russian]

Dontsov A.Y., Stefanenko T.H. (2002). Sbornyk: Sotsyalnye stereotypy: vchera, sehodnia, zavtra // Sotsyalnaia psykholohyia v sovremennom myre. [Collection: Social stereotypes: yesterday, today, tomorrow // Social psychology in the modern world]. Moskow, P. 85. [in Russian].

Harkavenko N.V., Doskach S.S. (2019). Formuvannia sotsialnykh stereotypiv pid vplyvom ZMI. [Formation of social stereotypes under the influence of the media]. *Materialy dopovidei uchashnykiv II Vseukrainskoho Konhresu iz sotsialnoi psykholohii «Sotsialna psykholohiia sobodni: zdobutky i perspektyvy»-Proceedings of the II All-Ukrainian Congress on Social Psychology "Social Psychology Today: Achievements and Prospects"*, 56-58. URL: <http://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2019/11/Theses-UCSP2019.pdf> [in Ukrainian].

Harris R. (2003). Psihologija massovykh komunikacij [*Psychology of Mass Communication*] St. Peterburg: Prajm-Evroznak. [in Russian].

Hrabovska I. (2004). Suchasni ukraintsi u dzerkali chuzhykh ta vlasnykh stereotypiv. [Modern Ukrainians in the mirror of other people's and own stereotypes] *Suchasnist*, 9. 138-147 [in Ukrainian].

Kara-Murza S.G. (2007). Manipuljacija soznaniem. [pererab. izd.]. [Manipulation of consciousness]. *Politicheskij bestseller-political bestseller*. 857 p. [in Russian].

Kepkanova O.I. (2012). Vplyv mediaseredovyscha na formuvannia dytyny. [The influence of the media environment on the formation of the child]. *Psykholoh-Psychologist*: URL:http://ippo.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=2461&Itemid=278 [in Ukrainian].

Komarova N.M. (2006). Vplyv zasobiv masovoi informatsii na rizni aspekty sposobu zhyttia molodi. [The influence of the media on various aspects of young people's lifestyles]. *Psykholohichna hazeta- Psychological newspaper*, 23. 29-31 [in Ukrainian].

Kovaliv Yu.I. (2007). *Stereotyp*. [Stereotype]. *Literaturoznavcha entsyklopediia* [Literary encyclopedia]. Kyiv: VT's «Akademii». 2, 430 [in Ukrainian].

Kravchuk Kh. (2004). Vplyv zasobiv masovoi informatsii na formuvannia psykhychnykh ustanovok u molodi shchodo vyboru sposobu zhyttia. [The influence of the media on the formation of mental attitudes in young people regarding lifestyle choices]. *Zbirnyk naukovykh prats. «Molod, osvita, nauka, kultura i natsionalna samosvidomist»-*

Collection of scientific works "Youth, education, science, culture and national identity", 1, 180-183. Kyiv: Vyd-vo Yevropeiskoho un-tu [in Ukrainian].

Lavlinskyi R. (2010). Mekhanizmy formuvannia sotsialnykh stereotypiv u suspilstvi zasobamy mas-media. [*Mechanisms of formation of social stereotypes in society by mass media*]. 7, 164-176. Naukovi zapysky: Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia» [in Ukrainian].

Lazarsfel'd, R. Merton. (2000). *Massovaya kommunikacziya, massovy'e vkusy` i organizovannoe soczial'noe dejstvie*. [Mass communication, mass tastes and organized social action]. *Massovaya kommunikacziya v sovremennom mire*. Moskow-aspekt-press [in Russian].

Lebon G. (1998). Psihologija tolpy. Mnenie i tolpa. [Crowd psychology. Opinion and crowd]. Moskow: *Izd-vo In-ta psihologii RAN: KSP-Institute of Psychology Publishing House RAN: KSP*, 122-254 [in Russian].

Levchenko L. (2001). Psykholohichni osoblyvosti diialnosti zasobiv masovoi informatsii. [Psychological features of mass media activity]. *Liudyna i polityka- Man and politics*, 2, 103-108 [in Ukrainian].

Lippman U. (2004). *Obshchestvennoe mnenie* [Public opinion]. Moskow: Institut Fonda «Obshchestvennoe mnenie» [in Russian].

Lytvynovych M. (2010). Kak ynternet meniaet medyaprostranstvo. [How the Internet is changing the media space]. [Elektronniy resurs].

Majers D. (1997). *Social'naja psihologija. Intensivnyj kurs*. [Social Psychology. Intensive course]. St-Peterburg: Prajm-Evroznak, [in Russian].

Moskalenko V.V. (2007). *Psykhologiiia sotsialnogo vplyvu: [navch. posibnyk]*. [Psychology of social influence: [textbook. manual]]. Kyiv: Tsentr uchbovnoi literatury, [in Ukrainian].

Moskalenko, L.V. Huberskyi, V.F. Ivanov, V.A. Verhun A.Z. (1997) *Masova komunikatsiia: pidruchnyk*. [Mass communication: a textbook]. Kyiv: Lybid, [in Ukrainian]

Ol'shanskij D.V. (2002). *Psihologiya mass*. [Psychology of the masses]. St-Peterburg: Piter, [in Russian].

Oslon A. (2005). Uolter Lippman o stereotipah: vypiski iz knigi «Obshchestvennoe mnenie» [Walter Lippman on Stereotypes: Extracts from Public Opinion]. *Social'naja real'nost'- Social reality*, 4. 125-141 [in Russian].

Petrunko O.V. (2008). Ahresyvne mediaseredovyshche: problema vyznachennia poniattia. [Aggressive media environment: the problem of defining the concept]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykhologii: zhb. st. APN Ukrainy, In-t sotsialnoi ta politychnoi psykhologii*, 19(22), 321-331. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nssp/2008_19/Petrunko.htm. [in Ukrainian].

Popova V. (2015). Rol' sredstv massovoj informacii v formirovanii stereotipov massovogo soznaniya. [The role of the media in the formation of stereotypes of the mass consciousness]. *Vestnik Permskogo universiteta-Perm University Bulletin*, 2, 88-94 [in Russian].

Potiatynyk B.V. (2004). *Media: kliuchi do rozuminnia*. [Media: keys to understanding]. Lviv: PAIS [in Ukrainian].

Rizun V.V. (2008). *Teoriia masovoi komunikatsii*. [Theory of mass communication]. Kyiv: Vydavnychiy tsentr «Prosvita» Kyiv: Vydavnychiy tsentr «Prosvita» [in Ukrainian].

Semendyaeva O.Yu. Stereotip i e`ffekt stereotipizaczii. [Stereotype and the effect of stereotyping]. *Sociologicheskie issledovanija- Sociological research*, 1, 164-174 [in Russian].

Sepir E. (1993). *Kommunikaciya*. [Communication]. Izbrannye trudy po yazykoznaniiyu i kul'torologii. Moskva: izdatel'skaja gruppa «Progress» [in Russian].

Shelonaev S.I. (2012). Mediaprostranstvo – teoreticheskiy aspekt. [Media space – theoretical aspect] [Elektronniy resurs]. Media-prostranstvo Rossii: obschestvo, politika, bIznes. URL: http://engce.ru/media_konf2012/ShelonaevSI [in Russian].

Sorokina E, Fedotchenko Yu, Chabanenko K.V. (2011). Sotsialnyih setyah. Twitter – 140 simvolov samovyirazheniya. [In social networks. Twitter - 140 Characters of Expression]. St. Pytersburg: Piter [in Russian].

Terin V.P. (1997). Osnovnye napravleniya issledovaniy teorii massovoy kommunikacii. [The main directions of research in the theory of mass communication]. *Sociologicheskie issledovanija-Sociological research*, 11, 25-31 [in Russian].

Tytarenko T.M. (2019). *Sotsialno-psykholohichni tekhnolohii vidnovlennia osobystosti pislia travmatychnykh podii: praktychnyi posibnyk*. [Socio-psychological technologies of personality recovery after traumatic events: a practical guide]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD [in Ukrainian].

URL:http://www.intelros.ru/intelros/reiting/reiting_09/material_sofiy/8763-kak-internetmenyaet-mediaprostranstvo.html (21.02.2015). [in Russian].

Valiev I.N. (2006). Dinamika stereotipov social'nogo vzaimodejstviya v usloviyah reformiruemogo obshchestva [Dynamics of stereotypes of social interaction in a reformed society]. *Extended abstract of Doctor's thesis, Kazan'*. [in Russian]

Varekh N. (2014). Stereotyp yak zasib formuvannia komunikatsiinoi kompetentsii v systemi multylinhvalnoi osvity Derzhava ta rehiony. [Stereotype as a means of forming communication competence in the system of multilingual education State and regions. Social communications]. *Sotsialni komunikatsii - Social communications*, 4. 9-12. [in Ukrainian].

Yudina E.N. (2008). Razvitie mediaprostranstva sovremennoy Rossii (na primere televideniya). [Development of the media space of modern Russia (on the example of television): avtoref. diss.... d-ra sots. nauk [Elektronniy resurs]. Moskva, P. 50. URL: <http://www.smolsoc.ru/index.php/2010-09-03-19-02-04>. [in Russian].

Zelinskij S.A. (2008). Manipuljacii massami i psihoanaliz. Manipulirovanie massovymi psihicheskimi processami posredstvom psihoanaliticheskikh metodik [Mass manipulation and psychoanalysis. Manipulation of mass mental processes through psychoanalytic techniques]. St. Pytersburg: Izdatel'sko-Torgovyj Dom «SKIFIJa» [in Russian].

Zerneckaya O.V. (2000). *Novostijnye media v politicheskom diskurse*. [News media in political discourse]. Metodologiya issledovaniy politicheskogo diskursa: Aktual'nye problemy sodержatel'nogo analiza obshchestvenno-politicheskikh tekstov: monografiya. Minsk: BGU [in Belarus].

Zimmel' G. (2002). Bol'shie goroda i duhovnaya zhizn'. [Big cities and spiritual life] «Logos»- «Logos», 3-4. 23 [in Russian].

1.6. ВІРТУАЛІЗОВАНЕ МИСЛЕННЯ СУЧАСНОЇ ЛЮДИНИ

Глобалізація світової електронної мережі з часом може привести до того, що люди у різних країнах чи місцях світу будуть покладатися на ту саму інформацію. Тому проблема подачі, сприйняття, інтерпретації й осмислення інформаційного потоку, що постійно та не завжди поступово зростатиме, є не лише своєчасною, але й об'єктивно актуальною. Так само зазначимо, що тут перелічені не просто послідовні процеси взаємодії людини з інформацією, ці процеси взаємопов'язані та взаємозалежні: від кожного попереднього певною мірою залежить якість і специфіка наступного.

Так, навмисно хаотична форма подачі інформації в мережі Інтернет та ЗМІ у кліповому фрагментованому форматі зумовлює відповідне сприйняття такого повідомлення (як кліпів («картинок») інформації), закономірні труднощі з інтерпретацією цієї інформації (що передбачає своєрідне складання пазлів інформації та добудовування її частин до цілого) та можливе задіяння контрфактичного мислення поряд з кліповим, характерним для такого сприйняття інформації. Адже, намагаючись осмислити кліпово-фрагментарну інформацію, представлену хаотично-незв'язно, через що її зміст у початковому варіанті абсурдизується, людина вдається до мовних конструкцій типу «якщо... то», відшукуючи причинно-наслідкові логічні зв'язки між розрізненими подіями / фрагментами подій. Так, саме контрфактичне мислення дозволяє знайти зв'язок між на перший погляд розрізненими кліпами інформації. У цьому контексті може складатися враження, що контрфактичне мислення – наступний етап або неприховано-відвертий варіант / форма кліпового мислення. Крім того, перевірити отриману в результаті цього процесу інформацію на аргументованість і достовірність допомагає вже критичне мислення людини, а «якість нашого життя та того, що ми створюємо чи будуємо, залежить саме від якості наших думок» (Paul, & Elder, 2016).

Поза межами сну немає у людини такого місця та часу в житті, коли б вона не думала. Недарма ще Р.Декарт зазначив: «Мислю – отже, існую» («Cogito ergo sum»). Проте в наш непростий час постійних і непрогнозованих змін, через що світ видається цілком нестабільним і насиченим різноманітною за змістом і різноспрямованою інформацією, важливе питання про характер цього мислення, яке має володіти ознаками кліпового, контрфактичного, критичного та творчого водночас, забезпечуючи оптимальне для людини виживання

в соціумі та світі. Протягом дня людина приймає безліч рішень, почасти навіть не усвідомлюючи цього, застосовуючи своє мислення. Сприймаючи інформацію, вона розуміє, що з неї потрібно відібрати важливу, інтерпретувати її для подальшого застосування. Однак потік інформації у сучасному інформаційному суспільстві, особливо в умовах постійної нестабільності та непрогнозованих змін, настільки потужний, що можливості людини її усвідомити дуже незначні. Науковці описують два способи мислення і, відповідно, сприйняття інформації: 1) намагання людини запам'ятати всю отриману інформацію: усвідомлено, детально, об'єктивно, проте без критичної її оцінки; 2) «схожий на просіювання піску в пошуках золота»; що потребує певної взаємодії зі знанням, розуміння, що «аргументи потрібні не для того, щоб їх запам'ятати, а для того, щоб оцінити їх силу», застосувавши власні логічні роздуми / міркування та не покладаючись бездумно на думку авторитета чи експерта (*Критическое мышление*, 2016). Е.Гідденс характеризує цю ситуацію як рефлексивне засвоєння людиною знань, що стосуються світу. Знання змінюють його по мірі їх засвоєння та появи нових знань; перетворюючи цей процес на перманентний (Гідденс, 2011). І кожна нова інформація змінює людину та впливає на її мислення.

Інтерес до проблеми мислення (контрфактичного, кліпового чи критичного) виник відносно давно та поступово, але невпинно зростає. До її аналізу зверталися представники найширшого кола різних наук: від гуманітарних – до точних; особливо популярна вона у філософів і логіків (зокрема, Е. Гідденс, N. Roese, K. Epstude, M. Morrison, R. Paul, L. Elder, B. Moor, R. Parker, D. Willingham Д. Горлач,, Д. Халперн, Д.П. Сепетий, О.С. Карпенко, Н.П. Козаченко, М.І. Бойченко, Г.М. Гич, Т.В. Семеновських, Н.Д. Димніч, О. Паніна, Г.В. Ущаповська, Я.В. Чаплак, І.М. Зварич, Г.В. Чуйко та ін.), і порівняно рідше до її дослідження вдаються психологи, хоча це, безумовно, психологічний феномен, надважливий у сучасному нестабільному світі.

Отже, у сучасної людини в інформаційному суспільстві мають розвиватися усі три види мислення: контрфактичне, кліпове та критичне, допомагаючи їй вижити у суцільному і невпинному потоці не завжди організованій, впорядкованій та зрозумілій інформації.

Першим, порівняно з іншими названими видами мислення, на нашу думку, розвивається **контрфактичне** мислення, завдяки якому людина постійно намагається перенести уявний бажаний розвиток подій у реальність, без чого людство не могло б ні вижити, ні розвиватися. Саме такий тип мислення властивий тією чи іншою

мірою всім людям, схильним звертатися до контрфактичних міркувань, коли щось чи хтось не виправдовує їхніх сподівань. Поняття «контрфактичний» буквально означає «проти фактів», тобто те, що суперечить реальності. Контрфактичне мислення – це «ментальні репрезентації подій» (Roese, 1999), мислення в умовному способі за типом: «якщо б ... то...» (Дружинин, Ушаков, 2002 : 326). Контрфактичні міркування та висловлювання з погляду мови є умовними реченнями, умовно-модальна форма яких передбачає, що реальний стан справ відрізняється від описуваного та які проєктують ситуацію (Карпенко, 2016 : 12), за якої зміна причини (способу, характеру) поведінки (антецеденту) приводить до зміни її наслідків (консеквенту). Контрфактична думка виникає, коли людина подумки змінює фактичну попередню подію та потім оцінює наслідки цієї зміни. Контрфактичне мислення може стати активним у ситуації, коли обставини зійшлися так, що подія, якої людина хотіла б уникнути понад усе, все ж сталася. Це негативна чи незвична подія, що «запускає процес контрфактичного мислення» (Roese, & Morrison, 2009). Тому, покладаючи на себе провину за те, що відбулося, та бажаючи контролювати схожі ситуації, хоча б у майбутньому, людина застосовує контрфактичні міркування. І ми виявляємося більше схильними до контрфактуалів, якщо спочатку були досить близькі до позитивного результату (і була можливість уникнути неприємної події) (Чуйко, 2019).

Але, щоб продумати інші варіанти розвитку ситуації, людині спочатку необхідно знайти поворотний момент – точку біфуркації – це певна мить, після якої усе пішло «не так». Саме в цей момент контрфактичне мислення може внести зміни щодо ймовірного іншого (кращого чи гіршого) розвитку ситуації, хоча б у мислимій площині.

Важлива властивість контрфактичних міркувань, згідно з О.С. Карпенко, полягає в реплікації: людина за власним бажанням здатна досить легко відтворити минулі події (Карпенко, 2017 : 101), тоді як особливістю таких міркувань є те, що вони здатні розширювати межі реальності завдяки уявленню того, що могло б відбутися (Карпенко, 2017 : 106).

Результатом таких міркувань стає створення контрфактів (контрфактуалів) – інших сценаріїв розвитку подій, які, на думку N. Roese, бувають двох різних (протилежних) видів («гірші» або «ліпші» за дійсність (Roese, 1997 : 134)): при висхідних контрфактуалах реальна ситуація вважається гіршою, ніж та, що могла б статися; тоді як при низхідних – наявна ситуація особистістю трактується як досить непогана, оскільки все могло бути значно гірше) (Дружинин, Ушаков,

2002 : 326). Науковці вважають, що «висхідні» контрфактуали можуть погіршити настрій людини, проте здатні позитивно вплинути на її подальшу поведінку (тому що ця людина, пам'ятаючи про минулий негативний досвід, буде прагнути проконтролювати та, за необхідності, коригувати свої дії в такому напрямку, який приведе до позитивного сценарію розвитку подій). Тоді як «низхідні» контрфактуали – можуть поліпшити емоційний стан людини, заспокоїти її, але в подальшому здатні негативно вплинути на її майбутню діяльність (Дружинин, Ушаков, 2002) за принципом «зійде й так». Зокрема, Н.Роуз зазначає, що «ті, хто зупиняється на можливостях, яких ніколи не було... приречені до жалю, відчаю, нестерпного відчуття втрати», проте «можливі й окремі позитивні ефекти» (Roese, 1997 : 133) контрфактичного мислення. Зазначимо також, що, виділяючи два види контрфактуалів за їх впливом на переживання людини та її майбутні дії, Н.Роуз можна вважати очевидним прихильником позитивного погляду на контрфактичне мислення.

Отже, Н.Роуз є представником функціонального підходу до пояснення контрфактичного мислення, вважаючи його «необхідним компонентом регуляції поведінки» (Roese, & Erstude, 2008), а його головною функцією – вирішення проблем і прийняття рішення. Саме цій функції підпорядковує вчений структуру контрфактуалів: 1) поява проблеми, її розпізнавання, що активізує контрфактичне мислення; 2) яке мотивує відповідні поведінкові наміри, що сприймаються людиною як мета; 3) це завершується відповідною коригуючою поведінкою (Roese, & Erstude, 2008). Двома механізмами, що забезпечують контрфактичне мислення, є ефекти контрасту та причинного висновку, тобто контрфактичні альтернативи можуть порівнюватися з результатами реальних подій як висхідні чи низхідні (тоді за ефектом контрасту негативний фактичний результат «здається ще більш негативним, коли він протиставляється більш сприятливому альтернативному результату» (Roese, 1999 : 571)), або за контрфактичним антецедентом закономірно слідує контрфактичний консеквент.

Зазначимо, що функціональна теорія в основному базується на процесах порівняльного судження, в якому дійсність порівнюється з її контрфактичними альтернативами, пов'язаними з «корекцією курсу, пізнанням мети та регуляцією поведінки» (Roese, & Erstude, 2008).

Пізніше вчений запропонував розрізняти два інші, ефективніші шляхи від контрфактичного мислення до реалізації його результатів у поведінці, які, на нашу думку, є своєрідним продовженням двох попередніх механізмів контрфактуалів. Отже, виділяють два різні

шляхи від контрфактичного мислення до зміни поведінки людини: змістовно-специфічний і змістовно нейтральний. Перший містить розуміння корисності певної дії, яка спочатку стає поведінковим наміром, а пізніше – реалізується у відповідній поведінці. Цей шлях (від контрфактичного мислення до поведінки) пов'язаний причинно-наслідковим зв'язком. Другий – зосереджується не на самій інформації, а на способі її обробки (завдяки увазі, когнітивним і мотиваційним процесам), що змінює поведінку людини. Такий шлях передбачає три змістовно нейтральні ефекти: установки розуму, мотивації та самоінтерпретації (Roese, & Erstude, 2008).

Контрфактуали у своєму розвитку проходять через дві послідовні стадії: 1) активації, детермінованої афектом; 2) змісту (контенту) (Roese, 1997 : 139), що визначається нормальністю (адекватністю, правдивістю).

За суттю, на нашу думку, контрфактичне мислення частково нагадує мрію (уявлення про бажане для людини майбутнє) та фантазію водночас (створення в уяві того, тих образів, які ніколи не були і не будуть втілені у реальність, зокрема тому, що контрфактичне мислення «включається» після того, як неприємна для людини ситуація *уже* сталася, попереджувати її – пізно, а змінити її результати – неможливо). Такі заходи можуть як зменшити переживання людиною негативної стресогенної події, сприяючи її відволіканню від проблеми, демонструючи, що є ліпші варіанти її розв'язання, так і підсилити негативні переживання людини. Ми вважаємо, що для багатьох людей можливість уявити інший, альтернативний тому, що сталося, хід подій, не значить життя «в повітряному замку»: це може вважатися варіантом психологічного захисту від глибокого переживання невдачі (фрустрації), послаблюючи його шляхом певного заперечення, поєданого з думкою, що в наступний раз такого не станеться, неприємна ситуація не повториться. Варто додати, що в майбутньому людина, можливо, насправді може не вчинити неправильно та вдаватися до контрфактичного мислення тоді не потрібно буде. Певним парадоксом контрфактичних міркувань, на нашу думку, є саме те, що вони асоціюються з двома досить різними психічними процесами: мрією та фантазією. З першим – тому що контрфактичне мислення здатне створювати свій позитивний варіант бажаного для людини майбутнього, підкреслюючи його можливість; з другим – завдяки тому, що «дійсність свідчить, що ніщо з омріяного не може статися, воно є лише імітацією реальності» (Чуйко, 2019). Н.Роуз закономірно зазначає, що рисами контрфактуалів є несправжність, фальш (Roese, 1997 : 134).

Роль цього виду мислення влучно визначив О.С. Карпенко, пишучи, що значення контрфактичного мислення для людини очевидне, адже це своєрідна «ментальна подорож у часі», а «застосування контрфактуалів дасть нам гнучкість у мисленні про можливі варіанти майбутнього та підготовлює на ліпше в цьому майбутньому» (Карпенко, 2017). Науковець також зазначив, що про реальну важливість контрфактичних міркувань свідчить факт, що «якщо майбутнього немає чи воно раз і назавжди наперед визначене, то здатність» до цього виду мислення зникає (Карпенко, 2017 : 103). Тобто основою розвитку та прояву контрфактичного мислення є усвідомлення людиною можливості вибору з різних альтернатив: якщо вибір відсутній чи наперед визначений, – контрфактичне мислення не потрібне: «без розгляду альтернатив реальності, ми повинні прийняти минуле як таке, що було неминучим і повинні вірити, що майбутнє не відрізнятиметься від минулого» (Карпенко, 2017 : 34).

На нашу думку, схильність до контрфактичних міркувань по-різному проявляється у людей. Одні аналізують можливості ситуації, в якій опинилися, розмірковуючи, як би вона могла повернутися, якби вони вчинили у ній по-іншому. Це не означає, що те, що сталося, вони тлумачать як найгірше з можливого. Вони просто не фіксуються на несподіваній негативній події, що вже сталася, а минуле – не змінити. Вони спрямовані в майбутнє. Тоді як інші – «застрягають» на колишній невдачі та не можуть рухатися у майбутнє. Вони запитання до себе починають зі слова «чому»: «Чому це сталося зі мною? Чому я не обрав інший шлях, алгоритм чи спосіб дії?» (Чуйко, 2019). І роблять це неодноразово. Тоді будь-який варіант розвитку ситуації видається ліпшим за наявний, у якому людина звинувачує себе. Для цієї категорії людей контрфактичне мислення стає способом негативного рефлексування, яке впливає на їх ставлення до себе та самооцінку. Можемо припустити, що третя категорія людей зосереджена на теперішньому, з одного боку, критично оцінюючи те, що сталося (у висхідному чи низхідному варіанті), з іншого, – вірячи, що у майбутньому будуть здатні попередити негативні наслідки, вчинивши по-іншому (Чуйко, 2019).

Звичайно, можна вважати, що до контрфактичних міркувань може вдатися (тією чи іншою мірою) кожна людина, адже усім людям хочеться, щоб усе у них було добре, хоча б у світі, в якому їм судилося жити і який вони сприймають по-своєму.

Депо менше, ніж контрфактичне, у сучасному інформаційному суспільстві поширене **кліпове мислення**, проте воно, з часу появи, завойовує все більші рубежі у свідомості щоразу більшої кількості

людей. Зокрема, воно є принаймні частиною мислительного процесу практично всіх, хто інформацію отримує переважно від ЗМІ та Інтернету та стали «людьми екрана» більше, ніж «людьми книг» (Гич, 2016). І тому складається враження, що розвиток суспільства в напрямку подальшої інформатизації та технізації сприятиме тому, що «людей книг» з часом практично не залишиться. Тоді саме кліпове мислення стане домінуючим у світі: «медіа не просто пасивні канали інформації. Вони постачають матеріал для роздумів, але вони також формують і сам процес мислення» (Маклюен, 2003).

Зазначимо, що тлумачення кліпового мислення залежить від того, як науковець ставиться до нього. Так, позитивне сприйняття кліпового мислення відображене у такому його визначенні: «... це особливий, «квантовий» тип мислення, який тією чи іншою мірою вираженості був притаманний людині завжди... «Кванти думки» відрізняються своєрідною завершеністю, цілісністю, образністю та яскравістю», а «кліпова поведінка дозволяє бачити багатоплановість, багатоваріантність, неоднозначність підходів до аналізу або вирішення конкретних питань і завдань» (Паніна, 2017). Проте, «завершеність» і «цілісність» не варто помилково сприймати за досконалість, не означають вони і зрозумілості в результаті (зрештою, «квантам» не властиві ні логіка, ні смисл). Тому більш адекватним до реальності вважаємо інше розуміння поняття кліпового мислення. Т.В. Семеновських визначає його як «процес віддзеркалення багатьох різноманітних властивостей об'єктів без урахування зв'язків між ними, що характеризується фрагментарністю інформаційного потоку, алогічністю, повною різноманітністю отриманої інформації, відсутністю цілісної картини сприйняття навколишнього світу» (Паніна, 2017). Схоже розуміння кліпового мислення й у Д.Горлача: «це психічне явище, яке характеризується фрагментарною моделлю сприйняття інформації, де процес відображення об'єктів відбувається без заглибленого послідовного розмежування та поєднання, поверхнево й алогічно, зі швидким безсистемним переключенням», результатом чого є відсутність «цілісної картини» (Горлач, 2016). Тобто кліпове мислення жертвує якістю сприйнятої й усвідомленої інформації на користь її незв'язно-хаотичної та фрагментарної кількості.

Тоді як найбільшим проявом фрагментації інформації стає прийом зниження порогу сприйняття фактів передачею такого потоку новин та їх різних коментарів, що стає неможливо виокремити в ньому цілісну за змістом інформацію чи сортувати новини, тим більше, спробувати осмислити їх суть і значення (Чуйко, Чаплак, 2018 : 44).

Кліпове мислення засноване на спробах людини об'єднати, систематизувати у логічну послідовність, яка б містила єдиний і зрозумілий їй зміст, розрізнені креолізовані кліпи / фрагменти цілісного інформаційного повідомлення, розташовані в алогічно-хаотичному порядку.

Кліпове мислення базується на переважно візуальному сприйнятті креолізованого тексту («картинок», доповнених текстом) з домінуванням форми над змістом, оскільки форма очевидна, а зміст, і особливо смисл, – приховано-розмитий і, на перший погляд, – абсурдно-незв'язний. Додатково ситуація ускладнюється тим, що різна інформація на моніторі комп'ютера з'являється одночасно (наприклад, про кілька різних подій та реклама), і саме так її доводиться сприймати – з подальшим прагненням і спробами осмислення.

Наслідком формування кліпового мислення стає специфічне сприйняття людиною навколишнього світу – як «мозаїки розсіяних, мало пов'язаних між собою фактів, частин, уламків інформації» (Паніна, 2017). Проте кліпове мислення – «це вектор у розвитку відношень людини з інформацією, який виник не вчора і не зникне завтра» (Паніна, 2017), і, як ми зазначали раніше (Чуйко, Чаплак, 2018), варто прийняти факт розвитку мислення сучасної молоді за кліповим типом (який не можна змінити, навіть акцентуючи його негативні прояви та наслідки) і зосередитися на максимальному використанні його позитивних аспектів.

Зазначимо, що спосіб оформлення кліповості інформаційно-комунікативного простору життя особистості базується не лише на фрагментації картини світу, але й на викривленні властивостей символу, який у цьому випадку не тільки позбувається значення передавати значні за обсягом масиви прихованої за ним інформації, але й із цієї інформації вилучаються «зайві» щодо завдань маніпулятивного інформаційно-психологічного впливу на індивідуальну свідомість і громадську думку його значення (Чаплак, Чуйко, 2018 : 33).

О. Паніна цілком закономірно, як на нас, вважає, що кліпове мислення «передбачає спрощення інформації, тобто «забирає» глибину розуміння та засвоєння матеріалу» (Паніна, 2017), яка обробляється суто формально, проте, на нашу думку, цим обмежується лише пересічний користувач Інтернету, якому в перипетіях політики чи економіки розбиратися не хочеться, який всю отриману інформацію схильний сприймати на віру – об'єктивно, вона його не дуже цікавить. У тому ж, що насправді її цікавить, людина хоче розібратися до дрібниць, до деталей, до найбільших глибин розуміння.

Саме тут необхідне **критичне мислення** як для того, щоб перевірити достовірність і аргументованість отриманої кліпової інформації, так і з метою зібрати та поєднати її у єдине цілісне систематичне знання. Тому, на нашу думку, Н. Димніч лише частково має рацію, заявляючи про «стрімкий інформаційний процес щодо вимивання з людської свідомості здатності критично мислити, шукати причинно-наслідкові зв'язки» (Димніч, 2018). Проте, з іншого боку, беззаперечна необхідність саме у критичному мисленні для засвоєння та перетворення фрагментарної інформації на реальні знання, а М.І. Бойченко навіть стверджує, що критичне мислення масово поширюється у віртуальних соціальних мережах (Бойченко, 2015).

Критичне мислення дозволяє зібрати окремі фрагменти інформації, з якими має справу кліпове мислення, які на перший погляд здаються не пов'язаними, в єдину цілісну картину подій та скептично-тверезо оцінити ймовірність реалізації (принаймні, часткової) альтернативного варіанта розвитку ситуацій, пропоновану критичним мисленням і визнану оптимальним за допомогою контрфактичного мислення.

Критичне мислення необхідне, коли людині потрібно відрізнити об'єктивно достовірну та точну інформацію від відверто фейкової чи правдивої лише на перший некритичний погляд, зорієнтованої на інформаційний вплив на людину. Воно виконує роль своєрідного фільтру, захищаючи нас від маніпулятивного впливу кліпового формату електронних носіїв інформації та почасти абсурдного змісту фрагментованого потоку інформаційних повідомлень, які стає важко сприймати, не те, що розуміти й осмислювати, адже кількість інформації зовсім не означає та не забезпечує її якості (інформативності) (Чуйко, & Зварич, 2019). А з погляду критичного раціоналізму (в межах якого розвивалася концепція критичного мислення), пізнання здійснюється «шляхом спроб і помилок, припущень і спростувань, висунення гіпотез і їх раціональної критики» - гіпотетико-дедуктивного методу (Сепетий, 2010).

У науковій літературі визначення поняття «критичне мислення» зустрічається значно частіше, ніж двох інших типів мислення, згаданих вище. Причому історія вивчення феномену критичного мислення починається з розгляду Дж.Дьюї рефлексивного мислення (як «активного, наполегливого й уважного розгляду будь-якої думки або певної форми знання, в світлі основ, на яких вона ґрунтується, й аналіз подальших висновків, до яких вона приводить» (Козаченко, 2017 : 169)), яке потім назвуть критичним, наділяючи його оціночним

характером. Очевидно, тепер найбільш популярне у психології визначення критичного мислення Д.Халперн (як уміння отримати бажане): «критичне мислення – це використання когнітивних технік чи стратегій, які збільшують імовірність отримання бажаного кінцевого результату», що «відрізняється контрольованістю, обґрунтованістю та цілеспрямованістю, – такий тип мислення, який застосовують при розв’язанні завдань, формулюванні висновків, імовірнісній оцінці та прийнятті рішень» (Халперн, 2000). Тобто, даючи визначення критичному мисленню, науковець водночас визначає його основні функції, акцентуючи позитивну практичну спрямованість цього типу мислення.

Хоча значно більш змістовним, як на нас, є трактування критичного мислення R. Paul та L. Elder як «того способу мислення – про будь-який предмет, зміст чи проблему, – при якому мислитель поліпшує якість свого мислення, вміло беручи на себе відповідальність за структури, властиві мисленню, і нав’язуючи їм інтелектуальні стандарти» (Paul, & Elder, 2016).

Нам імпонує погляд на процес критичного мислення С.Тулміна: «коли ми дивимося «зовні себе» і розв’язуємо проблеми, які ставить перед нами той світ, у якому ми живемо, ми розширюємо наше розуміння; коли ми дивимося «всередину» і розглядаємо, як саме ми вирішуємо ці проблеми, ми поглиблюємо його» (Козаченко, 2017 : 166). Тобто, критичне мислення – це процес, який сам себе організовує, забезпечує та корегує.

Р. Пол та інші зарубіжні науковці (Paul, & Elder, 2016) зосереджують увагу на рефлексивному характері цього процесу: «Це мистецтво думати про те, як ви думаєте, коли думаєте про те, щоб думати ясно, точно, чітко, осмислено, послідовно; мистецтво конструктивного скептицизму; мистецтво виявлення та подолання упереджень і одновимірності мислення; мистецтво цілеспрямованого та глибокого роздуму» (Рогов, Ворочич, & Бутенко, 2016 : 114), – або на якості критичних міркувань: «критичне мислення полягає в тому, щоб бачити обидві сторони проблеми, бути відкритим для нових доказів, які спростовують ваші ідеї, міркувати неупереджено, вимагаючи, щоб твердження були підкріплені доказами, припускаючи та виводячи висновки з наявних фактів, вирішуючи проблеми ...» (Willingham, 2010 : 9), – тоді як група вітчизняних вчених – на впливі мислення на формування особистості.

Та найчастіше науковці підкреслюють значення логічного компонента критичного мислення, завдяки якому здійснюється критичний аналіз отриманої інформації, оцінка доказовості аргументів, розмірковування

щодо її інтерпретації та прогнозування можливих наслідків; робляться висновки щодо обґрунтованості як власних суджень і міркувань, так і по відношенню до оцінюваних фактів. Так, В. Moor і R. Parker пов'язують критичне мислення з логікою дещо опосередковано: це «форма практичної логіки, яка аналізує й інтерпретує логічні закони та положення крізь призму природних суджень» (Moore, & Parker, 2011), тоді як Д.П. Сепетий – цілком безпосередньо, аналізуючи критичне мислення як похідне від критичного раціоналізму К. Поппера, та М. Селмон, зазначаючи, що критичне мислення «обов'язково включає методи формальної логіки для аналізу природних міркувань, які запозичені з різних сфер знання та повсякденного життя» (Ущиповська, 2013 : 74). Тут вчені підкреслюють якісний характер мислительного процесу та необхідність його відповідності інтелектуальним нормам. Тоді як гіпотетико-дедуктивний метод К.Поппера передбачає як ґрунтовний аналіз аргументів щодо кожної висуненої гіпотези для вибору найкращої з них «у світлі усіх виявлених і розглянутих аргументів, яка ліпше витримала ... раціонально-критичне випробування» (Ущиповська, 2013 : 75), включаючи готовність до її перегляду у випадку появи нової інформації, так і рефлекторно-критичний аналіз людиною власних міркувань (Ущиповська, 2013 : 73). Проте критичне мислення використовується не лише для критики наявної гіпотетичної істини, але й для захисту її умовної і, можливо, тимчасової істинності: «критичне мислення – це інтелектуальний усвідомлений контроль за виконанням інтелектуальної діяльності» (Козаченко, 2017 : 166). Метод базується на усвідомленні, що жодна гіпотеза чи знання не є істиною в останній інстанції. Вони мають постійно перевірятися на достовірність за принципом фаллібілізму (помилковості) – «навіть найліпші наукові теорії є лише гіпотезами» (Сепетий, 2010 : 82; Козаченко, 2017 : 173)) та можуть бути переглянуті та замінені на інші, умовно більш вірогідні істину чи знання. На думку Б. Рассела, «жодне з наших переконань не є абсолютно істиною, всі вони несуть на собі принаймні відбиток невизначеності та помилки» (Козаченко, 2017 : 173). І сумнів, і потреба від нього позбутися є фактором критичного мислення (Козаченко, 2017 : 167).

І коли щодо структури контрфактичного чи кліпового мислення ситуація виглядає досить сумнівною, то виділити структуру (послідовні етапи) критичного мислення прагнуть різні науковці. Так, на думку Р. Пола та Л. Елдера, етапами критичного міркування є такі: 1) постановка мети; 2) визначення проблеми; 3) висунення припущень (гіпотез); 4) наявність відправної (початкової) точки зору; 5) використання інформації й аргументації; 6) формування понять та ідей

щодо критичного роздуму; 7) висновки й інтерпретація; 8) наслідки та результати роздумів (Paul, & Elder, 2016 : 5). Тоді як К. Поппер у структурі критичних роздумів обмежується виділенням кількох етапів: 1) поява проблеми та її усвідомлення; висунення гіпотез щодо її розв'язання; 2) вибіркоче спостереження як засіб перевірки гіпотез і раціональної критики; 3) пробне прийняття за істину тієї гіпотези, що ліпше за інші «витримала випробування процесом раціональної критики» (включаючи процес дедуктивного виведення з гіпотези логічного наслідку (висновку) та їх критичну перевірку). Однак і така гіпотеза може бути спростована, як через появу фактів (інформації), що їй суперечать, так і через «виявлення у ній внутрішніх логічних суперечностей» (Сепетий, 2010 : 80). Це насправді означає, що структура критичних роздумів відтворюється постійно та практично безкінечно, оскільки ні одне з припущень (навіть найкраще) не визнається за істину та може бути помилковим, замінене іншим – і так безкінечно. Це також підтверджує у певний спосіб думку Е. Гідденса щодо рефлексивного характеру засвоєння знань у соціумі (Гидденс, 2011).

Крім того, закономірно закладається думка, що структуру критичного мислення R. Paul і L. Elder цілком можна застосувати для аналізу кліпового чи контрфактичного мислення. Що в цілому підводить до висновку, що мислення сучасної віртуалізованої людини є водночас кліповим, контрфактичним і критичним.

Так само по-різному (за складом і кількісно) виділяють науковці особливості / характеристики критичного мислення. Зокрема для D. Willingham, ключовими особливостями критичного мислення (а такого типу розумову діяльність людина застосовує не завжди, – зазначає вчений) є: ефективність (керується логікою, аргументами та різнобічним розглядом предмета мислення), новизна (не повторює колишні ситуації мислення) та керованість самою людиною (а не командою ззовні) (Willingham, 2010). Тоді як R. Paul і L. Elder називають досить значну (хоча, можливо, й не остаточну) кількість характеристик критичного мислення, такі як: ясність (чіткість розуміння), точність (відповідність реальності), конкретність, актуальність, глибина та широта, логічність, значимість, неупередженість (Paul, & Elder, 2016). Насправді можна і надалі закономірно-логічно збільшувати число характеристик критичного мислення, проте більш доречно, на нашу думку, обмежитися саме основними його характеристиками, що вирізняють критичне мислення серед інших видів мислення. Наприклад, зазначеною Г.В. Ущиповською: «воно вчить аналізу та конструюванню міркувань,

отриманню знання незалежно від професійної сфери діяльності» людини (Ущатовська, 2013 : 73). Оскільки більш важливі характеристики не самого критичного мислення, а людини, яка ним володіє, яка мислить критично, застосовуючи це мислення в дії. Ці «інтелектуальні» особистісні риси називають R. Paul і L. Elder: мужність, смирення, співпереживання, автономія, чесність і наполегливість; крім того, до них додаються довіра до розуму та добросовісність. Тоді як Д.Халперн серед таких рис бачить готовність до планування, гнучкість, наполегливість, готовність виправляти свої помилки (замість виправдовування), усвідомлення та пошук компромісних рішень (Халперн, 2000).

Додамо, що, на думку вчених, критичному мисленню неможливо навчитися: з одного боку, воно «не є навичкою чи набором навичок, які б можна було застосовувати незалежно від контексту» (Willingham, 2010), з іншого – воно залежить від фонових (початкових) знань і практики людини. Хоча Концепція громадянської освіти та виховання в Україні й передбачає розвиток критичного мислення, визначаючи завдання розвитку та його характеристики (Козаченко, 2017 : 175). Іншими словами: якщо відсутня база певного рівня інтелектуального розвитку, навчити людину критично мислити досить проблематично.

Людина, яка послуговується критичним мисленням: ставить життєво важливі питання та проблеми, формулюючи їх зрозуміло та точно; збирає й оцінює відповідну та доречну інформацію, застосовуючи абстрактні ідеї, щоб пояснити її ефективно, приходять до обґрунтованих висновків і рішень, перевіряючи їх за допомогою відповідних критеріїв і стандартів; відкрита до альтернативних систем думки, усвідомлюючи й оцінюючи, як повинно бути та наскільки її наслідки допомагають ефективно спілкуватися з іншими людьми чи вирішувати комплексні проблеми (Paul, & Elder, 2016).

Описані види мислення, доповнюючи один одного, створюють конгломеративну цілісність, яка в ідеалі мала б давати змогу сучасній людині більш-менш адекватно оцінювати реальність і вибудовувати логічно пояснювану цілісну картину світу.

Це, наголосимо, в ідеалі, тобто у випадку, коли інформаційні блоки в загальному сенсі виражають аксіологічно вивірений контекст філософських, релігійних, етичних, соціальних і політичних змістів.

Тоді як насправді вказаний контекст, на жаль, сформований змістами та смислами новітнього часу, культивує погляди, смаки та перспективи, що загалом орієнтують людину на уніфікований середній рівень осмислення реальності, основна риса якої –

індиференційність. Це вияв індиферентизму як узагальненого явища сучасної епохи. Оскільки індиферентизм, не спираючись на вищі норми буття, не визнаючи вищого регламентуючого індивідуальне свавілля начала над собою, орієнтується на фізичну, а не моральну силу.

Індиферентизм – це ґрунт світоглядної системи людини натовпу, людини маси, пересічної людини. Світоглядний контекст маси загалом характеризують відверта зневага до окремішнього, до інтелектуально ускладненого, до саморефлексії.

За останні десятиліття через прозорість кордонів, вплив засобів масової інформації, глобалізації остаточно сформувалася і досягла статусу гегемона «усереднена» людина.

У загальній характеристиці, за Х.Ортегою-і-Гассетом (2016), середня людина постає як упевнена в собі, самодостатня в своїй уявній довершеності особа, яка усвідомлює свою посередність і задоволена собою в цьому усвідомленні. Вона не має жодних претензій ні до себе, ні до таких, як сама, вона не очікує нічого ні від себе, ні від суспільства. Вона хоче спокою, комфорту та захисту, які їй повинна забезпечувати держава. Апелюючи до державних інституцій, вона делегує енергію свого особистісного творчого начала та беззастережно сприймає офіційно трансльовані, передусім, державною, інформаційні блоки як такі, що не вимагають осмислення. На її погляд, вони апріорі правильні, бо офіційні. Навіть сам факт публікації інформації для середньої людини є достатньою підставою не сумніватися в істинності сприйнятого.

Людина маси – реципієнт популізму, об'єкт маніпуляцій, страшний ворог інакшості та індивідуальної автономії в усіх її проявах.

У межах індиферентизму вибудовується світоглядна система тотальної уніфікованої реальності, в якій середня (посередня, у нас – пересічна) людина благоденствує та ненавидить все, що цьому благоденству загрожує, тобто, все, що порушує подібність і вказує на відмінність (різницю).

Передбачуваний ще на початку ХХ ст. Х.Ортегою-і-Гассетом (2016) бунт мас заповнив усі ніші усіх, без винятку, сфер буття: від геополітики до побуту середня людина (людина маси) визначає характер, напрями та перспективи формування та руху цивілізації.

Комфорт існування – її єдина непорушна цінність, вона спонукає людину до формування такої картини світу, яка цей комфорт формує, зберігає та консервує.

Традиційні норми етики, філософії, релігії та політики вимагають сповідання, відстоювання певних принципів, що автоматично, як наслідок, породжує конфліктність, дискомфорт. Прагнення комфорту в

усіх проявах існування, сповідування спортивного, святкового стилю буття поступово сформували характерне для сьогодення ставлення до всіх, без винятку, понять, явищ, подій, характеристик і т. ін. Найбільш прийнятною позицією в такому світі закономірно став індиферентизм, усвідомлена чи нав'язана нездатність і небажання бачити та фіксувати різницю між протилежностями.

Індиферентизм часто намагається спиратися на філософські чи псевдофілософські доктрини. Наприклад, прогресивне, необхідне та продуктивне для суспільного життя поняття толерантності дуже часто експлуатується індиферентизмом, перетворюючись у смаках – на всеїдність, в етиці та моралі – на вседозволеність і цинізм нігілізму. У крайніх виявах толерантність з позицій індиферентизму неминуче перетворюється на свою протилежність: культивоване нею різноманіття стає уніфікацією.

Толерантність у середовищі середніх людей – це солідарність між собі подібними, підсвідомий агресивний захист усіх складників (духовних і матеріальних) свого комфорту. Все, що виходить за межі цієї масової подібності, є загрозою самовдоволеній впевненості середньої людини.

Різноманіття в уніфікованому (одноманітному) середовищі тривожить, порушує комфорт, спонукає до аналізу, аналіз же – це бачення різниці, автономії, окремоті в людині – індивідуальної особистісної неповторності.

Думати (мислити критично) – це відрізнити, бачити нюанси. Це справа індивідуальна, автономна.

Середня людина сприймає інформацію про світ у готовому вигляді та вважає її своєю. Саме цей спосіб сприймання, фіксації та репродукування інформації виражає суть смислових основ буття середньої людини. Людина маси без «внутрішнього хаосу» (Ф. Ніцше) (Ніцше, 2019), тобто без творчого начала, без здатності до нюансного світобачення формує свою картину світу не в іменах, а в ярликах, марках, брендах, трендах, мемах, зірках – тих знакових явищах, які фіксують як інваріантну даність аксіологічну, смислову та змістову основу всього суцього.

Середній людині не притаманний (за визначенням) критичний спосіб мислення, тому вона в сучасному світі, як чисельно домінуюча частка соціуму, є основним споживачем кліпових блоків інформації (кліпове мислення), на основі яких вибудовує контрфактичну картину майбутнього, в більшості випадків утопічну, впадаючи в ідеалістичну маніловщину стосовно свого та суспільного майбутнього.

Отже, підсумуємо. Якщо інформація у первинному вигляді (що цілком відображає реальні події у соціумі та світі) має загальне значення (для усіх, кого вона стосується), то й у зміненому, кліповому вигляді, «відформатована» для представлення у ЗМІ (включаючи Інтернет), вона конкретизується сприйняттям кожного окремого користувача Інтернету та перетворюється на інформацію для критичного осмислення окремої людини.

Намагаючись осмислити сприйняту в кліповому форматі фрагментарну інформацію, розуміючи її важливість і потрібність, людина вибудовує ймовірнісні логічні взаємозв'язки між розрізненими кліпами, намагаючись виявити їх об'єктивну послідовність, що дасть можливість зрозуміти як зміст інформації, так і причинно-наслідковий зв'язок між її складовими. Вона використовує інформацію про події, що вже відбулися, традиційну для контрфактичного мислення словесну формулу «якщо... то», але базується на суб'єктивному розумінні отриманої фрагментарної інформації та суб'єктивних спробах пов'язати ці фрагменти у певну цілісну систему, яка насправді може не відповідати реальності. Тут людина вдається до застосування елементів критичного мислення, яке у цьому контексті спрацьовує специфічно: це не цілком об'єктивне раціонально-логічне міркування, а лише суб'єктивне, дійсне винятково в системі «фрагментарна інформація – конкретний її реципієнт» і за межами цієї системи, для іншої людини, яка сприйняла ту саму інформацію, але зрозуміла її суб'єктивно, по-своєму, може не здаватися раціональним.

В ідеальному варіанті людині, яка прагне зрозуміти, що реально / насправді відбувається навколо, у країні та світі, послуговуючись інформацією зі ЗМІ чи Інтернету, потрібні всі три види мислення: кліпове – отримати оптимальну для адекватного сприйняття людиною кількість інформації та намагатися зрозуміти її важливість і значення; критичне – осмислити цю інформацію, проаналізувати її з точки зору її доказової аргументованості, виявивши приховані логічні взаємозв'язки та можливий ступінь її достовірності; контрфактичне – уявити альтернативні варіанти розвитку подій, усвідомити їх наслідки та, залежно від них, діяти задля їх реалізації або попередження.

References

Bojchenko, M.I. (2015). *Istorychne stanovlennja instytucijnyh zasad krytychnogo myslennja: ekonomichnyj, religijnyj, mystec'kyj ta virtual'nyj vymiry* [Historical formation of institutional foundations of critical thinking: economic, religious, artistic

and virtual dimensions]. *Filosofija osvity*, 2(17), 132–152. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PhilEdu_2015_2_8. [in Ukrainian]

Chaplak, Ja.V., Chujko, G.V. (2018). Klipova haotychnist' jak manipuljatyvna tehnologija social'no-psychologichnogo vplyvu v kiberprostorii [Chaotic clips as manipulative technology of social and psychological influence in cyberspace]. *Psychologichnyj chasopys*, 13 (3), 21–40. DOI: 10.31108/2018vol13iss3pp21-40. [in Ukrainian]

Chujko, G. V. (2019). Kontrfaktychne myslennja [Counterfactual thinking]. «Social'na psychologija s''ogodni: z'dobutky i perspektyny»: materialy II Vseukrai'ns'kyj Kongres iz social'noi' psychologii' (pp.376–378). Kiev: ISPP NAPN Ukrai'ny. DOI: 10.33120/UCSPProceedings-2019. [in Ukrainian]

[Chujko, G.V., & Chaplak, Ja.V. \(2018\). Vplyv informacijno-komunikacijnyh tehnologij na formuvannja klipovosti indyvidual'noi' ta suspil'noi' svidomosti \[The influence of informational and communicative technologies on the formation of clip of individual and social consciousness\]. *Psychologichnyj chasopys*, 14 \(4\), 37–53. DOI: <https://doi.org/10.31108/2018vol14iss4pp37-53>. \[in Ukrainian\]](#)

[Chujko, G.V., Zvarych, I.M. \(2019\). Specyfika informacii' v Interneti \[Specifics of information on the Internet\]. *Psychologichnyj chasopys*, vol.5, 12, 21–42. DOI: <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.12.2>. \[in Ukrainian\]](#)

Counterfactual thinking (n.d). Retrieved from: https://en.wikipedia.org/wiki/Counterfactual_thinking

Druzhinin, V.N., Ushakov, D.V. (Eds.) (2002). *Kognitivnaja psihologija [Cognitive psychology]*. Moskva : PER SJe. [in Russian]

Dymnich, N.D. (2018). Mediaprodukt elektronnyh ZMI jak chynnyk formuvannja mozai'chnogo myslennja molodi [Media product of electronic media as a factor in the formation of mosaic thinking of young people]. *Visnyk L'vivs'kogo universytetu. Serija Zhurnalistyka*, 43, 177–182. [in Ukrainian]

Epstude, K. & Roeser N.J. (2008). The Functional Theory of Counterfactual Thinking. *Personality and Social Psychology Review*. 5, 12 (2), 168–192. DOI: 10.1177/1088868308316091

Giddens, Je. (2011). *Posledstvija sovremennosti. [The consequences of modernity]*. Moscow : Praksis. [in Russian]

Gorlach, D. (2016). Klipove myslennja jak faktor vplyvu na organizaciju merezhevyh vydan' [Clip thinking as a factor influencing the organization of online publications]. *Ukrai'ns'kyj informacijnyj prostir*, 4, 15–19. [in Ukrainian]

Gych, G.M. (2016). «Klipove» myslennja molodi: drug chy vorog navchannja [“Clip thinking of young people: friend or foe of learning”?]. *Naukovi praci ChDU kompleksu «Kyjevo-Mogylyans'ka akademija»*. Serija: Pedagogika, Vol. 269, issue 257, 38–42. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchduped_2016_269_257_8. [in Ukrainian]

Halperin, D. (2000). *Psihologija kriticheskogo myshlenija [Psychology of critical thinking]*. Sankt-Peterburg: Piter. [in Russian]

Karpenko, A.S. (2016). Sverhrealizm [Super realism]. *Filosofskij zhurnal*, Vol.9, 2, S.5–23. DOI: 10.21146/2072-0726-2016-9-2-5-23. [in Russian]

Karpenko, A.S. (2017). Kontrfaktual'noe myshlenie [Counterfactual thinking]. *Filosofskij zhurnal*, Vol.23, 2, 98–122. DOI: 10.21146/2074-1472-2017-23-2-98-122. [in Russian]

Kozachenko, N.P. (2017). Krytychne myslennja: granychni pidhody ta optymal'ni shljahy [Critical thinking: extreme approaches and optimal ways]. *Aktual'ni problemy dubovnosti*, 18, 165–178. [in Ukrainian]

Kriticheskoe myshlenie: bazovye principy i prijomy [Critical Thinking: Basic Principles and Techniques] (2016). Retrieved from: <https://newtonew.com/science/critical-thinking-guidance> [in Russian]

Maklujen, G.M. (2007). *Ponimanie Media: Vnesbnie rasshirenija cheloveka* [Understanding Media: External Human Extensions]. Moskva: Giperboreja; Kuchkovo pole. Retrieved from: <https://gtmarket.ru/laboratory/basis/3528>. [in Russian]

Moore, B. & Parker, R. (2017). *Critical Thinking*. New York: McGraw-Hill.

Nicshe, F. (2019). *Tak moyyv Zaratustra* [So said Zarathustra]. Kyi'v: Folio. [in Ukrainian]

Ortega-i-Gasset, H. (2016). *Vosstanie mass* [Rise of the masses]. Moskva: AST. [in Russian]

Panina, O. (2017). Problemy «klipovogo» myslennja kursantiv ta vykorystannja kreolizovanyh tekstiv u navchanni i'h fizyky [Problems of "clip" thinking of cadets and the use of creolized texts in teaching their physics]. *NAUKOVI ZAPYSKY. Serija: Problemy metodyky fizyko-matematychnoi' i tehnologichnoi' osvity*, 12 (1), 86–91. Retrieved from: http://www.cuspu.edu.ua/images/nauk_zapiski/pm/12_1.pdf#page=86. [in Ukrainian]

Paul, R. & Elder, L. (2016). *The Miniature Guide to Critical Thinking: Concepts & Tools*. Dillon Beach, Calif.: The Foundation for Critical Thinking. Retrieved from: https://www.criticalthinking.org/files/Concepts_Tools.pdf

Roese, N. (1999). Counterfactual thinking and decision making. *Psychonomic Bulletin & Review*, 6, 4, 570–578. DOI.org/10.3758/BF03212965.

Roese, N.J. & Morrison M. (2009). The Psychology of Counterfactual Thinking. *Historical Social Research*, 34, 2, 16–26.

Roese, N.J. (1997). Counterfactual Thinking. *Psychological Bulletin*, Vol. 121, 1, 133–148.

Rogov, P. D., Vorovich, B. A., & Butenko, N. F. (2016). Rol' stratagemnogo ta kritichnogo mislennja shhodo zberezhenja i rozvitku informacijnogo suverenitetu derzhavi [The role of stratagemic and critical thinking in preserving and developing the information sovereignty of the state]. *Zbirnik naukovih prac' CVSDNUOU*, 1, 111–118. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpcvdsd_2016_1_20. [in Ukrainian]

Sepetyj, D.P. (2010). Krytychnyj racionalizm Karla Poppera: piznannja shljahom prob i pomylok, prypushhen' i sprostuvan' [Karl Popper's critical rationalism: cognition through trial and error, assumptions and refutations]. *Gumanitarnyj visnyk ZDLA*, 40, 71–84. [in Ukrainian]

Ushhapovs'ka, G. V. (2013). Problemy identyfikacii' koncepcii' krytychnogo myslennja [Problems of identification of the concept of critical thinking]. *Filosofija i politologija v konteksti suchasnoi' kul'tury*, 5, 72–76. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/filipol_2013_5_21. [in Ukrainian]

1.7. КОПІНГ І ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗАХИСТ У ПРИСТОСУВАННІ ЛЮДИНИ ДО ВИМОГ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Сучасне, нестабільне сьогодення, повне неприємних несподіванок, проблем і ризиків, мимоволі штовхає людину в неприємні ситуації, про які вона хотіла б забути або й зовсім уникнути їх. Незворотність даної ситуації зрозуміла у контексті стрімкого розвитку нашого суспільства за інформаційним типом і неможливість її зміни змушують людину відновити душевний спокій через зміну свого ставлення та сприйняття ситуації. Саме в такій ситуації нестабільності на допомогу людині приходять механізми психічного захисту та стратегії подолання як способи адаптації до психотравмуючих обставин життя та відновлення психічної рівноваги.

Першим поняття психологічного захисту використав З. Фрейд, щоб позначити симптоми обсесивних неврозів та істерії, які слугують для захисту пацієнта від хворобливих спогадів про психотравмуючі події, що трапилися з ними колись у дитинстві. Пізніше ідеєю психічного захисту ним пояснено випадки параної у пацієнтів психоаналітика. Наступні клінічні дослідження дали змогу З. Фрейду визначити інші психічні операції, що виконували функції захисту, а саме: ізоляцію, інтелектуалізацію, раціоналізацію, заміщення, формування реакції та сублімацію (Cramer, 2005). Науковець назвав захисні механізми вродженими та несвідомими, на його думку, вони починають діяти в екстремальній ситуації, виконуючи функцію «зняття внутрішнього конфлікту» між вродженими потребами особистості та вимогами навколишнього середовища (Корсун, & Ткачук, 2013). Водночас З. Фрейд визначив дві функції психічних захистів: «уникання переживання хворобливих відчуттів і афектів» і подавлення вимог інстинктів (Cramer, 2005).

У 1936 році А. Фрейд надала цим функціям захисних механізмів ширше та більш узагальнене значення: захист еґо від тривоги та почуття провини, – та розділила джерела небезпеки на внутрішні та зовнішні. «Сила інстинктів» (внутрішня небезпека) спричиняє, на переконання науковця, появу захисту від «інстинктивної тривоги». Зовнішня небезпека релевантна до об'єктивної ситуації, що зумовлює

переживання «об'єктивної тривоги» та потреби захисту від неї. На думку А. Фрейд, «тривога суперего» є наслідком дії «інтерналізованої совісті» як джерела моральних табу для дорослої людини. Згідно з А. Фрейд, механізми захисту служать лише одній основній меті: вони «допомагають еґо в боротьбі з інстинктивним життям» (Фрейджер, & Фейдимен, 2002 : 156). Учена стверджує, що: «Я знаходиться в конфлікті не лише з тими похідними Воно, які намагаються пробитися на його територію, щоб отримати доступ до свідомості та досягнути задоволення. Я не менш енергійно й активно захищається також від афектів, пов'язаних із цими інстинктивними імпульсами» (Фрейджер, & Фейдимен, 2002 : 176). А. Фрейд спробувала дати оцінку якості застосування захисних механізмів за такими критеріями: наскільки успішно еґо захищається, використовуючи певний механізм захисту, чи «досягає воно своєї мети ... не дозволити забороненому імпульсу проникнути у свідомість, і чи позбавляється від тривоги, пов'язаної з цим процесом» (Фрейджер, & Фейдимен, 2002 : 176).

Такий представник психоаналізу як О. Феніхель займався подальшим вивченням і аналізом даного поняття, виокремивши ще одну функцію механізмів психічного захисту: не лише захистити еґо від почуттів провини, тривоги, огиди і сорому (негативних емоцій), але й зберегти стабільність самооцінки людини (Cramer, 2015 : 526). На думку R. Vaumeister і співавторів, саме цей аспект психічного захисту знайшов відгук у соціальній психології та персонології пізніше (Vaumeister, Dale, & Sommer, 1998).

У подальших дослідженнях психоаналітиків різних шкіл уточнюється розуміння механізмів захисту та пропонується додавання до попереднього переліку інші механізми психічного захисту (Чуйко, Колтунович, & Лукашук, 2008).

Варто зазначити, що сучасна психологія вважає механізми психічного захисту тісно пов'язаними зі стратегіями копінг-поведінки, яку в 60-ті роки ХХ століття почав досліджувати Р. Лазарус у контексті розвитку ним теорії, психічного стресу та способів його подолання. До речі, К.П. Лазор (2021), зокрема, зазначає, що у різні часи дослідники по-своєму розуміли не лише значення механізмів психологічного захисту, але й по-своєму підходили до їх класифікації, що і робить їх досить цікавими для подальшого дослідження. Те саме, на нашу думку, стосується і копінг-стратегій.

Із самого початку вивчення феноменів психічного захисту та копінг-стратегій у психологічній науці здійснювалась велика кількість наукових досліджень і розробок ученими, що займалися аналізом і

тлумаченням різних аспектів даних понять разом із їх зіставленням та відмітностями. Серед науковців, які займалися їх дослідженням: В.В. Абрамов, Я. Андрушко, Ф.В. Бассін, К.В. Битюцька, Дж. Вайллант, А.В. Зінченко, Б.Д. Карвасарський, С.І. Корсун, О.В. Куфтяк, О.В. Кружкова, Р. Лазарус, О.В. Лапкіна, Л.О. Ляховець, Н. МакВільямс, С.О. Ренке, Т.П. Рисинець, Ю.О. Сотнікова, В.В. Соложенкін, Т.А. Ткачук, З. Фрейд, А. Фрейд, С. Фолкмен, Г.О. Філіпчева, Н. Хаан, О.О. Черенева, Г.О. Шулдик, В.І. Шебанова, А.В. Ясинська, Р. Cramer, M. Dombeck, R. Baumeister, B. Bowins, S. Kosijan-Lovko, A. Granieri, D. Marčinko та багато інших. Вищезазначені науковці проаналізували обидва названі нами поняття: психологічного захисту та копінгу, визначили їх особливості, виділили види, описали функції, порівняли суті та роль захистів і копінгів у житті людини. Проте, незважаючи на велику кількість досліджень, проблема й досі цікава для вивчення, однак відкрита. Про це свідчить уже відсутність єдиного розуміння понять психічного захисту та копінгу в психології, намагання виділити основне, відмітне між ними.

Тому метою даного підрозділу є вивчення, теоретичний аналіз і узагальнення тлумачення понять копінгу та психологічного захисту в психології та їх ролі у житті людини.

Методами дослідження послужили: теоретико-методологічний аналіз, осмислення, порівняння, класифікація й індуктивне узагальнення основних положень наукових джерел, що релевантні до проблеми та мети дослідження.

Спочатку ми звернемося до розуміння науковцями-психологами поняття психологічного захисту. Зокрема зазначимо, що у психологічну науку поняття «психологічний захист» і «захисні механізми» увів З. Фрейд («Захисні нейропсихози» (1894)). На думку науковця, захист – це узагальнена назва для різноманітних технік, якими его може скористатися в конфліктній ситуації (Чуйко, Колтунович, & Лукащук, 2008). З. Фрейдом визначено механізми захисту его як такі психічні функції, що здійснюють захист людини від переживання надмірної тривоги, яка виникла як результат проблемних і стресових зовнішніх подій, а також – і руйнівних внутрішніх психічних станів (Корсун, & Ткачук, 2013).

Подальше пояснення поняття захисних механізмів здійснила донька психоаналітика – А. Фрейд, стверджуючи, що захисти – це «система прийомів, зумовлених нашою генетичною схильністю, зовнішніми труднощами та мікрокліматом у нашій сім'ї та соціумі» (Фрейджер, & Фейдимен, 2002 : 149), Вона захищає особистість від

переживання тривоги. Подібне визначення належить також і А. Waqas з колегами, згідно з якими, «захисні механізми еґо – це несвідомі психологічні процеси, які допомагають індивіду впоратися з тривогою, яка виникає через стресове внутрішнє або зовнішнє середовище» (Waqas, Rehman, & Malik, et al., 2015).

Певним узагальненням попередніх тверджень науковців можемо вважати думку Г.О. Шулдик, яка стверджує, що психічні захисти – це будь-які реакції особи, що застосовуються нею несвідомо з метою захисту свого Я від переживання негативних емоцій: тривоги, сорому, провини, гніву, – а також інших ситуацій, які сприймаються людиною як небезпечні чи стресові (Шулдик, 2017).

Тоді як в енциклопедії психологічний захист тлумачать як «мимовільні неусвідомлювані процеси, спрямовані на звільнення індивіда від сприймання інформації, що травмує психіку, усунення тривоги та напруженості» (Максимова, 2006).

Психологічний словник, як на нас, дещо розширює тлумачення психологічного захисту, визначаючи, що це – «система регуляторних механізмів, що служать усуненню чи зведенню до мінімуму негативних, травмуючих особистість переживань, пов'язаних з внутрішніми чи зовнішніми конфліктами та станами тривоги або дискомфорту». Такі ситуації мають властивість становити «реальну або вдавану загрозу цілісності особистості, її ідентичності та самооцінці» (Петровський, & Ярошевський, 1998).

Психічний захист С.М. Злепко та його колеги трактують як механізм саморегуляції та систему стабілізації психіки особистості, який утворюється та розвивається в процесі онтогенезу та скерований на зменшення негативних переживань людини, які пов'язані з внутрішніми і зовнішніми конфліктними ситуаціями (проблемами) (Злепко, Сергєєва, Коваль, & Азархов, 2017).

З іншого боку, М. Drapeau з колегами визначають захисні механізми як такі «регуляторні процеси, які дозволяють людям зменшити відчуття когнітивного дисонансу та мінімізувати різні зміни у внутрішньому та зовнішньому середовищі, змінюючи те, як сприймаються ці події» (Drapeau, Thompson, Petraglia, Thygesen, & Lecours, 2011). На думку ж дослідників С.І. Корсун і Т.А. Ткачук, психологічний захист – це така система регуляції, яка «включається в процес самоактуалізації особистості у періоди, коли цей процес починає ускладнюватися» (Корсун, & Ткачук, 2013).

Згідно з Ф. Березіним, що сповідує діяльнісний підхід радянської психології, захист – «це процес установлення оптимальної

відповідності особистості й навколишнього середовища в процесі здійснення властивої людині діяльності...» (Корсун, & Ткачук, 2013).

Російська енциклопедія, дотримуючись вищезазначеного підходу, дає власне визначення психічного захисту, акцентуючи увагу на його ролі: захист «спрямований на усунення психологічного дискомфорту, неприємних переживань, що виникають при загрозі самоповазі або цілісності особистості», «дозволяє людині зберегти важливу для неї позитивну та несуперечливу ідентичність уявлень про себе, навколишніх людей і світ» (Константинов, 2004). Подібної думки дотримується і Д.С. Тітаренко, вважаючи, що психологічний захист – це «система механізмів, спрямованих на мінімізацію негативних переживань, пов'язаних з конфліктами, які ставлять під загрозу цілісність особистості» (Тітаренко, 2009 : 186). Науковець також додає, що конфлікти суперечать «сформованому в особистості образу світу й образу Я» і за походженням можуть бути як внутрішніми, так і зовнішніми.

Згідно з С.К. Нартовою-Бочавер, відношення між свідомою та несвідомою частинами психіки є «особистісною динамікою», мета якої – «відторгнення зі свідомості» «реальної проблеми, що постала перед людиною», але яка – «не може бути нею розв'язана в предметному світі», та «необхідності цього завдання та спонукання, що веде до нього» (Нартова-Бочавер, 2001 : 138). У даній ситуації механізми психічного захисту виступають захисними механізмами відторгнення реальності у несвідоме.

Р. Vaumeister з колегами, у свою чергу, вважає, що механізми психічного захисту є способами захисту еґо від загрози кризи самосприйняття, що стає наслідком внутрішньої чи зовнішньої події та порушує бажаний для особи погляд на себе. До того ж, на думку вченого і колег, більшість досліджень соціальної й особистісної психології стверджують, що людина здійснює захист своєї Я-концепції від загроз своїй самооцінці (Vaumeister, Dale, & Sommer, 1998).

В.А. Ташликов називає захисні механізми адаптивними механізмами, спрямованими на редукцію патогенної емоційної напруги, які оберігають людину від хворобливих відчуттів, спогадів і наступного прогресування психологічних і фізіологічних порушень (Зінченко, 2013).

За Б.Д. Карвасарським, захист – це система адаптивних реакцій особистості, яка призначається для захисної зміни значимості дезадаптивних компонентів ставлення особи – когнітивних, емоційних і поведінкових – для того, щоб зменшити їх психотравмуючий вплив на Я-концепцію особистості. Згідно із цим науковцем, цей процес, як правило, відбувається неусвідомлено, за

допомогою різноманітних механізмів психологічного захисту; певні з них діють на рівні сприйняття (наприклад, витіснення), інші – впливають на психіку на рівні трансформації чи створення інформації (наприклад, раціоналізація) (Черенева, 2013).

На думку Р.М. Грановської та І.М. Нікольської, психологічний захист – це адаптивний механізм психічної саморегуляції особистості, який зменшує емоційну напруженість, тривожність, дискомфорт людини, зберігаючи несуперечливість «образу Я» за рахунок подавлення, зміни чи спотворення частини інформації. Науковці зазначають, що захист виникає винятково у суб'єктивно складних ситуаціях, які зумовлюють почуття невдоволеності та мають неусвідомлюваний чи малоусвідомлюваний людиною характер (Рисинець, 2012:122).

С.О. Ренке схильний розглядати захист як необхідну умову збереження стійкості та стабільності особистісної структури в умовах постійного патогенного конфлікту між різними рівнями самосвідомості. Іншими словами, на його думку, це будь-який спосіб, який особистість застосовує для запобігання впливу, що загрожує напруженістю та приводить до руйнування особистості (Ренке, 2010).

Ряд інших науковців-психологів вважають психологічний захист певною системою стабілізації особистості, скерованої на недопуск у свідомість переживань, які можуть її травмувати, які переважно спричинені конфліктами, негативними емоційними станами тривоги та знервованості (Ляховець, 2011; Філіпчева, & Ясинська, 2009). Критерієм ефективності психічних захисних механізмів є ліквідація або зниження тривоги та позбавлення людини від страху; тоді як неуспішний психічний захист неспроможний це зробити, оскільки він викликає постійне повторення цих емоцій (Філіпчева, & Ясинська, 2009).

Варта уваги думка таких науковців як О. Полякова та В. Бойко, які вважають психічний захист психічним механізмом, що проявляється у поведінці людини і «зумовлений вродженими потенціалами та життєвим досвідом особистості, що дає їй змогу відсторонити свою суб'єктивну реальність від посягань оточуючих і руйнівної самокритики» (Андрушко, 2016).

С. Макаренко, у свою чергу, схильний вважати, що механізм захисту відбувається в спосіб певної «цензури», яка, як «вартовий на посту», контролює все, що намагається проникнути у свідомість людини, «контролюючи кожний душевний рух у відповідь», не допускаючи небезпечні для психіки сигнали (Макаренко, 2013 : 204).

Ю.А. Михальська з колегою стверджують, що психічні захисти потребують «системного розуміння». За словами дослідників, це

свідчить про необхідність урахувати їхні такі характеристики: адекватність захисту, що є, на думку авторів, здатністю людини відновитися після неусвідомлюваної реакції захисту та пізніше – до обговорення її; гнучкість – це можливість використання різних захисних реакцій у загрозливих, на думку особи, ситуаціях; зрілість захисту – його розвиненість і відповідність розвитку особистості (Михальська, & Ренке, 2015).

Як зазначає О.В. Куфтяк (2017), І.Д. Стойков провів власне теоретичне дослідження механізмів психологічного захисту, що дозволило науковцю виділити рівні прояву захисту особистості на різних етапах розвитку й активності психіки. Отже, І.Д. Стойков визначив такі рівні психічної регуляції діяльності людини (зазначимо, що вони взаємопов'язані):

- сенсорний психологічний захист – це захисні прояви організму в цілому, що здійснюються шляхом сенсорної регуляції поведінки людини;
- перцептивний психологічний захист – тут захисні прояви людини реалізуються завдяки перцептивній психологічній регуляції;
- психологічний захист особистості – захисні прояви власне особистості, які здійснюються за допомогою свідомої регуляції особистістю своєї поведінки та діяльності.

На думку багатьох авторів, і О.О. Череневої зокрема, усі захисні механізми мають дві основні спільні риси: 1) активізуються на неусвідомлюваному рівні, а отже, насправді є засобами самообману; 2) викривляють, заперечують, трансформують або фальсифікують сприйняття реальності задля зменшення загрозливості тривоги для людини (Черенева, 2013:123).

На думку Г.В. Чуйко, Я.В. Чаплака та Я.Ф. Андрєєвої, психічний захист повинен містити такі базові ознаки; вчасність і успішність тобто (використовуватися саме у той час, коли потрібний для відновлення нормального функціонування психіки особистості та бути відповідним (адекватним) тій проблемі (тривозі, стресу), що виникла, даючи можливість подолати їх. Існують також інші характеристики психічного захисту, які, на їх думку, можна вважати другорядними (Чапак, Чуйко, & Андрєєва, 2020).

Дослідивши та проаналізувавши різні визначення вченими психічного захисту, ці науковці дійшли до узагальнюючого варіанта визначення даного феномену; на їх думку, психічний захист є системою механізмів (прийомів, технік, психічних процесів, функцій

та реакцій), яка захищає (оберігає) Я (Я-концепцію, ідентичність і цілісність особистості, самооцінку, самоповагу, стабільність її структури та системи уявлень про світ і себе) від негативних і психотравмуючих для особистості станів і процесів (стресу, тривоги, фрустрації, напруження, огиди, сорому, провини, дискомфорту, гніву), від внутрішніх і зовнішніх конфліктів і труднощів, кризи самосприйняття за допомогою зміни сприйняття подій, їх значимості для людини, відмежовуючи свідомість і Я від травмуючих переживань, негативних впливів чи оцінок і різних конфліктів; трансформації негативної інформації, покращуючи соціально-психологічну адаптацію особистості та сприяючи її внутрішній саморегуляції (Чаплак, Чуйко, & Андрєєва, 2020).

Зазначимо, що на думку Дж. Вайллента, усі захисні механізми здатні виконувати п'ять основних функцій: 1) стримування емоцій у прийнятних у соціумі рамках у період надмірного емоційного напруження; 2) забезпечення стабільності та постійності психіки методом спрямування біологічних потягів у відповідне русло; 3) формують здатність уносити корективи в Я-образ у відповідності до життєво-важливих змін; 4) надання допомоги у врегулюванні зовнішніх конфліктів у найближчому оточенні особистості; 5) гарантування можливості раціоналізації серйозних внутрішніх конфліктів у згоді людини з власною совістю (Шулдик, 2017).

Психологічний словник, у свою чергу, акцентує увагу на тому, що функція психологічного захисту полягає у «збереженні стабільності самооцінки особистості, її образу Я та образу світу, яка досягається шляхом усунення зі свідомості джерел конфліктних переживань або їх трансформації, щоб попередити виникнення конфлікту» (Петровський, & Ярошевський, 1990).

Беручи до уваги те, що психічні захисти утворюються та закріплюються у психіці особистості з її розвитком, вважаємо цілком доречною думку науковців щодо того, що на початковому етапі захист, застосований індивідом, виконує епізодичну, ситуативну роль, а за умови успішного результату психіка зберігає тенденцію до фіксації на даному способі захисту, який у попередній ситуації привів до розрядки напруги, зняття тривожності та поліпшення психофізичного стану суб'єкта, до стабілізації цього психологічного захисту як типової реакції на психотравмуючі ситуації (Ковальчук, 2008; Злепко, Сергєєва, Коваль, & Азархов, 2009).

Тоді як Я.С. Андрушко наголошує на тому, що «всі механізми психологічного захисту допомагають людині звести до мінімуму почуття тривоги» (Андрушко, 2016).

С.К. Нартова-Бочавер доречно вважає, що психічний захист виконує адаптаційну функцію, дозволяючи особистості «зберегти душевну рівновагу», через зміну ставлення до реальності, якщо людина, якою вона перевіряється, нічого не владна вчинити з нею (Нартова-Бочавер, 2001 : 138). Це нагадує молитву про душевний спокій: «Господи. Дай мені спокій прийняти те, що я не можу змінити, дай мені мужність змінити те, що можу змінити. Дай мені мудрість відрізнити одне від іншого», – авторство якої належить Ф.-К.Етінгеру.

Це, як на нас, нагадує психологічно дієву пораду: якщо ти нічого не можеш вдіяти із ситуацією, що склалася, чи неприємними (і трагічними) обставинами, – зміни себе, своє ставлення до них.

Беручи до уваги суть психологічного захисту, О.В. Кружкова дотримується думки, що захист завжди функціонує на рівні особистості, «забезпечуючи її збереження та цілісність ... несуперечливість і узгодженість її структурних компонентів». Об'єктом захисту в цьому випадку є внутрішній стан індивіда у значно більший мірі, ніж його соціальні прояви (Кружкова, 2012).

Потрібно також окремо виділити думку Ю.Б. Захарової, щодо того, що психічний захист діє на різних рівнях: на внутрішньоособистісному, міжособистісному та міжгруповому. Захист на внутрішньому рівні полягає в актуалізації механізмів захисту при загрозі особистісній ідентичності (Я-образу) зі сторони власного досвіду людини. У міжособистісній взаємодії захист, спрямований на збереження Я-образу, – актуалізація захисних механізмів, коли загроза особистісній ідентичності суб'єкта постає зі сторони «іншого». Науковець припускає, що особистісна взаємодія при цьому цілком детермінується індивідуальними стосунками та характеристиками осіб. Захист, спрямований на збереження Ми-образу, тобто Я-образу індивіда як члена певної соціальної групи науковець трактує як актуалізацію механізмів захисту при загрозі соціальної ідентичності суб'єкта у його взаємодії як члена певної соціальної групи і членами інших груп, що значно детермінується специфікою міжгрупового сприйняття (Чуйко, Колтунович, & Лукашук, 2008).

За словами Д.С. Тітаренка, мета психічного захисту – «розвантаження центральної нервової системи від надмірних і (або) застійних потреб і підкріплення збудження, підтримання гомеостазу психіки» (Тітаренко, 2009), тобто повернути його до норми. Згідно з

працями та висновками Ф.В. Бассіна, одного з найперших дослідників психічного захисту в радянській психології, захист є цілком нормальним, постійно функціонуючим механізмом свідомості. Науковець закономірно стверджує, що захист спроможний попередити дезорганізацію поведінки особистості, яка трапляється не лише у випадку конфлікту між свідомим і несвідомим, але й при «зустрічі» у психіці повністю усвідомлюваних установок і стимулювати перебудову системи установок суб'єкта для зменшення надмірного психоемоційного напруження (Бассин, 2000; Лапкина, 2011 : 232).

Ю.А. Михальська та С.О. Ренке натомість вважають психічний захист «постійним механізмом людської психіки» та стверджують, що він «виявляється не лише в разі виникнення надзвичайних обставин, а й у повсякденному житті» (Михальська, Ренке, 2015 : 419). Додамо, що подібну думку висловлював і М.Й. Варій.

Науковці зробили припущення, що якщо психічний захист постійно проявляється у повсякденному житті, то логічним висновком буде думка, що людина постійно перебуває в очікуванні чогось негативного, страшного та тривожного. З цього постає закономірне питання: до якої міри ця людина психічно адаптована й адекватна? Отже, під «повсякденним» проявом захисних механізмів варто розуміти, що у психіці вони існують потенційно і постійно готові перейти в актуальний стан, якщо трапиться подія (внутрішня чи зовнішня), для сприйняття чи усвідомлення якої і потрібно буде увімкнути захист (Чаплак, Чуйко, & Андрєєва, 2020).

Учені вважають, що психічні захисні механізми необхідні людині за обставин, коли у неї бракує засобів (сил, часу, енергії ін.), щоб протистояти їм. Тоді людині потрібно прийняти реальність і необхідність власної зміни. Психічний захист також може бути шкідливим у випадку здатності людини розв'язати проблему, що виникла, але при одночасному ухилянні від цього шляхом перманентного занурення в один із механізмів захисту, адже це зумовлює появу психічних проблем і перешкоджає саморозвитку особистості (Чаплак, Чуйко, & Андрєєва, 2020).

Незважаючи на те, що всі техніки психічного захисту особистості видаються різними, на думку О.О. Череневої, їх проте можна цілком звести до спільної функції: «що б не робити, як би не робити, тільки б досягти комфортного стану, безпеки» (Черенева, 2013). Цей захист не «вбудований» структурно у психіку людини. Науковець стверджує, що у процесі соціалізації особистості механізми захисту з'являються,

перебудовуються, вдосконалюються, змінюються через соціальні впливи, які відчуває на собі людина.

Дослідивши різноманітні функції психічного захисту, описані вченими, варто, на нашу думку, коротко описати захисні механізми, виділені А. Фрейд Саме її класифікація захисних механізмів найбільш відома в психологічній науці.

Витіснення являє собою вилучення зі свідомості людини подій, ідей чи ситуацій, які можуть бути здатними викликати тривогу. За З. Фрейдом, важливою характеристикою цього захисту є неодноразовість – акт витіснення не здійснюється раз і назавжди. Для того, щоб вилучена інформація не була повернена у свідомість з відповідними наслідками для людської психіки, потрібні постійні зусилля цієї психіки, щоб утримувати інформацію у підсвідомості та не допускати її досягти рівня усвідомленості (Фрейджер, & Фейдимен, 2002 : 150).

Заперечення – проявляється як небажання визнавати реальність події, якщо вона турбує емоції людини. Воно, як і більшість захисних механізмів, є втечею від дійсності через те, що свідомість сприймає реальність як небажану і таку, що ранить людину. Вивчаючи дану проблему, Ф. Ніцше вказував, що коли пам'ять стверджує, що людина щось зробила (тобто «знає», якою була реальність), гордіня, навпаки, заперечує її: «неможливо, щоб ти це зробила». І пам'ять поступається (забуває) (Фрейджер, & Фейдимен, 2002 : 150). Науковець D. Marčinko з колегами визначають заперечення як «загальний механізм захисту, який може бути використаний для захисту людей від того, із чим вони не мають можливості впоратися» (Marčinko, Jakovljević, Jakšić, Bjedov, & Drakulić, 2020), яскравий приклад чого показала пандемія COVID-19, її сприйняття та переживання людьми світу.

Раціоналізація (Фрейджер, & Фейдимен, 2002 : 151) – це «пошук допустимих причин для недопустимих думок чи дій». Іншими словами, людина знаходить для себе й оточуючих прийнятне з раціонального погляду пояснення неприємних подій, у яких брала участь, або своїх учинків. Це перетворюється на моральне виправдання і практично стає тим, що заспокоює суперого індивіда і нагромаджує підтверджуючі раціональні міркування з тасмною надією на перетворення кількості на якість, що насправді ніколи не трапляється. До того ж, для свідка вчинку людини чи події, її спроби раціонального захисту виглядають смішними та дивними.

Реактивне утворення (Фрейджер, & Фейдимен, 2002 : 152) – це зміна та заміна поведінки людини у такий спосіб, щоб вона виявлялася протилежною щодо бажаної, що допомагає приховати реальну

(справжню) поведінку та демонструвати соціально прийнятний спосіб реагування на стресову для людини ситуацію.

Проекція – це приписування іншій людині якостей, переживань, думок, мотивів, дій, притаманних самій людині, яка не усвідомлює, що вони саме її; тобто це схильність бачити в іншій людині те, чого особистість не бажає чи не може побачити в собі.

Ізоляція (Фрейджер, & Фейдимен, 2002 : 154) проявляється у схильності людини відокремлювати від усвідомленого та сприйнятого те, що викликає у неї тривогу, пов'язуючи із цією подією чи ситуацією мінімум переживань, наче вони мало чим дотичні до людини. Згідно з З. Фрейдом, в основі ізоляції знаходиться логічне міркування, що розділяє об'єктивний зміст події та її суб'єктивне переживання (значення) для людини.

Найбільш психотравмуючим механізмом психічного захисту, на нашу думку, є регресія, яка тлумачиться як повернення особистості до попереднього рівня розвитку та «примітивний спосіб переборення труднощів» (Фрейджер, & Фейдимен, 2002 : 155) через те, що він не лише перешкоджає саморозвитку людини, але й частково нівелює уже досягнений нею рівень розвитку. Причина цього – той факт, що реальне сприйняття дійсності після прийняття відновлюється не на початковому, оптимальному для людини рівні, куди відразу повертатися їй страшно, а лише на наближеному до цього рівні. При цьому «повернення» може відбуватися не лише поступово, але й поетапно (відповідно до того рівня раннього розвитку, куди особа потрапила завдяки регресії). Зазначимо, що джерело тривоги та напруження тут насправді нікуди не пропадає.

Сублімація – це спрямування подавленої енергії людини на соціально й особистісно вищі та значимі для неї цілі порівняно з тими, на думку людини, звідки ця енергія забирається. У сублімації очевидних негативних наслідків немає, а початкове джерело спрямування цієї енергії може бути достатньо значимим для людини, проте воно залишиться незадоволеним. Ці характеристики роблять сублімацію відносно позитивним захисним механізмом (Фрейджер, & Фейдимен, 2002 : 154).

На думку С.К. Нартова-Бочавер, варто тут додати до класифікації механізм знищення, який є захистом, що «передбачає або компенсацію потягу (який задовольнити не вдається) протилежним», або «магічні» у певному сенсі дії, які дозволяють «знищити» навіть сліди бажання (Нартова-Бочавер, 2001 : 140) (наприклад, людина відчуває свою перевагу над іншою людиною замість того, щоб об'єктивно

переживати провину перед нею; або, розриваючи стосунки з іншою людиною, позбувається ключа від квартири цієї людини).

М. Dombek додатково виділяє види «зрілих», на його думку, психічних механізмів захисту: пасивну агресію, розігрування, фентезі, трудоголізм, свідоме подавлення, сублімацію (якій надає своє власне розуміння), альтруїзм і відволікання (Dombek, 2007). В.В. Соложенкін додає до переліку цього знецінювання, фантазування (яке варто пов'язувати з контрофактичним мисленням (Чуйко, 2019)), перенесення агресії, анулювання, опір та інші механізми психічного захисту (Соложенкін, 2020).

А. Фрейд вважає захисні механізми, застосовані навіть психічно здоровою людиною, неоднозначними, адже при захисті людини від переживання нею тривоги вони полегшують її життя, але водночас викривляють сприйняття нею реальності та виявляють її схильність до неврозу (Фрейджер, & Фейдимен, 2002).

Захисні механізми особистості К. Хорні виділяє на екстрапсихічні й інтрапсихічні. На її думку, людина при спробі подолати зовнішню тривогу може використати один з перелічених способів: поступитися, принижуючись, прийняти її, рухаючись назустріч людям (Фрейджер, & Фейдимен, 2002 : 199); агресивно налаштуватися проти людей та віддалитися від усіх – від людей – у надії на максимальну винагороду за таку поведінку. Перший спосіб використовується людиною через її усвідомлення та прийняття свого положення, залежного від інших людей, для реалізації бажання особистості заслужити позитивне ставлення інших. Тут відбувається така собі «угода з долею» (на думку К. Хорні, будь-який спосіб реагування людини на переживання тривоги передбачає «угоду»), яка полягає в тому, що «якщо вона буде хорошою, люблячою» людиною, не прагнучи слави та вигоди, то доля та оточуючі стануть прихильними до цієї людини. До цієї групи належать люди, які переважно звикли поступатися. Якщо у поведінці особи домінують «експансивні рішення», то вона агресивна, прагне домінувати, потребує успіху та визнання іншими, а слабкість сприймає з ненавистю. К. Хорні ділить людей, які схильні до застосування даного механізму психічного захисту, на три групи: перша – це особи з вибором нарцисичних рішень (надмірна упевненість у своїй обраності та винятковості та прагнення переконати у цьому інших); другу групу становлять перфекціоністи (зневажають інших людей, адже вважають себе гідними почесностей, з високими моральними й інтелектуальними стандартами, а свою поведінку сприймають як цілком бездоганну). Цю підгрупу складають люди, які «відчувають

потребу в помсті та перемозі» (відплатити за несправедливість у дитинстві), схильні до прийняття гордовито-мстивих рішень і понад усе цінують силу, за допомогою якої можуть отримати бажане. Відхід, утеча від людей (як джерела тривоги) – третій метод захисту, який притаманний людям, що вибирають «свободу, спокій і самодостатність» (Фрейджер, & Фейдимен, 2002 : 202), задовольняючись мінімальним. Їхня «угода»: «якщо вони мало очікують від життя, вони не розчаруються».

Вищенаведені три способи психічного захисту спрямовані на подолання тривоги людини, зумовленої зовнішніми по відношенню до неї причинами чи обставинами.

Створення ідеалізованого образу себе, який володіє «необмеженою силою та перебільшеними можливостями», К. Хорні вважає інтрапсихічним захистом, що пов'язаний із міжособистісними стратегіями психічного захисту (Фрейджер, & Фейдимен, 2002 : 202). Заради «пошуку слави» та з метою прикрашання свого ідеального Я, що невротизує особистість, людина ідеалізує себе. Як результат – з'являється «система гордості» (точніше, сказати б, гордині), до складу якої входять і невротична гордість, невротичні вимоги, тиранічне «тільки так повинно бути» та надмірна ненависть до себе. При відмінностях між ідеальним Я та реальним Я людина обирає стратегію задовольнитися наявним. Її самоповага зростає і так само пропорційно збільшуються вимоги визнання оточуючими її винятковості (в реальності така людина сама домагається позбавлення свободи та подавлення своєї індивідуальності). У подальшому особистість намагається жити та поводитися згідно з власно створеним іміджем і уявленнями про свою цілковиту винятковість і велич, приховуючи, на думку К. Хорні, за цим «загрозу караючої ненависті до себе» – «кінцевий пункт інтрапсихічних захисних стратегій, кожна з яких посилює наше відчуття неадекватності та невдачі» (Фрейджер, & Фейдимен, 2002 : 205). В інтерпретації К. Хорні, це – гнів нашого ідеального Я, спрямований на реальне Я за те, що «ми не такі, якими «маємо бути».

У такий спосіб К. Хорні визнає два типи психічних захисних механізмів, що пов'язані саме з джерелом відчуття людиною тривоги: внутрішній і зовнішній.

Г. Салліван вважає, що функцію захисту особистості виконує Я-система в цілому, що є результатом міжособистісного спілкування (Фрейджер, & Фейдимен, 2002 : 671), як «комплексний зразок поведінки, що створює безпеку особистості, захищаючи її від тривоги», однак «перешкоджає позитивним змінам особистості» та

гальмує особистісний розвиток» (Фрейджер, & Фейдимен, 2002 : 672). Науковець стверджує, що коли Я-система розвинена до рівня стійкого образу себе у людини, «будь-який міжособистісний досвід, який сприймається як такий, що не узгоджується» з цим образом, «стає загрозою безпеці людини».

Психоаналітик додає, що в основному людина намагається увімкнути захист від цілком нового досвіду, ніяк не узгодженого з її самооцінкою (загроза самоповазі людини), «діями, що створюють відчуття безпеки» (security operations): дисоціацією та селективним ігноруванням – які, власне, і є захисними механізмами. Дисоціація має відношення до тих бажань і потреб людини, які вона відмовляється приймати як власні й усвідомлювати. Вони не входять до цілісності Я-системи, тому забути їх легше, ніж визнати (необхідно було б у подальшому «вбудувати» їх у Я-систему особистості). Селективне ігнорування – це «відмова помічати речі та явища, які людина не бажає помічати» (Фрейджер, & Фейдимен, 2002 : 672), але ці факти не є настільки травматичними, порівняно з тими, які людина вважає за необхідне дисоціювати, хоча вони й надалі будуть впливати на її життя, як і селективно відкинені відчуття, що присутні у свідомій частині психіки людини в неактивному стані.

Зауважимо, що кількість психічних захисних механізмів, визначених вченими, поступово та постійно зростає. У «Шкалі функціонування захистів» (Defensive Functioning Scale (DES)), внесеної до DSM-IV, міститься перелік із 31-го механізму захисту, «згрупованих ієрархічно в сім рівнів: від адаптивного до дезадаптивного» (Cramer, 2016).

Дж. Вейллант доречно, як на нас, стверджує, що насправді існує стільки захисних механізмів, скільки можна собі уявити: від патологічних (більш помітних) незброєним оком до цілком функціональних (менш очевидних). Саме вони «відіграють ключову роль у нашій здатності збалансувати» вплив надмірних емоцій на людський розум (Bowins, 2004).

Цілком доцільним вважаємо радше зосередитися на основних і фундаментальних психічних захисних механізмах, аніж далі довільно збільшувати їх кількість.

На думку В.В. Соложенкіна, проблема з класифікацією психічних захистів виникає не через ізолюваність, відділеність психічних захистів один від одного, а завдяки поєднанню їх в одну-єдину систему. У такому випадку, вважає вчений, складно віднести певне психічне утворення до певного, конкретного типу психічного захисту (Соложенкин, 2020 : 19).

Із цього приводу А. Granieri з колегами наголошують, що, незважаючи на різноманітність думок щодо того, скільки існує механізмів захисту, теоретики психоаналізу схильні вважати, що захисні механізми упорядковані в певному континуумі (від примітивних до зрілих), відрізняючись один від одного за рівнем зрілості (Granieri, La Marca, & Mannino, et al., 2017).

Якщо захист наділений такими характеристиками: ригідністю, екстенсивністю та надмірною узагальненістю (тобто використовується у зв'язку з великою кількістю людей або ситуацій), невідповідність рівню особистісного розвитку або дезадаптивний для певної ситуації, то варто вважати, що захист функціонує патологічно. Саме цей захист спотворює сприйняття людиною реальності та впливає на інші функції її еґо (Cramer, 2015). Оцінюючи патологічність механізму захисту, А. Фрейд зазначала, що варто враховувати, як часто його використовують, з якою інтенсивністю він проявляється та його адекватність до віку людини (Фрейд, 2020). На думку ж З. Фрейда, захисти є необхідною складовою частиною нормального розвитку людини, і «сумнівно, чи могло б еґо бути без них під час свого розвитку» (Granieri, La Marca, & Mannino, et al., 2017).

Учені схиляються до думки, що захист може виконувати одночасно дві ролі. При сприянні дорослішанню людини, її зростанню й освоєнню потягів захист адаптивний. Водночас захист вважається патологічним, якщо його основна функція полягає у зниженні тривоги, сильних вимог інстинктів і сили несвідомого конфлікту. Отже, психічний захист може і сприяти, і призупиняти розвиток еґо: наприклад, заперечення у певний спосіб перешкоджає сприйняттю дійсності, але одночасно захищає еґо від надлишкової інформації, яку воно не готове вмістити чи сприйняти (Cramer, 2015). Ми вважаємо, що Р. Cramer цілком слушно зазначив, що «психічне здоров'я пов'язане не лише зі зрілими захисними механізмами, але й особливо зі здатністю правильно використовувати різні захисти у різних контекстах» (Granieri, La Marca, & Mannino, et al., 2017).

Н.Мак-Вільям, у свою чергу, виділяє два рівні механізмів захисту за ступенем їх «примітивності»: примітивні (первинні) та зрілі (вищого порядку). Дослідниця вважає, що примітивні захисти відбуваються у загальний, недиференційований спосіб у сенсорному просторі індивіда, розмежовуючи когнітивні, афективні та поведінкові параметри. Зрілі ж захисти трансформують щось одне – думки, почуття, відчуття, поведінку, діяльність людини, або деяку їх комбінацію (Андрушко, 2015; Мрочко, Левицька, 2017; Гончаренко, 2016).

Варто зазначити, що Н.Мак-Вільямс для опису захисту «вищого порядку» використала два критерії: 1) частота згадування їх в психоаналітичній клінічній літературі та практикуючими терапевтами; 2) співвідношення з індивідуальними рисами характеру (Андрушко, 2016).

Думки про поділ механізмів психічного захисту на примітивні та зрілі дотримується і Ю.О. Сотнікова. При цьому, на думку наковця, примітивні захисні механізми «пов'язані з низькою мірою когнітивної диференційованості, визначеності й інтеграції, порушенням цілісності та меж презентації Я ... пасивністю, негативним емоційним тоном стосунків, їх деструктивністю, зниженням здатності до співробітництва без втрати автономії», тоді як а зрілі – володіють протилежними до цих характеристиками (Сотнікова, 2005).

Ми поділяємо думку Я.С. Андрушко (Андрушко, 2016) про те, що досить часто поділ захисних механізмів на групи примітивних і зрілих довільний і залежить суто від позиції дослідника. Ця позиція стосується «критеріїв» поділу захисних механізмів, обраних Ненсі Мак-Вільямс. Ми також приєднуємося до думки Я.В. Чаплака з колегами (2020), що перший критерій недостатньо інформативний щодо рівня «зрілості» механізмів, адже суто кількісний. Він свідчить лише про те, які саме механізми частіше використовуються людьми, причому – саме з психічними порушеннями. Критерій, заснований Ненсі Мак-Вільямс на поділі на рівні, більш значимий: ми схиляємось до думки, що певний тип акцентуації чи девіації потребує використання відповідних саме йому механізмів психічного захисту. Тому припускаємо, що «зрілість» механізмів захисту – поняття досить суб'єктивне та може цілком співвідноситися з їх успішністю. На таку думку нас наштовхнуло закономірне питання: наскільки зрілим може бути механізм захисту при «незрілому» характері людини (якщо, наприклад, відбулася фіксація на більш ранньому рівні розвитку особистості)? У психоаналітичній теорії ймовірні такі захисні процеси, які розвиваючись (з розвитком особистості), змінюються від примітивних до зрілих.

А.С. Кочарян механізми психічного захисту поділяє на інші групи та розглядає два блоки таких механізмів (мета-типи) – проєктивні та дефензивні. При цьому за умови роботи проєктивних механізмів, інформація просто не сприймається, не допускається у свідомість (витіснення, регресія, заперечення). Якщо ж діють дефензивні механізми, інформація хоча й сприймається, але – у трансформованому, перекрученому, спрощеному вигляді, що не відповідає реальності (Шулдик, 2017; Андрушко, 2016).

С.М. Злепко та колеги вирізняють такі типи захистів, які: 1) опосередковують сприйняття інформації, є «природними» (це блокування інформації, несвідоме витіснення її зі свідомості); 2) опосередковують різні форми викривлення (трансформації) інформації, «інтегративні», пов'язані з неадекватною чи несвідомою оцінкою змісту інформації, руйнівної для психіки; 3) засновуються на первинних примітивних формах психічних проявів, «ретрозахисти», що використовують без будь-яких змін захисні механізми, які виникли в дитинстві (Злепко, Сергєєв, Коваль, & Азархов, 2009).

М. Dombeck вважає, що примітивні механізми захисту тлумачаться такими через те, що вони базуються на явному викривленні фактів чи прямому ігноруванні реальності. Вони виникають, «коли емоції переважають розум», при імпульсивній поведінці індивіда (Dombeck, 2007). Варто зазначити, що існує багато форм зрілого подолання проблемних ситуацій. Усі свідомі зусилля, які докладає людина, щоб задовольнити свої потреби або задля самодопомоги, вважаються «зрілим розв'язанням проблем» (Dombeck, 2007). У цій ситуації, при використанні людиною незрілих захистів, вона діє імпульсивно, неусвідомлено та не зважає на наслідки. Саме тому «примітивні, незрілі захисні механізми допомагають підтримувати проблеми, а не розв'язувати їх», - резюмує науковець (Dombeck, 2007).

Витіснення та заперечення, на думку А.В. Зінченко, вважаються найбільш інфантильними та незрілими механізмами захисту. Саме вони характерні для поведінки дітей і найбільш соціального незрілого типу особистості – істероїдного. Для підліткового віку більш властиві проміжні за ступенем зрілості механізми – ідентифікація та ізоляція. Найбільш зрілими захисними механізмами науковець вважає сублімацію, раціоналізацію, інтелектуалізацію (Зінченко, 2012:214).

На думку Ю.С. Савенко, будь-який психологічний механізм здатен виконувати функцію психічного захисту, саме тому в радянській психологічній науці учені схильні були поділяти захист на успішний (нормальний), результатом якого є припинення імпульсів, які породжують чи зумовлюють тривогу; та неуспішний (патологічний), який вважався нездатним до протидії негативним для психіки людини імпульсам, зокрема через те, що імпульс постійно повторювався. Згідно із цим науковцем, захист можна вважати успішним у випадках, коли він здатний допомагати підвищити психічну адаптацію індивіда і навпаки – при зниженні цієї адаптації – неуспішними (Андрушко, 2014 : 19).

Варто зазначити, що кількість виділених науковцями механізмів захисту постійно зростає і це дає змогу нескінчено знаходити нові

принципи класифікації механізмів захисту, що насправді й спостерігається у сучасній науці. Узявши за основу поділ психічних захисних механізмів на примітивні та зрілі (складні) Ненсі Мак-Вільямс, можемо дати їм таку характеристику: примітивні механізми захисту: 1) орієнтуються на сенсорне сприйняття (з подальшим швидким витісненням зі свідомості) чи перцептивне сприйняття (видалення сприйнятого (цілісної інформації)); 2) цілком або початково неусвідомлені (зріла людина при виявленні механізмів захисту, які були раніше неусвідомленими, не відмовиться від їх застосування; вони перейдуть з рангу зрозумілих і усвідомлених і надалі будуть використані людиною у відповідних проблемних ситуаціях; 3) переважно емоційні за походженням, орієнтовані на переживання інформації. «Зрілі» ж, або складні (розвинені) захисні механізми: 1) скеровані на трансформацію одержаної інформації задля зменшення її негативного впливу на індивіда та створення псевдореальності, зміни ставлення до неї як до тривожної на думку особистості; 2) переважно усвідомлені; 3) раціональне осмислення інформації без орієнтації на її тлумачення стає неможливим. Спільною рисою всіх механізмів захисту є те, що, не змінюючи реальність, яка залишається і надалі психотравмуючою, всі вони «працюють» саме зі зміною сприйняття інформації. Саме через це багато науковців визначають психічний захист як неефективний, а й подекуди – і шкідливим для майбутнього життя індивіда (Чаплак, Чуйко, & Андрєєва, 2020).

Гуманістична психологія виступила проти механізмів захисту та закликає людину виявити свої психічні захисти та відмовитися від їх застосування, оскільки вони «викривляють уявлення особи про себе й образ зовнішнього світу» та зупиняють особистісний ріст людини. А. Маслоу вважає одним із кроків до самоактуалізації особистості саме відсутність захистів для власного Я, адже психічні захисти є «злом, яке зупиняє психічний ріст, здійснюючи адаптацію до оточуючої ситуації» (Дмитренко, & Чуйко, 2002 : 25). Варто додати, що при цьому А. Маслоу сам виділяє додаткові два типи непсихоаналітичних захистів: десакралізацію та комплекс Іони. Десакралізація визначається ним як «збідніння психічного життя» людини, яка «відмовилася серйозно та зацікавлено ставитися до життя» (іншими словами, не переживає цінності самого життя). Комплекс Іони – це «небажання індивіда реалізувати свої природні здібності» при уникненні відповідальності за це та спробі збереження свого звичного та налагодженого існування без будь-яких змін (Дмитренко, & Чуйко, 2002 : 26).

За А. Маслоу, переборення механізмів захисту дає людині змогу досягти конгруентності як «відповідності переживання й усвідомлення» особистістю власного досвіду. Тоді розвиток і самоактуалізація особистості – це «підвищення її конгруентності ... як тенденція до розуміння свого реального Я», своїх можливостей (Дмитренко, & Чуйко, 2002 : 26).

Свій внесок в аналіз психічних захистів певною мірою зробив і К. Роджерс, увівши поняття «конгруентність», що розуміється як відповідність між досвідом, комунікацією й усвідомленням людини. Це означає, що комунікація (повідомлення іншій людині), досвід (що відбувається у реальності) й усвідомлення (що людина розуміє) за умови високого рівня відповідності повинні бути співвідносними одне з одним. За словами К. Роджерса, «тривога та порушення психічної адаптації можуть бути результатом невідповідності між «реальним Я» та життєвим досвідом, з одного боку, та між реальним Я і тим ідеальним образом, який склався у людини про себе, – з іншого» (Дмитренко, & Чуйко, 2002 : 58). Відчуття тривоги та напруженості є проявом невідповідності, яка пов'язана з нездатністю чи небажанням людини адекватно сприймати реальність, і з нещирістю спілкування. Ведучи мову про невідповідність саме між переживанням досвіду (і конфліктним також) та його усвідомленням людиною, йдеться про прояв «подавлення» або «заперечення»: неусвідомлення людиною того, що вона робить, – стверджує К. Роджерс. Коли ж існує невідповідність між усвідомленням і комунікацією, людина «не виражає своїх справжніх почуттів чи переживань» (Фрейджер, & Фейдимен, 2002 : 450) і здається оточуючим нечесною та неаутентичною.

У даному випадку «подавлення», «нещирість» сприймаються радше як прояви невідповідності людини реальності, аніж захисні механізми. Тоді як способом звільнення від переживання тривоги та відновлення конгруентності є відповідність (Дмитренко, & Чуйко, 2002 : 59).

Можливою причиною виникнення такої «невідповідності» є одна з психологічних потреб, виділених А. Маслоу: потреба людини в повазі іншими людьми. При схваленні людини іншими лише у випадку, коли її поведінка відповідає уявленням оточуючих про адекватну поведінку, людина буде приховувати свої справжні почуття та думки задля отримання поваги від інших. Це може стати причиною її розладу між реальним Я та частиною її психіки, від якої вона відмовляється. Це і стане джерелом тривоги. Внутрішня рівновага людини залежна від конгруентності між реальним Я та поведінкою,

почуттями та думками людини, які наближають її до ідеального Я, саме у цьому і полягає суть самоактуалізації.

Уперше ідея подолання (coping), за словами О.В. Кружкової, запропонована Х. Хартманом при описі ним процесу утворення психічних захистів. Саме він звернув увагу на існування іншої форми реагування особистості на проблеми, «вільного від конфлікту» Я особистості (Кружкова, 2012).

А з появою праці Р. Лазаруса «Психологічний стрес і копінг-процес» починається історія дослідження копінгів у психології. Автор описав копінг як центральну ланку стресу, як стабілізуючий фактор, що допомагає людині адаптуватися до важких стресових умов для подальшої адекватної оцінки ситуації та подолання її когнітивними та поведінковими зусиллями. При нестачі звичних реакцій для подолання стресу та послаблення вимоги проблемної ситуації починає діяти копінг. Головне завдання копіngu – забезпечувати та підтримувати благополуччя людини, її психічне здоров'я; прагнення досягнути задоволеності собою та позитивних соціальних стосунків (Шебанова, 2011); адаптувати особистість у взаємодії з навколишнім, підтримувати емоційний баланс у проблемній ситуації (Кружкова, 2012).

Залежно від ситуації, яку необхідно подолати, науковці-психологи Р. Лазарус і С. Фолкмен розділяють: цілеспрямований копінг (спрямований на активне подолання труднощів, на те, щоб розв'язати проблему, що стала причиною стресу); пасивний копінг (спрямований на внутрішнє подолання переживання людиною стресу, позбавлення її від психічного напруження, яке сприймається нею як невідворотне, не маючи змоги впоратися із ситуацією (Шебанова, 2011). До того ж Р. Лазарусом виділено дві основні копінг-стратегії – реакції людини на стресові ситуації: проблемно зорієнтована та суб'єктивно (емоційно) зорієнтована. Проблемно-орієнтований стиль реагування на стрес зосереджений на логічному, раціональному аналізі проблеми, розробці ретельного плану, щоб упоратись із проблемною ситуацією. Другий стиль передбачає емоційне реагування людини на ситуацію та проявляється різними способами втечі від осмислення проблеми, у намаганнях розв'язання ситуації уві сні, зміненому стані свідомості, тощо задля зменшення емоційної напруженості (Шебанова, 2011).

Розуміючи копінг як постійний процес узасвідії між індивідом і середовищем, у його протіканні науковці виділяють такі складові: частота виникнення ситуації; первинна когнітивна оцінка (розуміння ситуації); вторинна когнітивна оцінка (оцінювання наявних ресурсів опиратися ситуації, справитися з нею), процес подолання проблемної

ситуації та результати застосування копінгу для забезпечення психічного благополуччя людини (Грабовська, & Єсип, 2010).

Термін «копінг» походить від англ. «to cope», яке перекладається як «подолати, справитися, впоратися».

У зарубіжній теорії копінгів, як зазначає О.В. Лапкина, можна виділити три основні підходи до тлумачення цього поняття. Диспозиційний – виявляє риси особистості, які поліпшують результативність використання копінгу та уможливають подолання стресу, інші копінг-стилі – найоптимальніше застосовувати у проблемних ситуаціях задля поліпшення психічного здоров'я та благополуччя людини. Ситуаційний (динамічний) підхід базується на вивченні копінг-стратегій, які зі зміною ситуації змінюються самі, тобто на аналізі впливу ситуації на вибір особистістю копінгів. За цим підходом використання певного стилю копінгу зумовлюється саме характером ситуації (обставинами). Інтегративний – третій, узагальнюючий підхід – стверджує, що обидва елементи: диспозиційні та ситуаційні, рівною мірою чинять вплив на вибір індивідом копінг-стратегії (Лапкина, 2011).

Згідно з концепцією Н. Хаан, копінг виявляється як «реалістичні та гнучкі думки та дії, спрямовані на розв'язання проблеми та зниження стресу чи внутрішнього конфлікту, що вважається людиною складним емоційним станом» (Рисинець, 2012). За визначенням С. Карвера з колегами, копінг є поведінкою особистості, спрямованою на підтримку рівноваги між вимогами оточення до людини та її здатністю задовольнити ці вимоги, на її оптимальну адаптацію до ситуації, щоб послабити дію її вимог, подолавши її (Шебанова, & Діденко, 2018). Науковцями С. Грабовською та М. Єсип копінг трактується як когнітивні, емоційні та поведінкові дії людини (як власне соціальна установка), скеровані на подолання проблем при взаємодії з довкіллям. Уточнюється, що когнітивні зусилля використовуються для аналізу проблеми, створення алгоритму дій, пошуку альтернатив розв'язання ситуації тощо; емоційні – щоб контролювати переживання людини, для здійснення пошуку емоційної підтримки в навколишніх: поведінкові зусилля дозволяють людині реально досягти бажаного результату (Грабовська, & Єсип, 2010 : 191).

Здійснюючи дослідження копінг-поведінки, Т.Л. Крюкова виділяє такі її характеристики, усвідомленість, змогу вибору способу подолання, цілеспрямованість, соціально-психологічну зумовленість, контролюваність і спроможність навчитися способам подолання (Абрамов, 2013).

Варто зазначити, що в психологічній науці спроби розмежувати поняття «копінг» та «захист» з'явилися відразу ж після початку дослідження науковцями копінгу для подолання стресу. Першими з них, які намагалися знайти відмінності між цими поняттями, були Р. Лазарус з колегами, які виділили такі відмінні ознаки:

- часовий фактор – механізми захисту розв'язують проблему негайно, незважаючи на перспективу; копінг зорієнтований на передбачення значення дій, наслідків їх результатів;

- інструментальна значимість – захист націлено егоцентрично, прагнучи відновити психічне благополуччя конкретної особи, не звертаючи уваги на інтереси оточуючих; копінг же є проявом способів адаптивної поведінки, саме з урахуванням інтересів оточуючих;

- функціонально-цільова спрямованість – захист діє для регуляції або повернення нормального емоційного стану особи; а подолання виконує функцію відновлення порушених відносин між оточенням і особистістю;

- модальність регуляції – копінгу властиві пошук інформації, безпосередні дії, рефлексія; захисту – подавлення, втеча або уникання (Андрушко, 2016; Рисинець, 2012; Корсун, & Ткачук, 2013).

На думку Н. Хаан, різниця між копінгом і захистом полягає у їхній спрямованості: на продуктивну або слабку адаптацію. Копінг починає діяти з моменту прийняття людиною виклику і «запускає» усі структури особистості, очікуючи адекватної відповіді. У ситуації, коли готове розв'язання проблеми не підходить з якоїсь причини, виникає копінг. В обстановці сприйняття нових вимог, непосильних для особистості, виникає психічний захист, що зменшує психотравму, «приховуючи» від людини реальність. За Н. Хаан, захисти – ригідні, емоційно неадекватні, такі, що не відповідають реальності, внутрішньо особистісні процеси; а копінги (способи подолання) спрямовані назовні, на взаємодію з навколишніми (Корсун, & Ткачук, 2013; Філіпчева, & Ясинська, 2009; Абрамов, 2013 : 110). Копінги, як вважає Н. Хаан, зорієнтовані на «об'єктивність сприйняття ситуації, адекватне відображення причинно-наслідкових зв'язків, реалістичну самооцінку, компетентні та вільні розв'язання проблемної ситуації», тоді як захисти є більш жорсткою та вимушеною особистісною реакцією, яка «викривляє чи хибно адресує індивідуальний досвід і реакції людини» (Кружкова, 2012).

Н. Хаан також виділила десять загальних механізмів захисту еґо, і кожен з них може мати свій прояв у копінговому варіанті (наприклад, раціоналізація – логічний аналіз індивідом ситуації та своєї поведінки)

(Корсун, & Ткачук, 2013). Науковець виділяє фрагментацію як третю і найменш розвинену модальність еґо-процесів. При фрагментації «сприйняття реальності надзвичайно порушене; поведінка ірраціональна, оскільки керована афектами», вона супроводжується ритуалами, автоматизована та має дещо абсурдне вираження (Кружкова, 2012; Кузнецов, Зотова, 2016).

Варто приєднатися до думки науковців (Чаплак, Чуйко, & Андрєєва, 2020) щодо логічності цього твердження, адже пасивний захист – це прикриття, відгороджування від проблем, а намагання подолати неприємну для людини ситуацію – це бажання та дії, спрямовані на розв’язання проблеми, у крайньому ж випадку – на зменшення їх реальної дії. Іншими словами, «справитися» з проблемою можна у два способи: зробити вигляд, що її не існує, або реально розв’язати її.

Г.О. Філіпчева й А.В. Ясинська, у свою чергу, стверджують, що конструктивна поведінка для адаптації до оточуючого середовища є такою, при якій «більш виражені копінг-стратегії та менше – захисні механізми» (Філіпчева, & Ясинська, 2009).

Комбінація захистів і копінгів є ознакою конструктивної та необхідної поведінки людини у проблемній ситуації, мета якої подолати ситуацію, що склалася, послабити її негативний вплив на психоемоційний стан людини (при цьому залежно від самої ситуації, мети й особливості людини, може переважати як копінг, так і захист) (Чаплак, Чуйко, & Андрєєва, 2020).

Б.Д. Караванський схильний розділяти поняття копінгу та захисту. На його думку, механізми подолання націлені на зміну проблемної ситуації та задоволення потреб особистості, а захист зосереджений лише на «пом’якшенні психічного дискомфорту» (Корсун, & Ткачук, 2013).

З позиції психоаналітичного підходу О.В. Куфтяк виділила відмітність між захистами та копінгами за такими критеріями: наявність страху перед ситуацією та новизна ситуації. При відчутті людиною страху нею використовуються психічні захисти, а копінги – у відповідь на почуття тривожності. Однак у нових і незвичних для особи ситуаціях за наявності як страху, так і тривожності, одночасно можуть виникнути обидва процеси: копінг і захист (Куфтяк, 2016).

Для нас виглядає цікавою, проте неоднозначною думка Л.І. Анцифєрової, що особа, яка вдається до механізмів захисту в проблемних ситуаціях, трактує світ як джерело небезпек, має невисоку самооцінку та песимістичний світогляд. Людина ж, яка вдається до копінгів, має позитивну самооцінку, реалістичний підхід до життя та оптимістичний світогляд (Філіпчева, & Ясинська, 2009).

Зокрема, Чуйко, Чаплак, & Андрєєва (2020) зазначають, що такий спосіб розмежування понять копінгу та захисту об'єктивно не підтверджений науковицею й іншими вченими. Логічним науковцям здається запитання: якщо людина не здатна змінити чи розв'язати ситуацію, а лише можезахистити себе від її травматичності, – чи варто вдаватися до стратегій копінгу, якщо він буде неуспішним? і чи варто використовувати ще й копінг додатково (крім захисту) у ситуації, де людина автоматично використовує психічний захист лише задля того, щоб позбутися звинувачень у «песимізмі»?

У цьому плані досить раціональна думка В. Тапшикова про те, що, використовуючи захисні механізми, людина намагається зберегти стабільність положення своєї системи ставлень і самооцінки. А копінг-стратегії зміцнюють цю систему, порушують її рівновагу з метою переведення на новий, вищий рівень функціонування, що розширює можливості людини долати труднощі в майбутньому (Корсун, & Ткачук, 2013).

Тобто різниця між захистом та копінгом полягає радше в різних функціях і різному впливі на життя та світогляд людини, аніж в активності чи пасивності.

Багато різних параметрів для розрізнення копінгів і захистів запропоновано О.В. Кружковою (Кружкова, 2012). Вчена іноді дублює вже відомі їх критерії у психології, іноді стверджує, на нашу думку, очевидне (а саме, що наявні «різні основи класифікації») при визначенні відмінностей між двома поняттями. Ми схильні вважати, що варто було б виділити лише ті диференційні ознаки, які є відносно новими та визначальними. Перш за все, вчена визначає подібність «генеральної мети» та завдань, які виконують копінг і захист («збереження оптимального рівня життєдіяльності та психічного самопочуття у важких життєвих ситуаціях», позитивного та несуперечливого Я особистості, цілісності її Я-концепції), далі – визначає, чим вони відрізняються: захист реагує на одиночну загрозу чи сукупність послідовних подразників, що порушують благополуччя людини, він є окремим випадком. Захист – це механізм, що розв'язує проблему лише тимчасово, на певний час (проблема надалі діє, нікуди не зникає). Копінг, у свою чергу, передбачає широкий і детальний план дій та остаточне розв'язання проблеми як для людини, так і для її оточення. Однак захист запобігає можливості травмуючого впливу інформації на Я-образ, а подолання «реабілітує» особистість у власних очах шляхом зміни осмислення ситуації чи ставлення до неї. Саме у цілісній і послідовній роботі механізми захисту та копінгу підтримують і забезпечують психоемоційний добробут особистості в проблемній ситуації. У цьому випадку захист збе-

рігає та стабілізує досягнене й оберігає психіку людини від травми, не враховуючи зовнішні обставини та можливе порушення у її зовнішній адаптації. Тоді як копінг, на думку О.В. Кружкової, у цей самий час забезпечує внутрішньоособистісне та соціальне благополуччя людини (Кружкова, 2012). Отже, захист працює над внутрішньою адаптацією людини до складної життєвої ситуації, а копінг – над зовнішньою. З цього випливає думка, що захист працює лише із внутрішніми ресурсами особистості; копінг же, у свою чергу, може використовувати соціальні ресурси, до прикладу, підтримку інших людей. О.В. Кружкова робить висновок (з якими ми повністю погоджуємося), що захист і копінг є самостійними феноменами, оскільки між ними визначаються відмінності: хоч і «близькоспорідненими» поняттями (Кружкова, 2012).

Ми, погоджуючись з науковцями, вважаємо, що поняття захисту та подолання (coping) не варто протиставляти, а навпаки, їх потрібно поєднувати як взаємодоповнюючі феномени, які можуть становити певну цілісність, оскільки, за визначенням учених-психологів, захист націлений на внутрішній світ людини, а копінг – на зовнішній (Чаплак, Чуйко, & Андрєєва, 2020).

На думку S. Kosijan-Lovko та колег, стилі захисту емоцій діють на підсвідомому рівні задля зняття чи приховування тривоги та конфліктів, тоді як механізми подолання є когнітивними реакціями, які адаптують людину до стресу (Kosijan-Lovko, Gregurek, & Karlovic, 2007). Л. Вассерман акцентує увагу на тому, що копінг є алгоритмом дій для усунення психічної загрози, а захист це – внутрішня адаптація, спрямована на зменшення психічного дискомфорту (Корсун, & Ткачук, 2013). Т.П. Рисинець, у свою чергу, визначає, що відмінна риса копіngu та захисту – їх спрямованість: на продуктивну (копінг) чи слабку (захист) адаптацію особистості (Рисинець, 2012).

На думку M. Dombek, наукова література, проаналізувавши захист, здійснювала фокусування на психічних захворюваннях, де застосування захистів насправді підтримувало захворювання, а не зменшувало його прояв. Дослідження копінгів же здійснювалося когнітивно зорієнтованими науковцями, які аналізували подолання стресу: вивчали психічне здоров'я та зрілі способи подолання стресу, поліпшення здоров'я (Dombek, 2007).

С.І. Корсун і Т.А. Ткачук підсумували розгляд співвідношення захистів і копінгів у психології та зазначили, що на даному етапі в науці відсутня узагальнена думка щодо взаємозалежності захистів і копінг-стратегій (Корсун, & Ткачук, 2013). Окремі дослідники «продовжують використовувати термін «копінг» у значенні психологічних захистів» (Риси-

нець, 2012:119), можливо, на думку Е.Т. Соколової, тому, що окремі механізми захисту, здатні наближатися до копінгів за ефективністю протидії стресам, навіть «перетворюватися на раціональні, конструктивні ... стратегії розв'язання важких ситуацій» (Битюцкая, 2011), що робить диференціацію захистів і копінгів «дещо умовною» (Лапкина, 2011).

К.В. Битюцька зазначає, що, незважаючи на кількість критеріїв відмітності між копінгом та захистом, виділених ученими, «чітка однозначна відповідність їм захисту чи копінгу відсутня» (Битюцкая, 2011).

На думку Чуйко, Чаплак, & Андрєєва (2020), окрім відмітностей копінгів і захистів, існують і спільні їх риси, які варто визначити: 1) вони допомагають адаптації до проблемної ситуації та збереженню психічного благополуччя особистості; 2) здатні до створення складної структури, що формує стилі та стратегії обох цих феноменів як системи поєднання взаємопов'язаних механізмів захисту чи копінгу.

Отож ці науковці акцентують на логічності появи в науці ідей поєднання стратегій захисту та копінгів у єдину систему адаптації людини до проблемних ситуацій. Так, О.В. Лапкина вважає, що захисти та копінги «невіддільні, тісно переплетені один з одним» у спільному завданні – адаптації особистості в проблемній ситуації (Лапкина, 2011). Р. Cramer пропонує поняття «адаптаційного процесу», розуміючи його як поєднання «психічних захистів і копінг-поведінки як механізмів, що сприяють задоволенню індивідуальної потреби в адаптації до реальності» (Куфтяк, 2016). Дж. Вайлент до системи адаптації відніс і копінги, і захисти, зазначаючи, що система ієрархічна (Кружкова, 2012 : 40). До структури поведінки подолання, що «збільшує адаптаційний потенціал особистості», окрім захисту та копінгу, може входити також певна третя складова, на думку І.Р. Абітова, – це «антиципація» (Кружкова, 2012 : 39), за Н. Хаан, – «фрагментація».

Нагадаємо, що існують також спроби науковців подати зв'язок копінгу та захисту як частини та цілого: А.Ю. Субботіна, зокрема, називає захист родовим поняттям щодо копінгу, Є.П. Белінська й І.Р. Абітов – дотримуються протилежної думки (Кружкова, 2012; Абрамов, 2013). Припускається, що захист і копінг зазвичай слідує один за одним (Кружкова, 2012), і при дисфункціональності одного із цих процесів інший продовжує залишатися адаптивним (Куфтяк, 2016).

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що психічний захист – це цілісна система психічних механізмів, які індивід використовує для захисту свого Я від негативних, психотравмуючих переживань і емоцій, які виникають унаслідок життєвих труднощів, конфліктів, різноманітних проблем, які спричиняють кризу самооцінки, самосприйняття та самоповаги

особистості. Захист відбувається переважно шляхом зміни ставлення особистості чи сприйняття нею тривожних ситуацій і подій; способом трансформації отриманої нею інформації та створення псевдореальності задля зменшення руйнівного впливу справжньої реальності на соціально-психологічну адаптацію людини та регуляції її внутрішнього світу. Копінг є процесом тривалого усвідомленого подолання особистістю впливу психотравмуючих подій чи ситуацій, що сприяє усуненню або зменшенню впливу проблеми чи загрози, яка їх спричинила.

Існує ряд думок науковців про зв'язок і взаємовідношення механізмів психічного захисту та копінг-стратегій. Їхню суть можна викласти у такий спосіб: 1) у цих поняттях більше розбіжностей, ніж подібностей (у функціонуванні та характеристиках); 2) до спільних рис, які дають змогу поєднати ці феномени, належать: одне із цих психічних явищ може бути складовою частиною іншого, більшого за обсягом; вони разом можуть уходити до складу іншого, об'єднуючого феномену; вони здатні впливати на проблему послідовно для доповнення дієвості одне одного.

Незважаючи на очевидну розбіжність, копінги та захисти є спорідненими психічними явищами і, разом узасемодіючи, функціонують задля відновлення психічної рівноваги та соціально-психологічної адаптації особистості, однак кожен у свій властивий йому спосіб. При цьому механізми захисту психіки та копінги є за своєю суттю ситуативно діючими: ефективно їх застосування у певній ситуації не означає аналогічної результативності в іншій ситуації, однак вибір стратегій копінгу та механізмів психічного захисту вважаємо характерним для певної людини.

Припускаємо, що у ситуації, яка склалася в Україні, зокрема, та цілому світі загалом, пов'язаній із захворюванням на COVID-19 та його небезпекою для людства в цілому, застосування кожною людиною як механізмів психологічного захисту, так і копінг-стратегій активізується задля збереження стабільності психіки.

References

Abramov, V. V. (2013). Teoretyko-metodologichni pidhody do doslidzhennja koping povedinky [Theoretical and methodological approaches to the study of coping behavior]. *Aktual'ni problemy sociologii', psyhologii', pedagogiky*, 4 (21), 108–114 [in Ukrainian].

Andrushko, Ja. (2016). *Psyhologichni zahysty v strukturi profesijnoi' identychnosti majbutn'ogo pracivnyka organiv vnutrishnih sprav* [Psychological defences in the structure of professional identity of the future police officer]. Lviv: L'vDUVS [in Ukrainian].

Andrushko, Ja. S. (2014). Rezul'taty empirychnogo analizu dominujuchyh psihologichnyh zahystiv u majbutnih pracivnykiv OVS [The results of an empirical analysis of the dominant psychological defenses in future police officers]. *Fundamental'nye i prikladnye issledovanija v praktikah vedushbih nauchnyh sbkol*, 4, 18–31. Retrieved from: fund-issled-intern.esrae.ru/4-46 [in Ukrainian].

Bassin, F. V. (2000). O sile «Ja» i psihologičeskoj zashbite [On the power of "I" and psychological defence]. In Samosoznanie i zashhitnye mehanizmy lichnosti [Self-awareness and defense mechanisms of personality] (pp. 3–13). Samara: BAHRAH-M [in Russian].

Baumeister, R. F., Dale, K., & Sommer, K.L. (1998). Freudian Defense Mechanisms and Empirical Findings in Modern Social Psychology: Reaction Formation, Projection, Displacement, Undoing, Isolation, Sublimation, and Denial. *Journal of Personality*, 66 (6), 1081–1124. DOI: [10.1111/1467-6494.00043](https://doi.org/10.1111/1467-6494.00043).

Bitjuckaja, E. V. (2011). Sovremennye podhody k izucheniju sovladanija s trudnymi zhiznennymi situacijami [Modern approaches to the study of coping with difficult life situations]. *Vestn. MGU. Ser. 14. Psihologija*, 1, 100–111 [in Russian].

Bowins, B. (2004). Psychological defense mechanisms: a new perspective. *The American Journal of Psychoanalysis*, 64 (1), 1–26. DOI: [10.1023/B:TAJP.0000017989.72521.26](https://doi.org/10.1023/B:TAJP.0000017989.72521.26).

Chaplak, Ja.V., Andrjejeva, Ja.F., & Chujko, G.V. (2020). Psyhichnyj zahyst i koping-strategii' jak skladovi systemy social'no-psihologichnoi' adaptacii' osobystosti [Mental defense and coping strategies as components of the system of an individual's socio-psychological adaptation]. *Psychologichnyj chasopys*, Vol.6, issue 8., 36–56. DOI: [10.31108/1.2020.6.8.3](https://doi.org/10.31108/1.2020.6.8.3).

Cherenjova, E. A. (2013). Zashhitnye mehanizmy povedenija kak faktor adaptivnogo povedenija lichnosti [Defense mechanisms of behavior as a factor in the adaptive behavior of the individual]. *Vestnik TGPU*, 6 (134), 122–126. [in Russian].

Chujko, G. V. (2019). Kontrfaktyčne myslennja [Counterfactual thinking]. «Social'na psihologija s'ogodni: zdobutky i perspektyvy»: materialy II Vseukrai'ns'kyj Kongres iz social'noi' psihologii' (pp.376–378). Kiev: ISPP NAPN Ukrai'ny. DOI: [10.33120/UCSPProceedings-2019](https://doi.org/10.33120/UCSPProceedings-2019). Retrieved from: <http://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2019/11/Theses-UCSP2019.pdf> [in Ukrainian].

Chujko, G. V. Koltunovych, T. A., Lukashhuk, I. (2008). Osobystisnyj harakter mehanizmiv psihologichnogo zahystu [The personal nature of the mechanisms of psychological defense]. *Nowoczesnych naukowych osiągnięć – 2008: materiały IV Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji. Tym 10. Pedagogiczne nauki. Psychologia i socjologia. Filozofia* (pp.58–62). Przemyśl: Nauka i studia [in Ukrainian].

Cramer, P. (2015). Understanding Defense Mechanisms. *Psychodynamic Psychiatry*, 43(4), 523–552. DOI: [10.1521/pdps.2015.43.4.523](https://doi.org/10.1521/pdps.2015.43.4.523).

Dmytrenko, A. K. Chujko, G. V. (2002). *Osnovy gumanistychnoi' psihologii' [Foundations of humanistic psychology]*. Chernivci: Prut [in Ukrainian].

Dombeck, M. (2007). Coping Strategies and Defense Mechanisms: Questions to Ask Oneself. *The European Journal of Psychiatry*, 21(4). Retrieved from: https://www.pbmhmr.com/poc/view_doc.php?type=doc&id=9794&cn=353.

Drapeau, M., Thompson, K., Petraglia, J., Thygesen, K. L., & Lecours, S. (2011). Defense mechanisms and gender: An examination of two models of defensive functioning derived from the Defense Style Questionnaire. *International Journal of Psychology & Psychological Therapy*, 11(1), 149–155.

Filipcheva, G. O., Jasyns'ka, A. V. (2009). Doslidzhennja zahysnyh mehanizmv ta koping-strategij u studentiv-psychologiv [Research of defence mechanisms and coping strategies in students of psychology]. *Visnyk Dnipropetrovs'kogo universytetu. Serija «Pedagogika i psihologija»*, 15, 115–122 [in Ukrainian].

Frejd, A. (2020). *Psichologija Ja i zashhitnye mehanizmy* [Psychology of I and defense mechanisms]. St. Petersburg: Piter [in Russian].

Frejdzher, R., Fejdimen, Dzh. (2002). *Lichnost': teorii, jeksperimenty, uprazhnenija* [Personality and personal growth]. St. Petersburg : prajm-EVROZNAK [in Russian].

Goncharenko, Je. (2016). Evoljucija mehanizmv psihologichnogo zahystu u studentiv-psychologiv protjagom navchannja [Evolution of mechanisms of psychological defence in students-psychologists during training]. *Psichologichni vymiry kul'tury, ekonomiky, upravlinnja*, 9, 28–38 [in Ukrainian].

Grabovs'ka, S., Jesyp, M. (2010). Problema kopingu v suchasnyh psihologichnyh doslidzhennjah [The problem of coping in modern psychological research]. *Sociogumanitarni problemy ljudyny*, 4, 188–199 [in Ukrainian].

Granieri, A., La Marca, L., Mannino, G. et al. (2017). The Relationship between Defense Patterns and DSM-5 Maladaptive Personality Domains. *Frontiers in Psychology*, 8, 1926. DOI: 10.3389/fpsyg.2017.01926.

Kocijan-Lovko, S., Gregurek R., & Karlovic, D. (2007). Stress and ego-defense mechanisms in medical staff at oncology and physical medicine departments. *The European Journal of Psychiatry*, 21(4), 279–286. DOI: 10.4321/S0213-61632007000400005.

Konoval'chuk, V. I. (2008). Psihologichni zahysty jak mehanizmy adaptacii' ljudyny do ekstremal'nyh umov navkolyshn'ogo seredovyshha [Psychological defenses as mechanisms of human adaptation to extreme environmental conditions]. *Aktual'ni problemy psihologii'*, 7 (15), 132–136. Retrieved from: http://ecopsy.com.ua/data/zbirki/2008_15/sb15_34.pdf [in Ukrainian].

Konstantinov, A. V. (2004). *Zashhitnye mehanizmy lichnosti* [Personal defence mechanisms]. In Bol'shaja rossijskaja jenciklopedija Retrieved from: <https://bigenc.ru/psychology/text/1989865> [in Russian].

Korsun, S. I., Tkachuk, T. A. (2013). *Psichologija dijal'nosti pracivnykiv podatkovoi' milicii'* [Psychology of tax police officers]. Kyiv, Centr uchbovoi' literatury. Retrieved from: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Philosophy/PsychologyTax/2/4.html> [in Ukrainian].

Kruzhkova, O. V. (2012). Psihologicheskaja zashhita i sovladanie: fenomenologicheskoe sootnoshenie i struktura [Psychological defense and coping: phenomenological relationship and structure]. *Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta im. A.S. Pushkina*, 5 (1), 36–47 [in Russian].

Kuftjak, E. V. (2016). Psihologicheskoe zdorov'e i zashhitnye mehanizmy (psichologicheskie zashhity i sovladanie) v detskom vozraste [Psychological health and

defense mechanisms (psychological defense and coping) in childhood]. *Psichologicheskie issledovanija*, 9 (49), 4. Retrieved from: <http://psystudy.ru> [in Russian].

Kuftjak, E.V. (2017). *Adaptivnye mehanizmy lichnosti: sovremennyy vzgljad na problemu [Adaptive mechanisms of personality: a modern view of the problem]*. Kuftjak E.V. (Ed.) *Zashhitnaja sistema lichnosti i stress* (pp.6–17). Moskva: Mir nauki. URL: <http://izd-mn.com/PDF/18MNNPM17.pdf>.

Kuznecov, M. A., Zotova, L. N. (2016). Psihologicheskie mehanizmy i determinanty podderzhanija zdorov'ja cheloveka [Psychological mechanisms and determinants of maintaining human health]. *Visnyk HNPU imeni G.S. Skovorody. Psyhologija*, 53 (53), 102–125 [in Russian].

Lapkina, E. V. (2011). Psihologicheskaja zashhita i sovladanie: zashhitnaja sistema lichnosti [Psychological defense and coping: the defense system of the personality]. *Jaroslavskij pedagogicheskij vestnik (Psichologo-pedagogicheskie nauki)*, 2(2), 232–236 [in Russian].

Lazor, K.P. (2021). Istorychna obumovlenist' problemy psihologichnyh zahystiv [Historical conditionality of the problem of psychological defenses]. Abstracts of the IV International Scientific and Practical Conference «*Prospects and Achievements in Applied and Vasic Sciences*». Budapesht, 2021, 553–557.

Ljahovec', L. O. (2011). Osoblyvosti projavu mehanizmiv zahystu u studentiv-psihologiv [Peculiarities of manifestation of defense mechanisms in students-psychologists]. *Aktual'ni problemy psihologii': psihologija osobystosti. Psyhologichna dopomoga osobystosti*, 11 (4), part 1, 427–433 [in Ukrainian].

Makarenko, S. (2013). Metody i sposoby psihologichnogo zahystu osobystosti v umovah ekstremal'nyh sytuacij [Methods and ways of psychological defence of the person in the conditions of extreme situations]. *Problemy ekstremal'noi' ta kryzovoi' psihologii'*, 14, part I, 203–211 [in Ukrainian].

Maksymova, N.Ju. (2006). *Zahyst psihologichnyj [Psychological defense]*. Encyklopedija Suchasnoi' Ukrai'ny. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=15876.

Marčinko, D., Jakovljević, M., Jakšić, N., Bjedov, S., & Drakulić, A. M. (2020). The importance of psychodynamic approach during covid-19 pandemic. *Psychiatria Danubina*, 32(1), 15–21. DOI: [10.24869/psyd.2020.15](https://doi.org/10.24869/psyd.2020.15).

Mrochko, I. O., Levyc'ka, L. V. (2017). Teoretychnyj analiz suchasnyh pidhodiv u doslidzhenni mehanizmiv psihologichnogo zahystu [Theoretical analysis of modern approaches in the study of mechanisms of psychological defence]. *Zbirnyk naukovykh prac' HIST Universytetu «Ukrai'na»*, 14, 232–235. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpkhist_2017_14_55 [in Ukrainian].

Myhal's'ka, Ju. A., Renke, S. O. (2015). Osoblyvosti mehanizmiv psihologichnogo zahystu osobystosti [The peculiarities of mechanisms of personality psychological protection]. *Problemy suchasnoi' psihologii'*, 30, 417–427 [in Ukrainian].

Nartova-Bochaver, S. (2001). *Psichologija lichnosti i mezhlivosnyh otnoshenij [Psychology of personality and interpersonal relationships]*. Moscow: JeKSMO-Press [in Russian].

Petrovskij, A. V., Jaroshevskij, M. G. (Eds.) (1998). *Zashhita psichologicheskaja. [Psychological defence]*. In Petrovskij, A.V., Jaroshevskij, M.G. (Eds.), *Kratkij psichologicheskij slovar'*. [A short psychological dictionary]. Rostov-on-Don: Feniks. Retrieved from: <https://psychology.academic.ru/708> [in Russian].

Petrovskiy A. V., Jaroshevskiy, M. G. (Eds.). (1990). *Psibologija. Slovar' [Psychology. Vocabulary]*. Moscow: Politizdat [in Russian].

Renke, S. O. (2010). Zahysni mehanizmy osobystosti jak faktor zberezhenja cilisnosti «Ja»-struktury [Defence mechanisms of personality as a factor in preserving the integrity of the "I"-structure]. *Problemy suchasnoi' psyhologii'*, 10, 667–676 [in Ukrainian].

Rysynec', T. P. (2012). Etymologija kategorij «mehanizmy psyhologichnogo zahystu» ta «koping-strategii» [Etymology of the categories "mechanisms of psychological defence" and "coping strategies"]. *Visnyk NTUU "KPI". Filosofija. Psyhologija. Pedagogika*, 1, 119–123 [in Ukrainian].

Shebanova, V. I. (2011). Koping-povedinka i mehanizmy podolannja stresu [Coping behavior and mechanisms for overcoming stress]. *Naukovi studii iz social'noi' ta politychnoi' psyhologii'*, 26, 289–296 [in Ukrainian].

Shebanova, V. I., Didenko, G. O. (2018). Koping-povedinka u suchasnyh psyhologichnyh doslidzhennjah [Coping-behavior in modern psychological researches]. *Problemy suchasnoi' psyhologii'*, 39, 368–379. DOI10.32626/2227-6246.2018-39.368-379 [in Ukrainian].

Shuldyk, G. O. (2017). Mehanizmy psyhologichnyh zahystiv u students'koi' molodi [Mechanisms of psychological defense in student youth]. *Naukovyj visnyk Hersons'kogo derzhavnogo universytetu. Serija: psyhologichni nauky*, 2 (2), 127–131 [in Ukrainian].

Solozhenkin, V. V. (2020). *Psyhologicheskie osnovy vrachebnoj dejatel'nosti [Psychological foundations of medical practice]*. Moscow: Akademicheskij proekt. Retrieved from: <https://www.rosmedlib.ru/book/ISBN9785829128425.html/> [in Russian].

Sotnikova, Ju. A. (2005). *Zashhitnye mehanizmy v lichnostnoj organizacii pacientov s rasstrojstvami adaptacii i suicidal'nymi popytkami [Defense mechanisms in the personal organization of patients with adjustment disorders and suicidal attempts]*. Extended abstract of candidate's thesis. Moscow: MGU im. M.V. Lomonosova [in Russian].

Titarenko, D. S. (2009). Zahysni mehanizmy psyhiky ljudyny [Defense mechanisms of the human psyche]. *Problemy ekstremal'noi' ta kryzovoi' psyhologii'*, 6, 182–192 [in Ukrainian].

Waqas, A., Rehman, A., Malik, A., et al. (2015). Association of Ego Defense Mechanisms with Academic Performance, Anxiety and Depression in Medical Students: A Mixed Methods Study. *Cureus*, 7(9), 337. DOI: 10.7759/cureus.337.

Zinchenko, A. V. (2013). Psyhologichnyj zahyst jak mehanizm social'noi' adaptacii' hvoryh na epilepsiju [Psychological defence as a mechanism of social adaptation of patients with epilepsy]. *Problemy suchasnoi' psyhologii'*, 19, 213–223 [in Ukrainian].

Zlepko, S. M., Sergjejeva, V. V., Koval', L. G., Azarhov, O. Ju. (2009). Typologija zahysnyh mehanizmiv psyhichnoi' adaptacii' ta shylnist' do psyhichnyh rozladiv [Typology of protective mechanisms of mental adaptation and predisposition to mental disorders]. *Medychna informatyka ta inzhenerija*, 4, 32–38 [in Ukrainian].

РОЗДІЛ 2 ОСОБИСТІТЬ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

2.1. ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГІЧНОГО ТА ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ПІДЛІТКІВ У СУЧАСНИХ СУСПІЛЬНИХ УМОВАХ

Одним з основних завдань психології здоров'я є вивчення різного роду чинників, що визначають стан здоров'я людини з метою прогнозування зберігаючої здоров'я поведінки особи. Особливо актуальним це питання постає у контексті психічного здоров'я сучасного підростаючого покоління, яке піддається сьогодні інформаційно-комунікативному впливу з боку різного роду сучасних технологій.

Сучасними дослідниками все частіше актуалізується проблема впливу сучасних різноманітних технічних винаходів, таких як комп'ютери, мобільні телефони, мережі Інтернет тощо. Особливо тривожно, що люди вагому частину свого часу витрачають на соціальні мережі. Й у цьому плані актуалізується проблема впливу такої тенденції на ^{здоров'я}. А цей вплив може бути таким, що інформація, яку людина отримує з цих мереж, може викликати роздратування, впливати на якість сну, особливості спілкування з оточуючими тощо. Іншою особливістю такого впливу є те, що зростає тенденція до витіснення людиною реального спілкування віртуальним. А таке спілкування значно поступається тому, яке відбувається в реальному світі. Як факт, таке спілкування сьогодні все більше і більше стає притаманне підліткам.

Підлітковий період розвитку людини – це час активного формування якостей особистості, набуття соціального досвіду через власну активну діяльність індивіда, становлення свого «Я». Підлітковий період дуже відповідальний, оскільки він часто визначає подальше життя людини. Утвердження незалежності, формування особистості, вироблення планів на майбутнє – усе це формується саме в такому віці. Окрім того, підлітковий вік являє собою одну з найшвидших фаз розвитку людини. Особливість даного періоду полягає у тому, що в умовах, коли фізіологічна зрілість настає раніше, ніж соціально-психологічна, відбуваються певні зміни, на які можуть впливати як індивідуальні особливості самих підлітків, так і те оточення, в якому вони перебувають. Ті зміни, які мають місце, впливають на здоров'я людини протягом подальшого життя. У зв'язку із цим, належна своєчасна підтримка підлітка у напрямку збереження його здоров'я сприяє уникненню вагомих проблем зі здоров'ям у майбутньому, забезпечує запобігання пове-

дінці, яка призводить до різного роду ризиків. Така сконцентрованість на здоров'ї підлітків забезпечує у подальшому здорове покоління.

Проблема психічного здоров'я підлітків актуалізується завдяки зосередженню на ній уваги з боку науковців різного профілю, зокрема вітчизняних і зарубіжних психіатрів та психологів. Не менш важливого значення ця проблема набуває і з того погляду, що саме для підлітків Інтернет може являти собою значну загрозу. Така ситуація зумовлюється через формування й удосконалення особистісних властивостей підлітків: значні якісні зміни, на тлі яких виявляється схильність до різного роду відхилень у поведінці, причиною яких може ставати і простір Інтернету.

Тож проаналізуємо якості психічного та психологічного здоров'я підлітків на сучасному етапі розвитку суспільства.

Дослідження проблеми психологічного та психічного здоров'я людини як члена суспільства загалом цікавить дослідників з різних галузей науки та практики. Тут варто звернути увагу на праці А. Маслоу, Г. Олпорта, К. Роджерса, в яких закладена основа цієї проблеми здоров'я. Свій внесок у її дослідження зробили такі науковці, як Б. Ананьєв, Л. Божович, М. Боришевський, Б. Братусь, І. Дубровіна, О. Васильєва, Г. Костюк, О. Леонтєв, А. Лічко, Р. Немов, А. Прихожан, Є. Рогов, С. Рубінштейн та ін. Вагомий внесок у досліджувану проблему психічного та психологічного здоров'я зробили і роблять такі науковці, як Г. Балл, С. Болтівець, І. Галецька, М. Жукова, О. Завгородня, В. Зливков, Н. Колотій, С. Копилов, Г. Ложкін, С.Максименко, Р. Сірко та ін. Не залишаються поза увагою дослідження взаємозв'язку особистісного розвитку індивіда та його психологічного здоров'я у працях С. Белічева, Л. Воробйова, В. Горінова, О. Данилової, О. Каткова, Н. Колотій, В. Ліщука, С. Максименко, В. Моляко, Е. Помиткіна, та ін. Аналізу умов, важливих для розвитку психологічно здорової особистості, присвячено праці О.Дусавицького, Ф. Кевля, В. Рєпкіна, Ю. Швалба та ін.

Останнім часом проблема психічного здоров'я стала предметом дослідження з різних позицій: збереження психічного здоров'я (Гончаренко, 2015; Світлична, 2013); зміни психічного здоров'я під впливом екстремальних умов (Донець, 2017), саногенне мислення як чинник стрес-долаючої поведінки особистості (Ярош, 2018).

Проблематика психологічного та психічного здоров'я людини у підлітковому віці за останні роки вивчалась з різних позицій: гармонійні стосунки батьків як чинник особистісного розвитку дитини (Чанцева-Коваленко, 2016); чинники й умови психічного здоров'я підлітків

(Уханова, 2015-2017); психологічні детермінанти подолання фрустраційних станів учнів різних вікових груп (Прахова, 2017); психологічні чинники суб'єктивного благополуччя підлітків в умовах спеціалізованої школи-інтернату (Єзерська, 2018); психолого-педагогічні чинники запобігання віктимній поведінці підлітків (Папуша, 2018); особливості віктимної поведінки підлітків з розумовою відсталістю (Бистров, 2019); формування здорового способу життя старших підлітків у процесі занять пауерліфтингом (Житницький, 2019); психологічні чинники психологічної стресостійкості дітей-сиріт (Стельмашук, 2019) та ін.

Наявні також праці про вплив Інтернет-простору на підлітка, а саме: психологічні чинники запобігання Інтернет-залежності підлітків (Вакуліч, 2006); Інтернет-залежність і механізми психологічного захисту підлітків (Атаманчук, 2015); вплив Інтернет-залежності на особистість підлітків (Керебко, 2018); психологічні особливості прояву Інтернет-залежності у підлітковому віці (Стахова, Борисюк, 2018) та ін. Впливу простору Інтернет на здоров'я підлітків присвячені роботи таких дослідників, як О. Арестова, О. Войскунський, Л. Денисова, Є. Імас, Н., В. Костюкевич, Л. Куліков, О. Скоробогатська, Н. Чудова, О. Шинкарук, Я. Шугайло та ін.

Збереження здоров'я людини можна віднести до числа найбільш важких проблем і таких, які викликають постійний інтерес. Незважаючи на певну удавану простоту визначення поняття «здоров'я», в ньому відбиваються фундаментальні види біологічного, соціального, психічного та духовного буття людини в усьому світі

Підлітковий вік – унікальний період, під час якого відбувається формування особистості. Усі зміни, присутні в цей період (фізичні, емоційні та соціальні), а також вплив різноманітних чинників навколишнього середовища, можуть спрямовуватися на посилення вразливості підлітків у контексті проблем здоров'я, особливо психологічного. У загальному контексті хороший загальний стан здоров'я людини – це завжди гармонійна урівноваженість трьох аспектів: фізіологічного, психічного та соціального. У зв'язку з цим піклування про поліпшення рівня психологічного комфорту підлітків і захист їх від різних негативних впливів і чинників, що можуть позначитися на якості їх фізичного, психічного та психологічного здоров'я, сприятиме забезпеченню їх благополуччя в дорослому житті.

На думку науковців, тлумачення понять «психічне здоров'я» та «психологічне здоров'я» часто бувають або тотожними, або взаємозамінними. Тож постає потреба аналізу цього явища.

Так, Н. Айварова в статті «Психологічне здоров'я як умова успішної соціалізації особи» стосовно тлумачення цих понять зазначає, що «психічне здоров'я визначається як ментальне здоров'я і застосовується для опису будь-якого рівня розумового, емоційного благополуччя або відсутності психічного розладу.

У психічному здоров'ї в *особистісному контексті* виокремлюють такі критерії (Коцан, Ложкін, Мушкевич, 2011):

- оптимізм;
- зосередженість (відсутність метушливості);
- урівноваженість;
- моральність (чесність, совісність й ін.);
- адекватний рівень домагань;
- почуття обов'язку;
- впевненість у собі;
- невразливість (уміння звільнитися від прихованих образ);
- відсутність ліні;
- незалежність;
- безпосередність (природність);
- відповідальність;
- почуття гумору;
- доброзичливість;
- толерантність;
- самоповага;
- самоконтроль.

Відомі також критерії здоров'я, які виокремлені з-поміж *психічних станів*, а саме (Коцан, Ложкін, Мушкевич, 2011):

- емоційна стійкість (самовладання);
- зрілість почуттів відповідно до віку;
- уміння опанувати негативні емоції (страх, гнів, жадібність, заздрість та ін.);
- вільний, природний прояв почуттів і емоцій;
- здатність радіти.

Також існують відповідні критерії і серед *психічних процесів*, такі, як (Коцан, Ложкін, Мушкевич, 2011):

- максимальне наближення суб'єктивних образів до певних об'єктів дійсності (адекватність психічного відображення);
- адекватне самосприйняття;
- уміння зосереджувати увагу на предметі;

- утримання інформації в пам'яті;
- здатність до логічного опрацювання інформації;
- критичність мислення; креативність (здатність до творчості, уміння користуватись інтелектом);
- знання себе;
- дисципліна розуму (керування думками)

Показниками психічного здоров'я є відсутність психічних захворювань, психічний розвиток, що відповідає віку, сприятливий функціональний стан вищих відділів центральної нервової системи (Айварова, 2016 : 114). Ознаками психічного здоров'я вважаються:

- відсутність психічних порушень;
- відповідний запас людських сил, завдячуючи якому виникає можливість долати раптових стресів чи утруднень, що з'явилися у виняткових умовах;
- відповідна рівновага людини та довкілля.

А стосовно психологічного здоров'я авторка наводить такі його головні ознаки:

- душевний комфорт;
- адекватність у соціальній поведінці;
- уміння розуміти себе й інших;
- реалізація потенціалу розвитку в різних видах діяльності;
- уміння робити вибір і відповідати за нього;
- упевненість у своїх силах, позитивне ставлення до себе;
- прагнення до особистісного зростання, саморозвитку;
- турбота про своє здоров'я;
- бережне піклування про своїх близьких;
- позитивне ставлення до оточуючих і т. і.

А. Шувалов зазначає, що при визначенні поняття «психологічне здоров'я людини» використовуються два словосполучення: *психологія здоров'я* та *психологія людини*. Через це проблема психологічного здоров'я розглядається з позиції людинознавства, й у його межах на основі різних думок і течій сформовано загальне окреслення теорії психологічного здоров'я:

1. Поняття «психологічне здоров'я» фіксує суто людський вимір, за своїм змістом воно являє собою науковий еквівалент здоров'я духовного.

2. Проблема психологічного здоров'я – це питання про норму та патологію в духовному розвитку людини.

3. Основу психологічного здоров'я складає нормальний розвиток людської суб'єктивності (самості).

4. Визначальними критеріями психологічного здоров'я є спрямованість розвитку та характер актуалізації людського в людині (Шувалов, 2019).

Психологічне здоров'я розглядається як стан, що окреслює процес і результат розвитку в межах норми через суб'єктивну реальність у межах індивідуального життя людини (Шувалов, 2004).

Різниця між поняттями «психологічне здоров'я» та «психічне здоров'я» полягає в тому, що психічне здоров'я стосується певних психічних процесів і механізмів, а психологічне здоров'я застосовується до конкретної особи в цілому та завдяки цьому стає можливим виокремлення психологічного аспекту в межах проблеми психічного здоров'я (*Психическое и психологическое*, n. d).

І. Добровільною показана відмітність між психічним і психологічним здоров'ям. Під психічним здоров'ям авторкою розуміється певна динамічна сукупність психічних властивостей особистості, що забезпечують гармонію між потребами індивіда та суспільства і виступають передумовою орієнтації індивіда на виконання свого життєвого завдання. Що ж стосується психологічного здоров'я, то для визначення його норми важлива наявність певних особистісних характеристик, які забезпечують не лише успішну адаптацію, але й продуктивний розвиток людини на благо самій собі та суспільству через саморозуміння, самоприйняття та самовдосконалення (Малейчук, 2004).

На думку Г. Малейчук, психологічне здоров'я є вищим рівнем прояву здоров'я психічного та визначається ціннісно-смісловим змістом розвитку особистості (Малейчук, 2004).

Існують також *рівні психологічного здоров'я*.

Вищий рівень (креативний). До нього належать люди зі стійкою адаптацією до середовища, з активним творчим ставленням до дійсності, які не потребують психологічної допомоги.

Середній рівень (адаптивний) об'єднує людей, які в цілому адаптовані до соціуму, але мають незначну тривожність.

Нижчий рівень (дезадаптивний) вміщує людей з порушенням балансу процесів асиміляції й акомодатії. Людина пристосовується до зовнішніх обставин, замість того, щоб рухатися до своїх бажань завдяки своїм можливостям (Дибцева, 2017).

А. Борисюк, аналізуючи наукові погляди на тлумачення та розуміння психологічного здоров'я, зауважує, що в цих ракурсах воно розглядається як здатність людини як особистості до самореалізації, самоактуалізації, адекватного сприйняття себе й оточуючого світу. При цьому важливою його складовою стає наявність сенсу життя. У межах

такого розуміння увага спрямовується на міжособистісні стосунки, які вважаються важливим критерієм психічного та психологічного здоров'я. Авторка пояснює психологічне здоров'я людини як адекватне сприйняття дійсності та реагування на події, вміння давати оцінку своїм і чужим вчинкам, відповідально приймати рішення, відстоювати власну думку в різних ситуаціях (у тому числі й конфліктних) і дискусіях. Тобто психологічне здоров'я – це повсякденні уміння, а також – відповідні якості особистості, розвиток яких залежить від вроджених особливостей. Оскільки вони можуть бути різними, то і значне відхилення від норми спричиняє дискомфорт і у певний спосіб здійснює вплив на здоров'я людини загалом (Борисюк, 2013).

Психологічне здоров'я розглядається як прийнятне функціонування всіх структур, необхідних для людської життєдіяльності. Його тісно пов'язують з особливостями особистості, яка інтегрує в собі усі види внутрішнього світу людини та методи його зовнішніх проявів у цілому. Вважається, що психологічне здоров'я – це стан індивіда, який забезпечує його стаке становлення й успішне особистісне зростання (Дибцева, 2017).

Для людини саме психологічне здоров'я необхідне для її повноцінної життєдіяльності та розвитку. У підсумку воно стає тією умовою, завдяки якій людина може адекватного виконувати свої вікові та соціальні функції, а також виконувати культурні ролі. Психологічне здоров'я також створює для людини протягом життя умови для процесу повноцінного розвитку. Воно, психологічне здоров'я, з позиції багатьох науковців, трактується як найвищий рівень психічного здоров'я (*Психическое и психологическое*, п. d). Вважається, що альтернативою нормі в контексті психічного здоров'я є хвороба, а в контексті психологічного здоров'я – відсутність можливості для розвитку під час життєдіяльності, а також неспроможність виконання людиною своєї життєвої місії.

Варто зазначити, що у цьому разі використані характеристики психологічного здоров'я. Адже психічне здоров'я через призму зазначеної організації містить у собі суб'єктивне благополуччя, завдяки якому людина може реалізувати свої здібності, самореалізуватися, воно сприяє становленню автономії. Така умова забезпечує відповідну компетентність, встановлює зв'язок між різними генераціями, а також уможливає інтелектуальний і емоційний потенційний розвиток тощо. При цьому людина стає здатною до подолання наявних життєвих напружень, протистояння звичайним життєвим стресам, продуктивної праці та до відповідної участі в житті суспільства. Це умова стабільного й адекватного функціонування психіки людини, а саме її основних психічних функцій – мислення, пам'яті та інших. Це таке поєднання

установок, якостей і функціональних здібностей, які створюють для індивіда умови для адаптації до соціального середовища (*Психологос : енциклопедія*, п. d). Це – важлива складова психологічного здоров'я. Саме тому психічне здоров'я розглядається як широке міждисциплінарне поняття, характеристикою якого є здатність індивіда усвідомлювати себе як суб'єкта, що взаємодіє з довкіллям (*Психічне здоров'я*, 2017). Воно має найважливіше значення для нашої колективної й індивідуальної здатності як розумних істот мислити, проявляти емоції, спілкуватися один з одним, отримувати задоволення від життя. З огляду на цей факт, зміцнення, захист і відновлення психічного здоров'я можуть сприйматися індивідами, спільнотами та співтовариствами в усьому світі як дії, що мають життєво важливе значення.

Що стосується здоров'я загалом, то статутом Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) воно розуміється як стан повного фізичного, духовного та соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб чи фізичних дефектів. З цієї позиції варто виокремити його складники: фізичне та психологічне здоров'я. При цьому *фізичне здоров'я* забезпечується заняттями спортом, здоровим харчуванням і здоровою екологічною ситуацією. *Психологічне здоров'я* розуміється як стан, який характеризує процес і результат нормального розвитку суб'єктивної реальності в межах індивідуального життя. Воно являє собою обов'язкову умову життєдіяльності людини, забезпечуючи їй нормальне функціонування та розвиток. Отже, психологічне здоров'я являє собою таку сукупність психічних властивостей, які забезпечують адекватну відповідність потреб індивіда та суспільства. Це стає передумовою спрямування індивіда на виконання свого життєвого завдання, тобто це забезпечує адекватне виконання людиною різних ролей: вікових, соціальних, культурних. Ще це сприяє безперервному розвитку людини протягом життя (*Статут (Конституція)*, 1946).

Виокремлюють ознаки, за якими фахівці-психологи описують психологічне здоров'я особи. До них належать такі (Дибцева, 2017):

- свідомість і усвідомлення людиною себе та своєї взаємодії з довкіллям;
- спроможність брати участь у співтворчості разом з іншою людиною;
- стан міцності, сталості та визначеності в житті;
- соціальний інтерес або соціальне почуття;
- здатність людини перебувати в теперішньому часі, точному діалозі і організувати його.

А. Борисюк посилається на позицію В. Бехтерева, в якій учений зазначив, що особиста боротьба за власну свободу являє собою ще й боротьбу за здоровий розвиток цієї особи (Борисюк, 2013).

Сьогодні особливості психологічного здоров'я підлітків стають дедалі більш актуальними для дослідників. Ці особливості мають бути зрозумілі тільки в межах процесу особистісного розвитку, зростання, криз і дозрівання. Адже основу психологічного здоров'я утворює повноцінний психічний розвиток на всіх етапах онтогенезу. Психологічно здорова людина має правильне уявлення про саму себе, вона здатна впоратися з різного роду труднощами, оптимістично налаштована, здатна до самореалізації. Психологічно здорова людина адекватно оцінює життєві ситуації, комунікабельна, толерантно ставиться до оточуючих, життєрадісна, впевнена у своїх силах.

А. Харченко зазначає, що структура ціннісного ставлення особи до власного здоров'я містить такі *компоненти*, як когнітивний, емоційний та мотиваційно-поведінковий. При цьому перші два в цьому періоді сформовані більше, ніж третій (Прокопенко, 2009). При розгляді місця категорії здоров'я в ціннісній ієрархії підлітків виявляється, що воно не набуває високих рейтингових позицій і не вважається таким, що забезпечує досягнення успіху в житті (Харченко, 2017).

Серед несприятливих для психологічного здоров'я чинників у підлітковому віці розглядають тютюнокуріння, вживання алкогольних напоїв, наркотичних і токсичних речовин. Водночас сприятливий вплив на цю складову здоров'я має читання літератури, особливо духовної, спілкування з інтелегентними людьми, які духовно розвиваються, саморозвиток. Усе має бути спрямоване на те, щоб підліток став суб'єктом власного здоров'я, адже від нього залежить, наскільки продуктивно він застосовуватиме технології, які сприятимуть його збереженню та продукуванню (Айварова, 2017).

Психологічне здоров'я вважається досить широким поняттям, яке містить у собі багато компонентів, які взаємоспливають один на одного та на загальну картину становлення людини як особистості.

Дослідниками вважається, що значної ролі у збереженні психологічного та психічного здоров'я набуває психологічна культура людини. На думку І. Дубровіної, «психологічна культура особи є результатом розвитку, навчання та виховання людини з її дитячих років. Тому до контексту її розгляду зараховують психічне та психологічне здоров'я людини, а також психологічну освіту, які, при дотриманні певних умов, забезпечують у своїй єдності, взаємодії та взаємозумовленості стійке здоров'я дітей і створюють передумови для виховання

психологічної культури особистості» (Дубровіна, 2009 : 17). Отже, психологічна культура особи являє собою результат розвитку, навчання та виховання зростаючого індивіда.

Сьогодні не можна не згадати про те, що сучасні підлітки перебувають в умовах постійно зростаючого обсягу інформації. На їх психологічне благополуччя неодмінно спливає регулярне удосконалення освітніх програм, використання педагогами різного роду інновацій у педагогічній діяльності. Усе це підвищує навантаження на нервову систему, яка перебуває у процесі розвитку. Як наслідок – виникнення різноманітних розладів, що відображаються на якості здоров'я як загального, так і психічного. Такий факт зумовлює виникнення труднощів у підлітків при засвоєнні навчального матеріалу.

Н. Коцур і С. Куриленко наводять *4 групи психологічних критеріїв психічного здоров'я підлітків* за Н. Кантоністовою (Коцур, Куриленко, 2016):

Підлітків *I групи психічного здоров'я* характеризують як таких, що мають чітко виражену екстраверсію та емоційну стійкість. Для них характерні високі значення таких чинників, як комунікабельність, фрустраційна стійкість, схильність до домінування, активність, стресова стійкість, колективізм, впевненість у собі. Такі підлітки відрізняються наполегливістю в досягненні поставлених цілей, непохитністю, владністю, рішучістю, розкутістю у взаєминах з дорослими, врівноваженістю.

Підлітки, що належать до *II групи психічного здоров'я*, мають менші значення чинників комунікабельності, стресостійкості, колективізму та більші значення чинників відповідальності, незалежності в рішеннях і вчинках, самоконтролю.

Підлітки, що належать до *III групи психічного здоров'я*, менш комунікабельні й емоційно стійкі, менш активні та стресостійкі та разом з тим, вони більш емоційно збудливі, чутливі, тривожні та незалежні порівняно з I-ою групою.

Підлітки *IV групи психічного здоров'я* мають менші, порівняно із здоровими однолітками, значення факторів комунікабельності, емоційної стійкості, активності, стресостійкості та великі значення чинників емоційної збудливості, тривожності, незалежності.

Не можна не зазначити, що сьогодні ми живемо у XXI столітті – в часі інформаційних і телекомунікаційних технологій. У наш час з'явилося багато організацій, що спеціалізуються на тій чи іншій галузі комп'ютерних технологій, які набули статусу найбільш актуальних і таких, які постійно спрямовані на майбутнє. Сучасні підлітки не можуть уявити своє життя без комп'ютерів, а тим більше, без сучасних мобільних телефонів, які вже забезпечують безліч різних функцій.

Також сучасна освіта супроводжується глобальними процесами використання інформаційних ресурсів.

Науковці підкреслюють, що з активізацією ролі Інтернету в освіті учні отримали доступ до багатьох освітніх ресурсів. Однак свідомість сучасного школяра піддається тиску хаотичного потоку інформації з Інтернету. Вона перекриває знання дитини, одержувані від батьків, учителів. Ця інформація не має структурно-змістовного логічного зв'язку і подається безсистемно, ламано вписується в життя дитини, у процес її освіти та розвитку (Коровіна, 2017). Досліджуючи ефективність Інтернет-технологій в освіті, вчені звертають увагу на негативні наслідки їх впливу на людину.

М. Коровіна наголошує на тому, що поряд з позитивними тенденціями впровадження Інтернет-технологій, а саме інформаційності, оперативності, комунікації, ергономічності тощо, сучасна модернізація освіти ускладнюється ще й негативними тенденціями, такими, як зомбування (нав'язування ідеалів і типу мислення), маніпуляції свідомістю (перетворення користувачів із суб'єктів діяльності на об'єкти маніпуляцій, за рахунок деструктивного впливу на їх свідомість), віртуалізації свідомості (ігнорування або віртуалізації відповідальності), примітивізації (спрощення мовних форм, способів висловлювання, комунікації, можливості отримання готових освітніх продуктів низької якості), вульгаризації (допустимості лайки та нецензурних виразів у всіх видах Інтернет-продукції, популяризації порно, віршів і пісень з підтекстом), хаотизації (вибудовування цієї Мережі за принципом загального хаосу), провокативності (поширення на сайтах провокаційної інформації); ігроїзації (проникнення гри в Інтернет), криміналізації (демонстрації в Мережі роликів кримінального змісту з їх подальшим схвальним обговоренням на форумах), комерціалізації («викачування» грошей з користувачів Інтернету), ресоціалізації (підміни реального буття в людському суспільстві віртуальним буттям у мережі Інтернет, що веде до соціального відчуження і штучної «аутизації» особи) та ін. Ці тенденції є причиною захопленості підлітків Інтернетом і, як наслідок, прояву в них схильності до Інтернет-залежності, що ставить педагогів і батьків перед необхідністю надання їм допомоги та підтримки з метою збереження їх психічного та психологічного здоров'я (Коровіна, 2017).

Науковці зазначають, що власне ставлення до здоров'я може залежати від віку, типу особистості людини. Це ставлення також залежить від того, яким воно є у тому мікросоціальному середовищі, яке є важливим для індивіда і членом якого він є. Відзначимо, що у

випадку здорового організму людина чітко та вчасно відчуває те, що для неї важливе, потрібне та що ще необхідно для досягнення стану повного благополуччя (Коцур, Куриленко, 2016).

Чимраз більше фахівців визнає необхідність допомоги підліткам у формуванні психічної витривалості з дитинства з метою розвитку умінь подолання життєвих труднощів. Дослідники доводять, що сьогодні зміцнення та захист здоров'я підлітків є не тільки сприятливим для особи й особистісного благополуччя, але й корисне для соціуму загалом, оскільки здорові діти в подальшому дорослому житті здатні зробити більш значний внесок у трудові ресурси, свої сім'ї, громади та суспільство в цілому.

Освітні установи та фахівці, які в них працюють, виконуючи соціальне замовлення, повинні забезпечувати доступність якісної освіти в умовах, що гарантують психологічну та фізичну безпеку учнів. Це висуває високі вимоги до професіоналізму та компетентності педагогів у питаннях збереження здоров'я. Адже саме імідж педагога виступає чинником такого збереження в разі прояву його позитивних характеристик в освітньому процесі школи (демократичний стиль керівництва, стиль спілкування на основі захопленості спільною творчою діяльністю, стиль дружнього ставлення, зовнішній вигляд, оформлений у діловій стилістиці, кінетичний елемент, опосередкований у «мові прийняття», предметно-просторове середовище, оформлена з урахуванням рекомендацій кольоропсихології та кольоротерапії і т. ін.). Такої позиції дотримується Е. Зак (Зак, 2017).

Відповідальність за психічний розвиток як основу психічного здоров'я дитини лежить на дорослих: батьках, вихователях, педагогах, психологах, – які повинні вміти грамотно організувати життя, діяльність і стосунки дитини, керуючись як віковими закономірностями, так і індивідуальними особливостями розвитку. Повноцінний психічний розвиток, зумовлюючи психічне здоров'я людини, закладає фундамент її психологічного здоров'я. Психологічне здоров'я забезпечується тим, що дорослі допомагають молодій людині знаходити гідне, з її точки зору, місце, яке задовольняє її в світі, який пізнається, стосунки з яким за сприятливих умов усе більш гармонізуються на кожній віковій стадії. Зміцнення психологічного здоров'я припускає увагу дорослих до внутрішнього світу дитини (будь-якого віку), до її почуттів і переживань, захоплень та інтересів, здібностей і знань, її ставлення до себе, до однолітків, до навколишнього світу, до тих подій, які відбуваються в сім'ї та суспільстві, до життя як такого (Коцур, Куриленко, 2016).

Батьки й учителі можуть сприяти формуванню в дітей та підлітків життєвих навичок, необхідних для подолання повсякденних труднощів вдома і в навчальному закладі шляхом забезпечення психосоціальної підтримки.

Також завдання поліпшення психічного та психологічного здоров'я підлітків може бути успішно вирішене за допомогою комплексного підходу, в якому значне місце повинно належати практичній психології, адже саме вона – це та структура, яка несе професійну відповідальність за його формування та збереження. Ефективність розв'язання цієї проблеми досягається відповідною логічною побудовою перспективних напрямків діяльності, а також реалізацією невідкладного напрямку, що вимагає індивідуального підходу, який у кожному випадку включає конкретну комбінацію основних видів діяльності: психодіагностики, консультування, розвитку та корекції (Попова, 2017).

Усі наукові надбання, присвячені досліджуваній проблемі через призму сучасних умов суспільного розвитку, підтверджують її актуальність. Це зумовлене тим, що саме підлітковий вік розглядається як період розвитку, який позиціонується як складний. Саме в цьому періоді ставлення підлітка до здоров'я відбивається на формуванні його особистісних якостей і особистості в цілому. А від цього прямо залежить майбутнє усього нашого суспільства.

References:

Statut (Konstytutsiya) Vsesvitnoi organizatsii ohorony zdoroviya. [Statute of the world health protection organization]. Mizhnarodnyi document vid 22.07.1946. [in Ukrainian].

Aivarova, N. G. (2016). Psihologicheskoe zdorovie kak uslovie uspeshnoi sotsializatsii lichnosti [Psychological health as a point of successful socialization] Vestnik Ugorskogo Gosudarstvennogo universiteta. Vyp. 1(40). S. 113-115 [in Russian].

Aivarova, N. G., Shimerfenikh, A. R. (2017). Faktory psihologicheskogo zdorovia molodiozhi [Factors of psychological health of youth] / Vestnik Ugorskogo Gosudarstvennogo universiteta. Vyp. 1(44). C.19-24 [in Russian].

Borysiuk, A. S. (2013). Do problem psykichnogo ta psychologichnogo zdoroviya molodi [To the problem of psychical and psychological health of youth] / Naukovyi visnyk Mykolaiivskogo derzhavnogo universytetu imeni V.O. Sukhomlynskogo. Seriya: Psychologichni nauky. T.2, Vyp. 10(91). S. 46-50 [in Ukrainian].

Dibtseva, L. (2017). Psihologicheskoe zdorovie lichnosti [Person's psychological health] / Materialy 1 Vserosiiskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii (s mezhdunarodnym uchastiem). Nauch. Red. A.V. Kachalova: otv.red. I.A. Tverdova. Armavir: RIO AGPU. 132 s [in Russian].

Dubrovina, I. V. (2009). Psyhicheskoe I psihologicheskoe zdorovie v kontekste psihologicheskoi kultury lichnosti [Psychical and psychological health in the context of psychological culture of a person] / Vestnik prakticheskoi psihologii obrazovaniya. №3(20). S.17-21.

Fortova, L. K., Usenkova E. V. (2015). K voprosu o sohraneniі psyhicheskogo zdoroviya detei i podrostkov [To the question of preservation of psychological health of children and teenagers] / Molodoi uchonyi. № 23. S.1018-1020 [in Russian].

Harkavenko, N. V., Sobkova, S. I. (2019)/ Komponenty psyhichnogo I psihologichnogo zdoroviya pidlitka yak chynnyky yogo osobystisnogo zdoroviya [Components of psychical and psychological teenagers' health as point of their personal health] / Teoriya I praktyka suchasnoi psihologii: zb.nauk.prats.№6. T.2. Zaporizhzhya. S.27-31 [in Ukrainian].

Kharchenko, A. S. (2017). Psyhologichni osoblyvosti tsinnisnigi stavlennya do zdoroviya suchasnyh padlitkiv [Psychological peculiarities valuable attitude to the health of modern teenagers] / Psyhologiya i osobystist. №1 (11). S. 174-181 [in Ukrainian].

Korovina, M. (2017). Vidy psyhologo-pedagogicheskoi podderzhki lichnosti s internet zavisimostiyu [Kinds of psychological-pedagogical support of persons with internet dependence] / Materialy 1 Vserosiiskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii (s mezhdunarodnym uchastiem). Nauch. Red. A. V. Kachalova: otv.red. I. A. Tverdova. Armavir: RIO AGPU. 132 s. [in Russian].

Kotsan, I. Y., Lozhkin, G. V., Mushkevych, M. I. Psihologia zdorovia ludyny [Psychologi of people's health] / Za redaktsieyu I. Kotsana. Lutsk : RVV Vezha. Volyn. Nats. Univ. Im. Lesi Ukrainky. 430 s. [in Ukrainian].

Kotsu,r N. I., Kurilenko S. V. (2016). Otsinka psyhichnogo zdorovia shkolyariv za psihologichnymy ta medychnymy kryteriyamy [Appreciating of pupils' psychological health using psychological and medical kriteria] / Molodyi vchenyi. № 9.1 (36.1). S. 99-102 [in Ukrainian].

Maidanyk, O. V. Psyhichne zdoroviya. [Psychological health] ER : rezhym dostupu: <https://nodus.ua/blog/psikhichna-diyalnist-lyudini/psikhichne-zdorov-ya> [in Ukrainian].

Maleichuk, G. I. (2004). Psyhicheskoe i psihologicheskoe zdorovie: sravnitelnyi analiz ponyatii. [Psychical and psychological health: comparative analyses] / Psihologiya i shkola. № 3. S. 24-34 [in Russian].

Nikolaeva, E. L. Ignatieva Y. V., Mukhamadieva M. M. (2013). Psyhicheskoe zdorovie na evraziiskom prostranstve kultur : klinicheskie, psihologicheskie i sotsialnie realii [Psychological health in Eurasia culture territories: clinical, psychological, social reality] / Cheboksary : Izdat.Chuvashskogo unive-ta. 378 s. [in Russian].

Popova, A. (2017). Formirovanie psihologicheskogo zdoroviya lichnosti studenta [Formation of psychological health of student person] / Aktualnie problemy psihologicheskogo zdoroviya lichnosti : teoriya s praktika: Materialy 1 Vserosiiskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii (s mezhdunarodnym uchastiem). Nauch. Red. A. V. Kachalova: otv.red. I. A. Tverdova. Armavir : RIO AGPU. 132 s. [in Russian].

Prokopenko, A. A. (2009). Nekotorye osobennosti otnosheniya k zdoroviyu v podrostkovom vozraste [Some peculiarities of attitude to the health in teenager's period] / Izvestiya rossiiskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A. Gertsina. № 112. S. 289-293 [in Russian].

Psihologos: entsiklopediya prakticheskogo psichologa ER : rezhyom dostupu : <https://www.psychologos.ru/articles/view/psihicheskoe-zdorove>. [in Russian].

Psyhicheskoe i psichologicheskoe zdorovie. [Psychical and psychological health] Rekomendatsii po sokhraneniyu psihicheskogo zdoroviya. ER. : Rezhyom dostupu : <https://www.bsuir.by> [in Russian].

Psyhichne zdoroviya osobystosti u kryzovomu suspilstvi (2017). [Psychical health of a person in crises society]. Zbirnyk tez 2 Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (20 zhovtnya 2017 r). Upor. N.M. Bamburak. Lviv : Lvivskiy derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav. 400 s. [in Ukrainian].

Shuvalov, A. V. (2004). Gumanitarno-antropologicheskie osnovy teorii psichologicheskogo zdoroviya [Humanity-anthropological theory of psychological health] / Voprosy psihologii. №6. S 18-33 [in Russian].

Shuvalov, A. V. (2019)/ Psihicheskoe zdorovie cheloveka [Psychological health of people] / Vestnik PSTGU 4 : Pedagogika. Psichologia. Vyp.4(15). S.87-101 [in Russian].

Zak, E. M. (2017). Imidzh pedagoga kak factor zdoroviezberezhenie subyektov obrazovatel'nogo protsesa v osnovnoi shkole [Image of pedagogue as a factor of health protection of representative of educational process in based school] / Aktualnye problem psicheskogo zdoroviya lichnosti: teoriya I praktika: Materialy 1 Vserossiiskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii (s mezhdunarodnym uchastiem). Nauch. Red. A. V. Kachalova: otv.red. I. A. Tverdova. Armavir : RIO AGPU. 132 s. [in Russian].

2.2. АКТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ ПРОЯВУ ПОВЕДІНКОВИХ ДЕВІАЦІЙ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Значимість підліткового етапу в становленні молодої людини як особистості сьогодні не викликає сумнівів. У цьому контексті важливе формування моделей поведінки у різних соціальних ситуаціях і умовах.

Проблема порушень у поведінці в підлітковому періоді розвитку людини в наш час цікава для дослідження науковців у сфері психології та педагогіки. Важливість такого вивчення та розкриття науково обґрунтованих підходів до розв'язання цієї проблеми створює необхідність у розробці відповідних психолого-педагогічних технологій. Підліткові прояви порушень у поведінці набувають

комплексного характеру в їх вивченні з урахуванням різних чинників, а саме: психологічних, соціальних і особистісних.

У наш час проблема девіантної поведінки залишає за собою право на актуальність, оскільки найвищі прояви такої поведінки мають місце саме в періоди, у які відбуваються перетворення суспільних систем, коли руйнуються старі норми, цінності, стереотипи і люди втрачають суспільні та життєві орієнтири. Деформація соціальних цінностей, яка має місце в часи політичних й соціально-економічних реформ у житті країни, відбивається на усіх людях, які складають населення всієї України. Водночас, відповідно до позицій соціологів, психологів і медиків, найменш захищеними в таких умовах вважаються саме підлітки (Алексеевко, n.d).

Вивчення поведінкових порушень представлено сьогодні багатомірковою історією. Незважаючи на такий факт, інтерес сучасних дослідників до цієї проблеми залишається стійким і логічно виправданим.

У психологічній літературі такі дослідження представлені досить повно та широко, а в сучасній вітчизняній психології та педагогіці є визначальними, оскільки саме девіантна поведінка перешкоджає успішній соціалізації особи, становленню її як особистості та розвитку її індивідуальності (Кондрашенко, 1988; *Причини и способы*, n.d.). У зв'язку із цим, досить активно науковцями розглядалися питання девіантної поведінки підлітків. У наявних дослідженнях намітилось кілька напрямів вивчення цієї проблеми, а саме: сутність і механізми соціальної дезадаптації й асоціалізації (Г. Аванесов, Б. Алмазов, С. Белічева, В. Бочарова, А. Суханов та ін.); сутність і закономірності виховання підлітків з девіантної поведінкою (А. Белкін, А. Зюбин, В. Крутецький, В. Шевчук та ін.); вивчення соціально-педагогічних чинників виникнення відхилень у поведінці (Б. Алмазов, Р. Дабагян, Е. Костяшкін, Г. Медведєв та ін.); попередження відхилень у поведінці підлітків (Є. Антипова, В. Гуоров, І. Козубовська, Ю. Юричка та ін.); перевиховання підлітків з девіантною поведінкою в спеціальних виховних закладах (В. Десєв, В. Литвинков, М. Стурова, Г. Уманов та ін.); виявлення медико-психічної специфіки девіантної поведінки (С. Алексєєв, М. Алемаскін, Є. Гороховський, С. Бадмасєв та ін.). Вивченням різних аспектів девіантної поведінки в Україні займаються такі вчені, як В. Оржеховська, Н. Бурмака (1992), З. Зайцева (1991), Н. Максимова (2002), В. Оржеховська (1996), А. Пилипенко (2006), В. Синьов, В. Кривуша (2004), В. Татенко, Т. Титаренко (1989), В. Оржеховська, Т. Федорченко (2008), І. Парфанович, М. Фіцула (2008) та інші. За останні роки поглибленого розвитку набуло вивчення ціннісно-сміслової сфери особистості з анома-

тивною, девіантною та делінквентною поведінкою (Ю. Антонян, С. Гаркавець, Г. Хохряков, С. Яковенко та інші); правової культури та поведінки (О. Ратінов, Г. Єфремова та ін.); особистості правопорушника, зокрема й неповнолітнього (М. Єнікєєв, О. Закалюк, О. Северов та ін.); дослідження порушення соціалізації особистості.

Учені здійснюють спроби пояснення джерел і причин порушень у поведінці. Одні з них дотримуються думки, що люди схильні до певних типів поведінки за своїм біологічним складом і що «кримінальний тип» – це результат деградації на більше ранніх стадіях еволюції (Ч. Ломброзо). Інші – пов'язують девіантну поведінку з особливістю будови тіла (Е. Кречмер, Х. Шелдон), аномаліями статевих хромосом (Г. Уіткін). Частина науковців знаходять психологічне пояснення девіації, обґрунтовуючи її «слабоумством», «психопатією», «розумовим дефектом», начебто запрограмованістю відхилень (З. Фрейд). Девіантна поведінка може бути пов'язана і з різними психологічними показниками, в тому числі з тривожністю, агресією та типом родини (Г. Єфременко, 2007; Р. Мей, 2001; Социальные нормы (n. d.); Д. Фельдштейн, 1989).

Підлітків вважають групою підвищеного ризику стосовно проявів поведінкових девіацій. Причиною цього стають внутрішньоособистісні проблеми перехідного періоду, слабка визначеність соціального статусу підлітка, яка впливає на особистісне самопочуття у соціумі; сімейне мікросередовище, яке відіграє провідну роль у становленні та формуванні підлітка як особистості, нестабільність розвитку суспільства, неготовність підлітків долати суперечності, які виникають через зміну механізмів соціального контролю (Самойлов, 2017).

Тож постала потреба в теоретичному аналізі проблеми девіантної поведінки у підлітковому віці через розкриття причин, механізмів і умов її виникнення, який ми і спробуємо здійснити в цьому підрозділі.

Зміна соціальної ситуації за останні роки спричиняє зростання кількості дітей, що живуть у винятково складних соціальних умовах. Загалом з поміж загальної кількості населення в Україні – 14 млн. становлять діти та молодь у віці до 18 років. Серед них – сироти і такі, хто перебуває без батьківського піклування чи виховуються у складі неповних сімей. Таких дітей в Україні понад 400 тисяч. Іще одна категорія – діти з проблемами фізичного та психічного розвитку. Кількість таких у нас – близько 160 тисяч. Показник кількості дітей з малозабезпечених сімей – 3,4 млн. Така картина спричинює значний дефіцит позитивного впливу на молоде покоління виховного процесу з боку дорослих. Усе це призводить до того, що у перелічених категорій дітей і підлітків домінують такі емоційні прояви, як тривога,

агресія, соціальна пасивність, страх. Цих дітей сьогодні відносять до категорії «групи ризику», що, на жаль, демонструє не досить сприятливу ситуацію у соціумі загалом (Панок, 1999).

Соціологи кінця XIX – початку XX ст.: Ж. Кетле, Е. Дюркгейм, Д. Дьюї, М. Вебер, Л. Леві-Брюль та ін., – у своїх дослідженнях виявили зв'язок між наявністю девіантної поведінки та соціальними умовами, в яких перебувають люди. Ж. Кетле й Е. Дюркгейм, статистично проаналізувавши аномальні поведінкові прояви (злочинності, самогубств, проституції), показали, що показник їх кількості кожного разу підвищувався у періоди воєн, економічних криз, соціальних потрясінь. Такий факт підтверджує соціальні корені цього явища. У зв'язку із цим Е. Дюркгеймом введено поняття *аномії* як стану послаблення нормативної системи суспільства, який зумовлюється такими різкими змінами у даній сфері. За Е. Дюркгеймом, *аномія* – це стан суспільства, при якому наступають руйнування, дезінтеграція та розпад системи цінностей і норм, що гарантують громадський порядок. Необхідна умова виникнення аномії в суспільстві – розбіжність між потребами й інтересами частини його членів, з одного боку, та можливостями їх задоволення, – з іншого. Саме слово «аномія» у буквальному розумінні означає «відсутність норм», «відсутність нормативності». Застосовуючи цей термін, автор позначив ситуацію, що складається для індивідів та суспільства, коли соціальні норми стають взаємно суперечливими, втрачають ясність або навіть узагалі зникають (Дюркгейм, 1994).

Поведінка людини виступає не тільки як складний комплекс видів її соціальної активності, за допомогою яких опредметнюється довкілля, але і як спілкування, як практична взаємодія з людьми в різних соціальних структурах. Причому на будь-якому рівні і за будь-якої складності поведінки особи (Кедрова, 2015) існує взаємозалежність між:

- 1) інформацією про людей і міжособистісними стосунками;
- 2) комунікацією і саморегуляцією вчинків людини в процесі спілкування;
- 3) перетвореннями внутрішнього світу самої особистості.

Поведінка – це притаманна живим істотам взаємодія з навколишнім середовищем, опосередкована їх зовнішньою та внутрішньою активністю. Отже, під поведінкою належить розуміти процес взаємодії індивіда із середовищем, опосередкований індивідуальними особливостями та внутрішньою активністю його як особистості, що має форму переважно зовнішніх дій і вчинків [14].

Однією з найбільш істотних властивостей людської поведінки є те, що вона соціальна за своєю суттю, оскільки формується та

реалізується в суспільстві. Іншою її важливою особливістю є тісний зв'язок з мовною регуляцією та цілепокладанням (Рубінштейн, 2002).

Л.С. Виготський (1983) виокремлює такі *загальні характеристики поведінки*:

– *умотивованість* – внутрішня готовність діяти, спрямована особистими потребами і цілями;

– *адаптивність* – відповідність провідним вимогам соціального середовища;

– *автентичність* – відповідність поведінки людській індивідуальності, її природність для даної особи;

– *продуктивність* – реалізація свідомих цілей;

– *адекватність* – узгодженість з конкретною ситуацією.

Ці характеристики родового поняття «поведінка» цілком поширюються і на такий її різновид, як «поведінка з відхиленнями» (Кедрова, 2015).

Д. Фельдштейн відзначає неоднорідність людської поведінки. Особливістю її є те, що, відповідно до внутрішньої організації активності, у поведінці проявляються такі її основні «пласти», де один – пов'язаний з мотивом активності, інший – з її цілями, третій – з інструментальною основою активності (Фельдштейн, 1989).

Поведінка індивіда визначається тим, що він собі забороняє та дозволяє. При низькому рівні морального, соціально-психологічного розвитку в нього переважають потяги, які виникають спонтанно. Психічні структури такого індивіда недостатньо інтегровані, його емоції можуть переважати над розумом, нижчі потреби – над вищими (Кедрова, 2015). На думку В. Менделевича, девіація – це межа між нормою та патологією, крайній варіант норми (Менделевич, 2001).

Узагальнені способи поведінки, тобто характерологічні особливості індивіда, формуються переважно під впливом умов середовища. Психодинамічні особливості є наслідком впливу біологічних чинників – генотипу на індивідуальні особливості людини. Усі ці чинники не відокремлені – вони утворюють єдину особистісну систему психічної регуляції поведінки. Однак системоутворювальним чинником поведінки виступають спрямованість особистості, система особистісних значень (смислів), ієрархія інтерналізованих нею цінностей, яка визначає ієрархію її мотивів (Кедрова, 2015).

Загальновідомо, що особистісні якості людини формуються під впливом системи соціальних відносин, у яку ця людина залучена. Цей процес детермінується сукупністю соціальних норм, які діють на даний момент у конкретному суспільстві. Ці соціальні норми є тими правилами-

ми, які встановлені у суспільстві для регуляції поведінки особи. Вони визначають характер та межі можливих і припустимих поведінкових проявів і закріплюються у відповідних законах або статутах. Для розгляду поняття «відхилення» вихідним використовується поняття «норма».

Соціальна норма – це правило загального порядку, що характеризує певну сферу життєдіяльності суспільства, встановлюється державою, суспільством, об'єднаннями громадян чи окремими суб'єктами з метою чіткого формулювання прав і обов'язків суб'єктів суспільних відносин. Соціальна норма – це необхідний і відносно стійкий елемент соціальної практики, що виконує роль інструмента соціального регулювання та контролю (Товканець, 1999).

У Великій радянській енциклопедії наводяться такі *критерії визначення норми*:

- мінімальна або гранична кількість чого-небудь, що допускається правилом, планом;
- загальновизнані в певному соціальному середовищі правило, погляд;
- правило поведінки людей у суспільстві, виражене у законі;
- правило, закон у якій-небудь галузі знання;
- середня величина чого-небудь;
- норма представництва (БСЭ, 1974).

За Г. Товканець (Товканець, 1999) розглядаються такі *підходи* до виокремлення поняття «норма»:

- *соціальний*, який об'єднує поведінку, що не становить загрози суспільству;
- *соціально-адаптаційний*, до якого належить середня, стала поведінка, яка не відрізняється від основної маси людей, вона найбільш пристосована до оточення;
- *соціально-психологічний* – спирається на соціально-культурні особливості розгляду норми в конкретному регіоні;
- *етнокультурний* – об'єднує традиції конкретного суспільства;
- *гендерний*, під яким розуміється зразок гендерної поведінки;
- *професійний* – включає модель поведінки представників різних професій;
- *психологічний* – представляє пересічну, цілісну особистість, основні елементи якої функціонують координовано з іншими;
- *нозоцентричний* – демонструє відсутність патології;

– *феноменологічний* – показує відсутність у поведінці механізмів психогенезу;

– *педагогічний* – об'єднує існуючий у соціальній спільноті чи групі стандарт, порівняння з яким визначає прийнятність і досконалість об'єктів, процедур і продуктів діяльності.

Як зазначає Ю. Клейберг (Клейберг, 2003), такий спектр соціальних норм і різні принципи їхнього застосування створюють труднощі при зіставленні конкретної поведінки з девіантною або нормативною. Такими *труднощами* є:

– *ситуативність*, при якій одна й та сама поведінка в різних ситуаціях може бути або не виявлятися девіантною;

– *часовий чинник*, через який ставлення до деяких видів діяльності може змінюватися з часом;

– *неузгодженість нормативних структур різних соціальних систем*, коли одна й та сама поведінка у різних нормативних структурах може одночасно бути в одних відносинах – девіантною, а в інших – відповідати нормам;

– *поширеність*, яка означає, що у кожній країні, регіоні існує розбіжність у правових інститутах, культурних традиціях, наявності різних норм моралі й етики.

Соціальні норми – це історично сформовані та прийняті в суспільстві правила поведінки, які регламентують відносини між людьми. Їх наявність і разом з ними – присутність соціальних цінностей – ознака будь-якого суспільства. Це відбулося на певному етапі розвитку людства для забезпечення спільного виживання. Такими нормами стали правила поведінки, обов'язкові для всіх учасників спільноти. Тож, якщо людина хотіла бути частиною громади або племені, вона змушена була безумовно дотримуватися прийнятих тут законів і правил поведінки, у разі недотримання цього – могла бути вигнаною та покараною. З розвитком людської цивілізації норми та правила поведінки в суспільстві змінювалися й ускладнювалися, проте їх характеристики залишалися незмінними (Скакун, 2001).

Соціальні норми мають відповідні ознаки, а саме:

- вони спільні для всіх членів суспільства;
- спрямовані на врегулювання суспільних відносин;
- вимагають свідомих вольових зусиль людей;
- виникають у процесі історичного розвитку суспільства;
- діють постійно;
- відповідають типу культури і соціального устрою [38].

Учені виділяють *функції соціальних норм* (Машков, 2016).

Соціальні норми регламентують усі сфери життя суспільства та фактично роблять можливим його існування. Їх дію можна звести до трьох найважливіших функцій:

Регулятивна функція. Соціальні норми та правила регулюють взаємодію людей між собою, визначають межі допустимого та впливають на осіб з поведінкою, що відхиляється від норми. Цей вплив здійснюється за допомогою трьох *механізмів* (Татенко, 1989):

- *дозвіл* – вказівка на необов'язкові, але бажані варіанти поведінки (наприклад, мити руки перед уживанням їжі);
- *припис* – вказівка щодо потрібних дій (наприклад, носити одяг);
- *заборона* – вказівка на дії, які засуджуються суспільством (наприклад, не можна красти).

Соціальна функція. Норми допомагають людині стати повноцінним членом суспільства, приносити користь іншим людям і отримувати вигоду від взаємодії з ними.

Оціночна функція. Соціальні норми формують у людини уявлення про хороше та погане, стимулюють позитивні якості в людях і дають їм зразки для наслідування.

Спрямування соціальної норми – регулювання людської поведінки. Оскільки поведінка людини опосередковує її взаємини зі світом, то соціальні норми можуть розглядатися як система з трьома складовими, а саме (Безпалько, 2009):

- соціальні норми, що визначають і регулюють соціальну поведінку людини;
- соціальні норми, що визначають і регулюють біологічну поведінку людини;
- соціальні норми, що визначають і регулюють психологічну (моральну) поведінку людини.

«Норма поведінки» також є поняттям міждисциплінарним, і це привносить додаткові труднощі в розуміння терміна, оскільки у кожній галузі знань (наприклад, в етиці, педагогіці, соціальній психології, праві) вироблені власні поняття про норму поведінки, які нерідко помітно відрізняються одне від одного (Шнейдер, 2005).

Девіація – у перекладі з латинської означає «відхилення». Негативні прояви поведінкових відхилень – це факти не випадкові, це – процеси, які в суспільстві набули відповідного розповсюдження. Певний учинок не кожного разу легко відносити до девіації. Тут важливе, що відповідні суспільні норми та стандарти відрізняються рухливістю, відносністю,

вони по-різному сприймаються різними групами (Орбан-Лембрик, 2005). Отже, *поведінку*, що характеризується відхиленням від прийнятих норм, називають *девіантною*. Така поведінка вирізняється певними способами, особливостями мислення та діяльності людини, які не відповідають установленим у даному суспільстві нормам і цінностям.

Як девіантну поведінку розглядають:

1) учинок, дії людини, що не відповідають офіційно встановленим чи фактично сформованим у даному суспільстві нормам (стандартам, шаблонам);

2) соціальне явище, виражене в масових формах людської діяльності, які не відповідають офіційно встановленим чи фактично сформованим у даному суспільстві нормам (стандартам, шаблонам) (Шнейдер, 2005).

В основі девіантної поведінки розуміння того, що людина не виконує вимоги, які забезпечують дотримання нею поведінки у межах соціальної норми. У зв'язку із цим вона обирає інший, відмітний поведінковий варіант у різних ситуаціях, що призводить до порушення нормативності у взаємодії особи та соціуму. Це відбувається через наявність конфлікту інтересів, відмітності цінностей, розбіжності у потребах, викривлення засобів задоволення цих потреб, помилки у вихованні, невдачі у житті та життєві прорахунки (Чайковська, 2015).

Як сама девіантна поведінка, так і схильність до неї є проявом внутрішнього стану особи, який детермінується такими умовами та чинниками (Узеїров, 2017):

- прагнення одержати сильні враження;
- захворювання;
- підвищена збудливість, невміння контролювати себе;
- неблагополучна ситуація в родині, неповні родини;
- прагнення до самостійності та незалежності;
- брак знань у батьків про те, як справлятися з важкими педагогічними ситуаціями;
- відставання в навчанні;
- зневага з боку однолітків;
- нерозуміння дорослими труднощів дітей;
- недостатня впевненість дитини в собі;
- негативна оцінка дорослими навичок дітей;
- стресові життєві ситуації;
- напружена соціально-економічна ситуація в житті дитини (погана забезпеченість, безробіття батьків);

- приклади насильства, жорстокості, безкарності, отримані зі ЗМІ;
- надмірна зайнятість батьків;
- конфлікти з батьками;
- надмірні заборони з боку батьків (педагогів);
- постійні дорікання, лайка в родині;
- слабкість інтелектуальної сфери дитини;
- надмірна комунікабельність дітей;
- низький рівень емоційно-вольового контролю у дітей;
- самотність, нерозуміння іншими;
- зайвий контроль, авторитарність батьків (педагогів);
- нездатність дітей протистояти шкідливим впливам;
- генетична схильність;
- нерівномірність психофізичного та статевого дозрівання;
- відсутність навичок соціальної поведінки;
- зниження культури, інтелектуального рівня дитини;
- маса вільного часу;
- нудьга, «просто так»;
- бажання звернути на себе увагу;
- вплив вулиці.

Науковці виокремлюють *чинники ризику прояву девіантної поведінки*.

Біологічні чинники:

- наслідки спадковості;
- вплив довкілля;
- порушення роботи ферментативної та гормональної систем організму;
- вроджені психопатії;
- мінімальні мозкові дисфункції, які виникли як наслідок органічного враження головного мозку.

Психологічні чинники:

- акцентуації характеру;
- інфантилізм;
- підвищений рівень тривожності;
- різноманітні реакції (емансипації, групування з друзями, відмови, компенсації, захоплення (хобі);
- задоволення власної цікавості;
- потреба у самоствердженні;
- потреба у зміні психічного стану у ситуації стресу.

Соціально-економічні чинники:

- зниження рівня життя населення;
- майнове розшарування суспільства;
- обмеження соціально схвалених способів заробітку;
- безробіття;
- доступність алкоголю та тютюну.

Соціально-педагогічні чинники:

- зростання кількості сімей з конфліктними та асоціальними стилями виховання.

Соціально-культурні чинники:

- зниження морально-етичного рівня в суспільстві;
- розповсюдженість кримінальної субкультури;
- руйнація духовних цінностей;
- збільшення кількості неформальних об'єднань з домінуванням культу сили;
- пропаганда в засобах масової інформації насильницьких і безвідповідальних стереотипів поведінки (Ткачук, 2017).

У сучасних умовах з метою виокремлення різних форм поведінки, яка відхиляється від норми, розроблені концепції соціальної дезорганізації (Т. Шибутані та ін.), які пояснюють таку поведінку соціальними змінами, в результаті яких колишні стандарти втрачають своє значення і, як результат, дезорганізується життя суспільства, коли одні люди намагаються дотримуватися старих норм і цінностей, інші ж – орієнтуються на ті цінності та норми, які з'являються. Вони можуть бути як загальносоціальні, так і групові (в еталонних групах). Відповідно до цього виділяються три *типи відхилень у поведінці* (Федоришин, 2006):

- *конформна поведінка* – пристосування до вимог еталонної (референтної) групи, що відрізняється від прийнятих у суспільстві норм, поглядів;

- *імпульсивна поведінка* – виникає під впливом сильного збудження, всупереч власним стандартам поведінки. Цей тип поведінки пов'язаний з тимчасовою втратою самоконтролю (афект);

- *компульсивна поведінка* – примусова, нав'язлива. Тут ідеться про особливий вид примусу, пов'язаний з поганою пристосованістю окремих осіб, коли на деякі події та факти особа відповідає стійкими реакціями, які вона (навіть усвідомлюючи безглуздість і небезпеку своєї поведінки) не в змозі змінити.

На думку Т. Кондрашенко, порушення поведінки індивіда можуть бути розділені на дві групи за ознакою «психічного здоров'я» (Кондрашенко, 1988):

а) відхилення в поведінці здорової людини – «девіантна поведінка»;

б) порушення поведінки при нервовопсихічних захворюваннях – «моресопатії».

У науці існує думка, що поняття «девіантна поведінка» – це поняття соціально-психологічне, оскільки воно позначає відхилення від прийнятих у даному конкретно-історичному суспільстві норм міжособистісних взаємин: дій, вчинків і висловлювань, що здійснюються в межах психічного здоров'я, тобто вона обумовлена психічними захворюваннями. З одного боку, це поведінка особи, з іншого боку – поведінка в суспільстві, де існує ця особа. Однак девіація є відносною характеристикою, оскільки вона пов'язана зі стандартами та соціальними очікуваннями оточуючих, які змінюються, тобто мінливими в часі та різними в різних групах (Кондрашенко, 1988).

Якщо під девіантною поведінкою розуміються дії, акти та вчинки особи або груп осіб у суспільстві, які не відповідають офіційно встановленим або фактично сформованим соціальним нормам, зразкам поведінки, повторюваним в процесі соціальної та іншої діяльності, то ця невідповідність може мати як «позитивну» спрямованість (нестандартне мислення генія, феноменальні результати спортсменів), так і нейтральну (допустиму) з погляду оточуючих «ненормальність» (чудеса йоги, «подвиги» унікумів з Книги рекордів Гіннеса). Але найбільш прийнятим розумінням девіантності стало негативне сприйняття відхилень у системі соціальних відносин. У найбільш спрощеному вигляді до «негативних» девіацій можна віднести різні види сформованих психозалежностей (адиктивна поведінка) та «маргінальні» форми поведінки (Кондрашенко, 1988).

Адиктивними формами девіації вважаються: наркоманія та токсикоманія, пияцтво й алкоголізм, сексуальні девіації, тютюнокуріння, харчові й інші численні форми психозалежності.

«Маргінальні» форми девіації можуть бути представлені різними поведінковими реакціями, включаючи такі, як:

- протиправна (делінквентна) поведінка;
- крайні форми педагогічної занедбаності, асоціальна й аморальна поведінка;
- вандалізм;
- особливості прояву граничних акцентуйованих властивостей характеру;

– різні форми нервово-психічної нестійкості, в тому числі низьку фрустраційну толерантність, тривожність, підвищену конфліктність і агресивність;

– бродяжництво;

– суїцидальні тенденції в поведінці і т.ін.

Прояв девіацій серед молодого покоління змушує уважно подивитися на цю проблему. Тут цілком закономірно виникають такі питання:

– як педагоги можуть допомогти у розв'язанні проблеми відхилень у поведінці;

– якими методами, засобами вони можуть контролювати та запобігати прояву девіацій;

– у який спосіб, якщо помічаються якісь окремі, навіть найменші риси девіантної поведінки в житті будь-якої людини (наприклад, дитина взяла без дозволу чужу річ, студент обдурив викладача і не підготував обіцяну доповідь, автомобіліст проїхав на червоний сигнал світлофора), їх можна блокувати, як провести корекцію поведінки. Адже відомо, що все починається з дрібниць, якщо їх не помічати, не надавати їм значення, то в подальшому будь-яка така «дрібниця» може стати правилом, нормою поведінки, розростися, вилитися в інші, вже не такі нешкідливі вчинки (Грехнев, 2012).

У психологічній науці існує думка про наявність і необхідність виділення таких *видів девіантної поведінки*.

1. Адиктивна поведінка. Така поведінка виникає через бажання підлітка відійти від реальності, зануритися у власний вигаданий світ без поганих людей, негативних емоцій. Саме це поняття походить від англійського слова «addiction», що позначає «шкідлива звичка». Види такої поведінки можуть проявлятися як у легких, так і у важких формах. Ця девіація виражається у таких відповідних діях:

– пристрасть до вживання алкогольних напоїв, наркотиків, до тютюнокуріння;

– потяг до різного роду ігор (азартних і комп'ютерних);

– заняття проституцією.

2. Делінквентна поведінка. Така девіація виникає через дії, в результаті яких порушуються норми закону. Існують такі її типи:

– *слабка*, наслідком якої є дрібні правопорушення, що не тягнуть за собою суворого покарання (хуліганство, лайка в громадських місцях, публічне розпивання спиртного);

– *середня* – дисциплінарні порушення трудового законодавства (наприклад, запізнення в школу і т. ін.);

– *важка*, представлена діями, що значно порушують законодавство, і, як наслідок, тягнуть за собою відповідальність перед законом (проституція, продаж наркотичних засобів, злочинство, сексуальне насильство).

3. Аморальна поведінка. Вона прямо залежить від суспільної культури і традицій, які існують у суспільстві.

4. Суїцидальна поведінка. Сьогодні самогубство не є рідкісним серед молодого покоління. Такі дії спрямовані на заподіяння шкоди власному життю та здоров'ю. Інколи така поведінка демонстративна. Її метою стає бажання викликати жалість до себе, звернути увагу на свою персону. Трапляється, що такі дії можуть відбуватися у стані афекту, в результаті сильного душевного потрясіння або травми (*Девіантна поведінка*, n.d.).

З погляду психології та педагогіки, процес соціалізації особи, формування у неї соціально необхідних властивостей і якостей повинен мати цілеспрямований, системний характер і будуватися на основі наукових принципів і методів, які пройшли перевірку часом. Але цей процес також складний і суперечливий. Прищеплення юному поколінню системи суспільно важливих і, перш за все, соціально корисних цінностей і установок нормативної поведінки, нових навичок соціальної взаємодії, як правило, стикається з внутрішнім опором об'єктів виховання, який часто набуває протестних, гострих, а нерідко – і асоціальних форм поведінкових реакцій (Шличков, 2013).

Вплив середовища, найближчого оточення має величезну силу в підлітковому віці, в період становлення характеру людини. Поведінка підлітка – зовнішній прояв цього складного процесу. Серйозні порушення поведінки, як правило, пов'язані з відхиленнями в ньому. Нерідко емоційний розвиток дітей буває порушеним, а їх поведінка – важкою. У зв'язку із цим досить часто виникають ускладнення психологічного розвитку, і велика частина цих ускладнень – відхилення від норми (Раздобарова, 2002).

Під відхиленням у поведінці дітей і підлітків розуміють такі особливості та прояви, які не тільки свідчать про відхилення від загальноприйнятих норм, вимог, а й містять у собі зачатки, витoki майбутніх учинків, порушень моральних, соціальних, правових норм, норм закону, становлять потенційну загрозу самому індивіду, становленню його як особистості; оточуючим людям і суспільству в цілому. Окрім засобу психологічного захисту, в підлітковому поведінковій відхилення виникають і як відповідь на неспроможність особи реалізувати свої особистісні тенденції до самоактуалізації (Кондрашенко, 1989).

Сучасні науковці стосовно підлітків і дітей з різноманітними порушеннями в особистісному розвитку, що відбиваються на поведінці, використовують різні терміни (Кондрашенко, 1989):

- «важкі діти» (К. Лебединська, М. Райська, М. Ратгер, А. Славіна);
- «важкі підлітки» (А. Зюбін, В. Степанов, Д. Фельдштейн та ін.), до категорії яких відносять дітей з відхиленнями у моральному розвитку, акцентуаціями характеру, з порушеннями в афективно-вольовій сфері, відхиленнями у поведінці;
- «аномальні діти», що мають відхилення від того, що є типовим або нормальним, але не включаючи патологічний стан (А. Пожар);
- «дезадаптивні діти» (С. Белічева);
- «діти, що живуть під спеціальною опікою» (А. Кошч);
- діти «групи ризику» (І. Невський);
- «діти з порушеннями в афективній сфері» (К. Лебединська, М. Райська, Г. Грибанова, А. Славіна).

Зазначені терміни часто наповнені односторонньою інформацією: побутовою, клінічною, юридичною. У зв'язку з відсутністю єдиного підходу до вживання цих понять, часом стає незрозумілим, до якої категорії віднести дитину, що має ті або інші відхилення в поведінці (асоціальна, ненормативна, протиправна, злочинна поведінка) (Е. Іванов, А. Шіпиціна, Г. Сафіна). Загалом науковці найбільш правомірним вважають застосування узагальнюючого терміна – «поведінка, що відхиляється від норми» (Кондрашенко, 1989).

Підлітковий вік багатьма видатними психологами розглядається як кризова стадія розвитку особистості (З. Фрейд, А. Адлер, А. Рубінштейн, І. Кон), у зв'язку з чим підліток вважається «важким» як для себе, так і для тих, хто з ним взаємодіє. Визначальними факторами тут є фізична нестабільність, риси характеру, що ускладнюють спілкування, емоційна незрілість, несприятливі мікро- й макросоціальні відносини. У зв'язку з цим у підлітків з'являються певні поведінкові реакції, що складають специфічний підлітковий комплекс (Гейвін, 2003; Зернова, 2004).

Усіляка поведінка, яка нестандартна в соціумі та виходить за межі його правил, є проявом так званого підліткового максималізму. Це пов'язано зі складнощами у приборканні гормонального вибуху, який відбувається в організмі підлітка у період його зростання. Саме тому поведінковий вибір деякого з підлітків набуває суперечливого характеру щодо встановлених дорослими правилами поведінки у соціумі. Через це у підлітків можуть виникати проблеми різного характеру. У такий

період найбільш типовими формами прояву девіантної поведінки підлітків стають такі, які:

1. Отримують осуд з боку дорослих.
2. Шкідливі як для самого підлітка, так і для його оточення.
3. Являють собою причину конфліктів підлітків з друзями та близькими людьми.
4. Викликають зниження шкільної успішності.
5. Спричинюють розвиток фобій і страхів різного роду.
6. Впливають на самооцінку та спонукають до виникнення комплексів (Девіантна поведінка, n.d.).

А. Петровський наявні у підлітковому віці особливості називає терміном «підлітковий комплекс», до якого відносить: чутливість до оцінки своєї зовнішності з боку оточуючих; уміння спілкуватися з крайньою самовпевненістю та висловлювати безапеляційні судження стосовно інших людей; уважність, яка інколи може поєднуватись із зухвалістю; хворобливу сором'язливість; бажання визнання й оцінки з боку інших; демонстративна незалежність; боротьба з авторитетами, загальноприйнятими правилами та ідеалами, з обожнюванням випадкових кумирів; чуттєве фантазування чи сухе мудрування (Лобанова, 2017).

Найбільш поширеними *негативними характерологічними реакціями* стають такі:

1. *Реакції активного протесту*, що виникають у кризових для підлітка ситуаціях, виявляються у вигляді агресивної поведінки, грубості, неслухняності, мають чітку спрямованість проти певних осіб, які створили конфліктну ситуацію.

2. *Реакції пасивного протесту*, зумовлені прагненням позбутися важкої для підлітка ситуації, завжди супроводжуються почуттям образи, втратою емоційного контакту та проявляються у вигляді втеч з дому, бродяжництва, відмов від прийомів їжі, відмов від мовного спілкування.

3. *Реакції відмови, пов'язані з почуттям відчаю*, проявляються в активному ухиленні від контактів з оточуючими, відмовою від звичних бажань і захоплень, страхом перед усім новим.

4. *Реакції імітації-наслідування* формам поведінки оточуючих, які користуються авторитетом у підлітків і можуть відігравати негативну роль, якщо імітується асоціальний лідер або неприйнятні для певного суспільства моделі поведінки.

5. *Реакції компенсації та гіперкомпенсації* зазвичай маскують ту чи іншу слабку сторону особистості, а також відіграють роль захисних реакцій і часом набувають карикатурного, перебільшеного характеру (в

основі багатьох нерозважливих вчинків прагнення показати свою «безстрашність» оточуючим).

6. *Реакції емансипації* – підвищене прагнення підлітка до незалежності, самоствердження (відбивається в певному запереченні соціально-позитивного досвіду старшого покоління та переоцінці значення своїх життєвих спостережень).

7. *Реакції захоплення* – тісно пов'язані з потягами, нахилами, інтересами і проявляються в задоволенні будь-яких потреб (супроводжуються порожнім беззмістовним проведенням часу на вулиці; пов'язані з азартними іграми; егоцентричні, які проявляються в прагненні бути у центрі уваги за будь-яку ціну).

8. *Реакції групування* – складають найважливішу рису підлітків і проявляються в прагненні утворити неформальні групи однолітків: зазвичай відрізняються певною стійкістю (переважно схильні до об'єднання в групи педагогічно занедбані, бездоглядні підлітки) (Гейвін, 2003; Зернова, 2004).

Вважається, що для підлітка орієнтиром у житті та спілкуванні стає проєкція сімейних взаємин і настанов. Існують припущення, що у сім'ях, у яких підліток відчуває недостатню кількість уваги з боку батьків, де відсутня довіра, у нього формується почуття ворожості до усного, що його оточує. Оскільки сьогодні для суспільства характерна досить складна соціально-економічна ситуація, присутня нестабільність і невпевненість людей дорослого віку в завтрашньому дні, то стан підвищеного рівня тривожності часто стає таким, що вважається нормою. Тому діти, які мають високу чутливість до сприйняття свого оточення, у більшості випадків вважають це природним станом (Лобанова, 2017).

І справді, підлітки з проявами поведінкових відхилень, як правило, живуть у несприятливій сім'ї. Вони стають свідками конфліктів між батьками та відчувають брак уваги з їх боку до свого внутрішнього світу. Але не завжди саме несприятливі сім'ї виходять у цьому питанні на перший план. Трапляється, що така несприятливість може бути прихована досить глибоко і, на перший погляд, непомітна. І лише коли з підлітком трапляється біда, тільки тоді оточуючі звертають увагу на уклад життя сім'ї, її мораль, життєві цінності, що дозволяє побачити реальне коріння проблеми. Адже за зовнішнім благополуччям може ховатися асоціальний стан сімейних стосунків, укладу життя та виховання підлітка, які є провідними, безпосередніми чинниками формування проблем особи (Раздобарова, 2011).

До сімей, які створюють умови «підвищеного ризику» для виникнення відхилень у поведінці підлітка, відносять такі (Раздобарова, 2011):

– *неповна сім'я*, де є тільки матері, рідше – батьки, або сім'ї, в яких дітей виховують прабатьки (бабуся або дідусь);

– *конфліктна сім'я*, в якій існує напруженість взаємин між батьками, відсутнє взаєморозуміння та є виражені розбіжності у поглядах, установках: благополучні стосунки тримаються на тимчасових компромісах і в скрутну хвилину протиріччя спалахують з новою гостротою;

– *асоціальна сім'я* – в якій переважають антигромадські тенденції, паразитичний спосіб життя, члени сім'ї вступають у протиріччя з законом;

– *формальна сім'я* – в якій відсутні спільність потреб, життєвих цілей, взаємна повага між її членами, сімейні обов'язки виконуються формально, часто батьки перебувають на межі розірвання шлюбу, але не розривають його з матеріальних і житлово-побутових міркувань;

– *алкоголізована сім'я* – в якій основні інтереси її членів визначаються вживанням спиртних напоїв;

– *сім'я – в якій є душевнохворі батьки* і через це не створюються умови для повноцінного розвитку особистості підлітка.

А. Лічко виділяє такі наявні певні несприятливі для підлітків та їх поведінки *ситуації в сім'ї*:

– *гіперопіка* різного роду та сили (коли батьки прагнуть бути в курсі усіх нюансів внутрішнього життя дітей або стають для дітей тиранами);

– *гіпоопіка*, результатом якої стає бездоглядність дітей;

– *ситуація, що створює «кумира» сім'ї* – наявність безперервної уваги до будь-якого прояву дитини та непомірне схвалення її за незначні досягнення;

– *ситуація, що створює «попелюшок» у сім'ї*, – це така ситуація, коли батьки приділяють багато уваги собі й дуже мало – дітям (Лічко, 1983).

Спонуками до прояву девіантних дій у підлітків часто стають стосунки між ними та батьками. Як результат – виникнення різноманітних проблем, а саме:

1. Поява страхів і комплексів, про які підліток соромиться розповідати дорослим.

2. Розуміння підлітками власної безкарності за девіантні дії через відсутність контролю з боку батьків.

3. Агресивність, роздратованість, негативне сприйняття усього, що оточує підлітка.

4. Психічні та психологічні порушення, з якими підлітку стає складно самотійно впоратися (Девіантна поведінка, n.d.).

Науковці зазначають, що притаманним для підлітка є зміна ставлення до дорослих. Ця зміна полягає в тому, що він починає більш критично ставитись до їхніх висловлювань і вчинків, намагається аналізувати їхню поведінку, соціальні стосунки та соціальну позицію. Поряд із цим вимоги підлітка до дорослих мають суперечливий характер. Це пояснюється тим, що підліток прагне самотійності, протестує проти будь-якої опіки, контролю або недовіри з боку дорослих. Водночас він відчуває тривогу, яка пов'язана з необхідністю долати проблеми. Підліток розраховує на допомогу та підтримку дорослих, але нечасто відверто у цьому зізнається їм. У зв'язку із цим дорослому варто знати, що він повинен стати для підлітка другом і наставником. Тому завдання дорослого – допомога йому в пізнанні себе, в оцінці власних здібностей і можливостей, знаходженні свого місця у світі дорослих. Як тільки підліток відчуває прихильність від дорослих, він багато у чому починає їм довіряти, а байдужість сприймає болісно. Загалом відсутність взаємної довіри підлітків не тільки засмучує, але й завдає значної шкоди у плані їх морально-духовного розвитку. А ось наявність дорослого друга є найважливішою умовою нормального розвитку, гармонійного формування підлітка як особистості (Лобанова, 2017).

Разом з появою в підлітковому віці нових психологічних особливостей деколи стосунки підлітків з дорослими набувають конфліктного характеру. Як результат – виникнення негативних форм поведінки, наприклад грубості, упертості. Такі прояви пояснюються прагненням підлітка до самотійності, яку дорослі не можуть і не готові прийняти та підтримати. Дорослі не розуміють, бажання підлітків, щоб з їхніми думками, бажаннями та настроями рахувалися. Вони також не терплять недовіри у стосунках і ставленні до себе, байдужості, насмішок, а також настанов у присутності їхніх однолітків. Фахівці водночас зазначають, що усі ці поведінкові прояви не є неминучими. Батьки, які є компетентними, розвивають свій світогляд, щоб розуміти своїх дітей, зуміють запобігти будь-якому конфлікту. А це – набагато важливіше, ніж долати його наслідки. Такі батьки у відповідний спосіб зможуть побудувати взаємодію зі своїми дітьми-підлітками. Вони, як правило, дбайливо і з розумінням ставляться до внутрішнього світу, переживань, захоплень своєї дитини, труднощів і особистих проблем, поєднують високий рівень вимог з високою повагою до дитини як особистості. Така позиція робить дорослого значущим для дитини та потрібним їй (Лобанова, 2017).

Підлітковий вік характеризується ще й тим, що в цьому віковому періоді для дітей найважливіші їхні друзі й однолітки. Саме їх підлітки вважають найкращими, і, наслідуючи їх, формують власну особистість, виховують у собі потрібні якості. А оцінка підлітка друзями – дуже важлива. Він також серед своїх товаришів знаходить усе: і співчуття, і сприйняття усіх переживань та емоцій, які для дорослих часто бувають дивними та незначними (Лобанова, 2017).

Певні прояви проблемної поведінки підлітків часто зумовлюються станом розвитку інформаційного суспільства, доступністю для дітей різних видів ЗМІ, поширеністю та різновидами маніпулятивних технологій тощо. Так відбувається вплив на формування їх свідомості, ціннісної сфери, моделей поведінки. Сьогодні протір Інтернету став для дітей частиною їх життя. Він усе більше здійснює масове зараження, впливає на формування смаків, уподобань і на стиль життя. Наявні сьогодні можливості використання Інтернету завдяки мобільним телефонам для підлітків, які ще не мають навичок критичного до Мережі ставлення, часто формують у дітей викривлену картину світу та відчуття вседозволеності. Захоплення Інтернет-мережею може призвести до перетворення підлітків на жертви кібершахрайства та кіберманіпуляцій, може зробити їх учасниками кібербулінгу та кібермобінгу. З'являється ризик розвитку комп'ютерної адикції або залежності від мережі Інтернет. У такому разі результатом стає зміненість свідомості і порушення в поведінці підлітка через занурення його у віртуальний світ. При цьому відбувається звуження інтересів і можливостей живого спілкування. Не можна не згадати, що така несправжня реальність може також стати причиною суїцидальних проявів у підлітків. Такі ризики стають загрозливими як для життя підлітків, так і для їх особистісного та соціального розвитку. У такий спосіб ситуація, яка склалася у соціумі, актуалізує завдання підвищення уваги до формування у підлітків безпечної поведінки, у тому числі – в Інтернеті. А це, у свою чергу, стає частиною запобігання порушень у поведінці та відповідає сучасним соціальним викликам (Алексєнко, n.d).

На думку деяких дослідників, основною детермінантою усіх поведінкових відхилень у певному суспільстві стає соціальна нерівність. Така ситуація породжує виникнення протиріч між потребами та нерівними можливостями їх задоволення. Усе це відбувається залежно від того, якого соціального прошарку належить конкретний індивід, який у нього соціальний статус. Наявні соціологічні теорії не пояснюють причини того, чому в однакових суспільних умовах різні індивіди проявляють різну поведінку. Тут зазначається, що соціальні умови можуть визначати характер девіацій, однак цього замало для тлумачення

причин і механізмів порушень у поведінці конкретної особи (Чайковська, 2015).

Було б хибним також недооцінювати при аналізі основних причин відхилень від норм поведінки підлітків роль освітніх установ. Помилки та недоліки в навчально-виховній роботі цих установ, їх недостатній зв'язок з родиною підтримують формування педагогічної занедбаності дітей і підлітків, що виникла в умовах несприятливого сімейного виховання (Алексєєнко, n.d). Саме тому вважається, що девіантна поведінка дітей і підлітків – явище комплексне і складне. Воно може мати зовнішні і внутрішні причини. Така поведінка пов'язана з індивідуально-типологічними особливостями особистості, які створюють сприятливу або несприятливу основу для впливу негативних зовнішніх, соціальних (соціокультурні норми, традиції) і внутрішніх (ціннісні орієнтації, настанови, потреби і т.ін.) чинників. З'являючись на рівні ситуативних поведінкових реакцій при певному поєднанні зазначених чинників, девіантна поведінка, закріплюючись, призводить до стійких форм відхилень у поведінці. При цьому утворюється дезадаптивна поведінка дітей і підлітків, яка ускладнює їх розвиток і соціалізацію в суспільстві у цілому. Недостатній інтелектуальний розвиток, який має місце в таких випадках, сприяє виникненню напруженості, ворожості, агресивності, що стають передумовами прояву девіантних форм поведінки.

Визначальним соціально-психологічним чинником, який спонукає підлітка до несприятливих тенденцій у формуванні особистості, стає відсутність або втрата психосоціальної ідентичності. Як зазначає Е. Еріксон, потреба у такій ідентичності, що має соціогенне походження, закладається у людини на рівні базових потреб – самозбереження, репродукції тощо. Ця ідентичність полягає у прийнятті власного образу як такого, що належить до певної соціальної групи, спільноти та виконує відповідну соціальну роль. Не досягається ідентифікація тоді, коли намагання особи включитися у соціальну групу, яка її приваблює (референтну групу) не підтримуються та не визнаються. А втрачається ця ідентичність тоді, коли певна різка зміна соціального оточення, власного статусу та ролі підлітка в групі переживається особою так, що вражає самолюбство, заважає соціальному визнанню та самореалізації. Відповідні прогалини у процесі соціалізації у підлітковому періоді зумовлюють несприятливе (аномальне) формування особистості. Ця особливість спостерігається у виникненні негативних психологічних новоутворень, проявляється у відсутності чи втраті психосоціальної ідентичності, деформованих потребах. Кінцевий результат усього цього

го – схильність до девіантної поведінки, пошук відповідних ситуацій і навіть створення умов, сприятливих для її прояву (Алексеев, n.d).

Якщо у підлітковому віці наявний негативний сценарій згладження вікових психосоціальних криз, то це, у кінцевому результаті, призводить до зниження самоповаги. А ця особливість характерна для підлітків з девіантною поведінкою. У цілому пригнічена потреба в самоповазі спонукає підлітка до пошуку виходу із ситуації з використанням механізму гіперкомпенсації, що виявляється у девіантних формах поведінки (Гейвін, 2003).

Для підліткового віку характерний «соціальний імпринтинг» – підвищена вразливість, чутливість до всього того, що робить людину дорослою. З огляду на це пропонується розрізняти «первинну» і «вторинну» девіації.

«Первинна девіація» – це власне ненормативна поведінка, що має різні причини («бунт» підлітка; прагнення до самореалізації, яка чомусь не здійснюється в межах «нормативної» поведінки).

Вторинна девіація – підтвердження (вільне чи мимовільне) того ярлика, яким суспільство відзначило поведінку, яка мала місце раніше» [Коннікова, 1988 : 16].

І. Кон виокремлює причини, через які підлітковий вік являє собою групу ризику в контексті прояву девіантної (Кон, 1989):

- труднощі перехідного періоду, починаючи з психогормональних процесів і завершуючи перебудовою Я-концепції, що зумовлюють переживання підлітком тривоги, емоційну напруженість, нестійкість, неврівноваженість тощо;

- граничність і невизначеність становища підлітка (вже не дитина, ще не дорослий);

- розбіжність між об'єктивним становищем учня та його прагненням вважати себе дорослим на тлі недостатніх навичок спілкування, засобів взаємодії зі світом дорослих на партнерських засадах;

- почуття «дорослості» як протиріччя між орієнтацією на самостійність і відсутністю відповідного життєвого досвіду;

- суперечності, зумовлені перебудовою механізмів соціального контролю: дитячі форми контролю, що ґрунтуються на дотриманні зовнішніх норм і слухняності, вже не діють, а дорослі засоби контролю, що передбачають свідому дисципліну та самоконтроль, ще не склалися;

- ці чинники проявляються на тлі посилення орієнтації на однолітків і зростання залежності поведінки від групових норм.

Перелічені чинники за несприятливих умов попереднього етапу розвитку можуть стати основою для виникнення різного спектру поведінкових відхилень. Тут варто урахувати, що для підлітка на передній план за рівнем значущості виступають, насамперед, стосунки з однолітками. Саме перед ними підліток прагне самоствердитись. У разі невдачі він може зайнятися пошуком іншого кола спілкування, яке може характеризуватись асоціальним спрямуванням.

За Ю. Клейбергом виокремлюють *етапи розвитку девіантної поведінки* (Клейберг, 1997).

Перший етап має такі характеристики: з'являються так звані «симптоми» девіантної поведінки (непослух, заперечення, невиконання деяких соціальних вимог сім'ї, школи, соціальної групи). На цьому етапі особа ставиться до своєї поведінки, як до нормальної та вважає її такою, яка відповідає її власним цінностям і настановам. Витоки такої поведінки перебувають у неправильному здійсненні виховного впливу. Позитивний соціальний прогноз можливий за умови успішного колективного впливу. У протилежному випадку стають можливими два варіанти розвитку ситуації. У першому випадку особа самостійно справляється з цими проблемами. В іншому разі порушення поведінки поглиблюється.

Другому етапу притаманно те, що порушення соціальних поведінкових норм продовжується. При цьому з'являються такі перші протизаконні поведінкові прояви, як дрібні крадіжки, обман, хуліганство. На цьому етапі підлітки можуть стати членами малих угруповань, які мають виражений асоціальний характер поведінки. Тут ставлення особи до наявних у суспільстві норм поведінки може різнитися. Може бути, що особа сприймає власну поведінку та вважає її нормою, оскільки така поведінка співвідноситься з її цінностями, або ж підліток має схвальне ставлення до такої поведінки і вважає її такою, що відповідає нормам або найближчого соціального оточення, або певної соціальної групи, до якої він прихильний. Може бути й таке, що особа свою поведінку оцінює негативно.

На *третьому етапі* можливі повторення протизаконних поведінкових проявів і нагромадження відповідного негативного соціального досвіду в цьому плані. Тому можуть проявлятися такі поведінкові порушення, як крадіжки, насилля, спекуляція, проституція і т.ін. На цьому етапі можуть відстежуватися різні ставлення підлітків. Так, індивід може приймати свою поведінку як нормальну, або ж у нього може розпочатися криза, яка має назву «криза ідентифікування». Зміст цієї кризи полягає в тому, що виникає соціальний конфлікт, який часто завершується тим, що особа ідентифікує себе відповідно з уявленнями,

які оточуючі мають про неї. На цьому етапі виникає потреба в інтенсивній корекції, мета якої – руйнація соціально негативних настанов і формування нових, соціально відповідних. Імовірність того, що особа впорається з проблемами самотужки, дуже низька.

Четвертому етапу властива поведінка, яка відрізняється стійкою девіацією, поведінковими рецидивами та протизаконними діями, які набувають тяжкого характеру. Тут можлива поява небезпечних соціальних порушень у поведінці, включення індивіда до груп, яким властивий асоціальний характер поведінки. Особа на цьому етапі може негативно оцінити власні дії, але вона не довіряє власним можливостям у напрямку їх подолання. У колективному плані тут варто підходити до розв'язання ситуації, що склалася, так, як і на третьому етапі. При успішній роботі ймовірною стає відмова підлітка від асоціальних дій. Однак цей результат може бути ускладненим через процеси «таврування особистості» групою.

На *п'ятому етапі* проявляється особливо небезпечна девіантна поведінка, яка має стійкий характер. Для неї характерні постійні асоціальні дії. Ці дії мають важкі відхилення у соціальному плані. На цьому етапі ймовірність отримання позитивного результату колекційної роботи дуже незначна. Особі властиве стабільне відчуження від суспільства. Якщо корекція слабка або невдала, у підлітка зберігається готовність до поведінкових девіацій. Проте такий поділ девіантної поведінки в науці вважається відносним.

Варто також розглянути, яким може бути корекційний вплив на різних етапах. Тут науковці виокремлюють відповідні *функції* (Макаренко, 2011):

– *виховна функція* передбачає відновлення тих позитивних якостей, які переважали у підлітка до виникнення девіантності у поведінці;

– *компенсаторна функція* містить у собі намагання компенсувати ту чи іншу соціальну ваду посиленням діяльності в тій галузі, якій особа віддає перевагу, тій діяльності, у якій вона може бути успішною, може реалізувати свої можливості та самоствердитись;

– *стимулювальна функція* спрямовується на активізацію позитивної соціально корисної предметно-практичної діяльності та здійснюється за допомогою осуду чи схвалення;

– *корекційна функція* пов'язана з виправленням негативних якостей особистості та передбачає застосування методик, спрямованих на зміну мотивації, конкретних ціннісних орієнтацій, настанов, інтересів підлітка в позитивний бік загалом.

Типові риси «важкого підлітка» зазначають Л. Міщук та З. Білоусова (Міщук, 2003):

- відставання в інтелектуальній сфері, нерозвиненість чи особлива вибіркковість сприйняття й оцінки довкілля, недосконалі розумові процеси, нерозвинене мовлення;

- негативні риси характеру, безвідповідальність, лінь, шкідливі звички, часто – байдужість, жорстокість до інших людей, тварин, природи тощо;

- підвищена конфліктність у стосунках з товаришами по навчанню, батьками, вчителями;

- підвищений інтерес до заборонених, не відповідних віку, розваг на тлі відсутності інтересу до соціально корисних видів діяльності;

- афективність, відсутність бажання й умінь стримувати себе в момент сильного збудження;

- активізація механізмів психологічного захисту, що впливають на трактування підлітком поведінки як нормальної, формування нечесності, агресивності;

- вибір негативних способів самоствердження через девіантну поведінку тощо.

Усі форми девіантної поведінки підлітка набувають властивих віку особливостей. Наприклад, алкоголізація у підлітковому віці має місце через прагнення підлітка знизити характерний для цього віку стан тривоги та водночас – позбавитися надмірного самоконтролю та сором'язливості. Не менш важливе значення має також підліткове прагнення до різного роду експериментувань. Особливий вплив тут здійснюють норми, прийняті підлітковою субкультурою, відповідно до яких алкоголь традиційно вважається однією з ознак мужності та дорослості. Немалого значення набуває і приклад батьків у цьому плані. Наркотизація підлітка, аналогічно з пияцтвом, також пов'язана з психологічним експериментуванням, пошуком нових, незвичайних відчуттів і емоційних переживань, цікавістю, наслідуванням старших, впливом групи однолітків і навіть з обманом з боку поширювачів наркотичних речовин, у ситуаціях, коли першу дозу пропонують під виглядом певного напою чи цигарки, а це, зрештою, невідворотно призводить до виникнення звикання та кримінальної поведінки через наркотичну залежність.

Стосовно суїцидальної поведінки можна говорити про те, що вона, найчастіше, є криком про допомогу. Виникає така поведінка у випадках негараздів при взаємодії підлітків з оточенням, неможливістю самостійно розв'язати наявні проблеми. Підтвердженням потреби у допо-

мозі з боку оточення стають суїцидальні спроби, які підлітки найчастіше здійснюють удома, увечері чи вдень, коли хтось може втрутитися.

Оскільки для підліткового віку характерні також прояви особистісних розладів, то така поведінка може бути пов'язана саме з ними, насамперед із синдромом відчуження, який виникає в разі неможливості для підлітка встановити емоційно значущі конструктивні стосунки із середовищем. У такому разі для пом'якшення психотравмуючої ситуації особа утворює між собою та таким середовищем психологічну дистанцію, сприймаючи його як стороннє, емоційно незначуще (хоч насправді це не так). Таке відчуження як засіб зменшення емоційної значущості травмуючих стосунків із середовищем може спрямовуватись як щодо оточуючих, так і щодо власного Я підлітка. У першому варіанті виникає *дереалізація*, при якій зовнішній світ сприймається як чужий і несправжній. В іншому випадку відбувається *деперсоналізація*, при якій зникає відчуття реальності власного Я, втрачається сенс будь-якої діяльності, з'являється апатія тощо. Серед особистісних розладів трапляється також *дисморфобія*, яку визначають як страх зміни власного тіла – від простої стурбованості зовнішністю до одержимості дійсними чи уявними дефектами. Сюди можуть відносити також *дисморфоманію*, під якою розуміють маячню через фізичний недолік. При цьому, за зауваженням І. Кона, виникають утруднення у розпізнанні підліткової психопатології, адже девіантна поведінка в більшості випадків лише підкреслює особливо акцентуйовані риси, характерні для цього вікового етапу, і вони проявляються в так званому «слабкому місці» або місці «найменшого опору» підлітка (Клейберг, 2018; Кон, 1989). Підліткам з нестійкою акцентуацією притаманна навіюваність, посилена схильність до наслідування. У зв'язку з цим у них виникає потреба у постійному контролі, вимогливості, перебуванні у сприятливому середовищі з позитивним лідером для наслідування. Однак підліткам з наявністю гіпертимної акцентуації досить важко витримати постійний контроль. Тому їх неприборкану енергію варто спрямовувати в конструктивне русло, намагатися зацікавити новими творчими завданнями, які вони виконуватимуть самостійно. Для істероїдних підлітків таким «слабким місцем» стає потреба перебувати у центрі уваги оточуючих (Лічко, 1983; Максимова, 2002).

Ще одним видом поведінки, яка відхиляється від норми, є бродяжництво. Воно часто-густо є наслідком несприятливого сімейного виховання. Також причиною її виникнення можуть стати гіперопіка й авторитарний тиск. Інколи підлітки можуть утікати з дому через причину

прагнення до дистанціювання від власної соціально несприятливої сім'ї. Особливо така закономірність помітна за наявності відповідних так званих «вуличних» традицій у товаристві однолітків. А протиправна та злочинна поведінка підлітків у багатьох випадках зумовлюється недостатньо розвинутими правовою свідомістю, мотивуютьними структурами особистості, емотивністю поведінки, імпульсивністю і конформізмом (Кон, 1989; Лічко, 1983).

Виходячи з форми девіантної поведінки підлітків, науковці застосовують підхід, відповідно до якого виокремлюють певні категорії так званих «важких підлітків». Саме врахування особливостей цих категорій дає можливість об'єднати їх у дві *групи* (Макаренко, 2011):

– *першу групу* утворюють підлітки з соціалізованими формами девіантної поведінки. Це такі діти, яким не притаманні розлади емоційного характеру, які достатньо легко пристосовуються до соціальних норм, наявних в асоціальних групах. Ці діти не засвоїли жодної системи норм поведінки;

– *другу групу представляють* діти з девіантною поведінкою, яка не соціалізована. Такі діти перебувають у несприятливих взаємостосунках з однолітками та батьками, їм притаманні суттєві емоційні розлади. Ці розлади набувають прояву в негативізмі, агресивності, зухвалості та мстивості. Такі діти засвоїли тільки асоціальні норми поведінки.

Отже, при виборі методів корекції поведінки підлітка рекомендується керуватися належністю його до конкретної категорії.

Тільки формування навичок позитивних дій можуть допомогти змінити та попередити девіантну поведінку підлітків. До таких форм корекції можна віднести:

1. Створення сприятливого повсякденного тла.
2. Проінформованість (лекції, бесіди, уроки).
3. Наявність учинків, на які у звичайному житті людина ніколи не зважилася б, таких як стрибок з парашутом або вираження себе в творчості.
4. Розвиток способів самовираження, які не виходять за межі моралі суспільства (Девіантна поведінка, n.d.).

Що ж стосується профілактики девіантної поведінки, то тут зазначимо, що заходи, спрямовані на її профілактику, повинні бути наявними в навчальних закладах. Результатом таких заходів повинно стати усвідомлення підлітками, що за кожен учинок треба відповідати. У зв'язку з цим існують такі форми профілактичної роботи з дітьми підліткового віку:

– ігри та тренінги, на яких формується адекватне ставлення підлітка до власної персони;

– уроки та лекції з проблем девіантної поведінки, на яких підліткам пояснюються наслідки поведінкових порушень;

– цикл профілактичних занять за відповідними програмами (*Девіантна поведінка*, n.d.).

Науковці та психологи-практики вважають за необхідність оптимізувати взаємини особи із соціумом. Такий підхід стає головною умовою формування у підлітків позитивного самоствавлення та ставлення до соціального довкілля. У цьому плані важливо залучати дітей підліткового віку в соціальні стосунки через соціально позитивне середовище. Такому середовищу притаманна діяльністю, яка має соціальний характер і зорієнтована на позитивні соціально значимі цінності. Такі стосунки забезпечують особистісну автономію й автономію групи. Вони також стимулюють різні форми активності в соціумі (інтелектуальну, спортивну, естетичну, трудову, благодійну тощо). Вони сприяють виникненню взаємозалежності у спільній діяльності у межах первинного колективу, актуалізують взаємодію індивідів як представників конкретних груп, стимулюють кооперативні форми міжгрупової взаємодії тощо. Існує позиція, стосовно якої у вихованні підлітків значне місце має посісти створення розвивальних соціальних середовищ, які прийдуть на допомогу в напрямку формування у дітей позитивного образу «Я» та власної соціальної позиції. Таке середовище, яке виконує розвивальну функцію у плані соціального становлення, – це середовище відмітне від звичного тим, що в ньому вищі за змістом та інтенсивністю характеристики, які насичені спільною працею, спілкуванням, а також атмосферою творчості. У цьому плані на допомогу можуть прийти спеціально створені структури, зміст діяльності яких має максималізувати різноманітні, цікаві форми соціальної діяльності (Макаренко, 2011).

Отже, девіантна поведінка – нестійке утворення. Тому при визначенні девіантності термін «девіантний» застосовується стосовно конкретного вчинку, а не особистості в цілому. У зв'язку із цим важливим напрямом психолого-педагогічної роботи з підлітками повинен стати профілактичний напрямок, оскільки потреба в ньому виникає через сукупність причин, мотивів, обставин і чинників, які впливають на виникнення поведінкових порушень (Самойлов, 2017).

Поведінкові девіації можуть виникати не випадково, а через тривалу дію сукупності чинників. Такі девіації набувають різних варіантів прояву

в сучасному інформаційно-технологічному суспільстві. У разі створення сприятливих умов і спеціально організованої роботи стає можливим запобігання проявам порушень у поведінці або їх корегування у підлітковому віці. В іншому разі усі поведінкові відхилення можуть стати стабільними, такими, які набули особливо небезпечних форм.

References:

Alekseenko T. Formuvannya bespechnoi povedinky pidlitkiv v internet-merezhah: problema I perspektyvy ii rozviazannya.[The formation of safety teenagers' behavior in internet: problem and ways of solving] ER: rezhyom dostupu https://lib.iitta.gov.ua/715632/2/01_19. [in Ukrainian]

Belousova Z. I., Ovsianikova V. V. (1998). Sotsialno-psihologicheskie problem deviantnogo povedeniya detei i podrostkov. [Social-psychology problem of deviant behavior of children and teenagers]. Zaporozhie : ZGU [in Ukrainian].

Bezpalko O. V. (2003). Sotcialna pedagogika v skhemakh i tablytsiakh. [Social pedagogis in sheme and tables]. Navchalnyi posibnyk. Kyiv : Tsentr navchalnoi literatury [in Ukrainian].

Bolshaiya sovetskaya intseklpediya. (1974). [Big soviet encyclopedia]. T.18.Moskva: Pedagogika. [in Russian].

Dyurkgeim E. (1994). Samoubiistvo: Sotsiologicheskii etiud. [Suicide: sotsiological etud]. Per.s.Fran.s sokr. Pod red.V.A.Bazarova. Moskva : Mysl. [in Russian].

Efremenko T. (2007). Agresiya u riznykh yunatskykh i dytiachykh kogortakh: doslidzhennia v ukrainskii psykhologii. [Agression in different teenagers and children groups: investigation in Ukrainian psychology]. Praktychna psykhologiya ta sotcialna robota. № 7.С 1-6. [in Ukrainian].

Fedoryshyn G. M. (2006). Psychologiya stanovlennia osobystosti u batkivskii simii. [Psychology of personality setting in parents family]. Iv.-Frankivsk: MistoNV. [in Ukrainian].

Feldshtein D. I. (1989). Psychologiya razvitiya lichnosti v ontogeneze. [Psychology of persons' development in ontogenesis]. M.: Pedagogika. [in Russian].

Fitcula M. M., Parfanovych I. I. (2008). Vidkhylnia u povedintsi nepovnolitnikh: shlyakhy ikh poperedzhennia ta podolannia. [Deviations in under age behavior: ways of prevent and overcome]. Navch.metod.posib. Ternopil: Navchalna knyga. [in Ukrainian].

Geivin Kh. (2003). Kognitivnaya psihologiya. [Cognitive psychology]. Per.s.angl. SPb, : Piter. [in Russian].

Grekhnev V. S. (2012). Deviatsii povedeniya ludei I pedagogicheskie vozmozhnostii ikh korrektsii. Filosofiya I obschestvo.[Deviant behavior of people and pedagogical possibility of their correction]. Vypusk "2(66). [in Russian].

Ikonnikova S. N. (1988). Sotciologiya molodiozhi I problem komunisticheskogo vospitaniya. [Sociology of youth and problems of communist up bringing]. Ucheb. Posob. Leningrad: LIK. [in Russian].

Kedrova I. A. (2015). Deviantnoe povedenie podrostopkov kak sotsialno-psichologicheskaya problema. [Deviant behavior of teenagers as social-psychological problem]. *Sovremennyye problem nauki I obrazovaniya*. №2-1. [in Russian].

Kleiberg Y. A. (2003). Psikhologiya deviantnogo povedeniya. [Psychology of deviant behavior]. *Ucheb.posob.dlya vuzov*. Moskva: TTC Sfera. [in Russian].

Kleiberg Yu.A. *Socialnye normy I otkloneniya*. [Social norms and deviations]. 2-e izd., dop.. M. : Vita-Press. 1997. 140 s. [in Russian]

Kon I. S. (1989). Psikhologiya rannei yunosti. [Psychology of early youth]. *Kn.dlya uchitelya*. Moskva: prosveschenie. [in Russian].

Kondrashenko V.T. (1988). Deviantnoe povedenie u podrostopkov. [Deviant behavior of teenagers]. Minsk: Belarus. [in Russian].

Lobanova A.S., Kalashnikova L.V. *Robota z pidlitkami-deviantamy: sociologichni ta psichologichni aspekty*. [The work with deviant teenagers: social-psychological aspects.]: pidruchnyk dlya studentiv vyschyh navchalnyh zakladiv. K.: Vyd. Karavela, 2017. 470s. [in Ukrainian]

Lychko A. E. (1983). Psykhopatiya i akcentuatsiya kharaktera u podrostopkov. [Psychopatie and accentuation of character in teenagers]. 2-e izd. Leningrad: Meditsina. [in Russian].

Makarenko O., Golubeva M. Vasylenko L., Tkachenko I. *Problemy psichologichnoi korelatsii deviantnoi povedinky pidlitkiv*. [Psychological correlation problems of deviant teenagers behavior] / *Socializatsiya osobystosti.*, 2011. №2. S.125-133. [in Ukrainian]

Maksimova N. Y. (2002). Psykhologiya adyktivnoi povedinky. [Psychology of adequate behavior]. *Navch.posib*. Kyiv: VPU"Kyivskiy universytet". [in Ukrainian].

Mashkov A. D. (2016). *Teoriya derzhavy i prava: pidruchnyk*. [Theory of State and Law]. K.: VD"Dakor". [in Ukrainian].

Mei R. (2001). *Problemy tryvogy*. [Problems of alarm]. Perv. s angl. Glagkov A.G. Moskva: izdat.EKSMO-Press. [in Ukrainian].

Mendelevych V.D. (2001). *Psychologiya deviantnogo povedeniya*. [Psychology of deviant behavior]. *Uchebnoe posobie*. M.: ME Dpress. [in Russian].

Mischyk L. I., Bilousova Z. G. (2003). *Sotsialno-psichologichni ta pedagogichni problemy desadaptatsii ditei I pidlitkiv*. [Social-psychological and pedagogical problems of disadaptation of children and teenagers]. Zaporizhzhya: ZDU. [in Ukrainian].

Orban-Lembryk L. E. (2005). *Sotsialna psichologiya*. [Social psychology]. *Navchalnyi posibnyk*. Kyiv: Akademvydav. [in Ukrainian].

Orzhekhovska V. M. (1996) *Profilaktyka pravoporushen sered nepovnolitnikh*. [Prophylactic of under ages offences]. Kyiv: ViAn. [in Ukrainian].

Orzhekhovska V. M. Burmaka N. P. (1992). *Izbavlenie uchakhchikhsia ot narkogennykh privyчек*. [Students getting rid of narcotics] Pod red.V.M. Orzhekhovskoi. Kyiv: Dydaskal. [in Ukrainian].

Orzhekhovska V. M., Pylypenko O. I. (2007). *Preventyvna pedagogika*. [Preventive pedagogic]. *Navch.posib*. Cherkasy:vyd. Chabanenko Y. [in Ukrainian].

Orzhekhovska V., Fedorchenko T. (2008). Profilaktyka deviantnoi povtdinky nepovnlitnykh. [Prophylactic of deviant behavior of teenagers]. Navch. Posib. Cherkasy: vyd. Chabanenko Y. [in Ukrainian].

Panok V., Tytarenko T., Chepeleva N. ta insh. (1999). Osnovy praktychnoi psykholohii. [Bases of practical psychology]. Pidruchnyk. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].

Prychyny i sposoby preodoleniya deviantnogo povedeniya yunoshei i podrostkov. [Causes and ways of overcome of deviant behavior of young people and teenagers]. Rezhym dostupu: <https://www.epnd.ru/index.php/stati-publikatsii/118>. [in Russian].

Razdobarova O. A. (2011). Prychyny i profilaktyka deviantnogo povedeniya podrostkov. [Causes and prophylactic of deviant behavior of teenagers]. Adektivnoe povedenie: profilaktika i reabilitasiya. Materialy konferentsii. M.: Moskovskii gosudsrstvnyi psichologo-pedagogicheskii universitet. [in Russian].

Rubinshtein S. L. (2000). Osnovy obschei psykholohii. [Basis of general Psychology]. Spb.: Piter. [in Russian].

Samoilov A.M. Profilaktyka deviantnoi povedinky u socialno-vyhovnomu seredovyschi zagalnoosvitnioi shkoly. [Prophylactic of deviant teenagers behavior in secondary school]: aftoref. Dys. kand.ped.nauk: 13.00.07 / Vinnytskyi derzhavnyi pedagogichnyi universytet im. M. Kotsubynskogo. Vinnytsya., 2017. 20s. [in Ukrainian]

Shlychkov R. V. (2013). Deviantnoe povedenie lichnosti kak sotsialno-pedagogicheskii fenomen: analiz problemy, tipologiya form I vozmozhnosti profilaktiki. [Deviant persons' behavior as the social-pedagogical phenomena: analyses of the problem, typology of forms and possibilities of prophylactics]. Metodologiya i teoriya pedagogiky I psykholohii. Vestnik Moskovskogo universiteta imeni S.YU. Vitte. Seria 3: Pedagogika. Psichologiya. Obrazovatelnie resursy I tehnologii. №1 (2). [in Russian].

Shneider L. B. (2005). Deviantnoe povedenie detei i podrostkov. [Deviant behavior of children and teenagers]. Moskva: Akademicheskii Proekt: Triksta. [in Russian].

Skakun O. F. (2001). Teoriya prava i derzhavy: pidruchnyk. [Theory of Law and State]. Kharkiv: Konsum.

Solodukhova, O. G., Solodukhov V. L. (2000). Vozniknovenie I osobennosti trevozhnosti u detei-shkolnikov. [Appearance and peculiarities of school-children disturb]. Nauka I osvita. № 1. S. 204-208. [in Ukrainian].

Sotsialnye normy: chto Eto, zachem nuzhno i kak deistvuet. [Sotsial norms: what is these, why is need and yow to use]. E. R : Rezhym dostupa: <https://externat.foxford.ru/polezno-znat/wiki-obshchestvoznanie-socialnye-normy-povedeniya-cheloveka>. [in Russian].

Syniov V. M., Kryvusha V. I. (2004). Pidgotovka nepovnlitnykh zasudzhenykh do samostiinogo zhyttia na voli. [Preparation of under ages prisoners for themselves free-living]. Pedagogika i psichologiya. №2-3. C.120-123. [in Russian].

Tatenko V. A., Tytarenko T. M. (red). (1989). Ranyaya profilaktika otklonyayushegosiya povedeniya uchschihsiya. [Early prophylactic pupils' un-normal behavior]. Posob.dlya uchetelei. Kyiv: Radianska shkola. [in Russian].

Teterskyi S. V. (2000). Vvedenie v sotcialnuyu robotu. [Introduction to the social work]. Uchebnoe posobie. Moskva: Akademicheskyyi proekt. [in Russian].

Tovkanets G. V. (1999). Korektsiya vidkhylyn' u povedintsiv vazhkovykhovuvanykh uchniv molodshogo shkilnogo viku zasobamy profesiino-pedagogichnogo spilkuvaniya. [Correction of deviation in young school-age pupils by profession-pedagogical communication means]. Avtoref.dys.kand.ped.nauk. Kyiv. [in Ukrainian].

Uzenrov A. A. (2017). Deviantnye formy povedeniya lichnosti: uchebnometodicheskie posobie. [Deviant forms of person's behavior]. Rostov N/D: Rost GMU. [in Russian].

Vygotskii L. S. (1983). Sobranie sochenenii: Problemy razvitiya psichiky. [Collection of articles: Problems of Development of psychics.] Pod red. A. M. Matyushkina. M. : Pedagogika. [in Russian].

Zaitseva V. G. (1986). Umovy ratsionalnoi organizatsii vykhovnoi roboty z vazhkovykhovuvanykh uchniyamy. [Rational conditions of bring up work organization with difficult-bred pupils]. Pedagogika: resp. nauk.-metod. zb. Kol avt. Vyp.25. Kyiv: Radianska shkola. [in Russian].

Zaitseva Z. G. (1991). Shkola ta vazhkovykhovuvani pidlitky. [School and difficult-bred teenagers]. Kyiv : Rad. Shkola. [in Ukrainian].

Zernova T. I. (2004). Vliyaniye razlichnykh form rannei profesionalizatsii na lichnostnoe i intelektualnoe razvitie podrostkov. [Influence of different forms of early professionalization to personal and intellectual development of teenagers]. (avtoref. dis.kand.pсих nauk.). Krasnodar. [in Russian].

2.3. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Інтенсивність і різноманітність соціальних контактів – одна з особливостей сучасного життя. У результаті цього емоційне благополуччя та стабільність людини, ефективність її діяльності стають більш залежними від взаємодії з іншими людьми. Водночас змінилося середовище дитини: сьогодні дитина прилучена до принципово нової ситуації – розірваних зв'язків, коли з дошкільного віку дитина вступає у величезний розгорнений соціальний простір. Ураховуючи вищезазначене, вважаємо, що проблема розгляду та вивчення особливостей формування толерантності в дошкільному віці стає актуальною та нагальною. До даної вікової категорії ми звернулися не випадково, оскільки вважаємо, що вікова специфіка дошкільного віку об'єктивно зумовлює емоційну основу всіх проявів дитини. За нашим переконанням, це вік, коли емоції «панують» над усіма сторонами життя дитини, управляють і регулюють психічними

процесами та функціями. Саме емоції, емоційний інтерес стимулює дитину до пізнання світу, в якому вона проживає. Водночас, накопичення знань, розширення особистого досвіду сприяє становленню та зміцненню, поглибленню моральних уявлень дітей. Поступово, з оволодінням цим досвідом, формуються «понятійні правила поведінки», які, трансформуючись в один з найважливіших регуляторів поведінки, стимулюють прояв таких якостей, як співчуття, співпереживання, відповідальне, ціннісне, толерантне ставлення до всього, що дитину оточує та з ким вона взаємодіє.

Проблемі формування толерантності у підростаючого покоління присвячено широкий спектр досліджень вітчизняних і зарубіжних науковців. Зокрема, у дослідженнях В. Андрющенка, А. Головатої, В. Гриви, В. Воронкової, В. Тишкова, Т. Чекмарьової, М. Хом'якова та ін. осмислено толерантність як актуальну цінність сучасного суспільного розвитку.

На необхідності формування у дітей толерантності зацентровано в педагогічній спадщині Г. Ващенко, О. Духновича, Я. Коменського, Я. Корчака, А. Макаренка, М. Монтессорі, В. Сухомлинського, С. Русової, С. Френе, Р. Штайнера.

Сучасна педагогічна наука розглядає питання формування толерантності молодого покоління в різних аспектах: загальні питання виховання толерантності (Б. Вульфов, М. Міріманова, А. Погодіна, Г. Солдатова, А. Шайгерова, О. Шарова та ін.); вивчення потенціалу полікультурного виховання щодо формування толерантної особистості (І. Абакумова, А. Джуринський та ін.).

Та, попри наявність розроблення різних аспектів проблеми формування толерантності в педагогічній теорії та практиці, до цього часу не здійснено цілісного дослідження психологічних передумов формування толерантності у дітей дошкільного віку.

Складність дослідження толерантності в сучасній науці обумовлена методологічною різноманітністю підходів до визначення суті цього феномену, багатоаспектністю проявів толерантності в теперішньому суспільстві та недостатністю уявлень про витoki толерантності / інтолерантності в онтогенезі.

Насамперед зазначимо, що найбільше інформації у наукових дослідженнях з аналізу толерантності, стосується розуміння та спроб тлумачення самого терміну.

Так, толерантність є предметом дослідження багатьох гуманітарних наук. Зокрема, перше поняття «толерантність» введено англійським імунологом П. Медоварів, який визначив його як «зниження або повну відсутність нормальної реакції на будь-який лікарський засіб або

іншу речовину, що викликає прояв у організмі певних симптомів» (Жданова, 2013 : 74). Крім медичного обґрунтування існує і біологічне підтвердження важливої ролі толерантності в житті людського організму. З позиції біології, толерантність забезпечує стійкість організму до зовнішніх впливів, проявляючись як наслідок адаптивності та резистентності організму по відношенню до стресу, тобто толерантність – це здатність організму переносити несприятливий вплив різних факторів середовища (Жданова, 2013 : 75).

Основні принципи толерантності закладені в базових світових релігіях: буддизмі, ісламі, християнстві тощо. Зокрема, в Євангелії прямо підкреслюється необхідність дискусії з Таліон (від лат. «Таліо» – *відплата, рівна по силі злочину*): «Ви чули, що сказано: Око за око, а зуб за зуб». «А я кажу вам не противитись злomu. І коли вдарить тебе в праву щoку твою, підстав йому й другу А хто хоче тебе позивати й забрати сорочку твою, віддай і плаща йому» (Біблія. Книги Святого Письма Старого та Нового Завіту, 2013).

У філософсько-етнічні концепції минулого та сьогодення значний внесок у розвиток ідей толерантності зробили Л. Толстой («непротилвення злу насильством»), А. Швейцер («смирненість як світорозуміння»), М. Реріх («терпимість як активна форма взаємодії»), а також К. Роджерс, В. Франкл, І. Ільїн, В. Розанов, Л. Скворцов та інші.

З погляду культурології, толерантність (терпимість) являє собою якість культури (моральної, правової, політичної) кожного суспільства, громадянина, незважаючи на стать, вік, етнічну, конфесійну чи расову приналежність.

У психологічній науковій літературі поняття «толерантність» трактується як відсутність або ослаблення реагування на будь-який несприятливий фактор у результаті зниження чутливості до його впливу, а також прагнення і здатність до встановлення та підтримання контакту з людьми, які відрізняються в деякому відношенні від переважаючого типу або схильні не дотримуватися загальноприйнятих думок.

Класики вітчизняної та зарубіжної педагогіки також неодноразово зверталися до вивчення проблеми толерантності. Серед них Я.-А. Коменський (розробка універсальної програми «Панпедія» з формування вміння жити в мирі з іншими людьми), К. Ушинський (розвиток «моральної звички» толерантної поведінки), В. Сухомлинський («школа виховання добрих почуттів» на основі принципів толерантності) та інші.

У межах соціологічної парадигми толерантність розглядається як система цінностей, норм і зразків поведінки, об'єднаних навколо

«готовності прийняти інших такими, як вони є, та взаємодіяти з ними на основі згоди» (Грива, 2005 : 145).

На думку Чуйко Г.В. і Чаплака Я.В., психологічна толерантність є характеристикою людини, що «проявляється у доброзичливо-неупередженому ставленні до інших людей», хоча вони можуть відрізнятися від неї різними ознаками, як до рівних; це переконаність, що інша людина має повне право мати свою систему ціннісних орієнтацій, життєвих поглядів і принципів, а також свободу обирати власний спосіб життя і не чинять шкоди іншій людині (Чуйко, & Чаплак, 2020).

Отже, незважаючи на відмінності описаних поглядів на поняття «толерантність», усі вони визначають досліджуваний феномен як здатність індивіда адекватно реагувати на зовнішні подразники, терпимо ставитися до людей, процесів і явищ (ціннісних орієнтацій, установок, способу життя, віросповідання, зовнішнього вигляду, культури, мови та ін.) відмінних від його власних, розуміти, що світ великий і різноманітний та не зводиться виключно до індивідуального світосприйняття конкретної людини. Крім морально-етичної категорії, толерантність необхідно розглядати і як особливий спосіб взаємодії людей, при якому забезпечується досягнення цілей через урівноваження двосторонніх інтересів як необхідної умови становлення та розвитку громадянського суспільства. Інваріантом усіх цих тлумачень є морально-етична установка людини на терпимість, поблажливість, розуміння іншого. Тому вважаємо, що толерантна людина – це людина, яка з повагою ставиться до інтересів, звичок, вірувань інших людей, прагне зрозуміти їх і досягти взаємної згоди з ними без застосування насильства, тиску.

У науковій літературі прийнято виділяти такі типи толерантності: гендерна (неупереджене ставлення до представників іншої статі, неприпустимість апріорного приписування людині недоліків іншої статі, відсутність ідей статевої дискримінації, сексизму); вікова (неупередженість до людей похилого віку); освітня (терпиме ставлення до висловлювань і поведінки людей з більш низьким рівнем освіти у високоосвічених людей і навпаки); міжнаціональна (ставлення до представників різних націй і культур як до рівних, «без почуття національної переваги», етноцентризму, ксенофобії, агресивного націоналізму); расова (відсутність упереджень, расової дискримінації, расизму до людей іншої раси); релігійна (терпиме ставлення до віросповідання інших людей, відсутність міжконфесійної інтолерантності, релігійного фанатизму); географічна (неупередженість до жителів невеликих або провінційних міст, сіл та інших регіонів з боку столичних жителів і

навпаки); міжкласова (адекватне ставлення до представників різних майнових прошарків – багатих до бідних, і навпаки); фізіологічна (терпиме ставлення до хворих, осіб з обмеженими можливостями здоров'я та ін.); політична (ставлення до діяльності різних партій і об'єднань, висловлювань їх членів і, як наслідок, перешкода для поширення ідеології фашизму, тоталітаризму, імперіалізму, політики політичних репресій); сексуально-орієнтаційна (неупередженість по відношенню до осіб з нетрадиційною сексуальною орієнтацією); маргінальна (толерантність по відношенню до маргіналів: бомжів, жебраків, наркоманів, алкоголіків, тощо) (Орловська, 2012 : 162).

У структурі толерантності О. Шаюк виділяє такі підсистеми: мотиваційну (спрямованість спілкування), змістову (внутрішнє наповнення процесу спілкування), операційну (прийоми, методи, засоби комунікативної поведінки) та рефлексивну (усвідомлення перебігу комунікативного процесу) (Шаюк, 2011 : 138).

Г. Бюзелева та Г. Шелемова вважають, що толерантність (соціально-психологічна характеристика людини) керується певними принципами, а саме: принципом довірчого співробітництва (дотримання взаєморозуміння та взаємної вимогливості у спілкуванні), принципом екології взаємин (забезпечення сприятливого соціально-психологічного клімату в стосунках), принципом права (повага до власної гідності та до гідності оточуючих людей), принципом синергізму (забезпечує оптимальний розвиток кожної особистості (обох сторін прояву толерантності водночас), принципом творчості (сприяє реалізації суб'єктивних, індивідуальних підходів до встановлення толерантних стосунків і аналізу ситуацій спілкування) (Бюзелева, 2003 : 92).

Деяко по-іншому формулюють принципи толерантності Р. Валітова («умовна доброчесність» (різна до різних людей); «відмова від монополії на знання істини в моралі»; толерантність як «стартова позиція на шляху гуманного співіснування») (Валітова, 1997 : 13) та О. Орловська (рівність між представниками різних народів, у тому числі їх рівні можливості; взаємна повага та доброзичливе ставлення усіх членів суспільства; відмова від насилля задля формування у людини певних поглядів; збереження та розвиток культурної самобутності, можливість дотримуватися традицій культури; свобода віросповідання для всіх; спільне вирішення проблем; відмова від негативних стереотипів у ставленні до інших людей) (Орловська, 2012 : 160) . На нашу думку, головним і фундаментальним принципом толерантності (оскільки інші принципи похідні від нього) є загальновідомий біблійний: не роби іншому того, чого не бажаєш собі.

Науковці також по-своєму виділяють рівні прояву толерантності людини. До прикладу, О. Шаюк пропонує визначати: ситуативну (у ставленні до конкретної людини), типологічну (ставлення до певних типів (груп) людей – представників нації, професії та ін.), професійно-комунікативну (до людей, з якими особа пов'язана через свою діяльність) та загально-комунікативну толерантність (ставлення до людей в цілому, зумовлене життєвим досвідом, установками, характером, моральними принципами тощо) (Шаюк, 2011 : 141).

О. Волошина, пов'язуючи толерантність з вихованістю особистості, виділяє високий (активний), середній (активно-ситуативний) і низький (пасивний) рівні толерантності, кожен з яких базується на різному ступені засвоєння людиною знань щодо того, що таке «толерантність» (Волошина, 2007 : 19). Не рівні, а толерантні особистісні позиції виділяє Т. Скрипкина: толерантність як внутрішня установка, як прийняття та терпимість до іншого, чужого; толерантність як культурологічна норма (зовнішнього прояву); толерантність як неупереджена байдужість до іншого; толерантність до того, хто нам шкодить; толерантність до людини, яка шкодить не нам, а іншому, але нас це не стосується (Скрипкина, 2011 : 36).

Українська дослідниця Г. Кожухар пропонує визначати три рівні толерантності, які репрезентують логіку її становлення як соціально-психологічного феномену та її зміст на кожному з рівнів її розвитку, а саме: диспозиційний (інформаційно-диспозиційний, тобто рівень інформаційних і ціннісно-сміслових систем і базових настанов особистості на відкриті відносини із світом та основними його суб'єктами); рефлексивний (рівень соціальної перцепції та настанов людини щодо зовнішньої ситуації (активації настанов, стереотипів та інших когніцій, що опосередковують рефлексивні процеси) та поведінковий (рівень реагування на ситуацію в режимі «тут і тепер») (Кожухарь, 2008 : 33).

У статті 4 Декларації принципів толерантності підкреслюється, що виховання є найбільш ефективним засобом попередження нетерпимості (Декларація принципів толерантності, 1995).

Виходячи із зазначеного, виховання толерантності у людських відносинах, формування менталітету толерантності є найважливішим стратегічним завданням освіти в ХХІ столітті.

У формуванні толерантності у дітей особлива роль відводиться установі дошкільної освіти як початковому етапу морального розвитку дитини. На наш погляд, моральний розвиток дитини пов'язаний з розвитком толерантності і відбувається через засвоєння нею

моральних еталонів пропонованих суспільством. У період формування в дитини у дошкільному віці первинних глибинних уявлень про найбільш загальні моральні та правові поняття, на думку Л.Божович, особлива роль належить таким моральним еталонам: добро та зло, гарне та погане, правильне та неправильне. Вони включають власне емоційне ставлення дитини до добра і зла і прагнення до гарних вчинків. Ці уявлення стають тим фундаментом, на якому будується вся конструкція особистості: її ставлення до себе, до світу в цілому та толерантне ставлення до інших людей. Змінити або перебудувати ці глибинні моральні уявлення в більш пізніх вікових періодах надзвичайно важко (Божович, 1968 : 201).

Тому, починаючи вже з молодшого дошкільного віку, коли відбувається розширення та поглиблення соціальних контактів, необхідне активне навчання та виховання, які спрямовані на розвиток комунікативних умінь, навичок співпраці та конструктивного подолання дітьми конфліктів. Необхідною передумовою для продуктивного навчання та виховання є особистісний і емоційний розвиток дітей, оскільки розвиток рефлексії, самоповаги, емпатії, терпимості по відношенню до інших людей, активної життєвої позиції та інших якостей толерантної особистості є необхідною умовою для засвоєння дитиною адекватних моделей поведінки й ефективного функціонування в суспільстві.

Розглядаючи розвиток дітей як «складний діалектичний процес», внутрішній зміст якого – це єдність «органічного дозрівання» та «вростання дитини в цивілізацію», Л. Виготський висуває загальну проблему психічного розвитку дитини в контексті співвідношення біологічного та соціального, природного й історичного, природного та культурного.

Зокрема, розвиток вищих психічних функцій (свідомості) являє собою єдність органічного дозрівання фізіологічних структур і освоєння культурної спадщини, який накопичений попередніми поколіннями. В онтогенезі обидві лінії розвитку – біологічна та культурна – мають свої особливості, але при цьому протікають не окремо одна від одної, а одночасно, «спільно та разом», утворюючи єдиний, складний, хоча і суперечливий процес.

«Вростання дитини у цивілізацію» органічно поєднується з процесами дозрівання. «Культурний» розвиток дитини, підкреслював Л. Виготський, не просто «надбудовується» над натуральними, біологічно обумовленими процесами, а змінює внутрішні механізми генетично «натуральних» психічних функцій, ніби вдруге визначаючи їх подальший розвиток. Культурний розвиток, за Л. Виготським, є розвиток со-

ціальний, основним механізмом і умовою якого є навчання та виховання, в процесі якого під керівництвом дорослого дитина засвоює систематизований і узагальнений досвід попередніх поколінь, норми та правила поведінки та ставлення до різних аспектів реальності, в тому числі й до представників інших культур, думок і переконань.

Отже, цілеспрямоване, спеціально організоване навчання і виховання варто розглядати як основну умову формування толерантності в дошкільному віці, у процесі якого дитина засвоює ставлення до «іншого». Поряд з цілеспрямованим навчанням, як основною умовою «вростання дитини в цивілізацію», у працях Л. Виготського вводиться поняття «соціальна ситуація розвитку» – «своєрідні, специфічні для даного віку ... відносини між дитиною та навколишньою дійсністю» (Виготський, 1993).

На кожному віковому етапі дитина займає певне положення в системі суспільних відносин, яке визначається, з одного боку, об'єктивними умовами життя суспільства, з іншого, – загальноприйнятими уявленнями про вікові можливості дитини та про те, яким дошкільник повинен бути. Цей узагальнений образ дитини, заломлюючись через уявлення, систему цінностей і життєвих орієнтирів, що існують у кожній родині, визначає індивідуальні риси соціальної ситуації розвитку для кожної конкретної дитини. Прилучаючись до системи соціальних відносин, дитина засвоює те чи інше ставлення до реальності та інших людей не тільки в процесі спеціально організованого навчання, а й шляхом наслідування, засвоюючи способи поведінки та реагування, властиві значущим дорослим.

Аналізуючи механізми формування свідомих форм поведінки, Л. Виготський зазначає, що у старшому дошкільному віці відбуваються важливі зміни у структурі дитячої свідомості. До 6-7-річного віку дитині властива «дитяча безпосередність»: діяльність, відповідно до актуальних потреб, бажань і прояв цих бажань у поведінці (внутрішній і зовнішній) являють собою нероздільне ціле. Поведінку дитини в ранньому віці можна умовно описати схемою: «захотіла – зробила». Наявність і безпосередність свідчать про те, що зовні дитина така ж, як і «всередині», її поведінка зрозуміла та легко «читається» оточуючими (Виготський, 1993 : 259).

Старші дошкільнята у стосунках з іншими людьми, у діях і вчинках перестають бути найвнішими та безпосередніми, стають менш зрозумілими для оточуючих. Причиною таких змін є диференціація у свідомості дитини її внутрішнього та зовнішнього життя, включення у її поведінку деякого інтелектуального моменту, який вклинюється між

переживанням і дією. Поведінка дитини стає усвідомленою і може бути описана іншою схемою: «захотіла – усвідомила – зробила». Усвідомлення включається в усі сфери життя старшого дошкільника: усвідомлення ставлення до себе оточуючих і власне ставлення до них і до самого себе, індивідуальний досвід, результати власної діяльності тощо. На основі зазначеного формуються механізми свідомої, довільної поведінки й управління нею.

У контексті обговорюваної проблеми вищеописане дозволяє зробити висновок про те, що старший дошкільний вік є сенситивним періодом формування толерантності як свідомого прийняття поведінки, переконань і поглядів інших людей, що відрізняються від власних.

Висновок про значення дошкільного віку в формуванні толерантності підтверджують результати досліджень мотиваційної сфери та самосвідомості в дитячому віці, подані у працях О. Леонтєва, Д. Ельконіна, Л. Божович та інших послідовників Л. Виготського, де відзначено, що:

- у старшому дошкільному віці формується специфічна для кожної дитини стійка структура (ієрархія) мотивів, яка визначає індивідуальні особливості поведінки в різних ситуаціях;

- у структурі мотивів дитини дошкільного віку домінуючу роль починають відігравати не органічні та матеріальні потреби, а мотиви духовного (пізнавального) та соціального характеру (дитина починає стримувати безпосередні бажання та будувати свою поведінку і діяльність відповідно до поставленої мети; опановувати своєю поведінкою, підпорядковувати бажання свідомій необхідності);

- деякі мотиви поведінки та діяльності вже усвідомлюються дітьми старшого дошкільного віку (дитина у певних ситуаціях може усвідомити та пояснити своє ставлення до оточуючих, причини своїх вчинків, співвідносити їх із загальноприйнятими нормами та правилами; виникають перші негативні переживання (сором, жаль) з приводу порушення загальноприйнятих правил поведінки) (Божович, 1968 : 401).

Вищезазначене дозволяє виділити чотири основні умови формування толерантності в дошкільному віці відповідно до наявних у психології уявлень про умови розвитку особистості та самосвідомості на ранніх етапах онтогенезу:

- взаємодія з дорослими – об'єктивна умова формування толерантності, завдяки якій дитина засвоює знання й уявлення про себе та інших, а також про той чи інший тип самооцінки. Виділяють такі напрями розвитку особистості дитини в межах взаємодії з дорослими:

створення спеціальних умов опанування дітьми певною програмою (загальноприйняті правила та норми поведінки); ознайомлення дошкільників з якостями та здібностями, схожістю та відмінністю дитини стосовно інших людей; оцінювання діяльності та поведінки; формування особистісних цінностей, стандартів як засобів самооцінки; заохочення дитини до аналізу власної діяльності та її порівняння;

- спілкування з однолітками зумовлює присвоєння позиції «іншого», яка відмітна від своєї, що сприяє зниженню егоцентричності дітей. У той час, як дорослий залишається недосяжним еталоном у дитинстві, ідеалом, до якого може прагнути лише один, однолітки виступають як «порівняльний матеріал» для дитини. Поведінка та дії інших дітей (у свідомості дитини дошкільного віку, «такий, як я») є наочними для дошкільника, а отже, їх легше зрозуміти та проаналізувати. Тому не випадково, оцінюючи дії однолітків, діти більш критичні, ніж оцінюючи себе;

- індивідуальний досвід дитини – результат розумових і практичних дій, яку дитина здійснює у навколишньому світі. Не вступаючи у прямий контакт з іншими людьми, не спостерігаючи за вчинками інших, а знайомлячись з їхніми якостями, властивостями, здібностями, порівнюючи себе з іншими, дошкільник вивчає прийняті в суспільстві норми та правила поведінки, стандарти та критерії поведінки та діяльності;

- психічний розвиток дитини проявляється як здатність розуміти факти власного внутрішнього та зовнішнього життя та узагальнювати свої переживання. Якщо на ранніх етапах розвитку дітей сприйняття діяльності інших мимовільне, а його результат – неусвідомлене наслідування поведінки інших, то у більш пізньому дошкільному віці спостереження стає навмисним і усвідомленим. Дитина цього віку має розвинену пам'ять (раніше їй була властива «дитяча амнезія»). Той факт, що дитина починає згадувати послідовність подій, у психології, називається «єдністю й ідентичністю Я», тому можна говорити про певну цілісність і єдність самосвідомості особистості в цьому віці. У віці 6-7 років відбувається «значна орієнтація на власні переживання» дитини (Л. Виготський) – усвідомлення власних переживань і розуміння «Я щаслива», «Я засмучена», «Я зла», «мені соромно» тощо. Крім того, дитина не тільки усвідомлює свої емоційні стани в конкретній ситуації (це може бути доступно і для дітей 4-5 років), але в неї існує й узагальнення переживань – афективне узагальнення (Л.С. Виготський). У старшому

дошкільному віці формуються передумови для рефлексії: уміння аналізувати себе та свою діяльність (Виготський, 1993 : 103).

Проте розглянені умови нерівномірно впливають на розвиток самосвідомості дітей у різні вікові періоди. Зокрема, на початку дошкільного вікового періоду основну роль у формуванні самосвідомості дитини відіграє взаємодія з дорослими. Індивідуальний досвід у цьому віці незначний, недиференційований, погано зрозумілий, думка однолітків повністю ігнорується. У середньому дошкільному віці дорослий залишається абсолютним авторитетом для дитини, її індивідуальний досвід збагачується, розширюється обсяг самопізнання за рахунок різних видів діяльності, вплив однолітків значно зростає, у деяких випадках є головним орієнтиром для поведінки дошкільника. У старшому дошкільному віці дитина має особистий досвід.

Окрім зазначеного, вважаємо за потрібне також підкреслити, що на формування толерантності у дошкільників впливають також культурні особливості регіону, які укладаються століттями. Ці специфічні особливості: традиції, звичаї народів, мова та мовлення, житло та його елементи, свята і фольклор, прикмети й архітектура, – впливають на даний процес.

З огляду на зазначене, виховання толерантної особистості, на нашу думку, залежить від реалізації таких принципів.

1. Принцип суб'єктності (опора на самостійність і активність дитини, стимулювання її свідомої поведінки у відносинах з іншими дітьми (представниками іншої культури, національності тощо).

2. Принцип адекватності (відповідність змісту та засобів виховання толерантності, орієнтування на створення та підтримку реальних відносин, що складаються між дітьми, дорослими, педагогами та батьками в закладі дошкільної освіти).

3. Принцип індивідуалізації (визначення індивідуального підходу при вихованні толерантної свідомості та поведінки дошкільників).

4. Принцип рефлексивної позиції (орієнтація на формування у дітей усвідомленої стійкої системи ставлень до значимих для неї цінностей, співробітництво, відкритість, довіра).

5. Принцип створення толерантного (поліетнічного) освітнього середовища, який зорієнтований на формування гуманістичних цінностей у розвитку індивідуальності всіх дітей, які проживають у єдиному геоісторичному просторі.

Узагальнюючи науковий пошук, стверджуємо, що дошкільний вік є чутливим періодом виховання толерантності (відбувається процес загального розвитку особистості; змінюється співвідношення нервових

процесів збудження та гальмування; формуються неповторні риси особистості, її індивідуальності; здійснюється різнобічне відображення психічних властивостей інших людей на основі власного досвіду взаємодії з ними тощо). Відповідно до цього, формування толерантності у дітей дошкільного віку – цілеспрямований, організований і контрольований процес.

References

Biblija. (2013). *Knyhy Svjatoho Pys'ma Staroho ta Novoho Zavitu* [Bible. Books of Scripture of the Old and New Testaments] : [Per. R. Turkonjak]. K. : Ukraïns'ke Biblijne Tovarystvo [in Ukrainian].

Bida, O.A. (2016). Tolerantnist – kompleksna osobystisna ta profesiina yakist maibutnoho vchytelia pochatkovykh klasiv [Tolerance is a complex personal and professional quality of a future primary school teacher]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriya : Pedahohichni nauky*, Vyp.9, 145–148 [in Ukrainian].

Biuzeleva, H.V., Shelemova, H.M. (2003). *Tolerantnost: vzglyad, poysk, reshenye* [Tolerance: look, search, solution]. Moskva : Verbum-M [in Russian].

Bozhovych, L.Y. (1968). *Lychnost y ee formirovaniye v detskom vozraste* [Personality and its formation in childhood]. Moskva [in Russian].

Chujko, G.V., & Chaplak, Ja.V. (2020). 'Tolerantnist' u zhytti ljudy ny i suspil'stva [Tolerance in the life of an individual and society]. *Psychologichnyj chasopys*, 2, vol.6, 29–42. DOI: 10.31108/1.2020.6.2.3 [in Ukrainian].

Deklaratsiia pryntsyypiv tolerantnosti :zatverdzhena rezoliutsiieiu 5.61 Heneralnoi konferentsii YuNESKO vid 16 lystopada 1995 roku [Declaration of Principles on Tolerance: Approved by Resolution 5.61 of the General Conference of UNESCO of 16 November 1995]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_503 [in Ukrainian].

Dokukina, O.M. (2008). Tolerantnist u vykhovanni. Entsyklopediia osvity [Tolerance in education. Encyclopedia of Education] / vidpovid. red. V. H. Kremen. Kyiv : Yurinkom Inter, 912–913 [in Ukrainian].

Hryva, O.A. (2005). Sotsialno-pedahohichni osnovy formuvannia tolerantnosti u ditei i molodi v umovakh polikulturnoho seredovyscha [Socio-pedagogical bases of formation of tolerance at children and youth in the conditions of multicultural environment] : monohrafiia. Kyiv: PARAPAN [in Ukrainian].

Kozhukhar, H. (2008). Formi mezhlychnostnoi tolerantnosti: kryterialnie pryznaky y osobennosty [Forms of interpersonal tolerance: criterion features and characteristics]. *Psycholohicheskyi zhurnal*, 29, 3, 30-40 [in Russian].

Orlovska, O.V. (2012). Tolerantnist ta yii sutnisni kharakterystyky [Tolerance and its essential characteristics]. *Zbirnyk naukovykh prats Khmelnytskoho instytutu sotsialnykh tekhnolohii Universytetu «Ukraina»*, 5, 159–163 [in Ukrainian].

Shaiuk, O. Ya. (2011). Psykholohichni osoblyvosti formuvannia profesiinoi tolerantnosti u maibutnykh ekonomistiv [Tekst] : dys... kand. psykholohichnykh nauk : spets. 19.00.07 – pedahohichna ta vikova psykholohiia. Ternopil : TNEU [in Ukrainian].

Skrypkyна, Т.Р., Karabanova, O.A. (2011). Sotsyokulturniye tekhnolohyy formyrovaniya sotsyalnoho y undyvydualnoho tolerantnoho povedeniya. *Natsyonalnyi psykholohycheskyi zhurnal*, 2(6), 34-39 [in Russian].

Valytova, R.R. (1997). Tolerantnost kak etycheskaia problema [Tolerance as an ethical issue]: Avtoref. dys. ... kand. psykhol. nauk. M. [in Russian].

Voloshyna, O.V. (2007). Problema formyrovaniya tolerantnosti v sovremennykh pedahohycheskykh yssledovaniyakh [The problem of the formation of tolerance in modern pedagogical research]. *Rodnaia shkola*, 3, 18 –23 [in Russian].

Vihotskyi, L. S. (1993). Sobraneye sochyneniya [Collected Works]: v 6 t. / L. S. Vihotskyi; pod red. T.A. Vlasovoi. *Osnovi defektolohyy* [Fundamentals of defectology]. Moskva: Pedahohyka, Vol. 5 [in Russian].

Zhdanova, Y. Y. (2013). Kontsepti «partneri» y «dyaloh» v russkoiazichnoi zarubezhnoi presse [The concepts "partners" and "dialogue" in the Russian-language foreign press]. *Fylolohyycheskiye nauky. Voprosy teoryy y praktyky*, 4, 73-76 [in Russian].

2.4. МОТИВАЦІЯ ТА ЇЇ РЕСУРСИ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ

*Якщо ми хочемо, щоб діти були у захваті від навчання
і присвятили себе більш глибокому вивченню,
вони повинні бути умотивовані,
щоби вчитися і насолоджуватись процесом навчання*
Шернофф

Інформатизація – характерний процес, що охопив сучасний світ і має вже глобальний характер. Інтенсивність цього процесу різна в різних регіонах, проте вплив його у кожному випадку досить суттєвий. Інформаційно-комунікативні технології суттєво впливають на життя людини та суспільства, змінюють її простір взаємодій, трансформують і вносять зміни у соціальні процеси її розвитку. Сучасний світ дає можливість масштабного використання комунікативно-інформаційних технологій у процесі соціалізації особистості, у системі виховання на навчання. Ефективне володіння інформаційними технологіями та комунікативними засобами змінюють стиль освітнього і виховного процесів, чинять свій вплив на мислення (свідомість), поведінку, організацію своєї діяльності, переоцінку подій, явищ і процесів, а доступність і швидкість засвоєння інформаційних технологій в освітньому середовищі допомагають виконувати завдання формування мотиваційних і ціннісних основ життя.

Інформаційний освітній простір більшість дослідників розглядають як джерело для розвитку мотивації учнів (Бурносова, 2000; Добри-

дін, 2002). Процеси модернізації освіти ініціювати інформатизацію, яка переважно зорієнтована на технічне оснащення навчального процесу, і який, на думку студентів, більш цікавий і ефективний. Проте використання нових інформаційних технологій не дозволяє утримати початковий рівень мотивації протягом усього процесу навчання, тому важливо вивчити психологічні складові становлення, формування та розвитку мотивації. Аналіз мотивації в інформаційному освітньому просторі необхідний з позиції забезпечення ефективності освітнього процесу. Мотивація – неперервна, вона не припиняється, вона складна та нестабільна і є універсальною характеристикою практично будь-якого стану організму (Maslow, 1970).

Мотивація може справляти величезний вплив на успішність і результати навчання. Практично кожен може навести приклад розумного члена сім'ї, родича чи приятеля, який мав високі екзаменаційні оцінки, але при цьому ніколи не турбувався про навчання та не отримував високих поточних оцінок. Чому такій розумній дитині не вистачає бажання досягти успіху? Або ж в одній родині одна дитина захоплена навчанням, а інша – зовсім не дбає про нього? Це вказує на складне і важливе питання: яка мотивація до навчання? – на яке немає простої відповіді.

З огляду на нинішню увагу до таких чинників як поліпшення якості викладання вчителів/викладачів, перегляд навчальних планів та освітніх програм, упровадження нової системи оцінювання, затьмарюється основний чинник: мотивація самих учнів. Якщо учні/студенти не будуть умотивовані вчитися, то досягати успіху буде складно чи навіть неможливо. Висока мотивація пов'язана не лише з успішністю, але й з більш концептуальним розумінням, задоволенням навчальним закладом, самооцінкою та соціальною адаптацією учня. Тому успішне навчання залежить від ряду чинників, найважливішим з яких є мотивація, конкретні цілі, внутрішня готовність до навчання та саморозвитку, а допомогою в цьому стають мотиваційні ресурси, які практично невичерпні.

Важливість вивчення мотивації до навчання безсумнівна, особливо тому, що значна кількість вітчизняних і зарубіжних досліджень, проведених з вивчення мотиваційних особливостей у навчанні, містять у своїх висновках загальні факти про те, що мотивація необхідна, студенти потребують «нових форми навчання», вчителям і викладачам необхідно «активніше пробуджувати мотивацію до навчання», але, при цьому, зовсім не торкаються причин зниження чи відсутності мотивації. Найчастіше дослідники цікавляться питаннями мотивації

лише з боку учнів і студентів, не зосереджуючи увагу на мотивації вчителів і викладачів. Проте є умови та ресурси, які здатні керувати мотиваційними процесами, створювати передумови подолання негативних моментів, пов'язаних із ситуаціями демотивації, створення механізмів для перемотивації у навчанні, тому важливе їх дослідження з боку учнів/студентів і вчителів/викладачів. Мотиваційні ресурси стають тими потужностями, які змушують слідувати за бажаним результатом, а мотивація стає відправним пунктом у цьому процесі.

Мотивація. «Мотивація» у психології пов'язується зі щоденними процесами, які стосуються навчання чи роботи, чи будь-яких інших діях, і являє собою високу готовність до досягнення мети, яка найчастіше економічно виправдана. З психологічної точки зору цей термін позначається як стимул до дії; внутрішня умова, яка ініціює, керує та підтримує дію; джерело енергії, що надихає та спрямовує на взаємодію з навколишнім середовищем для відкритого рішення проблем (Reeve, 2015); внутрішня енергія чи розумова сила, яка допомагає досягти своїх цілей (Sternberg, & Williams, 2002); спонукаюча (мотивуюча) сила, яка заохочує, скеровує людей робити бажане; наснага, яка примушує дотримуватись запланованих дій; сила, що визначає поведінку (Brown, n.d)) та ін.

Отже, мотивація в психологічному плані – одне з основних понять, яке пояснює рушійні сили людини, її поведінку та діяльність. Мотивація є процесом і ситуацією вибору людиною дії в їх різноманітті; процесом, який скеровує, корегує та регулює діяльність людини для досягнення тих чи інших цілей і підтримує цю спрямованість. Вона пояснює цілеспрямованість дій, які чинить особистість. У будь-якому випадку мотивація підвищує ефективність роботи, а її відсутність негативно впливає на продуктивність і результат (Ersarı, & Naktiyok, 2012).

Зазначимо основні теорії мотивації:

1) теорія Д. Маклелланда показує, що потреби кожної людини пізнаються через її життєвий досвід і не є вродженими, тому її називають теорією потреб у досягненнях (McClelland, Atkinson, Clark, & Lowell, 1953);

2) теорія мотивації Ф. Герцберга показує, що задоволеність людини роботою пояснюється самою роботою, а незадоволеність – робочим середовищем (Herzberg, Mausner and Snyderman, 1959);

3) теорія справедливості С. Адамса пояснює, що люди будуть умотивовані, якщо до них будуть ставитись справедливо, і рівень

мотивації буде знижуватись, якщо несправедливо. Це переконання походить від порівняння друзів та/або колег (Adams, 1963);

4) теорія очікування В. Врума пояснює, що поведінка є результатом свідомого вибору серед альтернатив, мета яких – максимізувати задоволення і мінімізувати біль (Vroom, 1964);

5) теорія К. Альдефера класифікує ієрархію потреб А. Маслоу на потреби існування, потреби взаємозв'язку та потреби особистісного зростання. Це також передбачає, що ієрархічний порядок потреб буде відрізнятися для кожної людини, і одночасно можна задовольнити декілька потреб (Alderfer, 1969);

6) теорія ієрархії потреб А. Маслоу, яка припускає, що люди мають потреби, які можуть бути пріоритетними в ієрархії. Потреби найнижчого порядку мають бути задоволені до того, як люди почнуть цікавитися потребами вищого порядку (Maslow, 1970);

7) теорія підкріплення стверджує, що підтримана поведінка приведе до повторного виконання. Підкріплення – це чинники, які мотивують (Smithers and Walker, 2000);

8) теорія постановки цілей Е. Locke and G. Latham (1968), яка показує, що постановка цілей заряджає енергією, продуктивність досягається через умотивованість людини докладати зусилля відповідно до труднощів чи вимог самої мети (цит. за J. В. Miner, 2006).

Теорії мотивації визначають процеси, які активізують чи спрямовують поведінку (Reeve, 2001). Мотивація є тією силою, яка стимулює, спрямовує людей робити бажане; примушує людей підтримувати потрібну поведінку. Найбільш поширеними чинниками мотивації є: зосередження на меті, наявність натхнення, відповідний настрій, поетапність дій, оприлюднення, позитивне мислення, а також налаштованість не впадати у відчай і не здаватись.

Мотивація людини формується залежно від соціальних умов, виховання, спрямованості, змістових характеристик особистості. Залежно від обставин люди можуть по-різному регулювати свої мотиви, підсилюючи чи послабляючи їх або навіть вилучаючи із мотиваційної сфери. Мотиваційна сфера охоплює: професійні цінності, ідеали; розуміння значущості професії; професійний світогляд; володіння етичними нормами у професії, професійні домагання; професійне покликання, професійні наміри; професійні мотиви (не тільки зовнішні – інтерес до заробітку, але і внутрішні – прагнення до самореалізації), наявність реально діючих мотивів; професійні цілі, сильне цілепокладання; індивідуальність як самобутність професійного світогляду, системи оцінок, відносин;

позиція професіонала – визнання себе як професіонала; прагнення до кар'єрного зростання, мотивація до різних видів підвищення кваліфікації; задоволеність працею як усвідомлення відповідності свого рівня домагань вимогам професії.

Мотиви можуть змінюватися протягом життя людини: як під впливом зовнішніх, об'єктивних чинників, так і у зв'язку з розвитком і зміною самої особистості. Це означає, що діагностику мотивації треба проводити знову і знову (Polishchuk, 2015).

Мотивація – це внутрішня умова, яка ініціює, керує та підтримує дію, це також внутрішня енергія або розумова сила, яка допомагає людям досягти своїх цілей (Sternberg & Williams, 2002). Існує два основні типи мотивацій: зовнішня (екстринсивна) і внутрішня (інтринсивна). Зовнішня мотивація впливає на поведінку через незалежні дії людини: похвала, визнання, будь-яке винагородження та такі впливи, як словесна лайка, заборона, покарання, санкції. Її називають ще засобом досягнення цілей, і вона може використовуватись у двох напрямках: як стимул при очікуванні переваг – принцип надії та як засіб тиску при очікуванні неуспіху – принцип страху. У такий спосіб зовнішня мотивація не задовольняє потреби людини, а важлива для адаптації до очікувань навколишнього середовища. Вона безпосередньо впливає на поведінку, але ефективність її дії обмежена, доки вона не буде сприйматись як стимул чи тиск. Внутрішня мотивація – це розуміння смислу діяльності, переконаність, яка виникає у тому випадку, якщо ідея, цілі, завдання та діяльність сприймаються як гідні та доцільні. Вона допомагає задовольнити потреби людини, незалежно від очікувань навколишніх; внутрішньо вмотивована поведінка не зумовлена зовнішніми чинниками. У діях, що мають внутрішню мотивацію, поведінка йде від особистості (Bollók, Takács, Kalmár, & Dobay, 2011). Внутрішня мотивація виникає тоді, коли людина сама добровільно займається будь-чим заради себе самої, проте зовнішня мотивація проявляється, якщо людина вмотивована зовнішніми чинниками, як нагороди чи суспільне визнання (Gill, 2000). Теоретично внутрішня мотивація – це внутрішній драйв (спонука), який впливає із задоволення та допитливості, щоб отримати новий досвід і почати самовдосконалення (Ryan, Deci, 2000).

Механізми, за допомогою яких внутрішня мотивація може вплинути на діяльність і подальший суб'єктивний і об'єктивний успіх, розглядаються у таких компонентах внутрішньої мотивації як усвідомлення, компетентність, вибір і прогрес (Quigley, Tymon Jr., 2006).

Але чи такі важливі ці обидва типи мотивації? Існує припущення, що найліпше керуватись внутрішньою мотивацією, оскільки бути внутрішньо вмотивованим більш вигідно, ніж бути вмотивованим зовні (Hollembek & Amorose (2005). Це зумовлюється тим, що при внутрішній мотивації причина діяльності внутрішня, наприклад, коли людина відчуває задоволення чи хвилювання. З цих причин поведінка, зумовлена внутрішніми мотивами, вважається більш корисною. Від внутрішньовмотивованих людей очікується, що вони будуть наполегливо працювати, займатись відповідною діяльністю, вибирати складні завдання, докладати зусилля, проявляти інтерес, отримувати задоволення від роботи. Механізми, за допомогою яких внутрішня мотивація може вплинути на подальший успіх, містяться у таких компонентах внутрішньої мотивації, як усвідомлення, компетентність, вибір і прогрес (Quigley, Tymon Jr., 2006).

Позитивна та негативна мотивація. О. Mower (1960) запропонував свою концепцію мотивації, яка базується на очікуванні позитивних і негативних емоцій. І позитивна мотивація, і негативна є зворотними сторонами однієї медалі. Очікування винагороди за успіхи є рушійною силою, тобто позитивною мотивацією, і навпаки, коли існує страх покарання за неуспіх, – мотивація стає негативною. Тобто позитивна та негативна мотивації – це мотивації до досягнення успіху й уникнення невдач. Дані мотиви є переважаючими.

Мотив прагнення до успіху забезпечує високу зацікавленість особистості в самому процесі діяльності, орієнтує лише на позитивний результат. Людина, яка хоче успіху, здатна подолати страх перед новими видами діяльності та способами її виконання, проявити помірний ризик; проявляє готовність до актуалізації всіх своїх інтелектуальних, фізичних і емоційних ресурсів. При мотивації на успіх завжди виникає готовність зайнятись малопривабливою справою заради результату.

Імовірний прояв ще одного мотиву: уникнення невдач. Це менш продуктивний мотив, ніж прагнення до успіху. Уникнення невдач, прагнення убезпечити себе від неуспіху позбавляє людину перспектив і залишає велику кількість нереалізованих можливостей поза увагою людини. Перед страхом невдач людина з даним типом мотивації безсила. Як наслідок – рутинне виконання дій, спрямованих на добре знайомий результат, або й бездіяльність узагалі. Проте це може знижувати ризик відсутності позитивного результату, забезпечує певну швидкість у роботі. При уникненні невдач людина проявляє бережливе ставлення до самооцінки та знижує ризик виникнення руйнівних, негативних емоцій (Polishchuk, 2016).

Проте, як повернути мотивацію, якщо вона втрачена, чи як її розвинути, якщо здається, що її ніколи не було? Потрібно уникати власних негативних думок, шаблонів мислення, які позбавляють людину мотивації. Моделі негативної мотивації, які позбавляють людину енергії, стають причинами прокрастинації та бездіяльності. Як зазначає D. Burns (1999), найчастіше це: безнадійність (відсутність мотивації здається нескінченною та незворотною); безпорадність (зумовленість настрою такими чинниками, як доля, удача, зовнішні оцінки, фізіологічні чинники тощо); пригніченість (перевантаженість кількістю завдань, що може призвести до неможливості їх виконання); поспішність висновків (відсутність сил для ефективних дій, що приведуть до задоволення, і відмова чи уникання будь-яких дій); самозвинувачення (зволікання виконання завдань і, як наслідок, засудження себе як неспроможного); недооцінювання винагород (відчуття того, що винагороди не співрозмірні із затраченими зусиллями); перфекціонізм (перемога над собою невідповідними цілями та стандартами); страх невдачі (відмова намагатися щось зробити, оскільки докласти зусиль і не досягти успіху було б особистою поразкою); страх успіху (відсутність упевненості у собі зумовлює те, що успіх буде здаватися більш ризикованим, ніж невдача, оскільки він базується на випадковості); страх перед несхваленням чи критикою (спроба чогось нового, будь-яка помилка, прорахунок можуть бути сприйняті як несхвалення чи критика значущими людьми); примус і образа (сильний тиск, що виникає ззовні і зсередини – це примус, який є ворогом мотивації; людина мотивує себе моральними обов'язками: «мушу», «повинен»); низька толерантність до розчарувань (звичка порівнювати реальне та ідеальне, які часто не збігаються, і призводять до перекручувань реальності, замість того, щоб змінити свої очікування); відчуття провини та самозвинувачення (переконаність у своїй некомпетентності та неспроможності приведе до відчуття відсутності мотивації) (цит. за Meier, 2008). До внутрішніх негативних мотивів також відносяться: відчуття провини, сорому, збентеження; руйнівний гнів; виснажливий стрес; потреба у владі; необхідність догоджати іншим; низька самооцінка тощо. Негативна мотивація – це або мотивація наздоганяючих (людина починає щось робити, коли неможливо більше це відкладати/відтермінувати), або мотивація бездіяльності (пошук причин для зволікання, щоб зробити справу якомога пізніше). Проте негативна мотивація може підточувати впевненість у своїх силах і здатність вільно діяти.

Моделі позитивної мотивації такі: зосередження на меті, наявність натхнення, відповідний настрій, поетапність дій, оприлюднення, позитивне мислення, а також налаштованість не впадати у відчай і не здаватись. Люди з позитивною мотивацією діють, щоб досягти своїх цілей. Позитивна мотивація – це або мотивація лідерів (які здатні своїм позитивним мисленням та енергетикою захоплювати людей), або мотивація успіху (тих людей, які звикли домагатися успіху, бачити шлях до мети, боротися з неприємностями, долати труднощі та перешкоди). Як зазначає М. Чиксентмихайи (2011), до внутрішньої позитивної мотивації відносяться «стани потоку» (осмислені зусилля) чи «умови переживання радості», які містять вісім компонентів: посиленість завдання; можливість зосередитись; чітко сформульовані цілі; можливість отримання зворотнього зв'язку; захопленість; відчуття контролю над своїми діями; усвідомлення свого Я; зміна сприйняття плину часу.

Мотивація в освітніх професіях. Мотивація є однією з наважливіших складових педагогічної діяльності. Як стверджує А. Байметов (1999), обираючи педагогічну професію, людина, як правило, керується мотивами обов'язку, інтересу та захопленням предметом навчання та спілкування з дітьми. Виходячи з особливостей домінуючих мотивів, він виділив 4 групи вчителів з домінуванням: обов'язку (43 %), інтересу до предмета, який викладає (39 %), потреби у спілкуванні з дітьми (11 %), неосновного мотиву (7 %). На його думку, останні володіють найвищою кваліфікацією й авторитетом. Він також доводить, що домінування мотиву обов'язку характерне для вчителів, схильних до авторитаризму, домінування мотиву спілкування – для ліберальних учителів, а відсутність домінуючого мотиву – для вчителів, схильних до демократичного способу управління (Prin, Baümetov, 1999 : 279-280).

Активність людини визначається, зазвичай, кількома мотивами: одним основним, який не лише спонукає і спрямовує діяльність людини, а й надає їй особистісного змісту, та другорядними, які виконують додаткову стимуляцію. На думку А. Реана (1990, 1999), «чим більш оптимальний мотиваційний комплекс у вчителя (високий рівень внутрішньої та зовнішньої позитивної мотивації та низький рівень негативної зовнішньої мотивації), тим вища задоволеність роботою» (Slastenin, 2000 : 253). Тому ми можемо керуватися трьома мотивами вибору професійної діяльності: домінантним (стійкий інтерес до професії), ситуативним (вплив життєвих умов, які не завжди пов'язані з інтересами людини), конформістським (вплив порад близьких людей: членів сім'ї друзів, знайомих і т.ін.). На наш погляд, у сфері професійної мотивації важливу роль відіграє позитивне ставлення до

професії, вибір професійної діяльності, відповідно до покликання та здібностей, розуміння її ймовірності та значущості для себе, суспільства, домінуюча мотивація, а також наявність відповідних навичок. Ситуативні та конформістські мотивації нестабільні за своєю природою і в основному є зовнішніми або формальними, не надають особистісної значущості вибору професії. Орієнтація особистості на формальну мотивацію часто є причиною внутрішньоособистісних і міжособистісних конфліктів, відсутності цінностей у професії та спричиняє той факт, що люди чи речі, з якими взаємодіє професіонал, стають інструментом, а сама діяльність, поступово втрачаючи внутрішню цінність, перетворюється на практичну цінність (інструмент досягнення мети) (Lengle, 2008 : 7-9); на зниження морально-психологічного клімату у групі чи колективі, небажання йти на роботу (відчуження), збіднення стосунків з іншими людьми, з активністю, самим собою, і врешті-решт – з професійним вигоранням. У дослідженнях Н.В. Кузьміної на прикладі педагогічної професії встановлено, що на стадії професіоналізації зі становленням індивідуального стилю діяльності знижується рівень професійної активності особистості, виникають умови для стагнації професійного розвитку. Педагог характеризується різким зниженням показників здоров'я (невротизація, психосоматичні захворювання й ін.), яке зумовлене домінуючим почуттям незадоволеності, що спричиняє різного роду зміни в особистісному розвитку та мотиваційні трансформації в професійній діяльності (Kuzmina, 1989).

Мотивація педагогічної діяльності, як і будь-якої іншої професійної діяльності особистості починається з прагнень, покликання, які визначаються як потяг, що спирається на знання, усвідомлення своїх можливостей, оволодіння певною діяльністю й оцінку своїх потенційних здібностей. Мотивація може бути описана як рушійна сила, яка змушує людину добровільно робити те, що їй подобається і у неї виходить, те, що вона любить. А результати мотивації «примушують» її здійснити свої найблагородніші наміри без тиску та погроз. Найбільш поширеними чинниками мотивації є: зосередження на меті, наявність натхнення, відповідний настрій, поетапність дій, оприлюднення, позитивне мислення, а також налаштованість не впадати у відчай і не здаватись.

Мотивація та навчання. У наукових публікаціях мотивація розглядається і як складний феномен, і як джерело активності, і як система спонукань до будь-якої діяльності. Мотивація підвищує ефективність роботи людини та її прихильність до своєї організації, а

відсутність мотивації негативно впливає на продуктивність праці (Ersarı, & Naktiyok, 2012).

Сама по собі мотивація потребує значної уваги, і кілька теорій мають відношення і до навчання, зокрема. Ці теорії пояснюють основні результати процесу навчання, незалежно від інших теорій навчання.

1. Теорія внутрішньої та зовнішньої мотивації, яка визначає діяльність, яка здійснюється заради неї самої та відчуття задоволення (Ryan, & Deci, 2000). Обидва ці види мотивації відіграють значну роль у процесі навчання: коли внутрішня мотивація може привести до підвищення рівня самомотивації, то зовнішня мотивація надає першочергового імпульсу, який залучає студентів до діяльності і допомагає підтримувати мотивацію протягом всього періоду навчання.

2. Теорія самовизначення, яка пояснюється через саморегуляцію, де зовнішня мотивація є відображенням внутрішнього контролю над поведінкою, а внутрішня мотивація і є саморегуляцією (Ryan, & Deci, 2000). Теорія самовизначення інтегрувала у собі вчення з теорії когнітивної оцінки, яка пояснює вплив зовнішніх чинників (наслідків) на внутрішню мотивацію, визначаючи основний вплив автономії та компетентності у розвитку внутрішньої мотивації; організмичної інтеграційної теорії та причинно-наслідкової теорії, які пояснюють мотивацію від амотиваційної стадії до мотиваційних станів, де основна увага зосереджується на компетентності особистості; теорії базових психологічних потреб, таких як автономія, компетентність і взаємозв'язки, що показує, наскільки задоволення цих потреб має вирішальне значення для залучення, мотивації, здорового розвитку та прогресу і благополуччя учнів; теорії змісту цілей, яка доводить узаємозв'язок між задоволенням фундаментальних потреб і благополуччям на основі внутрішньої та зовнішньої мотиваційних цілей, де внутрішні цілі призводять до більших досягнень та кращих успіхів у навчанні, особливо у соціальному просторі освітнього середовища.

3. Модель ARCS – уваги (attention), актуальності (relevance), впевненості (confidence) і задоволення (satisfaction). Це модель проєктування навчального процесу, яка фокусується на мотиваційних аспектах навчального середовища та таких компонентах мотивації, як стимулювання інтересу, створення актуальності, розвиток очікуваного успіху, підвищення задоволеності за рахунок внутрішніх і зовнішніх винагород (Keller, 1987);

4. Соціальна когнітивна теорія, яка стосується того, що знання здобуваються шляхом безпосереднього спостереження, взаємодії, досвіду та зовнішнього впливу засобів масової інформації (Bryant, & Oliver, 2002).

5. Теорія очікувань пояснює мотивацію з погляду вибору поведінки для очікуваних результатів. У контексті освіти це дозволить учням сприйняти те, що їх зусилля призведуть до ліпшої успішності, а діяльність – до бажаної мети та винагороди, і, нарешті, цінністю винагороди стане задоволення, що і підтримує цілі їх навчання (Bauer et al., 2016).

Отож мотивація до навчання є складним і неоднозначним процесом зміни ставлення учня/студента, як до окремого предмета/дисципліни, так і всього процесу навчання загалом. Вона є рушійною силою людини, підвищує ефективність її діяльності, в тому числі й у процесі планування та реалізації запланованих цілей.

Мотивацію можна уявити «мостом» між свідомістю та діяльністю, тому, впливаючи на мотивацію, можна змінити свідомість, а відповідно – і діяльність (Bartnovskaya, 2012). А. Дьячук (2015) указує на те, що описані психологічні структури діяльності дозволяють виокремити компоненти для здійснення певної роботи, і навчальної зокрема. У психологічному плані розв'язання цієї задачі повинно опиратись на закономірності та умови розвитку особистості в онтогенезі, закономірності її становлення. Важливим у цьому напрямку є формування мотивації навчальної діяльності (Gorskaya, Glyizina, 2016). Сама мотивація може вплинути як на навчання, так і на його результати, зокрема вона: 1) підвищує енергію та працездатність; 2) орієнтує людину до визначених цілей; 3) скеровує людей на започаткування діяльності та змушує підтримувати її; 4) впливає на стратегію навчання та когнітивні процеси людей (Tokinan & Bilen, 1999).

Мотивація у навчанні визначається як окремий вид мотивації, включеної до навчальної діяльності. Вона, як і будь-який інший її вид, має системний характер, характеризується стійкістю та динамічністю. Загальну структуру мотивації навчання утворюють потреби, зміст навчання, мотив навчання, мета, інтерес, бажання, наміри, задачі. Традиційно прийнято виділяти високий середній та низький рівень мотивації людини до будь-якої діяльності. Коли навчання торкається важливих життєвих інтересів учасників навчання і залучає їх внутрішні мотиви, воно мотивує на ліпшу роботу чи досягнення. Із загального переліку мотивів виокремлюють *зовнішні мотиви у навчанні* (загроза покарання чи очікування санкцій за недостатнє володіння знаннями і навичками; очікування винагороди за успіхи у навчанні; вимоги та правила, прийняті у групі, до якої належить людина, яка навчається; прагнення уникнути неприємностей чи невдач; очікування майбутніх благ чи позитивних змін у результаті отримання нових знань і навичок; похвала чи висока оцінка вчителем/керівником), а також

внутрішні мотиви у навчанні (ставлення до знань як самостійної цінності; розуміння ролі та значимості знань у самореалізації; інтерес до процесу отримання знань; допитливість і прагнення до розширення світогляду; прагнення підвищити свій загальний рівень; потреба у новизні та інформації). І кожній людині притаманний їй власний баланс зовнішньої та внутрішньої мотивації.

Мотивація є безперечною умовою академічної успішності, навчальних досягнень особливо у дитячому та підлітковому віці (Elliott, & Dweck, 2005). І знову ж таки наголошується на впливі зовнішньої та внутрішньої мотивації до навчання, зокрема E. Linnenbrink and P. Pintrich (2002) пропонують модель взаємозв'язку між мотивацією та пізнанням, яка охоплює попередні досягнення учнів, соціальні аспекти навчальної установки, мотиваційні змінні та пізнання (Linnenbrink & Pintrich, 2002). Основна мета вчителя – щоб учні вчилися, а освіта протягом багатьох років намагається заповнити розрив між викладанням і навчанням (teaching and learning), а мотивація стає тією силою, яка активізує та спрямовує поведінку до мети, і безумовно, може сприйматись як одна з найважливіших концепцій у навчанні.

F. Rajares (2003) зазначає, що учні, які очікують успіху у якомусь зі шкільних предметів, як правило, цінують його, а це пов'язано з тим, що уявлення учнів про те, що вони можуть досягти, впливає на їхні очікування щодо результату. Коли їхня впевненість у собі висока, вони довіряють своїм можливостям і розуміють, що здатні досягти успіху. У такий спосіб уявлення учнів про свої можливі досягнення впливають на вибір уподобань у шкільних предметах. Коли вони впевнені у своїх здібностях, довіряють їм, вони обирають предмет і сподіваються на хороший результат. Як показують дослідження, також існує взаємозв'язок між мотивацією та впевненістю у собі, сприйняттям себе та самоефективністю, що, у свою чергу, може впливати на майбутнє, на вибір кар'єри зокрема (Hackett, 1985, Hackett and Betz 1989).

Часто вчитель стикається з такою категорією учнів, яких називають «гальорка»: вони не хочуть брати участь у обговореннях, відповідати на запитання, займатись будь-якою діяльністю у класі. Таких учнів учитель характеризує як неуважних, нездатних розуміти та слідувати вказівкам, таких, що часто дають недоречні відповіді. Їх серйозні проблеми можуть сприйматись як симптоми низьких здібностей, відсутності мотивації, погане ставлення, емоційне збудження тощо. Проте це можна побачити і з іншого боку. На жаль, у більшості випадків учителі не докладають жодних зусиль, не вживають заходів для активізації уваги цих дітей, залучення до активності таких

дітей, що мають труднощі у навчанні. Мотивація як внутрішній імпульс може відігравати важливу роль в успішності діяльності, і вчитель повинен звернути увагу на те, чому деякі учні поведуться саме так, бо є ще демотивуючі чинники, як зовнішні сили, які «зменшують мотиваційну основу поведінкового наміру чи триваючої дії» (Dornyei, 2005). Мотивувати людей важко, демотивувати – легко. Демотиваційні стратегії – не що інше, як неправильна поведінка мотиваційних стратегій у тому розумінні, що вони мають негативні наслідки. Отже, є ще один термін, який варто визначити у понятті мотивації, – *амотивації*. Це стан, коли людину не мотивують жодні причини. Амотивація – «відносна відсутність мотивації, яка викликана не відсутністю початкового інтересу, а пов'язана з переживаннями людей щодо власної некомпетентності та безпорадності при «зіткненні» з діяльністю». «Амотиваційні події – це події, що відбуваються всередині людини і вказують на нездатність оволодіти ситуацією чи подіями» (цит. за Muhonen, 2004). У навчальній діяльності такими причинами для учня можуть бути: думки про те, що не вистачає здібностей; стратегії дій недостатньо ефективні; зусилля, які необхідні для досягнення результатів, занадто великі; відчуття безпорадності, через думки про те, що його чи її зусилля несуттєві, враховуючи розмір завдання, яке потрібно виконати.

Наприклад, сьогодні значна частина випускників шкіл достатньо добре володіє українською та англійською, а також математикою, і що саме у нашому інформаційному столітті володіння не менш ніж двома /трьома мовами, а також математичними навичками виходить на передній план. Проте не всі показують високі результати на випускних іспитах, не можуть вільно спілкуватись іноземною мовою, чому однією з причин може бути низька *мотивація до навчання, як зовнішня так і внутрішня*.

Зовнішня навчальна мотивація зумовлена впливом учителів, батьків, суспільства. Батьки мотивують добре вчитись, багато читати, дізнаватись, розширювати світогляд; вони залучають репетиторів для вищого освітнього ефекту. Батьки значно підвищують прагнення вчитись, цікавлячись і підтримуючи дітей при виконанні важких завдань, прийнятті рішень, хвалячи навіть за незначні успіхи, стимулюючи рухатись уперед, не впадати у відчай. Проте мотивація до навчання з боку батьків може проявлятися у вигляді примушування займатись чимось необхідним чи корисним, на їх думку; через погрози покарань чи позбавлення задоволень у випадку недостатніх результатів у навчанні продуктивність такої мотивації сумнівна. Розвиток навчальної мотивації – одна з основних функцій педагогів, тому

вчителям і вдається підвищити інтерес учнів до навчання. Д. Лемов зазначив, що вчителі «обов'язково привносять у свою працю любов, енергію, ентузіазм, веселощі та гумор – не лише як антидот від своєї тяжкої праці, а й тому, що це один із найефективніших способів виконання будь-якого важкого завдання» (Lemov, 2014 : 282). Учитель не лише організовує процес мотивації, а й вдало керує ним, використовуючи засоби, методики, комунікативні технології навчання, підтримуючи доброзичливий стиль спілкування зі всіма учнями, зміцнюючи мотивацію навчатися з інтересом.

Внутрішня навчальна мотивація позначена наявністю чітких цілей, термінів їх досягнення. Бажання, яке сформоване у вигляді конкретної мети, мотивує людину на чіткі дії. Формальна освіта без чітко окреслених цілей і строків їх виконання не приносить великих результатів. В освітньому контексті засвоєння конкретних знань навчання стоять між людиною та її перспективними цілями, а внутрішня готовність до навчання передбачає конкретні зусилля та дії. Внутрішньо вмотивована людина вміє контролювати себе, стримувати емоції, аналізувати інформацію, підтримувати стійку увагу до предмета вивчення, робити узагальнення, порівнювати тощо (Astapenko, 2016). Внутрішні мотиви слугують потужними спонуканнями до дії: «...весь світ показує нам, що успіх починається з бажання людини, все залежить від психологічної установки» (Treysi, 2011).

Успіх чи невдача у діяльності залежить від особистих ресурсів людини, що дає можливість утворення нового рівня мотивації чи зміни існуючого. Виділяють такі структурні компоненти мотивації : 1) мотивація ініціації (спонукання до дії); 2) мотивація селекції (вибір мети, напрямку діяльності); 3) мотивація реалізації (регулювання і контроль виконання дії); 4) мотивація постреалізації (відповідальність за завершення виконаної діяльності та перехід до наступної) (Nikitina, 2010). Мотиви можуть змінюватися протягом життя людини як під впливом зовнішніх, об'єктивних чинників, так і внутрішніх, які залежать від розвитку самої особистості. Тоді доводиться «діагностувати» мотивацію знову і знову. Мотиваційні ресурси практично невичерпні, необхідно лише правильно ними скористатись. Велику роль для мотивації себе відіграють натхнення, енергія, працездатність, ентузіазм, зосередженість, сумлінність, цілеспрямованість і перспективне бачення. Формування та розвиток навчальної мотивації – це створення таких умов і ситуацій для учнів, у яких вони будуть залучені до творчої активності, яка стимулювала б їх до подальшої самостійності і збігалась би з внутрішніми стремліннями та прагненнями молодшої людини.

Демотивація та навчання. Мотивацію ми визначаємо як зміну збудження людини, яке провокує, припиняє чи оцінює когнітивні процеси, в яких первинні бажання можуть бути розставлені за пріоритетами (успішно чи невдало). Обговорення питань мотивації, які пов'язані з тим, що людина щось робить без охоти або опирається тому, щоб щось робити, повинно бути на основі розуміння того, що заважає їй у цьому. Тому існує ще і зворотний бік мотивації, відомий як демотивація. Однією з проблем, пов'язаних з визначенням поняття демотивації, є відсутність чіткого визначення. J. Meier (1978) розглядає демотивацію як «контрпродуктивний процес», який складається з шести фаз, які сприяють утраті мотивації: плутанина, гнів, підсвідома надія, розчарування, відмова від співробітництва і відхід від справ. Більшість дослідників зазначають, що не існує єдиного розуміння мотивації, тому що багато хто використовує це поняття у різних значеннях (Rollinson, 2002). А префікс «де» позначає як вилучення чогось із чогось, тому це і передбачається як відсутність мотивації і найчастіше використовується у клінічній психології та передбачає, що «демотивація – це нездоланне відчуття самознищення, відмова, зумовлена моментом» (Hazif-Thomas, Charazac, & Thomas, 2009).

Серед запропонованих визначень демотивації неведемо такі:

- утрата мотивації, апатія; згасання відчуттів, емоцій, інтересу до взаємодії з оточуючим середовищем (Hazif-Thomas, Charazac & Thomas, (2009);

- зменшення рушійних сил, послаблення відчуттів і дій (Kúpers, 2001);

- відсутність мотивації, негативна мотивація чи мотивація не діяти у певний спосіб (Grubišić & Goić, 2003);

- стан порушеної чи зруйнованої мотивації;

- недовіра до життя, відсутність ідеалів, набуття ознак меншовартості.

Отже, можемо вести мову про демотивацію як порушення мотивації та зниження активності людини за рахунок наявності певних причин як демотивуючих чинників. До зовнішніх причин порушення мотивації відносяться: несприятлива соціальна ситуація, труднощі в самореалізації, зміна (аж до погіршення) міжособистісних стосунків і психологічного клімату в колективі, недостатній рівень морального та матеріального стимулювання тощо. Внутрішніми причинами є кризи, дезадаптація, емоційне виснаження, втома та інші явища, які можуть зумовити незадоволеність діяльністю, переживання

й емоційну напруженість, які провокують внутрішні та зовнішні конфлікти. Ці явища знижують і соціальну, і професійну активність, призводять до втрати смислу виконуваної діяльності, професійної та кар'єрної перспективи, а в подальшому можуть призвести до прийняття ірраціональних рішень у майбутньому (Polishchuk, 2015).

Незважаючи на те, що у кожної людини реакція на де мотивацію індивідуальна, виділяють загальні ознаки, що характеризують кожен з етапів демотивації (Ткаченко, 2008).

Типова ознака першого етапу демотивації, яку можна охарактеризувати як «легкий стрес» – здивування і розгубленість. Другий етап демотивації проявляється у вигляді відкритого невдоволення. Його ознаки можуть бути різними: ігнорування рекомендацій, демонстративна агресивність, ухилення (можливо, неусвідомлене) від виконання завдань під незначними приводами і т.ін. Завершальний етап утрати мотивації має найбільш яскраві зовнішні прояви, оскільки відбувається повне відчуження, людина втрачає бажання до співпраці, що часто стає причиною конфлікту. Тому основна ознака цієї фази – постійне підкреслення меж своїх обов'язків, а також звуження їх до мінімуму. Своєю манерою дій, яка характеризується безініціативністю або ж відкритим негативізмом, людина намагається відмежуватися від організації (Polishchuk, 2015: 19-30).

Демотивація у навчанні лише недавно привернула увагу педагогів, а самих досліджень проведено досить мало. Ранні дослідження показали спроби виявити демотивуючі чинники і визначити три категорії демотивів (Gorham, and Millette, 1997):

- контекстні демотиви (чинники, які, швидше за все, будуть розглядатись як передуючі впливу вчителя);
- структурні/формативні демотиви (чинники, на які вчитель, імовірно, матиме певний ступінь впливу, якщо не повний контроль);
- поведінка вчителя (чинники, які можливо, сприйматимуться як безпосередній контроль учителя).

Інші дослідження показали відмітності у розумінні демотивуючих чинників з боку вчителів та учнів. Учителі вважають, що ці причини мають психологічне, настановне, соціальне, історичне походження, а учні вважають, що причинами демотивуючих чинників є поведінка вчителів, розмір класу тощо (Chambers, 1993). Серед психологічних чинників демотивації учителі зазначали: погану концентрацію уваги учнів; невіру у власні можливості; жодних зусиль, щоб дізнатись щось; «що толку?»; негативна чи нульова відповідь на похвалу; відсутність співробітництва; розсіяність; відволікання; необов'язковість; несумлін-

ність (цит. за Но, 1998). Також виявлено чотири джерела демотивації: особистісні відносини з учнями; ставлення вчителя до дисципліни чи матеріалу; конфлікти стилів учнів та вчителя; атмосфера у класі (Oxford, 1996). Відповідно до створених умов навчання, Н. Sakai & K. Kikuchi (2009) виділили шість демотиваторів, включивши: вчителів, характеристики класів, середовище у класі, досвід невдач, навчальні матеріали і відсутність інтересу. Кожен із цих демотиваторів може знизити бажання та мотивацію учнів до навчання. Отже, всі дослідження зводилися в основному до звинувачень у бік учителів щодо демотивації учнів. Лише не так давно звернули увагу на концепцію демотивації учнів, пов'язану з такими чинниками, як орієнтація на цілі та контекстуальні чинники (цит. за Jahedizadeh, Ghanizadeh, & Ghonsooly, 2016).

Як зазначає Z. Dörnyei (2001), у галузі освіти демотиватори як згубні чинники, що ведуть до зменшення мотиваційної основи дії чи поведінкових намірів, здійснюють значний вплив на зниження ефективності як учителів, так і учнів. Проте демотивація не є постійним явищем – демотивовані учні можуть реабілітувати свою мотивацію, тобто перемотивувати себе (Falout, 2012, Ushioda, 1998), або ремотивувати себе. У зарубіжній практиці термін ремотивація вживається в розумінні ремотиваційної терапії (в медичній практиці) чи ремотиваційної техніки (в навчальній практиці), яка сприяє отриманню додаткової підтримки, спрямованої на саморозвиток у життєвих і професійних ситуаціях. Отож можливі такі види ремотивації: індивідуальна (у випадку, коли людина не може узяти участь у сесії групи); групова (проводиться у групах з 6-8 людей); терапевтична (практикується в межах програми лікування чи як медична допомога); як освітня техніка (для мотивації дітей і дорослих) (Dyer, Stotts, 2005).

Отже, вивчення таких несприятливих чинників, як зниження мотивації, демотивація, а також і амотивація, повинно ставати пріоритетними для педагогів, оскільки вони впливають на сприйняття учнями свого колективу, емоційне виснаження, зміщення цілей та зниження досягнень. Вивчення причин демотивації повинні допомогти вчителям та учням зрозуміти джерела демотивації, посприяти поліпшенню навчального процесу. Учителі несуть відповідальність за визначення інтересів учнів, адаптацію методик, матеріалів, середовища навчання, відповідно до потреб і вподобань учнів, що призводить до позитивного сприйняття діяльності класу, а це і впливає на цілі та досягнення у навчанні. Проте й учні повинні розуміти, що мета та мотивація навчання може залежати від багатьох

чинників, серед яких виснаження та зниження сприйняття. Отже, мотивація важлива і для вчителів/викладачів, і для учнів/студентів. Умотивовані викладачі надихають студентів ізсередини, а студенти, умотивовані навчанням, надихають педагогів викладати. Тому навчання – самовіддана практика.

Мотивація до навчання та її ресурси. Як це працює сьогодні у традиційній школі/освіті та як мотивувати дітей.

Поняття «ресурсу» найбільш інтегруюче, цілісне, містить у собі сукупність потенційних якостей, характеристик, умов, які можуть стати джерелом чи запасом засобів і можуть бути використані у необхідній ситуації у потрібний час. Ресурси «взаємодіють» між собою і можуть або підсилювати один одного, або послаблювати.

Ресурси у навчанні – це сукупність наявних можливостей та засобів, які можуть бути використані у процесі оволодіння знаннями та навичками для досягнення поставленої мети, визначаються як система утворень, характеристик і властивостей, які в кінцевому результаті приведуть до досягнення мети та самореалізації людини.

Як ми вже зазначали, мотивація є основою будь-якої самостійної діяльності, і людина вкладає в неї свої ресурси: енергію час, талант, знання, волю тощо для досягнення мети. Мотивація стає ключовою умовою ефективного процесу навчання/пізнання і стосується всіх дисциплін, які опановуються. Окрім цього, мотивація чи нестача мотивації стає передумовою успішної спільної діяльності учня/студента з учителем чи викладачем і водночас може стати причиною різних непорозумінь. Учителі розраховують на високу мотивацію учнів, вони переконані, що ті прагнуть отримати максимальну кількість інформації, умінь, тобто що їх мотивація досить висока. Проте реальність розчаровує їх тією низькою мотивацією учнів, з якою вони стикаються на заняттях, у домашній підготовці. З іншого боку, учні та студенти, не задоволені процесом навчання, звинувачуючи вчителів у неефективності передачі знань і вмінь, очікуючи, що викладач у процесі навчання вкладе в них знання та вміння, без самостійної праці студентів, без їх зусиль.

Ми вважаємо, що відповідальність за мотивацію лежить повністю на учневі чи студентові (внутрішня мотивація, самомотивація). Учителі, викладачі чи інші люди можуть лише стимулювати, підтримувати, розвивати ззовні ті імпульси, які індукують мотивацію (зовнішня мотивація). Тобто поєднання, взаємодоповнення мотивації та стимуляції стають передумовою справді ефективного процесу навчання, за який відповідають обидві сторони: і викладачі, і студенти.

Проблема полягає у тому, що сучасна система освіти не сприймає у повному обсязі факти про те, що результати навчання залежать від обох сторін: 1) зони відповідальності викладача, який повинен працювати за планом, виконувати завдання з підготовки лекцій, семінарів так, щоб студенти прийшли до певної системи знань, володіли певними вміннями, компетенціями, пропонуючи це студентам і вказуючи, що з цього обов'язкове, а що – додаткове; 2) зони відповідальності студента, який обрав собі спеціальність, зобов'язаний сприйняти обов'язкову частину інформації, що міститься в освітній програмі, підготуватись до іспитів, і у студентів є можливість отримати додаткову інформацію з питань, які найбільше цікавлять студента, допомагаючи викладачу поєднати вимоги програми з їх особистими мотивами. Сучасна система освіти вважає, що більшу частину відповідальності за результати процесу навчання/пізнання несе викладач. Він несе відповідальність за планування й організацію освітнього процесу, використовувані методи, підбір матеріалу, додаткових джерел навчання, і за кінцевий результат – засвоєння знань та вмінь. Але процес навчання ґрунтується не лише на тому, що інформація надана, що вміння тренуються, навички напрацьовуються, а й на тому, як і що з цією інформацією робить студент.

Викладач відповідальний за інноваційні методи навчання, постійні підвищення кваліфікації, нові, удосконалені освітні проекти, яких усе частіше вимагають в університетах. Це типово для багатьох предметів і дисциплін, які пропонують студентам виконувати різного роду проекти та завдання. І, як наслідок, студенти опираються великій кількості різного роду завдань, перестають довіряти викладачам, які здаються їм недостатньо компетентними. І в цілому «споживачі»-студенти вважають такий процес навчання незадовільним.

Інший чинник, який провокує недовіру до викладача, це очікування того, що процес навчання/пізнання повинен бути захопливим і навіть розважальним. Якщо під час заняття, на думку студента, буде забагато інформації, завдань, понять, тобто багато вимог, то студенту не буде весело і захопливо. Навіть якщо таке заняття приведе до потрібних і запланованих результатів, думка студента про незадовільний процес навчання/пізнання не зміниться, а винен у цьому буде викладач. Проте часто викладачі не говорять зі студентами про цілі, методи та їх переваги, умови, при яких ці цілі будуть досягнені, відсутні пояснення того, чому вибрані саме ці методи і засоби, чому програма складена саме так. Тому обидві сторони освітнього процесу – і викладачі, і студенти – повинні знати

заплановані результати, а бажання досягти потрібної мети підвищує їх мотивацію, хоча лише потім, на практиці, студент зможе дізнатись, чи була програма та її мета складені доцільно і зі знанням того, що потрібно на практиці.

Існує ще дві проблеми студента в університеті, які починаються ще з навчання у школі: 1) відсутність конкуренції серед учнів, 2) необхідність знижувати рівень вимог, щоб дати можливість менш обдарованим чи менш умотивованим учням справитись із задачами навчання, успішно вчитись. Обидва ці чинники негативно впливають на мотивацію: учням не потрібно докладати багато зусиль, бо вчителі все роблять самі, адже вимушені мати хороші показники. Можна припустити, що кількох років у таких умовах навчання буде достатньо, щоб у студента залишилось мінімум мотивації до його ж власної активності у процесі навчання/пізнання. А викладачу тепер дуже важко стимулювати студентів, бо вони чудово розуміють, що наявність чи відсутність роботи у викладача залежить саме від студента. І це теж впливає на мотивацію студента.

Викладач опиняється у замкненому колі: якщо він справді любить свою справу, хоче працювати зі студентами, то більшість часу буде витратити на підготовку до занять, консультацій, посібників та ін. Але в цьому випадку залишається зовсім мало часу на саморозвиток – підвищення кваліфікації, наукову роботу та публікування, поновлення вже оновлених програм. Багато викладачів відчують виснаження, переважно, недостатню повагу на свою адресу, і їх бажання якісно навчати студентів знижується, вони відчують утрату мотивації. Демотивований викладач стимулювати студентів до навчання навряд чи зможе. Тому для підвищення мотивації студента, на наш погляд, потрібно підвищити мотивацію викладача: 1) якщо викладач не буде відчувати себе затиснутим у рамки економічних і адміністративних критеріїв, які не завжди сприяють навчальній діяльності, то він/вона зможе вільно обирати методи навчання, які відповідають його потребам і талантам, зуміє підібрати відповідні механізми стимулювання студента для сумлінної та цілеспрямованої роботи, для досягнення запланованих у освітніх програмах результатів і виключити тих студентів, які не справляються з вимогами освітніх програм; 2) передумовою підвищення мотивації студентів стане зростання довіри до освітніх програм, викладачів, усвідомлення того, що за програмою потрібно працювати, оскільки саме вона може дати бажані знання та навички; 3) стимуляція. Стимуляція з боку викладача потребує додаткових зусиль із боку студента, тобто визнання своєї частки

відповідальності обох сторін процесу навчання. Отже, необхідно навчитися організовувати навчальний процес на позитивній мотивації: а) виклик без перевантаження: діяльність має бути складною, проте не перевищувати можливості студента (якщо завдання буде складним, студенти будуть тривожитись та здаватись, якщо занадто легким, то їм стане нудно); б) створення інтересу співвідносно до інтересів студентів; в) підтримка автономії та заохочення студентів до самостійного вибору; г) чітке цілепокладання та надання зворотного зв'язку; д) розвиток концентрації на завданнях; е) зміцнення позитивних відносин через оцінку внеску кожного студента у роботу. Досвід навчання у такій атмосфері може сприяти підвищенню мотивації студентів і досягненню ними більш високих результатів.

Отже, мотивація є однією з основних і важливих проблем у освітньому просторі. Її значимість для сучасної психології пов'язана з аналізом джерел і ресурсів активності людини, спонукальних сил її діяльності та поведінки. Комунікація, яка слугує основою нових інформаційних технологій, є невичерпним джерелом для формування мотивації учнів/студентів до взаємодії, а професійна мотивація – важлива складова самого освітнього процесу, як і правильна організація управління вчителями/викладачами мотиваційними станами учнів/студентів, які призведуть до досягнення цілей.

Дослідження особливостей мотивації та демотивації у навчанні висувають перспективу розвитку багатомірного розуміння демотивації учнів/студентів, її впливу на емоційне виснаження, орієнтацію на досягнення цілей, сприйняття навчального матеріалу та ставлення до вчителів/викладачів.

Формування та розвиток мотивації – це не надання вчителям/викладачам готових мотивів і цілей для учнів/студентів, а створення таких умов, які будуть для них оптимальними для навчання, стимулювання їх активності та цілепокладання. Учитель/викладач має стати коучем, який буде думати про створення творчої атмосфери навчання, а не думати лише про те, яку подати інформацію.

References

- Adams, J. (1963). "Towards an understanding of inequity," *Journal of Abnormal and Social Psychology*, v. 67 (5), 422–436.
- Alderfer, C. (1969). "An empirical test of a new theory of human needs," *Organizational Behavior and Human Performance*, v. 4 (2), 142–175.
- Astapenko, E.V.(2016). Motivatsionnyie resursyi lichnosti dlya uspeshnogo obrucheniya i samosovershenstvovaniya [Personal motivational resources for

successful learning and self-improvement], Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo universiteta, 3 (191), 3-8 [in Russian].

Bartnovskaya L.A. Formirovanie motivirovannoy potrebnosti studentov spetsialnoy meditsinskoy gruppyi vuza v individualnom zdorovesohranenii [Formation of the motivated needs of students of a special medical group of the university in individual health preservation], Vestnik KGPU im. V.P. Astafeva, 2012. 2 (20), 26-32 [in Russian].

Bauer, K.N., Orvis, K. Ely, and E.A. Surface, (2016). Re-examination of motivation in learning contexts: Metaanalytically investigating the role type of motivation plays in the prediction of key training outcomes. *Journal of Business and Psychology*, 31, 1, 33-50.

Baymetov, A. K. (1973). Opyt kompleksnogo izucheniya lichnostiuchitelya [The experience of a comprehensive study of the teacher's personality], Voprosy psikhologii lichnosti i truda. Nauch. tr. Sverdlovskogo gos. ped.instituta.Sverdlovsk, 1973, 228-230 [in Russian].

Bollók S., Takács J., Kalmár Z., & Dobay, B. (2011). External and internal sport motivations of young adults. *Biomed Hum Kinet*, 3(3), pp. 101-105.

Brown, M. (n.d.). Environmental Influences on Academic Motivation. Retrieved from <http://sitemaker.umich.edu/melissa.brown/home>

Bryant, J. & Oliver, M. (2002). *Media Effects: Advances in Theory and Research* Routledge Communication Series. 648 p.

Burnosova, O.V. (2000) Ispol'zovanie uchebnyh telekonferencij v obuchenii studentov [Using educational teleconferencing in teaching students]. *Distancionnoe obrazovanie*. № 6 [in Russian].

Ceci, S. J., & Williams, W. M. (1997). Schooling, intelligence, and income. *American Psychologist*, 52(10), 1051–1058. Retrieved from <https://doi.org/10.1037/0003-066X.52.10.1051>

Chambers, G. (1993). Taking the 'de' out of demotivation. *Language Learning Journal* 7, 13-16.

Chiksentsmihayi, M. (2011). Potok: Psihologiya optimalnogo perezhivaniya [Flow: The Psychology of Optimal Experience], Per. s angl. M. Smyisl: Alpina non-fikshn, 461 [in Russian].

Dobrydin, S.N. (2002) Nekotorye aspekty ispol'zovaniya novykh informacionnykh tekhnologij v obuchenii [Some aspects of the use of new information technologies in teaching]. *Nauka i obrazovanie: Mater. Vserossijskoj nauch. konf. V 2 ch. Belovo, BI(F) KemGU, Ch. 2*, 375. [in Russian].

Dörnyei, Z. (2005). *The psychology of the language learner: Individual differences in second language acquisition*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.

Dörnyei, Z., Ushioda, E. (2001). *Teaching and researching motivation*. Harlow: Longman. Retrieved from: <https://www.diako.ir/e-learning/prepare-download-link/teaching-and-researching-motivation/5d81ee404ae45753346a9212>

Dotterer, A. M., McHale, S. M., & Crouter, A. C. (2009). The development and correlates of academic interests from childhood through adolescence. *Journal of Educational Psychology*, 101, 509-519.

Dyachuk, A.A. (2015). Lichnostnyie osobennosti organizatsii deyatelnosti studentov i vozmozhnosti ih otsenki [Personal characteristics of the organization of students' activities and the possibility of their assessment], *Vestnik KGPU im. V.P. Astafeva*, 2 (32), 160-166 [in Russian].

Elliott, A. J., & Dweck, C. S. (2005). *Handbook of competence and motivation*. New York: Guilford Press.

Ersarı, G., & Naktiyok, A. (2012). Role of stress fighting techniques in internal and external motivation of employees. *Atatürk University Journal of Graduate School of Social Sciences*, 16(1), pp. 81-101.

Falout, J. (2012). Coping with demotivation: EFL learners' remotivation processes. *The Electronic Journal for English as a Second Language*, 16(3), 1-29.

Gill, D.L. (2000). *Psychological dynamics of sport and exercise*. 2nd ed. Champaign, IL: Human Kinetics.

Gorham, J. and Millette, D. M. (1997). A comparative analysis of teacher and student perceptions of sources of motivation and demotivation in college classes. *Communication Education*, 46 (4), 245-261.

Gorskaya, N.E., Glyizina, V.E. (2016). Sub'ektivnyiy kontrol (USK) v oblasti professionalnoy sferyi kak odna iz fundamentalnyih potrebnostey lichnosti [Subjective control (SC) in the field of the professional sphere as one of the fundamental needs of the individual], *Vestnik KGPU im. V.P. Astafeva*, 1, 129-132 [in Russian].

Grouzet F.M., Otis N., Pelletier L.G. (2006). Longitudinal cross-gender factorial invariance of the Academic Motivation Scale. *Structural Equation Modeling*, V. 13, 73-98.

Grubišić, D & Goić, S. (2003). Demotivation factors research study in a manufacturing company in Croatia, *South-East Europe Review*, 1: 153-178.

Hackett, G. (1985). The role of mathematics self-efficacy in the choice of math-related majors of college women and men: A path analysis. *J Counsel Psychol*, 32(1), 47-56.

Hackett, G., & Betz, N.E. (1989). An exploration of the mathematics self efficacy/mathematics performance correspondence. *J Res Math Educ*, 20(3), 261-273.

Hazif-Thomas, C., Charazac, M. & Thomas, P. (2009). 'Apathie, depression et suicide' *La Revue Francophone de Gériatrie et de Gérontologie*, XVI(152), 91-98.

Herzberg, F. Mausner, B. and Snyderman B. (1959). *The Motivation to Work*, John Wiley and Sons, New York, NY, USA, 2nd edition.

Ho, M. C. (1998). Culture studies and motivation in foreign and second language learning in Taiwan. *Language, Culture and Curriculum*, 11 (2), 165-182.

Hollebeak, J., & Amorose, A.J. (2005). Perceived coaching behaviors and college athletes' intrinsic motivation: A test of self-determination theory. *J Appl Sport Psychol*, 17, 20-36.

Ilin, E.P. (2006). *Motivatsiya i motivyi* : [ucheb. posobie] [Motivation and motives], SPb. [i dr.] : Piter, 508 [in Russian].

Jahedizadeh, S., Ghanizadeh, A. & Ghonsooly, B. (2016). The role of EFL learners' demotivation, perceptions of classroom activities, and mastery goal in predicting their language achievement and burnout. *Asian. J. Second. Foreign. Lang. Educ.* 1, 16.

Jahedizadeh, S., Ghanizadeh, A. & Ghonsooly, B. (2016). The role of EFL learners' demotivation, perceptions of classroom activities, and mastery goal in predicting their language achievement and burnout. *Asian. J. Second. Foreign. Lang. Educ.* 1, 16. Retrieved from: <https://doi.org/10.1186/s40862-016-0021-8>

Jean A. Dyer, Michael L. Stotts, (2005). *Handbook of remotivation therapy editors* Retrieved from: <http://ptjournal.apta.org/content/86/3/463.2.full>

Koltunovych, T. (2014) [The Peculiarities of Motivational Sphere of Preschool Teachers with Different Levels of Professional Burnout](#). *Education and Development, Research and Practice.* 1, 1, (25-32). Retrieved from: <http://www.dppd.usv.ro/journal/index.php/EDRP/article/viewFile/25/13>

Küpers, W. (2001). *A Phenomenology of embodied passion and the demotivational realities of organisations*, paper presented at CMS. Manchester.

Kuzmina, N.V. (1989). *Professionalizm deyatelnosti prepodavatelya i mastera proizvodstvennogo obucheniya proftekhuchilischa* [Professionalism of the activity of the teacher and the master of industrial training of the vocational school], 167 [in Russian].

Lemov, D. (2014). *Masterstvo uchitelya. Proverennyye metodiki vyidayuschihnya prepodavateley* [Mastery of the teacher. Proven methods of outstanding teachers], per. s angl. O. Medved. M, Mann, Ivanov i Ferber, 416 [in Russian].

Lengle A. (2008). Emotsionalnoye vygoraniye s pozitsii ekzistentsial'nogo analiza [Emotional burn out from position existential analysis], *Voprosy psikhologii*, №2, 3–156 [in Russian].

Leontev, A.N. (1979) *Problemyi razvitiya psihiki* [Mental development problems], M, Izdatelstvo Moskovskogo Universiteta, 573, s.302 [in Russian].

Linnenbrink, A., & Pintrich, P. R. (2002). Motivation as an enabler for academic success. *School Psychology Review*, 31(3), 313-327.

Maslow, A. (1970). *Motivation and Personality* (2nd ed.) N.Y.: Harper & Row.

Mayer, M. C. (1978) Demotivation – its cause and cure, *Personnel Journal*, 57: 260-266.

McClelland, D. C., Atkinson, J. W., Clark, R. A., & Lowell, E. L. (1953). *The achievement motive*. New York: Appleton-Century-Crofts.

McClelland, D.C. (1958). *Methods of measuring human motivation /Motives in Fantasy, Action, and Society / J.W. Atkinson (Ed.)*. Princeton, N.J: Van Nostrand.

Meier, J.D. *The 13 Negative Motivation Patterns that Hold You Back*. Retrieved from: <https://sourcesofinsight.com/13-negative-motivation-patterns/>

Miner, J. B. (2006). *Organizational Behavior 1: Essential Theories of Motivation and Leadership*, M.E. Sharpe, Inc., New York.

Muhonen, J. (2004). Second language demotivation: Factors that discourage pupils from learning the English language. Unpublished Master's thesis, University of Jyväskylä, Finland.

Narda R. Quigley, Walter G. Tymon Jr. (2006). "Toward an integrated model of intrinsic motivation and career self-management", *Career Development International*, Vol. 11 Iss: 6, 522 – 543. Retrieved from: <https://www.researchgate.net/publication/228711621>

Nikitina, I.V. (2010) Formuvannia profesiinoi motyvatsii studenta yak determinanty yoho tvorchoho rozvytku i pratsevlashtuvannia [Formation of

professional motivation of a student as determinants of his creative development and employment], *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy "Kyivskiy politekhnichnyi instytut"*. Serii: Filosofii. Psykholohii. Pedagogika, №1(28), 206-211 [in Ukraine].

Oxford, R. L. and Shearin, J. (1996). *Language learning motivation in a new key*. In R. Oxford (ed.) *Language Learning Motivation: Pathways to the New Century* (pp. 121-60). Manoa, HI: Second Language Teaching and Curriculum Center, University of Hawaii.

Pajares, F. (2003). Self-efficacy beliefs, motivation, and achievement in writing: a review of the literature. *Read Writ Q*, 19, 139-158.

Polishchuk, O.M. (2016). Motyvatsiini ta tsinnisni osoblyvosti v protsesi profesiinoi samorealizatsii osobystosti [Motivational and value features in the process of professional self-realization of the individual], *Osobystisno-akmeolobichni faktory vplyvu na samorealizatsiiu indyvidualnosti u polikulturnomu sviti: monobrafia /za nauk. red. I.M. Zvarycha*. Chernivtsi. Chernivetskyi natsionalnyi universytet. 245. s.63-83[in Ukraine].

Polishchuk, O.M. (2015). Causes of demotivation and features of remotivation at person's career. Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României. *Educația în societatea contemporană. Aplicații. Iași : Editura LUMEN*, 395, P.19-30.

Reeve, J. (2001). *Understanding motivation and emotion*, (Third Edition), USA: John Wiley & Sons, Inc.

Reeve, J. (2015). *Understanding motivation and emotion* (6th ed.). Hoboken, NJ: Wiley.

Rollinson, D. (2002). *Organisational Behaviour and Analysis*, Harlow: Pearson.

Ryan, R.M., Deci, E.L. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *Am. Psychol.* 55 (1), 68-78. Retrieved from: <https://doi.apa.org/doiLanding?doi=10.1037%2F0003-066X.55.1.68>

Sakai, H., & Kikuchi, K. (2009). An analysis of de-motivators in the EFL classroom. *System*, 37, 57-69.

Slastenin, V. A. (2000). *Pedagogika: uchebnoye posobiye* [Pedagogy study guide]. [3-ye izd.], M, Shkola-Press, 512, P.253 [in Russian].

Smithers, G. L. and T.Walker, D. H., (2000) The effect of the workplace on motivation and demotivation of construction professionals, *Construction Management and Economics*, v.18, (7), 833-841.

Souders, B (2021). *Motivation in Education: What it Takes to Motivate Our Kids*. Retrieved from: [Motivation in Education: What it Takes to Motivate Our Kids \(positivepsychology.com\)](https://www.positivepsychology.com)

Sternberg, R. J., & Williams, W. M. (2002). *Educational psychology*. Boston, MA: Allyn & Bacon.

Tkachenko, N. E. (2008). The reasons for demotivation of staff in the organization, *Economy. Management. Entrepreneurship*, 20, 132.

Tokinan, B.Ö., & Bilen, Ş. (1999). The effects of creative dancing activities on motivation, self-esteem, self efficacy and dancing performance. *H. U. Journal of Education*, 40, 363-37. Ormrod, J.E. *Human learning*, (Third Edition), USA: Prentice-Hall, Inc.

Treysi, B. (2011). *Dostizhenie maksimuma: Strategii i navyiki, kotoryie razbudyat vashi skrytyie sily i pomogut vam dostich uspeha* [Peaking: Strategies and Skills to Awaken Your

Hidden Powers and Help You Become Successful], per. s angl. D. Beletskogo 4-e izd., ster. M. SmartBuk, 315 [in Russian].

Ushioda, E. (1998). Effective motivational thinking: A cognitive theoretical approach to the study of language learning motivation. In E. A. Soler & V. C. Espurz (Eds.), *Current issues in English language methodology* (pp. 77-89). Spain: Universita Jaume I.

Vroom, V. (1964). *Work and Motivation*, Wiley, New York, NY, USA.

Walberg, H. J. (1981). A psychological theory of educational productivity. Paper presented at the 1976 annual meeting of the American Educational Research Association. Also in Farley, F. H. , and Gordon, N. (Eds), *Psychology and Education*. Chicago: National Society for the Study of Education.

Yarborough, C. B., & Fedesco, H. N. (2020). *Motivating students*. Vanderbilt University Center for Teaching. Retrieved from: <https://cft.vanderbilt.edu//cft/guides-sub-pages/motivating-students/>

2.5. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ СТУДЕНТІВ НА ЕТАПІ НАВЧАННЯ У ЗАКЛАДІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

2.5.1. Кризи професійного становлення та професійне самовизначення особистості у студентському віці

Професійний розвиток особистості розуміється науковцями і практиками в галузі психології як неперервний, динамічний процес, який детермінується внутрішньою активністю особистості. У цьому процесі природно виникають внутрішньоособистісні суперечності, провідними серед яких є суперечності між особистісними особливостями, якостями особистості й об'єктивними вимогами професійної діяльності. Зіткнення названих суперечностей призводить до виникнення конфліктів і низки професійно-особистісних криз. Початок професійного становлення особистості – найважливіший етап освоєння професії – відбувається у навчальному закладі, у якому починається професійне формування спеціаліста. Психологи визначають специфічні особливості саме цього періоду, а саме: нерідко у процесі професійного навчання особистість переживає кризу ідентичності, що стає основою її конфліктності. Чергування стабільних і критичних періодів взаємодії спеціаліста з професією та проходження ним професійної кризи необхідні для переходу особистості на наступну стадію її професійного розвитку. Однак ступінь прояву, специфічний характер перебігу та наслідки переживання та проживання кризи мають відмітні варіації.

Конфлікти в старшому юнацькому (студентському) віці – це конфлікти дорослішання та розвитку, які здійснюють вагомий вплив

на процес формування та становлення особистості, міжособистісні стосунки та сам процес професійного навчання. Особливим різновидом юнацьких конфліктів у процесі студентського навчання є конфлікти в площині професійного становлення особистості. Названі конфлікти розуміються як прояв кризи професійного становлення особистості на відповідному етапі професіоналізації. Актуальність дослідження проблеми професійного розвитку особистості в період навчання у закладі вищої освіти не тільки не згасає з часом, а, навпаки, отримує нові напрямки досліджень. Нестабільність сучасного суспільства, нові виклики життя змушують науковців і практиків шукати відповіді на нові запитання. Пандемія COVID-19, локдаун і тотальний карантин, які змусили весь світ змінити спосіб життя (дистанційна форма роботи та навчання), загострили існуючі проблеми та спровокували виникнення нових проблем і завдань. Також вони визначили нові вектори розвитку науки та психологічної практики. У контексті теми нашого дослідження актуальне виокремлення й аналіз психологічних особливостей криз професійного становлення в умовах нестабільного суспільства, факторів, що детермінують їх розвиток, зміни особистісних структур, які відбуваються в процесі переживання та проживання особистістю такої кризи. Осмислення названих проблем, науково-теоретичний аналіз і практичні дослідження повинні стати основою для створення та впровадження у практику системи психологічної допомоги особистості в подоланні кризи професійного становлення.

Зазначимо, що сучасна психологічна наука досліджує процес професійного становлення та розвитку в межах різних теоретичних напрямків. Процес професіоналізації, зокрема, досліджується у зв'язку із онтогенетичним розвитком особистості, проблемою життєвого шляху та самовизначенням, особистісними якостями людини та вимогами обраної професії, проблемою становлення професійної ідентичності, свідомості та самосвідомості та ін. Можемо констатувати наявність різних теорій професіоналізації особистості, але доволі невелика кількість результатів емпіричних досліджень професійного розвитку, а конкретно, суперечностей, які виникають в процесі професіоналізації, професійних криз на різних етапах професійного становлення, дозволяють говорити про потенційні можливості розвитку даного напрямку психологічних розвідок.

Можемо виокремити такі основні напрямки вітчизняних і закордонних психологічних досліджень процесу професійного розвитку особистості:

- традиційні дослідження проблем професійного розвитку (аналіз професійного становлення, формування професіоналізму та професіоналізація суб'єкта діяльності, професійне самовизначення) (D.E. Super, Д. Тидеман, И.С. Кон, И.М. Кондаков, М.А. Котик, О. Хара, Є.О. Клімов, А.К. Маркова, Л.М. Мітіна та ін.);

- дослідження специфічності цієї ситуації, як саме проходить процес професіоналізації (аналіз тут зосереджується на вивченні та діагностиці періодів регресу, стагнації, дезадаптації, деформації та криз) (Р.М. Грановська, А.К. Маркова, С.П. Безносков, Є.Є. Симанюк, Є.Ф. Зеєр та ін.);

- дослідження факторів і передумов криз професійного становлення особистості (Т.В. Кудрявцев, В.Ю. Шегурова, А.Г. Амбрумова, К.Н. Поливанова, Н.С. Пряжников, А.Р. Фонарев, Ю.П. Поваренков, Є.Ф. Зеєр та ін.).

Значна кількість психологічних досліджень розкривають специфічність процесу професіоналізації, як правило, на етапі зрілості особистості. Проте, на нашу думку, одним із важливих, можливо, навіть, провідних етапів професіоналізації, є етап професійного навчання. На сьогодні існує достатньо незначна кількість психологічних досліджень зі специфічності даного періоду.

Об'єктом нашого дослідження є специфічність етапу професіоналізації на етапі професійного навчання в закладі вищої освіти. Віковий період завершення юнацтва та рання дорослість, характеризується як один із найбільш насичених, продуктивних і визначальних для подальшого вектору розвитку особистості. На цьому етапі відбувається завершення загальносоматичного розвитку людини, статевого дозрівання, диференціації розумових здібностей та інтересів. Також можемо стверджувати про сформованість певної системи цінностей, особистісного світогляду, життєвої позиції, цілісного образу Я, готовності до самовдосконалення й оформлення професійних намірів особистості. У період студентства активно збагачується психологічний досвід особистості, відбувається її включення в усі види соціальної активності та можливе оволодіння різними соціальними ролями. Важливі особливості цього віку такі: налагодження близьких стосунків і створення сім'ї та розбудова образу своєї професійної кар'єри й активне спрямування на досягнення професійного успіху. Нормативні вікові події цього часу можемо визначити так: пошук, усвідомлення та спроба реалізації власного

професійного покликання або здобуття постійного місця зайнятості (оптація), професійне навчання та подальша професійна адаптація.

Дослідник С. Левінсон говорить про такі провідні задачі, які розв'язуються молодого людиною в цей час: узгодити свої мрії із реальністю, знайти наставника, рух у напрямку забезпечення власної кар'єри та налагодження інтимних стосунків (Щотка, 2002).

Проблема вибору професії та забезпечення професійної кар'єри, що починається із професійного навчання, на думку науковців, визначаються провідними завданнями особистості цього вікового етапу. Нерозв'язання такої задачі у цей час, на даному віковому етапі, можуть призвести до можливих утруднень особистісного розвитку в майбутньому.

Професійне становлення особистості як процес, на думку Є.Зеера та Є.Симанюка, спрямований на прогресивну зміну, самовдосконалення та самоздійснення в результаті власної професійної діяльності, особистісної активності та впливу соціуму. Професійне становлення неминуче передбачає наявність потреби у розвитку та саморозвитку, а також можливість і реальність її задоволення, як і потребу в професійному самозбереженні. Професійне становлення особистості при цьому розуміється як формування професійної спрямованості, компетентності, інтеграція соціально значущих і професійно важливих якостей, а також готовність до професійного зростання, пошук оптимальних прийомів і способів якісного та творчого виконання діяльності у відповідності до індивідуально-психологічних властивостей людини (Зеер, & Симанюк, 2002 : 194).

У дослідженнях Є. Зеер і Є. Симанюк, які спираються на концепцію професійного розвитку особистості та послідовну етапність цього процесу, акцентується увага на низці криз етапу професійного становлення особистості, які визначаються дослідниками як «нетривалі періоди кардинальної перебудови професійної свідомості, діяльності та поведінки особистості, зміна вектору її професійного розвитку, які повинні викликати переорієнтування на нові цілі, корекцію соціально-професійної позиції, зміну взаємин із оточуючими людьми, а в окремих ситуаціях – зміну професії» (Зеер, & Симанюк, 2002 : 196). Науковці розробили та ретельно описали типологію криз професійного становлення, яка відображає специфічність переживання особистістю цих періодів власного життя.

Розглянемо кризові періоди, які супроводжують професійне навчання старших юнаків:

1) криза учбово-професійної орієнтації на стадії оптації. Ця криза характеризується неможливістю реалізації особистістю її професійних

намірів і бажань. Факторами, які провокують таку ситуацію, є неусвідомлений вибір людиною професії, ситуативне обрання нею навчального закладу, неврахування індивідуально-психологічних особливостей та ін.;

2) криза професійного вибору на етапі професійної освіти. Для цієї кризи характерні незадоволеність людини професійною освітою, зміною соціально-економічних умов життя, перебудовою провідної діяльності особистості.

Можливим способом, який допомагає подолати названі кризові ситуації, дослідники схильні вважати мотиваційну перебудову особистості (Зеер, & Симанюк, 2002 : 199).

На думку дослідниці О.П. Щотки, процес професіоналізації «стартує» задовго до того, як особистість залучається до професійної діяльності, він починається зі «спонтанного накопичення досвіду про світ професій і вибір професії на стадії оптації. Процес вибору професії – складний і тривалий ... саме від нього у майбутньому залежить благополуччя людини, задоволеність життям. Свідомий вибір професії відбувається із орієнтацією на цінності, прийняті людиною ... Конструктивний вибір – це свідомий вибір, який базується на знанні власних можливостей і їх відповідності вимогам професії, яка обирається (Щотка, 2002 : 47). Час навчання у закладі вищої освіти, на думку О.П. Щотки, умовно можна поділити на два основні етапи:

- етап молодших курсів, провідне завдання якого – адаптація студента до умов навчання;
- етап старших курсів, який розуміється як власне основний етап професійного самовизначення студентів (Щотка, 2002).

Перший етап характеризується зазвичай найбільшим «відсівом» із лав студентів, який відбувається у результаті корінної перебудови уявлень і звичок школяра, необхідністю змінюватися та звикати до вимог нової навчальної діяльності. Другому періоду навчання властиве глибше осмислення студентом тонкощів майбутньої професії, формуванням певного ставлення, налаштуванням щодо майбутньої діяльності, розширенням уявлень про себе як про майбутнього фахівця. Названий етап визначається складними кризовими переживаннями особистості, кризою ревізії професійного вибору, яка ускладнюється невикористаністю, віддаленістю навчання від реального життя, розгубленістю, пошуками нових можливостей самореалізації (Щотка, 2002 : 47-48).

Доволі цікаве емпіричне дослідження Л. Головей, Н. Александрової та М. Данилової та ін. (2005) присвячене порівнянню специфічності переживання криз, які супроводжують студентський вік, «благополучними» та «неблагополучними» студентами навчальних закладів. Дослідники визначили таку динаміку кризових переживань студентів: констатується суттєве посилення кризових переживань від початкових до завершальних курсів навчання із 40 % (на першому курсі) до 68 % – на останньому навчальному курсі. Отримані результати можна пояснити, зокрема, тривожністю, яка виникає у студентів на етапі завершення ними професійного навчання та пов'язана зі зміною соціальної ситуації особистості, а саме: невизначеність майбутнього, можливі труднощі працевлаштування (криза безперспективності), усвідомлення відповідальності за власне життя. Кризові переживання студентів і ступінь їх вираженості детерміновані специфікою того, як саме проходить відповідний етап розвитку особистості, особистісними особливостями й особистісним потенціалом. Прояв переживань проживається особистістю через високу психоемоційну напругу, супроводжується вираженням негативних емоцій по відношенню до майбутнього, низькою задоволеністю навчальною діяльністю та життям загалом. Дослідники пов'язують специфічність проживання кризових переживань у юнацькому віці з особливостями переживаннями та розуміння особистістю свого образу Я, складністю із відповідями на запитання «Хто я?». Порівняння результатів двох вибірок («благополучних студентів» і «неблагополучних студентів») засвідчує те, що однією із виразних відмінностей особистісних характеристиках досліджуваних є усвідомлений вибір професії. Респонденти відрізнялися обдуманістю та виваженістю своїх професійних намагань, усвідомленням власних особистісних особливостей, упевненістю у зробленому виборі професії. Вибірка «благополучних студентів» характеризувалася задоволеністю навчальною діяльністю, високим психофізіологічним потенціалом, сприятливими, гармонійними міжособистісними стосунками та взаємодією в навчальній групі. На думку дослідників, ця вибірка визначається як така, що знаходиться в статусі досягнення нею професійної ідентичності (Головей, Александрова, & Данилова, 2013 : 34-36).

Відповідно до проведеного вище теоретичного аналізу результатів теоретичних і практичних досліджень психологів, можемо стверджувати, що існують різні типології сучасного студента, і провідним критерієм визначень цих типів є, як правило, стійка мотивація до навчальної діяльності, підґрунтя якої – усвідомлений вибір професії й оптимістичне уявлення про неї. Проміжним між

умотивованими та невмотивованими студентами є тип із «розмитою» мотивацією, основною особистісною характеристикою якого виступає циклічність навчальної діяльності, відповідні спади та сплески його інтересу до обраної майбутньої професії.

Отже, етап професіоналізації, який відбувається у студентському віці, перспективний, актуальний для подальших розвідок психологічної науки та практики.

Звернемо увагу на аналіз специфіки процесу професійного самовизначення особистості.

Традиційно процес професійного самовизначення особистості розуміється як вибір, який здійснює особистість на етапі завершення шкільного навчання. Теоретики вказаної проблеми спираються на різні концепції вибору професії. Так, Т. Кеплоу визначав вибір як результат впливу можливих випадкових факторів. У концепції Д. Сьюпера провідним чинником, який суттєво впливає та визначає в результаті професійний вибір, є Я-концепція особистості: вибір тут обумовлюється усвідомленням особистістю можливостей реалізувати власні можливості та здібності. У теорії Дж. Холланда вибір професії розуміється як вираження всієї особистості загалом, її інтересів, здібностей і здатності здійснювати вплив і перетворювати середовище. Гуманістична парадигма психології спирається в цьому процесі на своєчасну підтримку та вплив на розвиток потенційних особливостей і якостей особистості, усвідомлення нею власної ролі у виборі професії та відповідальності за цей вибір.

На думку дослідників, щоб вибір професії був свідомим і вільним, необхідно враховувати принаймні три фактори:

- поінформованість (орієнтування) оптантів у світі можливих професій;
- знання (усвідомлення) своїх особистісних можливостей;
- уміння співвідносити особистісні риси з вимогами професії або спеціальності до людини.

Проте науковці давно звертають увагу на актуальні проблеми сучасних випускників шкіл, зокрема таку, як неготовність більшості як до самого вибору майбутньої професії, так і до відповідальності на прийняте рішення. В останні десятиліття у сучасній психології визначилася тенденція аналізувати проблему професійного самовизначення у контексті цілісного життєвого шляху особистості як неперервний процес, що системно пов'язаний з усіма сферами життєдіяльності людини (Д.О. Леонт'єв, Г.В. Іванченко та ін.). Нечіткість

критеріїв професійного самовизначення у поєднанні з реальними труднощами вибору молоддю професії та специфікою соціально-економічного становища країни зумовляють внутрішній конфлікт особистості, який провокується зіткненням нереалістичних претензій до майбутньої спеціальності та роботи і невірою людини в себе.

Особистий професійний план створюється у результаті вирішення студентами проблеми вибору подальшого життєвого шляху, важливою складовою якого є визначення сфери майбутньої професійної діяльності, можливостей реалізації та розвитку професійних знань і умінь (Іванченко, 2005; Іваньо, 2017). Вибір професії завжди пов'язаний з такими провідними особистісними категоріями, як можливості та потреби, інтерес і мета, такими факторами, як нахили та здібності, мотивація, передбачення результатів і наслідків ухвалених рішень, співвіднесення таких факторів, як «хочу», «можу», «потрібно». Особливе значення тут набуває ситуація, якщо виникає розбіжність між інтересами, бажаннями та здібностями особистості (її «хочу» та «можу»).

Дослідження проблеми професійного самовизначення (Іванченко, 2005; Іваньо, 2017; Клімов, 2004; Леонт'єв, & Щелобанова, n.d.) показують, що життєві плани випускників шкіл далеко не завжди детерміновані названими чинниками та базуються власне на професійному самовизначення особистості. Результати досліджень Д.О. Леонт'єва й Е.В. Щелобанової (n.d.) довели, що особливо важлива для повноцінного професійного самовизначення особистості її здатність уявляти, усвідомлювати увесь спектр можливих наслідків вибору професії для подальшого життєвого шляху людини, на що впливають результати різних зроблених та *не* зроблених нею виборів. При цьому вибір професії пов'язаний також з обиранням відповідного напрямку руху загального життєвого шляху, який складно зробити, не вмюючи ухвалювати рішення та вибудовувати життєву перспективу. Важливою умовою вміння приймати рішення є автономність і самостійність людини, ситуація, в якій особистість бере відповідальність за вибір і його наслідки на себе, здатна самостійно висувати й оцінювати можливі альтернативи. Отже, вміння здійснювати усвідомлений вибір, ухвалювати прийняті рішення, нерозривно пов'язані з рівнем зрілості особистості (Клімов, 2004; Леонт'єв, & Щелобанова, n.d.; Пряжников, 1999).

Міркуючи про проблему професійного самовизначення особистості, звернемося до дослідження Є.О. Клімова. Науковець розробив модель особистісно професійного плану, який розуміється як внутрішня

репрезентація майбутнього, його цілей і способів їх досягнення. Особистісно-професійний план виконує важливу регуляторну функцію: він визначає поведінку людини та нерідко разом із тим – стиль її мислення. Про професійний план можна говорити як про бажаний образ професії, як про уявлення можливостей, способів досягнення поставленої мети. Виникає особистий професійний план лише тоді, коли предметом намірів людини стає не лише кінцевий результат, але й способи його досягнення, шлях, яким має намір рухатися людина, а також ті об'єктивні та суб'єктивні ресурси, які їй для цього знадобляться. На відміну від мрії, що може бути споглядальною, особистий професійний план є реальним планом майбутньої діяльності. Схема, розроблена Є.О. Клімовим (2004), доповнена ціннісно-моральними та смисловими компонентами іншим дослідником – М.С. Пряжниковим (1999). Модифікована схема особистого професійного плану містить такі складові:

- усвідомлення цінності чесної праці (ціннісно-моральна основа професійного самовизначення);
- загальна орієнтація в соціально-економічній ситуації країни та прогнозування її змін (прогнозування престижності професії, що обирається, та прийнятності того чи іншого способу життя, пов'язаного з певною професією);
 - усвідомлення необхідності отримання професійної освіти;
 - загальна орієнтація у світі професійної праці;
 - визначення дальньої професійної мети та її узгодження з іншими важливими життєвими цілями (дозвільними, особистісними, сімейними) людини;
- визначення ближніх і найближчих професійних цілей (як етапів і шляхів до дальньої мети);
- знання конкретних визначених цілей: професій, навчальних закладів, місць роботи тощо;
- уявлення про особистісні властивості, власні недоліки та переваги, які можуть вплинути на досягнення поставлених цілей;
- знання шляхів, способів самовдосконалення, роботи над собою та підготовки до професійної праці, а також шляхів і способів найбільш оптимального використання своїх переваг для досягнення цілей;
- уявлення про можливі зовнішні (об'єктивні) перепони на шляху до цілей;
- розуміння способів подолання зовнішніх труднощів; система резервних варіантів вибору на випадок невдачі з основного варіанта;

- початок (у часі) практичної реалізації особистого професійного плану, спроба щось зробити більше, ніж звично (наприклад, самостійні заняття, відвідування курсів, відповідних гуртків і т. ін.), що дасть змогу оновити інформацію про ситуації вибору та своєчасно внести до особистого професійного плану відповідні корективи (Пряжников, 1999).

Особистий професійний план – багаторівневе явище, і визначається він ступенем сформованості його базисних компонентів: інформаційно-когнітивного, емоційного, мотиваційного, – й усвідомленість цього плану. Виокремлення названих компонентів базується переважно на висновках Є.О. Клімова та М.С. Пряжникова щодо структури психологічної готовності особистості до професійного самовизначення (Іваньо, 2017; Клімов, 2004; Пряжников, 1999). Рівень завершеності особистого професійного плану, його продуманість, вираженість, можна визначати на основі аналізу рівня сформованості зазначених вище компонентів. Усвідомленість особистого професійного плану характеризується ступенем сформованості потреби в самооцінці та самовизначенні (Клімов, 2004).

Метою проведеного нами емпіричного дослідження-розвідки був аналіз специфічності професіоналізації студентів на етапі завершення навчання у закладі вищої освіти. Предметом аналізу став особистий професійний план як внутрішня репрезентація майбутнього випускників. Емпіричне дослідження проводилось протягом 2018-2021 навчального року на базі ЧНУ ім. Юрія Федьковича. Особливий науково-практичний інтерес представляло для нас порівняння даних, отриманих від випускників, які починали та завершували навчання у звичних умовах (так званий «доковідний» період) і випускників, яких зачепив уже «ковідний період» і вже з 2020-го року вони навчалися переважно на дистанційній формі навчання. Вибірку 1 – дослідження 2018-2019 рр. склали 34 студенти IV курсу спеціальності «Психологія» (5 осіб – чоловічої статі, 29 – жіночої статі). Вибірку 2 – 2020-2021 н. р. – склали 32 студенти IV курсу навчання спеціальностей «Психологія» та «Філологія» (з них: 4 осіб – чоловічої статі, 28 – жіночої).

Для проведення дослідження ми обрали методику «Особистісний професійний план» (ОПП) (Є.О. Клімов, адаптація Л.Б. Шнейдер) (Клімов, 2004).

Як уже зазначено вище, основні складові професійного самовизначення особистості, за Є.О. Клімовим, можна знайти в аналізі особистого професійного плану. Особистісний професійний план існує як уявний (уявлюваний людиною) образ, який є важливим

психічним механізмом регуляції процесу професіоналізації людини. Дослідник виділяє такі параметри особистісного професійного плану:

- 1) головна професійна мета;
- 2) близькі професійні цілі;
- 3) уміння, потрібні для оволодіння професією;
- 4) власні можливості людини для досягнення поставленої мети;
- 5) уявлення про шляхи досягнення обраних цілей;
- 6) наявність резервного варіанта професійного плану;
- 7) практична реалізація особистого професійного плану.

Відповідно до цих параметрів можливе виділення таких рівнів професійної ідентичності особистості:

1) *профідентичність невиражена* (проявляється у намаганнях усвідомити та зрозуміти цілі професії, професія знаходиться в модальності «хочу», суб'єкт діяльності характеризується як «людина-мрійник», відповідні параметри ОПП – 1, 2);

2) *профідентичність виражена, пасивна* (характеризується засвоєнням людиною загальних знань і вимог професії, усвідомленням власних особистісних можливостей; професія знаходиться в модальності «знаю», суб'єкт діяльності характеризується як «людина, яка усвідомлює», відповідні параметри ОПП – 3, 4);

3) *профідентичність виражена, активна* (характеризується активністю суб'єкта діяльності, яка проявляється в пошуках додаткових можливостей профпідготовки, самоорганізованості та формуванні власного професійного стилю, практичній реалізації визначених професійних цілей; професія знаходиться в модальності «можу», відповідність професії модальності «можу»; суб'єкт діяльності характеризується як «людина, яка вміє», параметри ОПП – 5, 6, 7 – характеризують стійку профідентичність) (Андрєєва, & Литовченко, 2019).

Отримані результати вибірки 1 наведені нами у Таблиці 1.

Таблиця 1

**Результати методики «Особистісний професійний план»
(за Є.О. Клімовим, адаптованої Л. Б. Шнейдер)**

Параметри особистісного професійного плану	Загальна сума параметрів (у балах)	Сума параметрів у %
Головна професійна мета	23	82,33
Близькі професійні цілі	25	85,66
Уміння, які потрібні для оволодіння професією	28	87
Наявні можливості опитуваних для досягнення поставленої мети.	16	62

Уявлення респондента про шляхи підготовки для досягнення обраних цілей .	19	68
Наявність резервного варіанта	10	39
Практична реалізація особистого професійного плану	16	45,67

Проведемо кількісний аналіз результатів за параметрами ОПП. Отже, найвищі показники такі: 87 % – 3 параметр ОПП (уміння, потрібні для оволодіння професією); 85,66 % – 2 параметр ОПП (близькі професійні цілі); 82,33 % – 1 параметр ОПП (головна, дальня професійна ціль).

Найнижчими виявились такі показники ОПП: 10 % – 6 параметр ОПП (наявність резервного варіанту); 16 % – 7 і 4 показники ОПП (можливості практично реалізувати поставлені цілі та невпевненість у власних можливостях); 19 % – 5 параметр ОПП (уявлення про шляхи досягнення поставленої мети).

Можемо констатувати, що професійна ідентичність досліджуваних характеризується як пасивна із невисокою обізнаністю у професійних вимогах до людини. Якщо аналізувати активну професійну цілеспрямованість випускників бакалаврату, то наявна їх невпевненість у реалізації професійних планів, відсутність практичних уявлень про шляхи досягнення поставленої професійної мети.

Якісний аналіз отриманих результатів, проведений за кожним із параметрів методики, свідчить, що:

1. Головна професійна мета.

Відповіді досліджуваних тут можна розділити на кілька груп:

а) доволі абстрактні та стереотипні уявлення про професійну мету «...хочу самореалізуватися у професії», «... мрію бути висококваліфікованим і популярним психотерапевтом», «... робота дасть мені можливості заробляти гроші, мати прибуток», «... зможу впливати та використовувати свій вплив на користь людям ...»;

б) більш конкретні уявлення про мету та шляхи її досягнення: «...стати професіоналом, працювати в індивідуальній і груповій психотерапії», «... консультування організацій і керівників», «... власна психологічна майстерня», «... участь у проектах ...»;

в) відповіді, які частково містили професійний контекст, як-от: «... мета – створити сім'ю, бути дружиною, мамою та професіоналом у своїй справі ...».

2. Близькі професійні цілі

Значна кількість відповідей досліджуваних виявилися у площині розв'язання проблем завершення навчання, пошуку роботи, яке б давало можливість стати самостійним; «... завершити навчання», «... знайти роботу», «... сподобатись начальнику», «... добре себе зарекомендувати ...», «... влитися у колектив», – а також подальшого професійного розвитку: «... отримати професійний досвід», «... навчатись далі в різних проєктах», «... досягти відповідного професійного статусу ...».

Окремі досліджувані не відповіли на дане запитання. Можемо припустити, що відсутність близьких професійних цілей свідчить про певну внутрішню невпевненість респондентів щодо особистісної професійної реалізації в майбутньому.

3. Уміння, потрібні для опанування професією

Відповідаючи на дане запитання, респонденти перерахували професійні якості й уміння, які стосувалися характеристики особистості як у цілому, так і спеціальних професійних умінь, зокрема: «... увічливий, комунікабельний, толерантний, доброзичливий», «... аналітичне мислення...», «уміння вислуховувати та ставити запитання», «... емоційно стійкий», «... уміння долати конфлікти».

У цілому відповіді досліджуваних свідчать про те, що вони впевнено орієнтуються у вимогах професії до особистісних якостей людини.

4. Особисті можливості для досягнення поставленої мети

Тут найбільш типовими були такі відповіді: «... важко визначити, швидше, якісь мої особисті якості ...» тощо. Це свідчить про розмитість уявлень респондентів щодо власних можливостей досягнення поставлених цілей.

Зустрічались відповіді більш конкретні: «...такі якості, як упевненість у собі, бажання стати професіоналом», «... знань недостатньо, але є мета стати фахівцем ...». Досліджувані також визначають, що у професійному зростанні вони будуть спиратися на внутрішню особистісну сферу, мотивацію та цілепокладання.

П'ятеро досліджуваних (11 %) не відповіли на дане запитання, що може свідчити про відсутність у них ОПП і розуміння власних можливостей для досягнення професійних цілей.

5. Уявлення про шляхи досягнення обраних цілей

Найбільш типові відповіді були доволі абстрактними та стереотипними: «... психолог постійно повинен учитись», «... почну з малого, а потім будемо бачити, що і як ...», «потрібно займатись самоосвітою ...».

Шестеро досліджуваних не дали відповіді на дане запитання.

Аналіз відповідей за цим показником засвідчує відсутність чітких уявлень, конкретної програми професійного руху значної кількості

респондентів, що говорить про невпевненість їх у своєму професійному майбутньому,

6. *Наявність резервного варіанта*

Відповіді на дане запитання дали нам найнижчі показники в цілому за ОПП. Досліджувані перераховують можливі варіанти розвитку, які не пов'язані з отриманим фахом. Найбільш типові відповіді такі: «... буду майстром-перукарем», «... знаю мову, може буду перекладачем», «... поїду за кордон, буду працювати на будівництві», «... таксистом ...».

Резервний план, пов'язаний з отриманим фахом, у даних відповідях відсутній.

7. *Практична реалізація особистого професійного плану*

Аналіз відповідей, отриманих за цим показником методики, засвідчує те, що більшість респондентів практичну реалізацію свого професійного плану вбачають у професійному становленні та саморозвитку («наявність освіти та пошук роботи», «постійне перебування у професійному середовищі, самопідготовка та робота над собою», «читання професійної літератури, відвідування різноманітних тренінгів», «курси підвищення кваліфікації та працевлаштування») та пошуках роботи за отриманою спеціальністю. Можна констатувати відсутність у респондентів уявлення про конкретні стратегії і тактики майбутніх дій щодо реалізації себе в професійному середовищі.

Інтерпретуючи отримані результати респондентів вибірки 1, можемо визначити, що даний етап завершення навчання в закладі вищої освіти в житті студентів доволі невизначений. Професійний план формується, уточнюється, переосмислюється. Варіанти професійного розвитку – це творчий саморозвиток, працевлаштування, побудова кар'єри. Якщо спиратися на критерії та показники сформованості профідентичності Л.Б. Шнейдер, можемо стверджувати про часткову сформованість профідентичності респондентів даної вибірки. Констатуємо сформованість *когнітивного компонента профідентичності* (усвідомлення образу професії, вимог до людини, професійних інтересів), *мотиваційно-ціннісного компонента* (потреба в набутті знань, мотивація до успішної діяльності), *діяльнісно-практичного компонента* (прагнення до самовдосконалення). Але відсутність практичного плану реалізації професійного плану, тобто його розмитість, а також відсутність резервного плану реалізації професійного плану, або його нечіткість, свідчить про невизначеність і розгубленість випускників бакалаврату (Андрєєва, & Литовченко, 2019).

Результати, отримані нами за вибіркою 2, наведені у Таблиці 2.

Таблиця 2

**Результати методики «Особистісний професійний план»
(за Є. О. Клімовим, адаптована Л. Б. Шнейдер)**

Параметри особистісного професійного плану	Загальна сума параметрів (у балах)	Сума параметрів у %
Головна професійна мета	25	84
Близькі професійні цілі	25	84
Уміння, які потрібні для оволодіння професією	28	87
Наявні можливості опитуваних для досягнення поставленої мети.	25	84
Уявлення респондента про шляхи підготовки для досягнення обраних цілей .	23	70,1
Наявність резервного варіанта	17	46,2
Практична реалізація особистого професійного плану	17	46,2

Наведемо спочатку кількісний аналіз результатів за параметрами ОПП. Отже, найвищі показники виявлені нами за такими параметрами методики: 87 % – 3 параметр ОПП (уміння, потрібні для оволодіння професією); 84 % – 2 параметр ОПП (близькі професійні цілі); 84 % – 1 параметр ОПП (головна, дальня професійна мета); 84 % – 4 параметр ОПП (власні можливості для досягнення поставленої мети).

Тоді як найнижчими виявились такі показники ОПП: 46,2 % – 6 параметр ОПП (наявність резервного варіанта); 46,2 % – 7 параметр ОПП (можливості практично реалізувати поставлені цілі); 70,1 % – 5 параметр ОПП (уявлення про шляхи досягнення поставленої мети).

Кількісний аналіз отриманих даних свідчить про те, що профідентичність більшості досліджуваних характеризується як виражена пасивна (засвоєння загальних знань і вимог професії, усвідомлення власних особистісних можливостей, професія знаходиться в модальності «знаю», суб'єкт діяльності характеризується як «людина, яка усвідомлює»). Але порівняння результатів вибірки 1 та вибірки 2 дають нам можливість стверджувати про збільшення активності випускників, яка проявляється в усвідомленні шляхів можливої практичної реалізації ОПП, тобто професія знаходиться в модальності «можу». У зв'язку з цим можемо обережно вести мову про зсув у напрямку активно вираженої професійної ідентичності цих респондентів. Отже, результати вибірки 2 у кількісному вираженні свідчать про мотиваційну спрямованість професійної самореалізації випускників бакалаврату.

Якісний аналіз отриманих результатів за кожним із параметрів дає такі результати:

1. Головна професійна мета

Відповіді досліджуваних можна розділити на дві протилежні групи:

а) доволі абстрактні та стереотипні уявлення про професійну мету: «...стати висококваліфікованим спеціалістом», «... досягти впевненості у тому, що я роблю», «... отримати досвід у даній сфері», «... знайти якусь роботу ...»;

б) наявні конкретні уявлення респондентів про їх власну професійну мету і шляхи та способи її досягнення (наведемо один із яскравих прикладів: «працювати у службі захисту постраждалих від насилля, поліпшити наявну ситуацію в наданні психологічної допомоги постраждалим ...»).

2. Близькі професійні цілі

Значна кількість відповідей досліджуваних вибірки 2, як і вибірки 1, була в площині розв'язання проблем завершення навчання на рівні бакалаврату, продовження навчання в магістратурі, пошуку роботи, яка б давала можливість стати самостійним: «... знайти роботу», «... завершити навчання», «... підвищувати кваліфікацію», «... почати відвідувати психолога», «... знайти напрямок діяльності, який би мені сподобався», «... орієнтуватися в робочому процесі загалом ...».

Усі досліджувані відповіли на дане запитання в порівнянні із результатами вибірки 1: можемо стверджувати про більш усвідомлене уявлення свого місця у професії та вмотивованість майбутньої діяльності за фахом.

3. Уміння, потрібні для оволодіння професією

Порівняння відповідей обох вибірок досліджуваних не дає нам значимих відмітностей між ними. Відповідаючи на це запитання, респонденти перераховували професійні якості й уміння, які стосувалися як у цілому характеристик особистості, так і спеціальних професійних умінь. Єдине, що варто відзначити, – збільшилась кількість відповідей, у яких згадувалося про таку якість, як критичність мислення та критичний аналіз інформації.

У цілому відповіді досліджуваних свідчать про те, що вони впевнено орієнтуються у вимогах професії до особистісних якостей людини.

4. Особисті можливості для досягнення поставленої мети

Більшість відповідей досліджуваних вибірки 2 була конкретною та реалістичною. Досліджувані перелічували власні особистісні характеристики, які можуть бути фундаментом у процесі формування їх професійної майстерності.

З-поміж найбільш типових відповідей, проілюструємо такі: «... сила волі, організованість, упевненість», «... продовжувати вмотивовано працювати над собою», «... мені подобається моя майбутня професія, я займатимусь улюбленою справою», «... мої вміння аналізувати інформацію та критично оцінювати ситуацію...».

Досліджувані визначають, що їх професійний рух і успішність у реалізації професійних задумів залежатимуть від їх мотивації та цілепокладання.

Але зустрічались і відповіді з доволі розмитим уявленням щодо власних можливостей досягнення професійних цілей. Передбачаємо, що майбутня професійна реалізація цих респондентів може плануватися не у сфері отриманого фаху.

Порівняння результатів відповідей на дане запитання двох вибірок яскраво свідчить про більшу зрілість, реалістичність і продуманість професійних планів респондентів вибірки 2.

5. Уявлення про шляхи досягнення обраних цілей

Отримані відповіді можна розділити на дві групи: 1) найбільш типові відповіді були такі: «...шукати роботу». «... практикувати й онлайн навчатись...», «підвищення кваліфікації...». Аналіз цих відповідей засвідчує відсутність у респондентів чітких уявлень, наявності у них конкретної програми професійного руху, потрібної інформації про те, чому навчатись, де навчатись, яку роботу шукати. Можемо стверджувати про прояв непродуманості даного аспекту ОПП у вибірці. Деякі респонденти відповідали на запитання доволі невпевнено: «...в мене немає чітких уявлень про те, як я буду рухатись уперед», «... якось усе це банально...», – що можете свідчити про їх побоювання щодо свого професійного майбутнього.

Порівняльний аналіз відповідей респондентів цієї групи та вибірки 2 не виявив суттєвих відмітностей у змістовому плані аналізу за цим параметром методики.

Відповіді респондентів другої групи малочисельні, проте у відповідях вибірки 1 подібні висловлювання були відсутні. У відповідях цієї групи (2) є конкретні вказівки на те, як планується реалізація та протягом якого часу повинен бути завершений кожен із етапів. Тому можна вести мову про готовність і виваженість утілення професійних задумів респондентів цієї вибірки у життя.

6. Наявність резервного варіанта

Відповіді на дане запитання представників вибірки 2 дали нам найнижчі показники в цілому за ОПП, як і вибірки 1. Найбільш типові відпо-

віді такі: «... залежно від ситуації, коли щось буде іти не так, вигадаю щось інше», «... мій основний план розмитий, що вже говорити про резерв...».

У деяких відповідях мова йшла про отримання іншої спеціальності.

Порівняння отриманих відповідей в обох вибірках не свідчить про суттєві відмінності між ними.

7. Практична реалізація особистого професійного плану

Відповіді респондентів на це запитання можемо розділити на кілька груп.

Одна група відповідей здебільшого торкається розвитку особистісних якостей, від яких залежить утілення плану: «...коли я буду більш упевненим», «... коли я переконаюсь, що можу щось...».

Наступна група відповідей стосується розвитку професійних умінь: «...професійний саморозвиток», «... пошук відповідної роботи», «... відвідання різноманітних тренінгів і курсів підвищення кваліфікації...».

Порівняльний аналіз цих відповідей не дає значимих відмінностей між вибірками 1 і 2.

Третя група відповідей – 11, 3 % респондентів – значно відрізнялася від попередніх двох, оскільки містила перелічені (намічені) конкретні дії для втілення їх професійного плану в життя, як-от: «... я вже реалізую свій план, складаю програму тренінгів, проводжу її з дітьми», «... працюю у школі психологом, консультую», «... пробую себе в роботі на «телефоні довіри»», «... репетитор мови з дітьми», «... перекладач...».

Кількісний порівняльний аналіз отриманих результатів вибірки 1 (2018-2019 рр.) і вибірки 2 (2020-2021 рр.) не виявив суттєвих відмінностей у критеріях сформованості особистісного професійного плану випускників бакалаврату. Тож можемо констатувати поліпшення (збільшення) результатів за такими критеріями: уявлення респондентів про шляхи підготовки для досягнення вибраних цілей, наявність резервного варіанта і практична реалізація особистого професійного плану.

Якісний порівняльний аналіз виявив такі відмінності: висловлювання респондентів більш усвідомлені щодо планування перспектив подальшого розвитку; більш конкретні, реалістичні за характером, наявні варіанти можливостей реалізації майбутніх планів; чіткіше у часовому вимірі подається перспектива професійного руху; зустрічаються висловлювання, в яких критично оцінюються власні особистісні можливості (якості) для втілення намірів і способи саморозвитку та вдосконалення потрібних особистісних якостей. ОПП вибірки 2 більш зрілі й оптимістичні.

Можливе пояснення знайденим відмінностям заходимо у результатах одного з останніх досліджень науковців Інституту соціальної та по-

літичної психології НАПН України. Ними проведений моніторинг соціальної напруженості України, в якому виявлено, що рівень соціальної напруженості України поступово знижується, критеріями зниження вважається загальне задоволення – невдоволення соціальною ситуацією і можливості впливу на неї, прогнозна оцінка майбутнього стану; більшість опитаних респондентів відповіли позитивно на запитання про те, що їх добробут залежить від них самих і вони здатні впливати на перебіг власного життя. Отже, всупереч очікуванням, що пандемія COVID-2019 призведе до зростання соціальної напруженості, цього не відбулось, скоріше, навпаки. Можливо, дані результати і пояснюють відмінність між вибірками в контексті зрілості та відповідальності респондентів за перебіг подій і сам рух їх майбутнього професійного становлення. Звісно, знайдене можливе пояснення потребує перевірки та доведення.

2.5.2. Особливості розвитку діалогічності у студентів – майбутніх психологів

Аналіз наукових психологічних досліджень останніх років дозволяє стверджувати про активне становлення нової дослідницької методології – діалогічної, «яка рухається від інтроспективної (методологія першої особи, що базується на самоаналізі) через екстраспективну (методологія третьої особи, яка спирається на відсторонене, опосередковане спостереження) до діалогічної (методології другої особи)» (Чепелева, 2004; Чепелева, 2013).

Некласична ідея діалогу трактується як особлива смислопороджувальна реальність, яка не зводиться до звичайного передавання інформації або інших односпрямованих процесів. Діалог у цьому підході розуміється не лише як форма міжособистісної взаємодії, але і як форма взаємодії з об'єктивованим світом культури, а також форма взаємодії індивіда з самим собою.

Фахівці з психологічної допомоги особистості погоджуються з тим, що особливості стосунків, якість комунікації між клієнтом і психологом/психотерапевтом суттєво впливають на рівень ефективної роботи з клієнтами, а також на результат цієї роботи. Професійна діяльність психолога-практика висуває особливі вимоги до особистості спеціаліста, покликаною надавати психологічну допомогу особистості.

Отже, система підготовки майбутнього фахівця-психолога обов'язково повинна спрямовуватись на формування не тільки професійних знань і вмінь, а й передусім – на його особистість. Професійне навчання має охоплювати, крім світоглядного та фахового, ще й особистісний рівень, мета якого – формування у студента професійно

значущих якостей особистості, гуманістичної спрямованості; «діалогічність» при цьому розуміється як центральний її компонент.

Мета ж нашого дослідження – аналіз специфічності проявів діалогізму студентів майбутніх психологів.

Діалогічна активність особистості, її формування, розвиток і прояви розуміється як саморух у системі стосунків з іншими, - необхідна умова існування самої особистості. Український науковець В.О. Татенко (1996) зазначає, що «суб'єктними механізмами психічної активності» особистості є самозапитання, самопокладання, самопотенціювання, самовизначення, самоактуалізація, самооцінювання та самоаперцепція.

Г. Херманс говорить про діалогізм із обов'язковим збереженням метапозиції, що дозволяє проявитися між всіма голосами певним визначеним зв'язкам, а також структурувати варіативність позицій всередині Я. При цьому особистість вступає в діалог певними складовими структури свого Я, тоді як інші частини її Я залишаються поза діалогом, але межа (межі) між тими й іншими залишаються достатньо гнучкими (Леонт'єв, 2005).

Аналізуючи класичне запитання про суть людського існування, людського буття, М. Бубер указує на те, що людське існування проявляється у відносинах, і людина не може прийти до людського існування іншим шляхом, окрім діалогу з іншими; саме діалог визначає онтологічний центр життя. Філософ аналізує кілька типів стосунків людини, які він назвав «Я – Ти» і «Я – Воно». Так, у «розрізненні Ти і Воно виражена відмітність між ставленням людини як до суб'єкта та як до об'єкта...» (Бубер, 1995 : 16). Підхід на рівні «Я – Ти» до стосунків, на думку М. Бубера, створює по-справжньому людське існування. У міркування про міжособистісну комунікацію філософ уводить ще одне поняття: «Інший». Це поняття розкривається у такий спосіб: «Інший» – це те, що не є «Я», не є мною, це саме інший по відношенню до мене, й, у той же час, це схожий на мене суб'єкт, який володіє властивостями особистості. Принципово важливим для діалогічного підходу є те, що до цілісності людського існування можна підійти лише через контакт із іншим self. Філософ стверджує, що єдиним справжнім способом буття людини може бути лише діалог.

М. Бахтін розуміє діалог як один із найважливіших методологічних принципів гуманітарного пізнання. Дослідник вважає діалог не лише універсальним методом дослідження людської особистості, а й універсальним методом дослідження всіх видів духовної культури людства. Людське спілкування не може бути продуктивним без розуміння співрозмовниками один одного, без справжнього діалогу.

Духовна культура людства, у своїй масштабності, створена із духовної культури кожної особистості, розвиток і збагачення культур відбувається лише при їх спілкуванні, основою якого є розуміння-діалог. Розкрити й зрозуміти себе стає можливо лише у взаємозв'язках, у контактах, у діалозі, коли інший дозволяє Я виміряти себе самого (Андрєєва, & Поліщук, 2015; Бахтин, 1994).

Цікаві для нас дослідження, в яких діалогічність розуміється як провідна інтенція особистості, яка «працює» не лише у ситуаціях реальної комунікації людей, але й проявляється в різних людських комунікаціях, наприклад, і діалозі з природою, з мистецтвом, з творами літератури та ін. Розуміння літературних творів як процесу являє собою поліаспектне явище, багаторівневе процесуальне результативне утворення, в якому виділяються такі стадії:

1. Взаємодія із текстом як знаковою структурою.
2. Розуміння авторського концепту (рефлексія).
3. Інтерпретація (осмислення).
4. Трансформація (переосмислення).

Діалогічні читацькі реакції можливі на обох рівнях розуміння (інтерпретації та трансформації), але при розумінні-інтерпретації мова може йти про реалізацію пізнавального діалогу, під яким ми розуміємо відтворення смислової структури вихідного повідомлення, це початок, підготовка до смислового діалогу. Власне діалогічна взаємодія особистості із твором мистецтва передбачає використання суб'єкт-суб'єктної схеми взаємодії. Це активне співавторство, у результаті якого завершується робота творця, доповнюється новими смислами, думкам, оцінками, враженнями. У даному контексті можемо навести приклад діалогічного розуміння, діалогу, який відбувся між людиною і твором мистецтва.

Це уривок із оповідання Г.І. Успенського «Випрямила». У ньому розкривається тема впливу твору мистецтва на людину. В контекст нашої проблематики, він, на наш погляд, є доволі яскравим.

Згідно із сюжетом твору, сільський учитель Тяпушкін, «нікчемна земська істота», уперше побачив у Луврі статую Венери Мілоської і відчув себе начебто «новонародженим». «До цього часу я був схожий (так я відчув раптом) на цю зім'яту в руці рукавичку. Чи схожа вона на людську руку? Ні, це просто шкіряний згорточок. І ось я дмухнув у неї, і вона стала схожою на людську руку. Щось, чого я не зміг зрозуміти, війнуло у глибину мого зім'ятого, покаліченого, вимученого ества і розпрявило мене, мурашками оживленого тіла пробігло там, де вже, здавалося, не було чуттєвості, змусило усього «хруснути» саме так, наче, коли людина росте» (Успенський, 1973).

Таке відчуття, глибоке враження збереглося у душі вчителя надовго, більше того, воно додавало йому сили жити та відчувати себе. «всупереч своїй долі найбільш нещасного із нещасних», щасливою людиною.

Наведений приклад є переконливим зразком взаємодії твору мистецтва та людини. Твір «відкрився» людині. Відбувся діалог ціннісно-сміслових світів – світу твору та світку людини. Саме у такому діалогічному зіткненні відбувається внутрішня перебудова ціннісно-сміислової організації людини, її прагнення до збагачення й ускладнення.

Визначаючи суть діалогічних відносин, використовується поняття «сміслова позиція». «Сміслова позиція», на думку М. Бахтіна, поєднує предметну визначеність поглядів людини, її особисте ставлення до теми, предмета розмови, до співрозмовника, а також цей термін включає ступінь вираження неповторної людської індивідуальності. Дослідник В.В. Знаков певною мірою доповнює думку М. Бахтіна, акцентуючи увагу на таких особливостях смислової позиції, як-от: процес і результат осмислення суб'єктом конкретної соціальної ситуації, який спирається на етичні, ціннісні норми, котрими суб'єкт керується у процесі торкання, зіткнення та взаємопроникнення поглядів співрозмовників на особистісні якості партнерів і предмет діяльності або спілкування.

Саме в такому контексті доцільно тлумачити поняття «діалог, як зіткнення смислових позицій», який дозволяє зрозуміти смисли та нюанси смислів, які важко збагнути в інший спосіб. Це шлях створення нового особистісного смислу, який виникає лише при взаємодії та зіткненні з іншим смислом.

В.С. Віблер говорить про діалог як вищий рівень організації спілкування та взаємовідносин між людьми, найбільш оптимальний із погляду психічного й особистісного розвитку, а також реалізації потреб людей. Діалог розуміється науковцем як один із механізмів будь-якого творчого процесу, а також найважливіша умова ефективності процесу навчання та виховання (Віблер, 1990 : 104).

Дослідник С.Л. Братченко (1997) визначає діалог як комунікативне співробітництво, взаємодію різних логік, точок зору, поглядів.

Співробітництво як одна зі стратегій діалогічної взаємодії проявляється як виявлення потреб, інтересів обох сторін, обговорення їх, пошук прийняттого для обох рішення, формування альтернативних варіантів розв'язання проблем і не може бути реалізоване в інший спосіб, як на підставі актуалізації діалогічних інтенцій усіх партнерів зі спілкування.

У процесі інтерпретації психологом проблемної ситуації клієнта, діалогічні механізми зумовляють рівноцінну паритетну взаємодію

смислів під час інтерсуб'єктної інтерпретації фахівцем і клієнтом травмуючих подій життя останнього, що конститує породження, синтез нового смислу психологічної ситуації та досягнення психічного гомеостазу клієнтом, а в подальшому – його особистісний ріст. Тобто діалогічний контакт передбачає створення єдності смислів і цілей суб'єктів, що визначає співробітництво як важливу ознаку реальної взаємодії.

Сприяння становленню та розвитку особистості фахівця має базуватись на концептуальних підходах до формування особистості майбутніх практичних психологів (В.Г. Панок, Н.І. Пов'якель, Н.В. Чепелєва, Л.О. Уманець та ін.). Зокрема, один з рівнів системи організації підготовки практичних психологів – особистісний – передбачає формування у студентів-майбутніх психологів, гуманістичної спрямованості особистості, діалогічності як центрального її компонента, здатності до професійної ідентифікації та ряду професійно-значущих якостей (Н.В. Чепелєва).

Аналіз сучасної наукової психологічної літератури, на жаль, свідчить про те, що не існує чітко визначених, теоретично й емпірично обґрунтованих професійно важливих якостей психолога-практика. Окремі автори визначають і досліджують окремі професійно важливі якості психолога-практика у контексті власних наукових інтересів. На думку Р. Кеттела, для тих, хто володіє професією «психотерапевта», характерні легкість у спілкуванні, вміння слухати та підтримувати розмову. Дослідники В.В. Гусейнов і Т.І. Федотюк говорять у цьому зв'язку про високий показник інтелекту (в першу чергу, – його вербального компонента), що є важливою умовою професійної успішності психолога-практика. Л.П. Шумакова серед професійних якостей практичних психологів виділяє таку якість, як афектотимію, емоційну стійкість, високий рівень самоконтролю поведінки.

Отже, аналізуючи наявні у психології дослідження з даної проблематики, можна виділити комплементарні до особистості практичного психолога якості, наявність яких зумовлює забезпечення особистісного зростання клієнта в процесі індивідуальної та групової роботи із ним: емпатійність (О.А. Ліщинська, К. Роджерс, Р. Мей, І. Юсупов, Н.В. Чепелєва, L. Wolberg); соціальний інтелект (М.О. Амінов, М.В. Молоканов); автентичність, конгруентність (К. Роджерс); рефлексія (Ж.П. Вірна, Н.І. Пов'якель); несуперечлива, позитивна Я-концепція (Р. Мей); емоційна стійкість (Л.П. Шумакова, І. Юсупов); діалогізм (Н.В. Чепелєва).

У процесі навчання студенти-майбутні практичні психологи, повинні не тільки оволодіти певним обсягом наукової інформації, але й мати можливість розвивати професійно важливі якості, серед яких особливе місце посідає діалогізм (здатність до діалогізму).

Аналізоване нижче емпіричне дослідження мало за мету проаналізувати специфічність становлення та прояву діалогізму в студентів, майбутніх психологів. Вибірку становили 39 студентів спеціальності «Психологія» факультету педагогіки, психології та соціальної роботи ЧНУ ім. Юрія Федьковича. Вік досліджуваних – 19-20 років.

У дослідженні використовувались такі методики.

1. *Методика С.А. Братченка «Спрямованість особистості в спілкуванні» (СОС-А)*

С.А. Братченко розробив типологію міжособистісного спілкування, яка стала основою для можливих засобів діагностування рівня розвитку комунікативної компетентності особистості. Відповідно до даної типології, міжособистісне спілкування може відбуватися принципово відмітними способами: або як міжособистісний діалог, або як міжособистісний монолог. Комунікативні стратегії та відповідні засоби для їх реалізації детерміновані внутрішньоособистісною позицією людини в спілкуванні, яка і є критерієм виокремлення даних типів спілкування. У цьому контексті провідною є орієнтація особистості в координатах Я – Інший: міжособистісний діалог передбачає настанову на рівноправне (суб'єкт-суб'єктне) спілкування, міжособистісний монолог спирається на пріоритетність власного Я. Указана методика спрямована на вивчення спрямованості особистості у спілкуванні як сукупності більш або менш усвідомлюваних нею смислових настанов і ціннісних орієнтацій у сфері міжособистісного спілкування та розуміння.

2. *Методика складання запитань до тексту*

Одним із найважливіших атрибутів прояву діалогічного спілкування (будь-якої форми) є запитання. Маєвтиці Сократа належить вагомим відкриттям: уміння правильно ставити запитання, що вважалося значно важливішим і ціннішим, ніж уміння знаходити відповіді на них.

Складання (формулювання) запитань можна розглядати як одну зі сторін розуміння, у процесі якого відбувається пошук смислу та його вербалізація (С.О. Васильєв, А.П. Доблаєв, Н.В. Чепелева та ін.). Основою будь-якої форми діалогічного спілкування є запитання, без них діалог неможливий, він перетворюється на монолог. Формування та формулювання запитань, пошуки та знаходження відповідей на них – головне у творчому розумінні людьми один одного. Але, зазначимо, що питання пізнавального діалогу та питання смислового діалогу значно відрізняються. Дослідник С.О. Васильєв, спираючись на погляди Р. Колінгвуда, виділив два типи запитань. До першого типу, або кола, належать запитання, які не виходять за межі самого тексту, і їх мета – прояснити смисл твору. Друге коло запитань вимагає від

читача доповнення смислу твору власним розумінням, яке залежить від культурно-історичного контексту. Додамо: і від особливостей самого читача. Дослідник зазначає, що виникнення нових смислів тексту зумовлене синтезом того смислу, який сприймається при знайомстві із текстом, і тим, який додається ззовні, з контекстуального оточення або його елементів. Розуміючи діалог як зіткнення та поєднання у результаті смислових позицій партнерів, акцентуємо увагу на тому, що сприяє цьому зіткненню. Це може бути невідповідність досвіду читача й автора твору, читача та змісту тексту (різні тезауруси), різне емоційне ставлення автора та читача до тих або інших подій, фактів, особистостей, розбіжність в оцінках тощо.

У контексті аналізу сформованості діалогічності у досліджуваних методика «Складання запитань» має провідне значення, оскільки дає можливість побачити наявність і психологічні особливості діалогічної інтенції досліджуваних. Суть цієї процедури – в моделюванні ситуації, яку досліджувані можуть сприймати та розуміти (за умови наявної діалогічної інтенції) як ситуацію спілкування. У результаті експериментальної процедури студентами створені письмові висловлювання, складені запитання, подальший змістовий аналіз яких дає можливість виявити діалогічну комунікативну спрямованість особистості.

Аналізуючи отримані дані, можна говорити про такі результати.

Переважає більшість студентів, майбутніх психологів, у ситуації міжособистісного спілкування є монологічно зорієнтованими: діалогічна спрямованість характерна тільки для 3,5 % досліджуваних, монологічна, – для 96,5 % респондентів!

Діалогічна комунікативна спрямованість у спілкуванні проявляється як орієнтація на рівноправне спілкування, яке базується на взаємній довірі та повазі, взаєморозумінні, відкритості та комунікативному співробітництві, прагненні до взаємного самовираження, розвитку та співтворчості.

Монологічна комунікативна спрямованість у спілкуванні, відповідно до концептуальної орієнтації співбесідника на сприймання співрозмовника як об'єкта впливу, являє собою спрямованість на ігнорування партнера, недовіру та замкненість. Монологічна комунікативна спрямованість проявляється у таких варіантах: маніпулятивна, альт ероцентристська, конформістська, авторитарна, індиферентна. З діаграми видно, що 78 % досліджуваних проявляють схильність до маніпулятивного варіанта монологічної спрямованості. Це означає, що 8 з 10 студентів-психологів схильні до використання співбесідника й усього процесу спілкування у власних цілях задля отримання одностороннього виграшу.

Отримані в результаті емпіричного дослідження дані проілюстровані діаграмою:

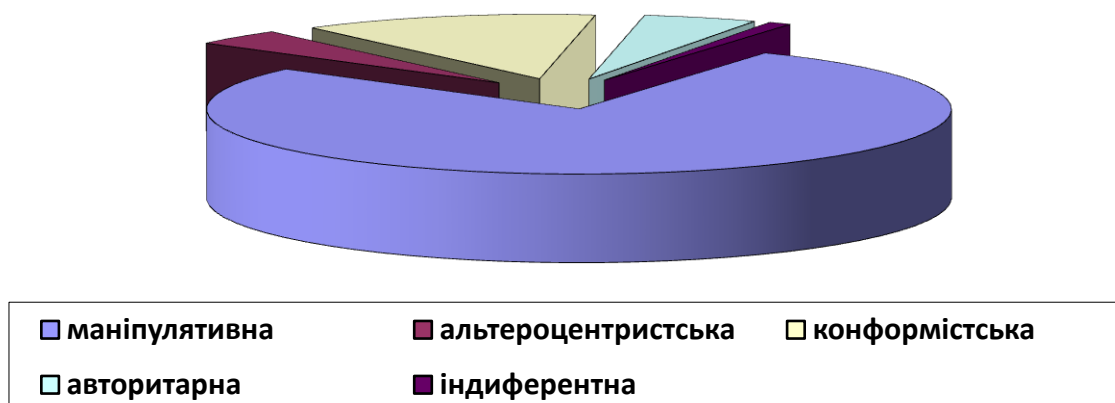

Рис.1. Монологічна комунікативна спрямованість студентів-психологів

4 % опитуваних проявляють схильність до альтероцентристського варіанта монологічної спрямованості, що проявляється як добровільна «сконцентрованість» на співбесідникові, його цілях і потребах, добровільна відмова від власних інтересів, байдужість у розумінні себе з боку партнера зі спілкування, «жертвування».

Ще у 13 % досліджуваних визначилася схильність до конформістського варіанта монологічної комунікативної спрямованості, що проявляється як підкорення силі авторитету, спрямованість на наслідування, реактивне спілкування, орієнтація на некритичну згоду, відмова від опору, відсутність намагань справжнього розуміння та прагнень бути зрозумілим партнером зі спілкування.

5 % опитуваних студентів проявляють схильність до авторитарного варіанта монологічної комунікативної спрямованості, яка проявляється як орієнтація на домінування, підкорення, комунікативну агресію, когнітивний егоцентризм, неповага до поглядів іншого, комунікативна ригідність.

1 % досліджуваних проявляють схильність до індиферентного варіанта монологічної комунікативної спрямованості, що проявляється як ігнорування проблемності спілкування та домінування орієнтації на суто діловий бік розмови без урахування особистісного, унікального аспекту взаємодії.

Аналізуючи дані, отримані за методикою складання запитань до тексту, можемо говорити про таке.

Як стимульний матеріал (текст) був обраний художній фільм «Хвиля» (Німеччина, 2008). Основу фільму складає реальна життєва історія експерименту «Третя хвиля». Сюжет фільму та його режисерська інтерпретація торкаються гострих соціально-

психологічних проблем, мають яскраво виражену діалогічну спрямованість, викликають міркування, запитання. Досліджуваним пропонувалось у процесі перегляду фільму та після нього записати всі можливі реакції та думки, які виникали у них.

Якісний аналіз отриманих результатів дав змогу згрупувати їх за такими ознаками:

1) запитання, які мають на меті прояснити, уточнити, доповнити подію та не «виходять за межі» тексту (сюжету фільму);

2) діалогічні запитання, які розподілені на групи:

а) запитання-роздуми (відображають думки досліджуваних, їх міркування);

б) рефлексивні запитання (відображають звернення до себе, власного досвіду, пережитих почуттів);

в) антиципуючі запитання (фіксують гіпотези, міркування та передбачення щодо подальшого розвитку подій у житті людей і суспільства).

Таблиця 3.

**Результати методики «Складання запитань до тексту»
(у % до кількості досліджуваних)**

Запитань не виникло	Запитання до змісту	Запитання-роздуми	Рефлексивні запитання	Антиципуючі запитання
0	45	15	20	0,5

Проілюструємо результати найбільш виразними, в контексті нашого дослідження, прикладами.

Запитання, які мають на меті прояснити, уточнити, доповнити подію та не «виходять за межі» тексту (сюжету фільму):

- Чому ви вирішили виступити проти «Хвилі»?

- Чи могли б Ви подумати, що все закінчиться саме так?

- Ви розуміли, що ситуація виходить із-під контролю? Чому не зупинили її вчасно?

- Чому Тім не проявляв себе раніше так (до проєкту), чого боявся?

- Чому поліція не штрафувала батьків за те, що діти розмальовують стіни?

- Чому героїня не вдягла символічну білу сорочку?

- Що вплинуло на Тіма, що він почав так швидко змінюватись?

Запитання такого плану когнітивно спрощені, вони не виходять за межі зовнішніх проявів поведінки героїв фільму. Можемо стверджувати про доволі велику психологічну дистанцію та поверховий контакт спілкування, відсутність особистісної позиції респондентів.

Діалогічні запитання. Запитання-роздуми (відображають думки досліджуваних, їх міркування):

- Чому влада спотворює все людське в людині?
- Чому найвищі почуття: любов, відданість не можуть здолати групові інстинкти?
- Під час фільму я відчував страх не за долю героїв, а за долю свою та суспільства. Невже це правда, що за такий термін можна створити справжню диктатуру?

Рефлексивні запитання (відображають звернення до себе, до власного досвіду, пережитих почуттів):

- Під час перегляду в мене виникали запитання до себе: ким би я була в цьому сюжеті? Чи змогла б я протистояти такому впливу?
- Чи змогла б я провести схожий експеримент як науковець, чи довела б я його до кінця?
- Думаю, що ліпше: підкорювати чи підкорюватись?

Антиципуючі запитання (фіксують гіпотези, міркування та передбачення щодо подальшого розвитку подій у житті людей і суспільства):

- Як жити з таким почуттям провини?
- Групові впливи можуть біти руйнівними. Чи можна вберегтися, в принципі, від таких впливів? Невже ми приречені втрачати індивідуальність?

Наведені приклади дають можливість побачити відмітність діалогічних і недіалогічних запитань, яка проявляється й у зовнішньому стилі та у змістовому наповненні. Діалогічні запитання сконцентровано містять особистісну позицію, сюжет фільму «запускає» внутрішній діалог, міркування про людську природу, власні можливості, небезпеку існування особистості в сучасному світі.

Результати проведеного емпіричного дослідження, на нашу думку, виявилися невтішними та яскраво свідчать про домінування монологічної комунікативної спрямованості студентів-психологів із перевагою маніпулятивного варіанта, що категорично суперечить фаховій характеристиці професії психолога. Змістовий аналіз складених досліджуваними студентами запитань констатує критично низький рівень розвитку діалогічної настанови майбутніх психологів. Діалогічна позиція психолога-практика має кілька складових, провідна з яких – здатність і прагнення сприймати іншого як партнера по діалогу (настанова на діалог). Названа особистісна характеристика, звісно, якщо вона взагалі притаманна конкретній людині, у процесі

фахової підготовки розвивається та стає провідною/визначальною характеристикою психолога-практика.

Діалогічність як суттєва ознака сучасного фахівця психологічної допомоги – невід’ємна риса його професіоналізму, яка проявляється у взаємодії психолога з психічною реальністю клієнта та, незалежно від парадигми, у якій практикує фахівець, виступає одним із найважливіших механізмів інтерпретації психологічної ситуації, з якою звертається за психологічною допомогою клієнт (Веблер, 1990). Професійно організована інтерсуб’єктна, ґрунтована на принципах діалогізму, інтерпретація психологічної ситуації клієнта дозволяє психологу «діалогізувати монологічну свідомість», важливою характеристикою якої є злиття інтерпретації певної ситуації з самою ситуацією і в такий спосіб трансформувати вихідну суб’єктивну смислову позицію клієнта, оскільки внутрішній діалог відображає динаміку зовнішнього діалогу партнерів (Веблер, 1990). Сам процес взаємодії, взаємовпливу, навіть зіткнення смислових позицій партнерів, відкритий і всебічно обговорений, при якому відбувається «легалізація проблеми» при збереженні основних атрибутів діалогу: свободи та рівноправності партнерів, міжособистісний контакт, який ґрунтується на співпереживанні та взаєморозумінні, дає можливість відбутися такій інтерпретації психологічної ситуації клієнта, яка приведе до синтезу нових смислів, виявлення прихованих за очевидними нових смислів, на що вказує у своїх працях П. Рікер.

Різні можливості застосування діалогічного принципу взаємодії психолога з Іншою людиною характеризуються такими спільними ознаками цього процесу: узгодження думок і взяття кожним із партнерів відповідальності за прийняті ним рішення, паритетні основи побудови взаємовідносин.

Результати проведеного емпіричного дослідження аналізу специфічності прояву діалогічності у студентів-майбутніх психологів, однозначно свідчать про необхідність розвитку важливого напрямку роботи у підготовці майбутніх фахівців: формування та розвиток діалогізму, а також орієнтацію на усвідомлення студентами неприпустимості маніпулятивної комунікативної спрямованості, яка проявляється у схильності до використання співбесідника й усього процесу спілкування у власних цілях.

References

Andreeva, Y.F., Litovchenko, N.F. (2018). The problem of dialogism development as an important professional quality of students-psychologists. *Technologies of intellect development*, Vol. 2, 08 (19), 1–15. [in Ukrainian]

Andrieieva, Ya. F., & Polishchuk, O.M. (2015). Dialogue of the personality's internal world. *Science and Education a new Dimension. Pedagogy and Psychology*, 3(32), issue 63, P.73–77. [in Ukrainian]

Andrieieva, Ya.F., & Lytovchenko, N.F. (2019). The problem of students' designing personal professional plan. *Technologies of intellect development*. Vol 3, 3 (24), 1–17. URL: http://www.psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/462. [in Ukrainian]

Bakhtin, M.M. (1994). The Problem of Dostoyevskiy poetics. Kyiv: NEXT. [in Russian]

Bratchenko, S.L. (1997). Interpersonal dialogue and its' main attributes. *Psikhologiya s chelovecheskim litsom*. Moscow: Smysl, P. 201–222. [in Russian]

Buber, M. (1995). *Me and Thou. Two types of faith*. Moscow. URL: <http://www.philosophy.ru/library/bub/>. [in Russian]

Chyepyelyeva, N.V. (Ed.) (2004). The problems of psychological hermeneutics. Kyiv.: Millenium. [in Ukrainian]

Chyepyelyeva, N.V. (Ed.) (2013). *The understanding and interpretation of the personal experience as an agent of personal development*. Kirovograd, IMEX-Ltd. [in Ukrainian]

Holovey, L.A., Aleksandrova, N.A., & Danilova, M.V. and others. (2013). The crisis of professional growth and personal resources in the period of late teens and early adulthood. *Vestnik of Saint-Petersburg university*. Series 16, Vol.2, 31–39. [in Russian]

Ivan'o, Yu. (2017). The peculiarities of the 8-9 grades students' personal professional plans formation. *Visnyk of Zakarpattya arts academy*, Vol.9, 159–163. [in Ukrainian]

Ivanchenko, G.V. (2005). Strategies of the professional self-determination. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/strategii-professionalnogo-samoopredeleniya-i-eprezentatsii-professionalizma>. [in Russian]

Klimov, E.A. *Psychology of the professional self-determination* (2004). Moscow: Academy. [in Russian]

Leontiev, D.A. (2005). The nonclassic vector in modern psychology. *Postneklassicheskaya psikhologiya*, 1, 51–71. URL: <http://narrativepsy.narod.ru/num1-2005>. [in Russian]

Leontiev, D.A., & Shchelobanova, Ye.V. (n.d.). Professional self-determination as a construction of the «probable future» images. URL: <http://www.voppsy.ru/issues/2>. [in Russian]

Pryazhnikov, N.S. (1999). *Theory and practice of the professional self-determination*. Moscow: MCPEI. [in Russian]

Shchotka O.P. (2002). *Developmental psychology of the adult person*. Nizhyn [in Ukrainian].

Tatenko, V.A. (1996). *The subjective dimensions of psychology*. Kyiv: Prosvita [in Ukrainian].

Uspenskij G.I. (1973). *Nravy Rasterjaevoj ulicy. Vyprjamila [Morals of Rasteryaeva Street. Straightened]*. Moskva: Detskaja literatura. [in Russian]

Wibler, V.S. (1990). From scientific studies to the logic of culture. Two philosophical introductions into XXI age. Moscow.: Polit.izdat. [in Russian]

Zeer, E.F. & Symaniuk, E.E. (2002). Emotional constituent in the teacher's professional becoming *Mir psikhologii*, 4 (32), 94–203. [in Russian]

2.6. АКСІОПСИХОЛОГІЧНЕ ПРОЄКТУВАННЯ ЖИТТЄВИХ ДОСЯГНЕНЬ ОСОБИСТОСТІ: ЦІННІСНО-ЦІЛЬОВІ ЧИННИКИ

Сьогочасна доба всеохопного панування цифрових технологій, ритуалізації соціальних практик і неухильної алгоритмізації виробничих процесів поєднується із хаотичними нестабільними процесами в різних галузях соціально-політичного, культурно-мистецького й економічного життя, які тяжко піддаються науковому впорядкуванню чи прогнозуванню із власне прикладною або утилітарною метою. Люди лякаються й остерігаються появи «чорного лебедя», який може змінити або зруйнувати передбачення власного майбуття, тоді як раніше настання визначеної події багатократно підтверджувалося (Гуляс, 2020; Карпенко & Гуляс, 2020 : 44).

За умов дії дихотомій розсіювання – упорядкування, хаотизації – організації, спонтанного вияву – алгоритмізації, саморозвитку – формування тощо набуває важливості й актуальності аксіопсихологічне проектування життєздійснення особистості, що передбачає творчий синтез поліаспектно спрямованих векторів континууму «детермінація – самодетермінація» (Гуляс, 2020; Карпенко & Гуляс, 2020 : 44).

Загалом проблематику аксіопсихологічного проектування життєвих досягнень особистості в Україні розробляли у контексті досліджень низки наукових шкіл: глибинно-психологічної (Г. Яценко); психолого-герменевтичної (Н. Чепелева); соціально-психологічної (концепція життєтворчості Л. Сохань) і соціально-конструкціоністської (концепція життєвих домагань і життєвих завдань особистості Т. Титаренко), а також напрямів – культурно-історичного (В. Куєва, С. Литвин-Кіндратюк, М. Семиліт, О. Яремчук) і психолого-акмеологічного (Г. Гандзілевська, А. Міщиха, В. Ямницький).

Увагу вітчизняних і зарубіжних учених-психологів – Я. Васильєва, Е. Галажинського, Г. Гандзілевської, О. Гріньової, Д. Завалишиної, В. Знакова, З. Карпенко, О. Климишин, В. Климука, Г. Радчук, В. Рибалки, Т. Титаренко, А. Фурмана та інших сфокусовано на дотичних проблемах до аксіопсихологічного проектування.

Зокрема, у праці Я. Васильєва (Васильєв, 2007) подано оригінальний підхід у плані дослідження особистості через її цільову спрямова-

ність як орієнтацію на майбутнє, яка проявляється у футурреальній функції психічної діяльності. Автором показано структуру цілей особистості та їхню важливість залежно від віддаленості від певної реальної ситуації. Запропоновано досить цікаву й інформативну методiku на дослідження цільової спрямованості особистості, яку можна використовувати в психодіагностичній і психокорекційній роботі. Учений кількісно описав усі види функцій і структур цільової спрямованості в контексті їх зв'язку з рисами та факторами особистості з виділенням переваг самоактуалізації особистості.

Актуальну, на наш погляд, проблему втілення життєвих сценаріїв українських мігрантів у акмеперіоді розкрито в дисертації Г. Гандзілевської (Гандзілевська, 2018). Дослідження життєвого сценарію подано в контексті психолого-акмеологічного дискурсу. Сфокусовано увагу на вивченні чинників примноження і відновлення акмеологічних ресурсів життєвих сценаріїв українських мігрантів з урахуванням збереження ними етнонаціональної ідентичності.

О. Гріньова (Гріньова, 2018) розглядає проблему проєктування життєвого шляху особистості в юнацькому віці. За результатами проведеного емпіричного дослідження механізмів і структурних компонентів означеного феномена встановлено та проаналізовано провідні лінії життєвого проєкту молоді. З'ясовано, що в сучасних молодих людей закономірно превалюють сімейні смисли, сенси самореалізації та пізнання. Упродовж пізньої юності набувають значущості альтруїстичні та власне екзистенційні сенси буття. У метапроєктуванні особистості структури життєвих планів і цілей варто відзначити полівимірність, пролонгованість у часі, а серед стратегій метапроєктування юнаків домінують конкурентне самоздійснення і співпраця з іншими.

Зокрема, фундаторка вітчизняної школи аксіопсихології, відома в Україні та за її межами науковиця З. Карпенко (Карпенко, 2018) запропонувала теоретико-методологічне обґрунтування власне аксіологічної психології особистості, презентувала авторську концепцію її предмета й методу за принципом інтегральної суб'єктності, реінтерпретувала психодинамічні, культурно-відповідні, психотерапевтичні та феноменологічні аспекти аксіологічного персоногенезу.

Вагомим внеском в окресленому форматі праць є доробок Г. Радчук (Радчук, 2011). Дослідниця обґрунтувала підвалини професійно-особистісного аксіогенезу майбутнього фахівця; розробила функціонально-динамічну модель аксіогенезу особистості; емпірично експлікувала структурно-динамічні особливості аксіогенезу осо-

бистості студентів у ЗВО; розробила та реалізувала психолого-педагогічну програму гармонізації аксіогенезу майбутніх фахівців.

У працях О. Климичин (Климичин, 2010; 2012) утілено християнсько-орієнтований підхід до проблеми розвитку духовності особистості; окреслено концептуальне бачення людини як неподільної взаємодоповнюваної єдності тіла-душі-духа; обґрунтовано зміст суб'єктності, діалогічності і сакраментальності, як факторів духовного зростання і реконструктивну дієвість духовних практик. Праці вченої насичують і наповнюють перспективу дослідження аксіопсихологічного проектування термінальними трансцендентними сенсами.

У монографії В. Климчука (Климчук, 2015) розкрито особливості мотиваційного дискурсу особистості. Автор сконструював проєкт соціальної психології мотивації й описав структуру мотиваційного дискурсу, кількісно та якісно його охарактеризував, обґрунтував практики конструювання. Презентував унікальні результати дослідження мотиваційного дискурсу в розмаїтті інтеракційних просторів.

Книга Т. Титаренко (Титаренко, 2003) досить фасилітативна для концептуального спрямування нашого наукового шляху. Праця допоможе в усвідомленні сенсу потреби у святі, окресленні стратегій вирішення кризових проблем, віднайти можливості утілення відповідальних життєвих виборів.

У монографії А. Фурмана (Фурман, 2017) наведено теоретико-методологічне обґрунтування смисложиттєвої сфери особистості; детально та повно розглянуто особистісні смислоформи, які впорядковують вітакультурний простір самоздійснення, проєктують спосіб реалізації суб'єктом життєдіяльності свого покликання, спонукають до обрання неповторного шляху-програми самоактуалізації у ситуаціях буденності.

Отже, короткий огляд згаданих вище праць авторитетних учених у галузі життєвого проєктування свідчить про недостатнє дослідження власне ціннісно-цільових чинників аксіопсихологічного проєктування життєвих досягнень особистості. Тож ми спробуємо висвітлити детермінанти окресленого феномена через ціннісно-цільові чинники.

Неабияким сегментом життя сучасної людини є діяльність, пов'язана з досягненнями в різних його сферах. У літературі таку діяльність номінують «досягальною діяльністю» (Гордєєва, 2002 : 49).

Розгляньмо зміст поняття «досягнення» у словниках. «Позитивний результат роботи; успіх» – таке його тлумачення наведено в академічному одинадцятитомному Словнику української мови (Словник, 1971 : 391).

Аналогічне пояснення містить також словник С. Ожегова: «позитивний результат певних зусиль, успіх» (Ожегов, 2008 : 232).

У тлумачному словнику Д. Дмитрієва запропоновано такі варіанти значень: «1. Досягненням чого-небудь називають процес наближення до чогось, реалізацію чого-небудь. *Досягнення повноліття / Досягнення успіху*. 2. Досягнення є успіхом, позитивним результатом діяльності, який здобуто за допомогою докладання значних зусиль і праці» (Цит. за Гуляс, 2020 : 60).

У соціології термін «досягнення» розглядають як набуття статусу або соціального становища власними зусиллями у відкритому змаганні з іншими, зокрема, в дослідженнях чи конкуренції на ринку; специфічну особливість «класово відкритого», сучасного суспільства (наприклад, «відкритість кар'єри для таланту»).

У психології розглядуваний концепт визначають як «окремий випадок цілеспрямованих дій з особливою ознакою – конкурентною характеристикою («виконання вимог з метою досягнень»))» (Бенеш, 2007 : 259); те, що цінується не тільки самою людиною, а й групою, суспільством чи хоча б ще однією людиною.

Зауважмо, що проблему досягнень досліджують зарубіжні персонологи різних напрямів як одну з невід'ємних частин аспекту самоактуалізації та самовдосконалення особистості.

Одним із питань, яке розглядають дослідники, є суть особистісних досягнень. Поняття «особистісне досягнення» не розкрито у працях, проте вчені виокремлюють його певні характеристики. Дж. Келлі, А. Маслоу, Б. Скіннер та інші дослідники одностайні в тому, що особистісне досягнення є просуванням особистості до поставленої мети, особливим результатом, отриманим нею в діяльності.

Іменуючи «особистісне досягнення» процесом, психологи погоджуються з тим, що останній розвивається як успішний, а його основу утворюють усвідомлені особистістю потреби. Якщо розглядати особистісне досягнення як результат, то вчені припускають, що не кожен результат є досягненням. На їхню думку, досягнення як результат має два боки: об'єктивний і суб'єктивний. Перший передбачає позитивний підсумок діяльності, коли особистістю досягнуто поставлену мету, другий – зміни, які відбулися власне в особистості під впливом певного досягнення, які свідчать про те, що отриманий в діяльності результат може підтверджувати минулі досягнення особистості, демонструє її особистісне зростання, є вираженням прагнення до самовдосконалення. Дослідники також припускають, що те чи інше особистісне досягнення зумовлює зміни не лише власне діяльності, а й індивідуальних якостей суб'єкта, зауважуючи при цьому, що досягнення як таке може

бути закріплене, проте особистість його не усвідомлює, і в такому випадку воно не стане особистісним досягненням.

Зазначимо, що досягнення розглядають саме у зв'язку з мотивацією досягнення, з огляду на те, що воно асоціюється з причиною мотивації досягнення і з її результатом.

У сучасних дослідженнях мотивації досягнення стикаємося з полісемантичністю понять «мотив» і «мотивація» (Є. Ільїн, О. Леонт'єв), яку переносять на дочірнє – «мотивація досягнення» і яке різні автори наповнюють неоднаковим змістом. Зокрема, мотивацію досягнення розуміють як формування (Т. Гордєєва, М. Магомед-Емінов) чи актуалізацію мотиву досягнення (Д. Макклелланд). Мотив досягнення є чимось ситуативним (тим, що формується у процесі діяльності) чи стійким, властивим особистості як риса (тобто те, що проявляється у певних ситуаціях, актуалізується). У сучасній закордонній психології утвердилося поняття «achievement motivation» (Д. Макклелланд), яким маркують ситуативну мотивацію досягнення – актуалізацію мотиву за умов «досягальної» діяльності, і диспозиційну – стійку особистісну рису, яка проявляється у властивій для людини орієнтації на виконання завдання, прагненні виконувати важливу для неї діяльність якнайкраще (Г. Гекгаузен). У психології полісемантичність концепту «мотивація досягнення» доповнюють низкою синонімів для його маркування – «мотив досягнення» (М. Магомед-Емінов), «потреба в досягненні» (Ю. Орлов), «мотивація успіху» (А. Реан), «прагнення до досягнення мети» (М. Кубишкіна).

Вагомий внесок у дослідження проблеми мотивації досягнення зробили прихильники гуманістичного та психоаналітичного підходів. Однак у їхніх межах мотивацію досягнення емпірично не вивчали, але феномени, описані вченими, прямо стосуються мотивації досягнення: трансстаз і проактивність (Г. Олпорт); потреби, які мають діяльну природу – самоактуалізації, самоповаги та поваги іншими людьми, (А. Маслоу); прагнення до переваги (А. Адлер); пошук сенсу і само-трансценденція (В. Франкл); потреба в самоперевершенні (Е. Фромм).

Зазначмо, що когнітивний підхід став одним із напрямів, у форматі якого було можливе експериментальне дослідження мотивації досягнення. Так, когнітивні процеси посіли ключові місця у контексті вивчення мотивації досягнення: самоефективність (А. Бандура); «ситуативне» самосприйняття (У. Мішел); локус контролю (Дж. Роттер); оцінні диспозиції (Г. Гекгаузен); рівень домагань і цільова установка (Ф. Гоппе); спонукальна цінність успіху, очікування (Дж. Аткинсон, Д. Макклелланд). У рамках когнітивного напрямку розгортається атрибутивний підхід до дослідження мотивації досягнення, представники якого

сфокусовують свою увагу на атрибутивному стилі в розвитку мотивації досягнення: песимістичний і оптимістичний стилі пояснення подій (М. Селігман), імпліцитні теорії здібностей (К. Двек), сприйманий контроль (Е. Скіннер), складність завдання, пояснення успіху через власні зусилля, здібності, вдалиий збіг обставин (Б. Вайнер).

У закордонній психології окремих напрям досліджень присвячено вивченню внутрішньої мотивації. Згідно з теорією самодетермінації Е. Deci & R. Ryan, внутрішня мотивація ґрунтується на вроджених потребах – компетентності (оптимальній складності завдань, позитивному зворотному зв'язку), автономії (внутрішньо сприйманому локусі каузальності) і зв'язку з іншими людьми (надійності прив'язаностей).

У межах персонологічного підходу стало можливе дослідження мотивації досягнення як стійкої диспозиції. Популярною моделлю диспозиційної мотивації досягнення є модель Н. Schuler, у якій автор виокремив складники мотивації досягнення – взаємопов'язані риси, які менше чи більше позначаються на успішності діяльності.

Низка вчених, не вживаючи поняття «мотивація досягнення», побіжно торкаються цього феномену: неадаптивна активність (О. Асмолов, В. Петровський), інтелектуальна ініціатива (Д. Богоявленська), завдання самоствердження (В. Петровський), принцип активності на противагу реактивності (О. Леонт'єв), принцип творчої самодіяльності (С. Рубінштейн), автономна орієнтація та самодетермінація на противагу безособистісній і підконтрольній орієнтації (Д. Леонт'єв).

Зауважмо, що початок експериментальних досліджень мотивації досягнення припадає на 70 – 80-ті роки минулого століття. Неабиякого поширення набувають праці, у яких розкрито особливості вивчення рівня домагань (В. Гербачевський, О. Мельниченко). Безпосереднє вивчення мотивації досягнення за допомогою опитувальників і проєктивної діагностики простежується у працях М. Магомед-Емінова. Інтерес до мотивації досягнення як до стійкої диспозиції виявляли не лише західні дослідники, а й учені з пострадянського простору (Є. Ільїн, А. Реан).

Значну увагу приділено зв'язку мотивації досягнення зі статтю і віком (Є. Ільїн), самореалізацією і самоактуалізацією (І. Григоричева), саморозумінням (В. Жилкіна), дослідженню структури мотивації досягнення (Л. Дорфман), місцю мотивації досягнення у структурі особистості (Є. Горчакова) тощо.

Наразі учені досліджують психологічні та психофізіологічні кореляти мотивації досягнення. Так, розмаїття видів мотивації досягнення (зокрема імпліцитна та самоприписувана) стосуються здебільшого активності кори та підкірки (А. Elliot, Т. Trash). Сучасні психологи зо-

середжені на експериментальному вивченні психофізіологічних корелятив мотивації досягнення (Є. Воробйова та ін.). Чільне місце належить працям, пов'язаним із дослідженням на даний момент емоційного стану особистості у процесі діяльності у зв'язку зі стійкими її рисами (Г. Олпорт). Плеяда вчених (А. Горбатков, Т. Гордєєва, К. Двек) вважає, що саме позитивні емоційні переживання у процесі діяльності пов'язані зі стійкими диспозиціями, як-от: «відчуття контролю», «віра в успіх», «оптимізм», «віра у власні здібності».

Достатню увагу приділяють дослідженням психометричних корелятив мотивації досягнення. Серед низки властивостей і якостей, які гіпотетично корелюють із мотивацією досягнення, називають такі, як уникнення невдачі, нейротизм і тривожність (Дж. Аткинсон, Д. Макклелланд), локус контролю (Є. Горчакова, J. Hattie, S. K. Thind, R. Hamilton), суперництво (Є. Ільїн, Є. Кузнєцова), домінантність (Д. Макклелланд), схильність до помірної ризику (Б. Вайнер, Г. Гекгаузен), самоактуалізація і самореалізація (І. Григоричева), інтелект (Є. Воробйова, В. Дружинін, Р. Стернберг), креативність (Д. Богоявленська).

Як поведінкові кореляти мотивації досягнення вчені виокремлюють результативність діяльності й активність (Б. Вайнер), успішність (Т. Гордєєва, Г. Гекгаузен), успіх у професійній (А. Івашкін) і підприємницькій (Д. Макклелланд) діяльності.

Визначають і гендерні особливості мотивації досягнення. Зауважмо, що деякі наукові результати є суперечливими: окремі автори вказують на те, що чоловіки мають вищий рівень мотивації досягнення порівняно з жінками (Д. Макклелланд, А. Меграбіан); ба більше, вчені зазначають, що жінкам притаманний страх успіху (М. Горнер), натомість плеяда інших авторів переконана у відсутності відмінностей (Є. Ільїн, М. Кубишкіна) або констатують більш високий рівень мотивації досягнення в сучасних жінок (І. Зейвальд, Є. Ільїн). Йдеться і про вплив на мотивацію досягнення саме психологічної (а не біологічної) статі, а також інших соціально-психологічних чинників – сфери діяльності, в якій виявляється мотивація досягнення (Є. Ільїн, Г. Рибка), національна належність (Р. Fontayne, Ph. Sarrazin), зайнятість і рівень мотивації досягнення батьків (Є. Воробйова). Певні «досягальні» риси особистості, такі як схильність до ризику та прагнення до успіху автори вважають радше маскулініними (С. Бем).

У сучасних дослідженнях доведено, що важливість має не стільки рівень мотивації досягнення, скільки її якісні характеристики, які відрізняються у жінок і чоловіків (Є. Воробйова, Г. Рибка). Зокрема, в останніх більше виражена мотивація досягнення, пов'язана з

прагненням до престижу і соціального статусу, а в перших – із афіліацією і сумлінністю (Є. Ільїн, С. Шапкін). Наявні відмінності в рівнях мотивації досягнення у чоловіків і жінок, а також її змістові особливості спонукали авторів до розробки чоловічих і жіночих форм опитувальників мотивації досягнення (А. Меграбіан, С. Шапкін).

Зазначмо, що формат досліджень мотивації досягнення сьогодні розширено за межі зіставлення «мотивації уникнення невдач» і «мотивації досягнення». У літературі акцентують увагу на проблемі вивчення «неадаптивних» компонентів поведінки, пов'язаних із трансценденцією (Д. Леонт'єв), інтелектуальною ініціативою (Д. Богоявленська), ризиком (В. Петровський). Зокрема, О. Віндекер (Віндекер, 2010) вважає мотивацію досягнення стійкою диспозицією, яка виявляється у прагненні виконувати важливу для людини діяльність якнайліпше, орієнтуючись при цьому на високий рівень критеріїв якості. У структурі мотивації досягнення вчена вирізняє два компоненти: мотивацію адаптації і мотивацію трансценденції. Перший складник мотивації досягнення – «адаптивний» – пов'язаний із прагненням особистості орієнтуватися на інтроєктовані, зовнішні стандарти, з бажанням підтримувати досягнені результати на високому рівні, змагальністю. Ця мотивація прагматично забарвлена та пов'язана із зовнішньою оцінкою досягненого успіху (винагорода, похвала). А «трансцендентна» – з бажанням іти далі, не зупинятися на досягнутому, утілювати свій потенціал навіть тоді, коли результат не буде гідно оцінено навколишніми, постійно виходити за власні межі.

Прагнення до досягнення є феноменом соціокультурно опосередкованим і таким, який передається із покоління у покоління, мотивом.

Нагадаємо, що уявлення про потребу в досягненнях започатковано з поняття Ф. Гоппе «я-рівень», яке позначає прагнення людини зберігати самооцінку на максимально високому рівні, орієнтуючись на власний високий стандарт досягнень (рівень домагань). Пізніше це поняття трансформували на «мотив досягнення», що, за Г. Гекгаузенем, є прагненням підвищувати рівень своїх умінь і здатностей, підтримувати їх на якнайвищому рівні саме в тих видах і сферах діяльності, щодо яких досягнення вважають обов'язковими (Ільїн, 2004 : 187).

У контексті моделей теорії «мотивації досягнень» (детальний огляд яких зроблено Г. Гекгаузенем) «потребу в досягненні» розглядають як загальну диспозицію особистості, потенційно притаманну кожному суб'єкту. Визначеним мотивом діяльності стають цінності людини, яким вона надає перевагу в ієрархії соціальних цінностей (знання і навички, громадське іншими, впливовість і влада).

Мотивація досягнень – широка система дефініцій цілей і не передбачає навіть жодного певного способу їх реалізувати. У цьому зв'язку феноменологія мотивації досягнень об'єднує і стратегію дій, вибудовану на основі «ніяких правил у змаганні за ключову винагороду» (соціально позитивну оцінку, соціальний престиж, високий соціальний статус), та позитивні життєві домагання (високі для суспільства особистісні здобутки і перемоги), а також і ті, які прагнуть бути «тільки похованими по-людськи» (М. Джаліль) (Гитаренко, etc., 2007 : 62).

Доречно буде додати, що вагома внутрішня цінність емоційного ставлення до людей визначає поняття «абсолютного зла» й «абсолютного добра». Вони обидва характеризуються дихотомічною емоційною природою, інтегруючи ненависть і любов. Абсолютне добро є ненавистю до зла та любов до добра; а абсолютним злом є любов до нього і ненависть до добра (Дж. Мур). Тому ненависть як антицінність і любов як цінність сприяють розумінню того, що власне для особистості є суб'єктивно «позитивним» в її життєвих домаганнях і мотивації своїх досягнень (Гитаренко, etc., 2007 : 62).

У цьому зв'язку схильність до змагання чи змагальність є одним зі складників мотивації досягнень. Змагальність трактують як феномен, котрому властиве вроджене (інстинктивне) намагання людини оволодіти предметами, якими не можна користуватися спільно. Вважають, що змагання є примітивним і фундаментальним інстинктом, а співпраця передбачає вищий щабель інтелектуальної співучасті та зрілості (Гитаренко, etc., 2007 : 63).

Безсумнівно, що генетичні передумови тієї чи іншої властивості особистості не перечать досвіду, соціокультурним і мікросоціальним (зокрема виховним) впливам, загалом – соціальному оточенню людини, яке здатне провокувати деструктивні сили природної стихії або трансформувати їх згідно з рівнем цивілізації та її соціально затребуваних духовних цінностей.

Змагальність передбачає і мотив досягнення успіху. Успіх як мету досягають в об'єктивних ситуаціях змагання. Змагальність як особистісна диспозиція – це схильність обирати об'єктивні змагальні ситуації як засіб досягнення мети (успіху) (Гитаренко, etc., 2007 : 63).

У змагальній поведінці особистість порівнює власні досягнення із оцінними стандартами, які діють у соціумі, тобто намагається оцінити себе. Змагання є водночас соціально-психологічним явищем, а отже, і формою соціальної оцінки. У такому ключі – соціально-психологічному «локусі самоконтролю» (самооцінка – соціальна

оцінка) змагальну поведінку спрямовують на досягнення мети, тобто успіху й високої соціальної оцінки (Гитаренко, etc., 2007 : 63).

У контексті викладеного вище зазначмо, що хоча фундаментальна для дослідження і розуміння людини проблема цінностей має давню, переважно філософську традицію розгляду ще до другої половини ХХ ст., коли складається «філософія цінностей» (аксіологія) й оформлюється термінологія, проте найпомітніше просування у власне її обговоренні і формулюванні пов'язано із працями філософів – М. Гартмана, Г. Лотце, Ф. Ніцше, Р. Перрі, М. Шелера та інших; антропологів, соціологів і культурологів – М. Вебера, К. Клакхона, М. Мід, Т. Парсонса, М. Рокича та інших.

Прихильники порівняльно-культурної, загальної та соціальної психології – Б. Ананьєв, Л. Божович, Г. Олпорт, М. Сміт, В. Франкл та інші обґрунтовано продемонстрували значущість базових цінностей в організації власної активності людей і окреслили їх специфіку як критеріїв (стандартів) бажаного у виборі людьми цілей та винесенні оцінних суджень. Свого часу М. Вебер довів, що вибір мети (найбільш переконливе свідчення власної активності) є дією ціннісно-раціональною (Вебер, 1990). Властиві людині цінності є критеріями вибору нею цілей, а власне вибір, за О. Тихомировим (Тихомиров, 1977 : 5–20), можна вважати «процесом, дією чи діяльністю».

Психологи в контексті низки теоретико-методологічних підходів у розкритті ядра структури особистості завжди спирались на цінності, зокрема описуючи найвищий рівень мотиваційно-сміслової регуляції. У цьому зв'язку Б. Ананьєв зазначав, що «психологічне дослідження мотивації поведінки особистості неможливе без аксіологічного та соціально-психологічного вивчення самих цінностей...» (Ананьєв, 1980 : 146). На переконання Л. Божович, певна якість (особистості) стає стійкішою тоді, «коли прагнення до володіння нею включається у систему цінностей суб'єкта, тобто опосередковується найвищими формами його мотивації» (Божович, 1978 : 171). О. Бодальов наголошував, що «людина як особистість не за назвою, а за сутністю у своєму цілепокладанні і в своїй буденній поведінці... завжди виступає як виразник загальнолюдських цінностей» (Бодальов, 2001 : 22).

У форматі діяльнісного підходу (коли цілі були вже заданими) С. Рубінштейн слушно зауважував: «Ведучи мову... про значення і сенс явищ, подій, людей тощо в житті людини, ми й говоримо, по суті, про значущість «цінностей» у регуляції поведінки і про внутрішні умови регулятивної функції цінностей» (Рубінштейн, 1973 : 370). А на переконання О. Леонтєва, внутрішні переживання «не

відкривають суб'єкту своєї природи; однак вони видаються внутрішніми рушійними силами його діяльності, їх реальна функція полягає лише у наведенні суб'єкта на їхнє справжнє джерело, в тому, що вони сповіщають про особистісний смисл подій, які інсценізуються у його житті, примушують його наче на мить припинити свою активність, вдивитись у життєві цінності, що склалися у нього, аби знайти себе в них чи, можливо, переосмислити і переглянути їх» (Леонтьєв, 1977 : 156–157).

Наводити приклади визначення цінностей ми не маємо на меті. Найчастіше йдеться або про достатньо загальні концепції того, що є найбільш бажаним, емоційно привабливим, здатним описати ідеальний стан існування людей («безпека», «свобода», «смысл життя», «статок»), або про аналогічний глибоко емоційно преферентний модус дій чи поведінки («чесний», «акуратний», «логічний»). Перші формулювання охоплюють термінальні цінності, інші – інструментальні, які об'єднують, наприклад, моральні цінності («відповідальний») і цінності компетенції («розумний», «логічний», «має уяву»). З позиції функціональності, інструментальні цінності активізуються як стандарти, критерії у виборі й оцінці в основному модусу дій, поведінки, натомість термінальні – у виборі й оцінці як цілей діяльності, так і допустимих способів їх утілення (Смирнов, 2007 : 227).

Цінності як одне з магістральних особистісних утворень демонструють свідоме ставлення людини до соціальної реальності й окреслюють широку мотивацію її поведінки та впливають на всі сфери діяльності (Б. Ананьєв, М. Рокич, В. Отрут). Тому природно, що опанування системою особистісних цінностей переходить у статус сенсожиттєвих орієнтацій, настановлень і принципів, пов'язаних зі спрямованістю діяльності особистості. У цьому контексті С. Рубінштейн зазначав, що діяльність людини у плані задоволення її безпосередніх життєвих потреб переважно зумовлена суспільнодетермінованою шкалою цінностей (Павліченко, 2005 : 99).

Зазначимо, що цінності, як психологічний феномен, варто відрізнити від близьких за змістом категорій і понять. Так, зокрема, важливо зважати на розмежування концептів «цінність» і «мета». У свій час М. Вебер (Вебер, 1990), обґрунтовуючи важливість цілераціональної мотивації соціальних дій, водночас наголошував, що вибір цілей людиною здійснюється у рамках ціннісно-раціональної мотивації, яка зовні часто уявляється «ірраціональною», тобто – не оптимальною. К. Левін акцентував на тому, що «цінність впливає на поведінку, проте не має характеру цілі (тобто поля сили). До прикладу,

індивідуум не здійснює спроб «досягнути» цінності справедливості, однак остання радше «керує» його поведінкою» (Lewin, 1952 : 41).

Водночас в окремих текстах цінності трактують як кінцеву мету існування. Саме тут ідеться про серйозне розширення сформованого тлумачення цілі й уведення особливого класу цілей, яким «приписують» функції цінності. Скажімо, такими цілями є «універсальні цілі», за Е. Гуссерлем, чи «цілі найвищі, абсолютні, які не можна розуміти як засоби для чогось іншого... чисті, абсолютно не редуковані...» (Гартман, 2002 : 92). Ш. Шварц не був упевненим у розмежуванні інструментальних і термінальних цінностей, проте у своєму визначенні цінностей зніціював заміну «преферентного модусу поведінки, чи кінцевого стану справ» М. Рокіча на термін «цілі» (goals) (Schwartz, 1992 : 36). Нині дослідник не вживає поняття «мета» при визначенні цінностей, обмежившись словосполученням «концепція бажаного» та переліком того, на що вона впливає.

Відзначмо й ту функціональну відмітність, що прийняті особистістю цінності не втрачають для неї своєї чарівності; їх привабливість не пов'язують, скажімо, з досяжністю, натомість привабливість цілей можуть по-різному оцінювати залежно від їх досяжності.

Дискредитація і мінімізація колишніх цінностей суспільства і водночас нелегкий процес ціннісної переорієнтації віддзеркалюються на особистісних прагненнях кожної людини зокрема, на їх життєтворчому потенціалі. Усе соціальне буття людини спрямоване на перспективи більш чи менш віддаленого майбутнього. Людина переживає себе як проєкт, тим самим пристосовуючись до прийдешнього. Тому актуальне дослідження особистісних прагнень сьогодення, яке сприяє пошуку нових шляхів власного розвитку, соціальних моделей і ціннісних ідеалів.

Безсумнівно, що всім життєвим проєктам передуює психічне новоутворення – поривання до пошуку сенсу життя.

«Сенс життя» вважають доволі складною психологічною категорією, одним зі стрижневих понять екзистенційної психології. Загалом поняття «сенс» визначено у Великій радянській енциклопедії як «ідеальний зміст, ідея, кінцева мета (цінність) чогось (сенс життя, сенс історії тощо)» (Дружинін, 2005 : 5).

Категорія «сенс життя» має непромінальну значимість. Сенс життя є метою останнього, найвищою цінністю, джерелом енергії, яке дає людині силу здолати життєві негаразди. У цьому контексті доречною є сентенція Ф. Ніцше: «Той, у кого є задля чого жити, може витримати майже будь-що», неодноразово згадувані В. Франклем (Франкл, 2000 : 172).

У монографії «Філософія» П. Гуревича (Гуревич, 2003) узагальнено низку концептуальних підходів до визначення сенсу життя, звідси й випливає висновок про суперечливість поглядів учених з цього приводу. На думку З. Фрейда, життєвий сенс визначає програма принципу насолоди (інстинкту життя). В. Соловійов на перший план висуває моральний сенс життя і пов'язує його з релігійним началом у людині. А представники гуманістичної психології (А. Маслоу, К. Роджерс) мету й сенс людського життя вбачали в реалізації всіх здібностей людини, можливостей у предметній діяльності, самоактуалізації, з чим не погоджувався автор логотерапії В. Франкл (на переконання вченого, справжня мета людського життя не може бути зреалізована шляхом самоактуалізації).

Відкрите і питання розмаїття сенсів. На переконання В. Франкла, сенс можна реалізувати завдяки діяльності, переживання цінності, страждання. Скажімо, потрапляння людини у безвихідь, себто перебування в обставинах, які не можна змінити (стихійне лихо, невиліковна хвороба, втрата близької людини тощо), зумовлює необхідність усвідомлення сенсу страждання: «У прийнятті цієї невідворотності страждання життя набуває сенсу в своїй найвищій точці, воно зберігає свій смисл буквально на межі. Іншими словами, сенс життя є абсолютним, з огляду на те, що містить і потенційний смисл страждання» (Гордієнко & Копець, 2007 : 300).

В. Дружинінім (Дружинін, 2005) описано низку екзистенційних життєвих сценаріїв, розкрито особливий сенс кожного з них, зокрема: життя – передмова, життя – творчість, життя – досягнення, життя – сон, життя за правилами, життя – марнування часу, життя проти життя.

Нових конотацій у плані розуміння сенсу життя додає класифікація типів ставлення до життя, запропонована С. Бондиревою і Д. Колесовим (Бондирева & Колесов, 2004), які вирізнили: гедонічний, ідеологічний і прагматичний. Важливим є те, що серед останніх відсутні «погані» чи «хороші». Репрезентант кожного типу може бути як аморальним, так і моральним, що залежить від спрямованості особистості. Керуючись гедоністичним ставленням до життя, моральний індивід прагне до здорового, навіть аскетичного способу життя, аморальний же – спрямовує сили на гонитву за задоволеннями. Сповідуючи ідеологічне ставлення, моральний індивід радше пожертвує собою задля ідеї, аморальний – посилатиме на смерть інших й усіма способами охоронятиме своє життя від ризиків і небезпек під «прикриттям» збереження себе задля служіння своїй ідеї й у майбутньому. Прагматичне ставлення для морального індивіда –

самоствердження в успіху, згодом – прояв прагнення поділитися результатами своїх досягнень з іншими. Так, наприклад, заможні люди займаються благодійністю. Натомість аморальний – неспроможний зупинитися: йому завжди всього буде мало» (Бондирева & Колесов, 2004 : 15). Марковані типи різняться не лише ставленням, але й особливостями надання сенсу своєму життю. Отже, гедонічний тип сповідує сенс «відчуття повноти життя у кожному життєвому епізоді»; ідеологічний – усвідомлює «відповідність своїх дій вимогам ідей»; прагматичний – «самостверджується у постійних досягненнях».

Загалом, ключовими моментами відповіді на запитання: «Навіщо людині сенс?» є те, що: (Березіна, 2008 : 108–109):

– сенс є джерелом енергії, дає людині сили жити. В такій іпостасі він спрямований у майбутнє. Іншими словами, що більше людина знаходить сенсу у власному існуванні, то тривалішою є перспектива, більше планів, вищими є цілі, на які людина спроможна «замахнутися». Тобто, наявність сенсу передбачає велике прийдешнє, а його відсутність – одноманітність і помірність. Висловлюючись метафорично, відсутність сенсу зумовлює перетворення людини в одну з категорій – немовля, тварину чи дикуна;

– сенс є виправданням прожитого життя. У цьому контексті сенс є ретроспективним. Людина аналізує своє минуле з погляду життєвого сенсу й оцінює, «життя минуло марно чи ні». В цьому випадку втілюється ціннісна суть сенсу, сенс життя постає неодмінним ідеалом для порівняння. Конгруентність реального життєвого шляху з ідеальним сповнює прожите людини сенсом, забезпечує його в теперішньому позитивними емоціями і, відповідно, силами для боротьби з опонентами й стресами в майбутньому.

Т. Березіна (Березіна, 2008 : 109) вважає, що серед усіх сенсів життя можна виокремити вдалі й невдалі. Для перших характерне те, що вони мають якість, яка породжує сенс, здатну до нескінченного примножування (нескінченно відносно людського життя): для цілеспрямованих особистостей – це відчуття просування до поставленої мети, матеріально заклопотаних – відчуття повноти життя тощо. Другі у своїй основі мають покладену якість, яка може «підніматися» до певної межі, після чого вона не зростатиме. Так, якщо сенсом життя є гроші, то його вважають вдалим, з огляду на те, що їх можна накопичувати упродовж усього життя, і рахунок у банку збільшуватиметься (за умов відсутності форс-мажорних обставин – І.Г.). Невдалим сенсом є, скажімо, зовнішня краса, оскільки безмежно довго розквітати

неможливо; з певного віку зовнішність погіршується, незважаючи на успіхи та досягнення пластичної хірургії, і як наслідок, людина, що живе задля підтримання своєї краси, опиняється у глибокій депресії.

Сенси життя формуються на підвалинах інстинктів у спосіб їх опшляхетнення. Сенси створюються шляхом одухотворення й ідеалізації інстинктів. Так, сенс життя «любов» можна розглядати через ідеалізацію сексуального інстинкту, а «щастя усіх людей» – гуманістичну легітимацію інстинкту влади.

Спираючись на класифікацію інстинктів, Т. Березіна (Березіна, 2008 : 109–112) зауважує, що сенси життя можна поділити на вітальні, соціальні та ідеальні. Та, якщо орієнтуватися на високу мету, то не всі сенси є вершинними онтогенетичними конструктами, проте всі вони ідеальні, позаяк дають змогу людині з певним ставленням до життя (гедонічним, ідеологічним, прагматичним) жити задля них.

З огляду на викладене вище, зрештою, що сенсом життя є більш або менш усвідомлене переживання інтенційної спрямованості й результативності свого життя, яке уявляється своєрідним мірилом його суб'єктивного оцінювання, джерелом задоволеності чи незадоволеності ним (Соціальна психологія, 2006). Отже, можна констатувати, що, з одного боку, сенс життя корелює з особистісними цінностями – підґрунтям дій і вчинків людини та критеріями їх оцінки (Деркач & Селезньова, 2007), а з іншого – цілями людини – усвідомленими уявленнями та розумінням про бажане і можливе (Анісімов, 2008).

Перші спроби пошуку смислу активізуються у період юнацького віку, коли інтенсифікуються два взаємопов'язані процеси: особистісно-професійне самовизначення і розвиток ціннісно-сміслової сфери особистості. Самовизначаючись, суб'єкт, усвідомлено обираючи життєві цілі й способи їх реалізації, регулює власну життєдіяльність, самостверджується, самореалізується (Сафін, 2003 : 60–62). Водночас структура і зміст смислових утворень, які формуються в зазначений віковий період (зауважмо, що провідним серед них є сенс життя – І.Г.), окреслюють характер і результати самовизначення, згодом – і самореалізації.

Особливості самореалізації починають виражатися на перших етапах професійного становлення, з моменту обрання спеціальності й навчального закладу, увиразнюються упродовж усього циклу навчання і на завершальному його етапі студентів у ЗВО обумовлюються стійким особистісно-смісловим конструктом. Зауважмо, що юнацький вік характеризують продуктивний і репродуктивний типи динаміки розвитку ціннісно-сміслової сфери. Останній зумовлює жорстку сцентрованість і закритість цієї сфери, загалом – дисгармонійність;

простежується помітне зменшення кількості нестереотипних сенсів, їх неупорядкованість; у разі виникнення завдань на сенс захисні механізми превалюють над механізмами смислотворення. Окреслені аспекти суттєво перешкоджають особистісно-професійному самовизначенню та самореалізації молодих людей.

Головними сферами самореалізації сучасних молодих людей є, передусім, особисте (партнерське, подружнє, сімейне) життя, професійна освіта і професійна діяльність. Відтак навчальну, особистісну та професійну самореалізацію розглядають як єдність складників самоздійснення в духовній і предметній діяльності та підвищення рівнів соціальної і особистісної зрілості. При цьому самореалізація є умовою досягнення зрілості та її інтегральним показником.

Відповідно до набуття особистісної зрілості, смисли поглиблюються і коригуються упродовж подальшого життя, що передбачає здатність особистості бути незалежною від впливів зовнішніх обставин, уміти діяти всупереч останнім, керуючись при цьому самостійно та свідомо поставленими цілями.

Отже, на думку А. Регуш (Регуш, 2003 : 76), особистісна риса, яка продовжує зазначений контекст – цілеспрямованість (цільова спрямованість – І.Г.) людини.

Уперше поняття диспозиції як спрямованості використав В. Штерн у своїх дослідженнях, а термін «спрямованість особистості» прийнято ученим В. Мерліним наприкінці 60-х років минулого століття. Окреслений концепт відображає уявлення про систему узагальнених ставлень і мотивів, переконань і цінностей, властивих особистості. Однак спрямованість як особистісну рису чи властивість дослідник експериментально не вивчав (Лішин, 2008 : 175, 178).

Спрямованість, за С. Рубінштейном, – це визначені динамічні тенденції, які шляхом домінантних мотивів зумовлюють діяльність людини, виходячи з її цілей і завдань. Спрямованість утворюють: смисловий компонент, який розкриває її предметний зміст, і динамічний компонент (його називають «напругою», пов'язаною з джерелом спрямованості) (Рубінштейн, 1989). На противагу К. Левіну (Lewin, 1935), С. Рубінштейн не відмежовував динамічний компонент від смислового.

У психологію термін «спрямованість особистості» ввів відомий радянський психолог С. Рубінштейн (Васильєв, 2007 : 9). Згадане поняття пов'язують із системою стійких домінантних мотивів, які характеризують її цілісну структуру (Божович, 1968). Ця система детермінує поведінку та діяльність людини, орієнтує її активність. Спрямованість особистості позначається на соціальному «обличчі»

людини, моральних нормах і критеріях, якими вона керується (Мерлін, 1990 : 103). Із цими «ролями» спрямованості особистості складно не погодитися, оскільки вони виробляють її як одну з магістральних особистісних характеристик.

Феномен спрямованості особистості пов'язаний із дослідженням активної позиції (А. Божович та ін), життєвих позицій (О`К Корал Ф. Ернст та ін.), соціальної установки (Г. Андрєєва, Ш. Надірашвілі та ін.), стилів життя (А. Адлер, З. Петрасинський та ін.), ієрархічної структури мотивів (А. Божович, Т. Коннікова та ін.), особистісного смислу (О. Леонтєв та ін.) тощо.

Зауважимо, що цільову спрямованість як окрему проблему в психологічній науці практично не вивчали (Васильєв, 2007 : 68). Уявлення про неї розвивали в межах проблематики спрямованості, яку досліджують з позицій діяльнісного (А. Божович, М. Добринін, О. Леонтєв, С. Рубінштейн та ін.) й особистісного (В. Мерлін, Д. Фельдштейн та ін.) підходів. Нині представлено глибокі й розгорнуті теоретико-експериментальні і прикладні дослідження українських науковців, у яких цільову спрямованість розглядають у зв'язку з проблемами психологічних теорій виховання гуманістично спрямованої особистості (І. Бех, М. Боришевський та ін.), цілепокладання (Ю. Швалб та ін.), генетичної психології (С. Максименко та ін.), футурреального підходу до вивчення особистості (Я. Васильєв та ін.), життєвих домагань особистості (В. Семиченко, Т. Титаренко та ін.).

Незважаючи на те, що концепт «цільова спрямованість» вважають відносно новим, він зайняв одне з чільних місць у науковій літературі останнього десятиліття. Істотні ознаки та наповнення терміна остаточно ще не встановлено через його недостатню вивченість.

Особливий інтерес дотично до теми анонсованого дослідження становить ідея Я. Васильєва (Васильєв, 2007). Учений вважає цільову спрямованість орієнтацією на прийдешнє. Дослідник окреслює її як вектор прояву активності особистості задля досягнення омріяного майбутнього та виокремлює показники цільової спрямованості, які розкривають її предметно-змістовий напрям (предметність, рівневість, усвідомленість, стійкість, широту, часову віддаленість) і оцінку активності у реалізації цілей (дієвість, опірність, інтенсивність, сила), висвітлюючи при цьому психологічний зміст окресленого феномена.

Зокрема, предметністю є представленість людини у сферах життєдіяльності (особистісній, інтимній, сімейній, дружній, навчально-професійній, суспільній, дозвілєвій) предмету мети (Я. Васильєв, Н. Кузьміна та ін.). Рівневість свідчить про співвіднесення цільової

спрямованості особистості з динамічністю життя та її контекстом, породжена узагальненістю умов та їх визначеністю (I рівень – ситуативний, II-й – ситуаційний, III-й – надситуативний) (Я. Васильєв, Г. Голубєв та ін.). Стійкість демонструє відносну стійкість принципів і поглядів особистості щодо свого прийдешнього; відповідність її внутрішнього світу зовнішньому (Я. Васильєв, К. Платонов та ін.). Усвідомленість зорієнтовує особистість у виборі цілей та його розуміння (Я. Васильєв, В. Семиченко та ін.). Широта вказує на кількість об'єктів, поєднаних із предметними сферами, на які спрямовано цілі особистості (Я. Васильєв, Б. Теплов та ін.). Часова віддаленість налаштовує особистість на ту чи іншу часову перспективу: близьку, середню, далеку або невизначену (К. Абульханова-Славська, Я. Васильєв та ін.). Дієвість «свідчить» про позицію особистості в плані реальності утілення певної мети (Я. Васильєв та ін.). Опірність демонструє упевненість у власних силах реалізувати поставлену мету (незалежно від зовнішніх обставин) (Я. Васильєв, Н. Кузьміна та ін.). Інтенсивність є силою емоцій, спонукуваних досягненням мети (Я. Васильєв, Н. Кузьміна та ін.). Сила підтверджує потужність вольових зусиль, спрямованих на досягнення поставлених цілей (Я. Васильєв та ін.).

На переконання Ю. Швалба, цілеспрямованість є поведінкою, регульованою метою, тобто поведінкою, спрямованою на реалізацію мети як образу майбутнього у матеріалі діяльності (Швалб, 1997 : 9). Водночас учений зауважує, що цілеспрямованість – це зовнішній критерій, який дає можливість розрізнити поведінку як акт діяльності від інших форм поведінки, скажімо, реактивної, імпульсивної, пошукової тощо.

Цілеспрямованість визначає низка параметрів, зокрема наявність далеких і близьких цілей, джерела їх появи. Серед останніх – ідеали, домагання, потреба у трансцендуванні тощо.

Особистість не просто живе в просторі (подіях, ситуаціях, діяльності), часі (тобто, темпорально), сенсах, а й «виходить» за межі актуального часу й життєвої ситуації, і навіть власного буття (трансцендує). Вона часто «виходить» за межі певної ситуації та події, перебуваючи у між-існуванні, перехідності між зовнішнім і внутрішнім (Г. Титаренко). Вона трансцендує не тільки у минуле, а й у майбутнє, змінює одну діяльність на іншу, переходить з матеріального в духовне (Савчин, 2016 : 206). Самотрансценденцію розкривають як вихід людини за рамки свого «Я», з її превалюючою орієнтацією на навколишніх, власну соціальну дійсність. Самотрансценденція свідчить, передусім, про «вступ» людини у певні відносини з нетотожною їй реальністю. Точно й категорично цю думку

сформульовано у сентенції: «Бути людиною – означає бути спрямованим не на себе, а на щось інше» (В. Франкл).

Феномен самотрансценденції людського існування є важливим як у екзистенційно-гуманістичній філософії (Р. Мей, Ж.-П. Сартр, В. Франкл, І. Ялом), так і у феноменологічній (гуманістичній) психології (А. Маслоу, К. Роджерс).

Ідея трансцендування у царині екзистенційної психології «перегукується» з поглядами діяльнісного підходу О. Леонт'єва та позицією С. Рубінштейна щодо особистості як суб'єкта життя. У руслі діяльнісного підходу інтенціональну предметну орієнтацію активності особистості розглядають як провідну рушійну силу її розвитку. «Особистість об'єктивується в діяльності і тим себе змінює» (Леонт'єв, 1977). С. Рубінштейн задекларував принцип творчої самодіяльності «У світі об'єктивного існування кожен акт рецептивності – сприйняття явищ, як і усякий акт пізнання світу, є актом творчої самодіяльності (як перманентний процес)». Важливим є постулат ученого – «у своїх діяннях, актах творчої самодіяльності суб'єкт не лише проявляється, але й визначається і створюється» (Рубінштейн, 1997 : 433–438). Тож результати праці не тільки констатують «Who's Who», а й формують власне суб'єкта. Творячи, митець витісує і власну творчу індивідуальність, творячи, він творить і себе (Рубінштейн, 1997 : 438). С. Рубінштейн зауважував: «Що значніша особистість, то більша сфера її дій, той світ, у якому вона живе, і що завершениший останній, то більш завершена вона сама. Особистими діями я перманентно змінюю, підриваю ситуацію, у якій перебуваю, а разом із тим неперервно виходжу за межі себе. Цей вихід ... не є запереченням моєї суті... а становленням і реалізацією» (Рубінштейн, 1997). У рамках діяльнісного підходу вчені розглядають трансцендування лише в горизонтальному вимірі.

Виокремлено низку сфер і рівнів трансцендування (Савчин, 2016 : 207): а) за межі певної діяльності у простір інших діяльностей; б) трансцендування в конкретній діяльності, не виходячи за її межі, через добудову цієї діяльності – вертикально, перпендикулярно, паралельно; в) особистість трансцендує від земної реальності вгору до храму абсолютної суб'єктивності людського існування; г) від матеріального до духовного; г) за межі необхідного, задалегідь визначеного, стереотипного, буденного до необов'язкового (надситуативна активність), нестереотипного (творчість), небуденного (святкового); д) від периферій (матеріального, соціального) до глибинних прошарків духовного Я; е) від одних цілей, мотивів і смислів до інших.

Злободенною сферою трансцендування особистості, на переконання М. Савчина (Савчин, 2016 : 207–208), яку ми поділяємо також, є духовна. Унаслідок сходження до духовного (у сповіді, молитві) виникає можливість неможливого. Після трансцендування у духовне особистість вимушена рухатися зворотно, повернутися від межового трансцендентного стану в реальність, аби «вкорінити» у ній трансцендентну духовну реальність. Шляхом самотрансцендування особистість пізнає себе, випробовує, вибудовує власний досвід, уточнює життєві цілі, формує життєві смисли.

Як видно, самотрансценденція виявляється як у часовому, так і в просторовому вимірах життєдіяльності, а також у всіх типах відносин особистості зі світом. На думку Л. Яновської (Яновська, 2006), здатність до трансценденції є фундаментом життєтворчості. Цю здатність вважають необхідною умовою осмислення життя людини. Міра виразності прагнення до сенсу та здатність до смислопобудови, є другим компонентом структури здатності до життєтворчості. Життєві сенси як підґрунтя суб'єктної організації збагачуються процесами рефлексії та спрямовують рух особистості «назовні». Таким чином, здатність до життєтворчості у своїй структурі містить: здатність до трансценденції (яка є головним складником), рефлексію і смислоутворення, побудову цілісних смислових структур, які регулюють особливості взаємодії особистості з довкіллям.

Мабуть, першим із представників екзистенційної психології, хто зацентрувався на небезпеці ігнорування самотрансценденції, був В. Франкл. Саме цю невідповідність у співвідношенні ідей само трансценденції і самоактуалізації учений брав до уваги, коли ставив питання: «Наскільки гуманістичною є гуманістична психологія?» (Франкл, 1990).

В. Франкл вважав, що за умов заперечення самотрансценденції існування останнє викривлюється і набуває ознаки речі. У такий спосіб буття людини деперсоналізується; а суб'єкт перетворюється на об'єкт. Це трапляється «за рахунок того, що ознакою суб'єкта є ставлення до об'єкта. А характеристикою людини – те, що вона є інтенціональним об'єктом з позиції цінностей і смислів, які слугують суб'єктивними мотивами й основами її життєдіяльності. Якщо заперечують самотрансценденцію і зачиняють двері для смислів і цінностей, суб'єктивні мотиви та засади заміщують процесами зумовлення, то залишається здійснювати зумовлення та маніпуляцію людиною шляхом «прихованого нав'ювання». В. Франкл зазначав, що саме «уречевлення відчиняє двері маніпуляції» (Франкл, 1990).

Вагомий внесок у ціннісно-цільові чинники аксіопсихологічного проектування життєвих досягнень особистості становлять ідеї гедонізму

й евідемонізму, які визначили головні вектори у розбудові психології щастя. Перші розвивались у психоаналізі, бігевіоризмі і навіть заснували окремих напрям психології – гедоністичний, інші – в сучасних теоріях особистості – гуманістичній, екзистенційній і позитивній психології, зокрема в уявленнях про особистість хорошого життя і повного функціонування К. Роджерса, психологічну теорію суб'єктивного благополуччя Е. Дінера та ін., самоактуалізацію А. Маслоу, особистісну ідентичність Е. Еріксона, концепцію автентичного щастя М. Селігмана тощо.

У широкому розумінні щастя є емоцією або емоційним станом, за якого суб'єкт переживає внутрішню задоволеність умовами власного буття, повноту і осмисленість життя, а також здійснення свого призначення; усвідомлення впевненості і позитивності контексту власного існування.

Услід за викладеним, ми вважаємо щастя категорією ціннісною, яка відображає задоволеність омріяним, бажаним; неосяжну радість буття. Загалом поняття «щастя» у психологічній площині пов'язують із розумінням його як відчуття повноти життя, радості та задоволеності ним, які закладають базу оптимальному, здоровому й ефективному функціонуванню особистості.

До 60-х років ХХ ст. проблематику щастя, семантично пов'язану з феноменом проектування, залишали поза увагою наукової психології, а систематично досліджувати у психологічній науці розпочали тільки в останні десятиліття, зокрема в гуманістичній та позитивній психології. У форматі гуманістичної психології відзначимо напрацювання А. Маслоу про самоактуалізацію й учення В. Франкла про сенс життя.

Важливим аргументом на користь виокремлення позитивної психології як предмету стало розгортання власне-психологічних досліджень щастя. Прихильники позитивної психології з часу її зародження (наприкінці минулого століття) мали на меті вивчити можливості та шляхи реалізації суб'єктом процвітання, хорошого й гідного життя (М. Аргайл, Е. Дінер, Д. Майерс та ін.). Основним питанням позитивної психології були операціоналізація та вимірювання щастя. Тривалі дискусії вчених спонукали до прийняття умовної міри щастя – характеристики «суб'єктивне благополуччя», пов'язаної з позитивними емоціями й задоволеністю життям. З метою вимірювання щастя розроблено Шкалу задоволеності життям Дінера, Шкалу щастя Фордіса, Афективний баланс Брендберна тощо.

Емпіричні дослідження демонструють взаємозв'язок задоволеності різними аспектами життя – соціальним, сексуальним, особистісним, сімейним, міжособистісним, трудовим, освітнім із благополуччям, з одного боку, і психологічним дистресом, – з іншого, та підтверджують ідею

про те, що повнота відчуття щастя залежить від задоволеності працею, заняття спортом, дозвілля, відсутності чи наявності почуття гумору, соціальних норм, належності до релігійної спільноти, мистецтва тощо.

У контексті «цільового» підходу Р. Еммонс підсумував результати власних досліджень і праці інших вчених про співзалежність і взаємний зв'язок духовних прагнень людини та її благополуччя. З позицій концепції духовності, дослідник вивчав індивідуальні відмінності в контексті мотивації особистості. Так, зокрема підтверджено переконаність автора у тому, що орієнтація життя суб'єкта на досягнення духовних «плодів» схиляє до переживання його як осмисленого, справжнього та цілісного. Д. Майєрс і Е. Дінер доводять, що особистість є ключовою детермінантою тривалого щастя та благополуччя. Мета-аналіз, проведений ученими (К. ДеНев, Г. Копер), ґрунтувався на гіпотезі про те, що палкі бажання і цілеспрямовані прагнення відображають допоміжні впливи особистості на благополуччя. Д. Майєрс і Е. Дінер висновують, що існують принципи в теорії щастя, на які варто спиратися: 1) високий рівень адаптації особистості знижує тривалість впливу життєвих подій; 2) життєві події варто інтерпретувати в рамках світогляду певної культури, у якій вважають їх джерелами страждання або можливостями для зростання; 3) цілі й цінності людей дають можливість робити внесок у загальний рівень щастя (Еммонс, 2004 : 89).

М. Селігман (Селігман, 2006) у своїй концепції «автентичного щастя» пов'язує останнє з розвитком «найсильніших» аспектів особистості (й використання їх у житті) і самоідентифікацією. Автор про демонстрував, що для переживання автентичного щастя варто звертатися до найсильніших сторін своєї особистості. Серед аспектів автентичного щастя вчений виокремлює: «індивідуальний рівень» щастя, «суб'єктивна якість життя», «об'єктивна якість життя», «сімейне коло».

У пострадянській психології низку аспектів проблеми щастя досліджували І. Джидар'ян, Д. Леонт'єв, В. Петровський, А. Шапіро та ін.

Оцінювання свого життя як «щасливе-нещаслива» визначають усвідомленим виконанням суб'єктом власної життєвої програми, реалізацію якої він сприймає як життєвий успіх. Успіх є досягнутою метою, яка має сенс для особистості, а щастя – задоволенням від процесу втілення успіху. Кожен наступний життєвий успіх є спонукою, яка змінює особистість і впливає на її цінності, життєві цілі і способи їх досягнення (Титаренко, etc., 2007 : 124).

Зауважмо, що поняття «особистісне досягнення» декларують у текстах нормативних документів – концепціях освітніх закладів, програм, є елементом професійної лексики психологів і педагогів.

Так, у процесі аналізу наукових джерел виявлено умови, які впливають на досягнення особистості та на її прагнення до нових (проекування – І.Г.) досягнень. Серед сприятливих умов у плані досягнень особистості мають місце (Жуйкова, 1998 : 43–44): підтримка та визнання навколишніми результатів і досягнень особистості; необхідність здійснення педагогічного супроводу особистості під час перебігу її діяльності, зорієнтованої на досягнення; неодмінною умовою є створення в освітньому процесі «поля досягнень» (сукупність освітніх можливостей, які справді допомагають суб'єкту навчання у його діяльності).

Згідно з попереднім контекстом, низка вчених також виокремлює демократичний стиль спілкування педагога й аргументоване оцінювання досягнень з боку оточуючих (Ковальчук, 2013; Поліщук & Поліщук, 2016; Зливков, *etc.*, 2019). Водночас здобуті результати і досягнення особистості дослідники пов'язують із наявністю у неї мотивів досягнення, фрустраційної толерантності, сформованим рівнем домагань, рівнем стресостійкості й тривожності, ступенем усвідомлення потреб тощо.

На противагу позитивним факторам, вивчено й негативні чинники в основній шкільній освіті. Так, зосереджено увагу на наявності оцінної шкали, застосування якої охоплює лише оцінку досягнення дитини щодо зовнішніх стандартів, тоді як індивідуальні освітні можливості учня і докладання ним власних зусиль не враховуються. Тож, як зазначають дослідники, результат навчання «відривається» від учня, стає самоціллю і, як наслідок, – негативно віддзеркалюється на становленні особистості. Другим фактором, на переконання психологів і педагогів, є негативне ставлення педагога до прогнозованих результатів діяльності учня, який продукує ефект «самопрокування». Іншими словами, очікування невдач породжує невдачу. І третім фактором, який може справляти подвійний вплив, є авторитет оцінювача. На думку вчених, останній може як сприяти, так і перешкоджати розвитку в особистості внутрішніх критеріїв оцінювання своїх досягнень та її прагнення до нових здобутків.

Отже, з проведеного аналізу окреслених питань означеної проблеми випливає, що ціннісно-цільові чинники аксіопсихологічного проєкування життєздійснення охоплюють надзвичайно широкий діапазон спонукально-мотиваційних феноменів – від мотивів досягнення в боротьбі за переваги в адаптації до довкілля до сенсожиттєвих орієнтацій і духовних прагнень як своєрідного антропологічного горизонту самовдосконалення та саморозвитку особистості.

References

- Anan'yev, B.G. (1980). *Izbrannyye psikhologicheskiye trudy* [Selected psychological works]: V 2 t. Moskva: Pedagogika. T. 1. [in Russian].
- Anisimov, O.S. (2008). Tseli i tsennosti v sushchnostnom opredelenii i postroyenii programm sub'yekta zhiznedeyatel'nosti (teoriya i praktika) [Goals and values in the essential definition and construction of programs of the subject of life (theory and practice)]. *Mir psikhologii*, 4, 178–189 [in Russian].
- Benesh, H. (2007). *Psykhologhiya* [Psychology]: dtv-Atlas: Dovidnyk / nauk. red. per. V.O. Vasyutyns'kyy. Kyiv: Znannya-Pres [in Ukrainian].
- Berezina, T.N. (2008). Smysly zhizni, dobro, dukhovnoye razvitiye, opredeleniye ikh znacheniya [Meanings of life, goodness, spiritual development, determination of their meaning]. *Mir psikhologii*, 2, 105–116 [in Russian].
- Bodalev, A.A. (2001). Problemy formirovaniya smysla zhizni i stanovleniya lichnosti [Problems of the formation of the meaning of life and the formation of personality]. *Psikhologicheskiye, filosofskiyeye i religioznyye aspekty smysla zhizni*: Mater. III–V simpoz. / red. V.E. Chudnovskiy i dr. Moskva. S. 22–31 [in Russian].
- Bondyreva, S.K., Kolesov, D.V. (2004). Migratsiya: sushchnost' i yavleniye [Migration: essence and phenomenon]. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo psikhologo-sotsial'nogo instituta; Voronezh: Izdatel'stvo NPO «MODEK» [in Russian].
- Bozhovich, L.I. (1968). Lichnost' i yeyo formirovaniye v detskom vozraste [Personality and its formation in childhood]. Moskva: Prosveshcheniye [in Russian].
- Bozhovich, L.I. (1978). K razvitiyu affektivno-potrebnostnoy sfery cheloveka [Towards the development of a person's affective-need-sphere]. *Problemy obshchey, vozrastnoy i pedagogicheskoy psikhologii* / pod red. V.V. Davydova. Moskva: Pedagogika. S. 168–179 [in Russian].
- Derkach, A.A., Selezneva, Ye.V. (2007). Akmeologiya v voprosakh i otvetakh [Acmeology in Questions and Answers]: Uchebnoye posobiye. Moskva: Izd-vo Moskov. psikhologo-sotsial. in-ta; Voronezh: NPO «MODEK» [in Russian].
- Druzhinin, V.N. (2005). Varianty zhizni: Ocherki ekzistentsial'noy psikhologii [Life Options: Essays on Existential Psychology]. Moskva: PER SE [in Russian].
- Emmons, R. (2004). Psikhologiya vysshikh ustremлений: motivatsiya i dukhovnost' lichnosti [Psychology of higher aspirations: motivation and spirituality of personality] / pod red. D.A. Leont'yeva. Moskva: Smysl [in Russian].
- Frankl, V. (1990). Chelovek v poiskakh smysla [Man in Search of Meaning]. Moskva: Progress [in Russian].
- Frankl, V. (2000). Osnovy logoterapii. Psikhoterapiya i religiya [Osnovy logotherapy. Psychotherapy and Religion]. Sankt-Peterburg: Rech [in Russian].
- Furman, A.A. (2017). Psykhologhiya smyslozhyttyevoho rozvytku osobystosti [Psychology of meaningful life development of personality]: monohrafiya. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
- Gartman, N. (2002). Etika [Ethics]. Sankt-Peterburg: Vladimir Dal' [in Russian].
- Gordeyeva, T.O. (2002). Motivatsiya dostizheniya: teorii, issledovaniya, problem [Motivation for achievement: theories, research, problems]. *Sovremennaya psikhologiya motivatsii* / red. D.A. Leont'yev. Moskva: Smysl [in Russian].

Gurevich, P.S. (2003). *Filosofiya* [Philosophy]. Moskva: Vysshaya shkola; Voronezh: NPO «MODEK» [in Russian].

Handzilevs'ka, H.B. (2018). *Psykholohiya zhyttyevykh stsenariyiv u akmeperiodi ukrayins'kykh emigrantiv* [Psychology of life scenarios in the acmeperiod of Ukrainian emigrants]: d-ra psykhol. nauk: 19.00.07 / Natsional'nyy universytet «Ostroz'ka akademiya». Ostroh [in Ukrainian].

Hordiyenko, V., Kopets', L. (2007). *Psykholohiya osobystosti v biohrafiyakh, podiyakh, portretakh* [Psychology of personality in biographies, events, portraits]: Navch. posib. dlya stud. vyshch. navch. zakl. Kyiv: Vydavnychyy dim "Kyyevo-Mohylyans'ka akademiya" [in Ukrainian].

Hrin'ova, O.M. (2018). *Psykholohiya proektuvannya zhyttyevoho shlyakhu osobystystyu yunats'koho viku* [Psychology of life path design by a young person]: d-ra psykhol. nauk: 19.00.07 / Natsional'nyy pedahohichnyy universytet imeni M.P. Drahomanova. Kyiv [in Ukrainian].

Hulias, I.A. (2020). *Aksiopsykholohichne proyektuvannya zhyttyevykh dosyahren' osobystosti* [Axiopsychological design of life achievements of the personality]: monohrafiya. Kyiv: Vydavnytstvo Lyudmyla [in Ukrainian].

Il'in, Ye.P. (2004). *Psikhologiya individual'nykh razlichiy* [Psychology of individual differences]. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].

Karpenko, Z. (2018). *Aksiolohichna psykholohiya osobystosti* [Axiological psychology of personality]: monohrafiya. 2-he vyd., pererob., dopovn. Ivano-Frankivs'k: DVNZ "Prykarpats'kyy natsional'nyy universytet imeni Vasylya Stefanyka" [in Ukrainian].

Karpenko, Z.S. & Hulias, I.A. (2020). *Aksiopsykholohichne proyektuvannya zhyt'tyezdiysnennya osobystosti: vid obgruntuvannya do diahnostryky* [Axiopsychological design of personality realization: from substantiation to diagnostics]. *Aktual'ni pytannya teoryi ta praktyky psykholoho-pedahohichnoyi pidhotovky maybutnikh fakhivtsiv*: tezy dopovidey VIII Vseukrayins'koyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi, (Khmel'nyts'kyy, 9–10 kvitnya 2020). Khmel'nyts'kyy. S. 44–45 [in Ukrainian].

Klymchuk, V. (2015). *Motyvatsiyyny diskurs osobystosti: na shlyakhu do sotsial'noyi psykholohiyi motyvatsiyi* [Motivational discourse of personality: on the way to social psychology of motivation]. Zhytomyr: Vyd-vo ZHDU im. I. Franka [in Ukrainian].

Klymyshyn, O.I. (2010). *Psykholohiya dukhovnosti osobystosti: khrystyans'ko-oriyentovany pidkhid* [Psychology of personality spirituality: a Christian-oriented approach]: monohrafiya. Ivano-Frankivs'k: Hostynets [in Ukrainian].

Klymyshyn, O.I. (2012). *Khrystyans'ko-psykholohichni osnovy rozvytku dukhovnosti osobystosti* [Christian-psychological bases of development of spirituality of the personality]. *Psykholohiya osobystosti*, 1, 69–78 [in Ukrainian].

Koval'chuk, Z.Ya. (2013). *Henetychno-psykholohichni zasady optymizatsiyi pedahohichnoyi vzayemodiyi* [Genetic and psychological principles of optimization of pedagogical interaction]: monohrafiya. L'viv: Spolom [in Ukrainian].

Leont'yev, A.N. (1977). *Deyatel'nost'*. Soznaniye. Lichnost' [Activity. Consciousness. Personality]. Moskva: Smysl [in Russian].

Lewin, K. (1935). *Dynamic theory of personality*. New York.

Lewin, K. (1952). Constructs in field theory. *Field theory in social science: Selected theoretical papers by Kurt Lewin* / ed. By D. Cartwright. London. P. 30–42.

Lishin, O.V. (2008). Ponyatiye «napravlennost' lichnosti» v otechestvennoy i mirovoy psikhologii [The concept of "personality orientation" in domestic and world psychology]. *Mir psikhologii*, 2 (54), 175–185 [in Russian].

Merlin, V.S. (1990). Struktura lichnosti: kharakter, sposobnosti, samosoznaniye [Personality structure: character, abilities, self-awareness]. Ucheb. posobiye k spetskursu «Osnovy psikhologii lichnosti». Perm': PGPI [in Russian].

Ozhegov, S.I. (2008). Slovar' russkogo yazyka: Ok. 60 000 slov i frazeologicheskikh vyrazheniy [Dictionary of the Russian language: Ok. 60,000 words and phraseological expressions] / red. prof. L.I. Skvortsova. 25-ye izd., ispr. i dop. Moskva: OOO "Izdatel'stvo Oniks": OOO "Izdatel'stvo "Mir i Obrazovaniye"" [in Russian].

Pavlichenko, A. (2005). Tsinnisni oriyentatsiyi u systemi stanovlennya osobystosti [Value orientations in the system of personality formation]. *Psykhologhiya i suspil'stvo*, 4, 98–120 [in Ukrainian].

Polishchuk, V.M. & Polishchuk, S.A. (2016). Profesiyna pedahohichna diyal'nist' u vymiri sotsial'nykh superechnostey [Professional pedagogical activity in measuring social contradictions]. *Profesiyna kul'tura: sutnist', fakhovi osoblyvosti, rozvytok: kolektyvna monohrafiya* / vidp. red. H.Ye. Ulunova. Sumy: SumDPU imeni A.S. Makarenka [in Ukrainian].

Radchuk, H.K. (2011). Psykhologhiya aksiogenezu osobystosti u konteksti vyshchoyi profesiynoyi osvity [Psychology of axiogenesis of personality in the context of higher professional education]: avtoref. dys. ... d-ra psykhol. nauk. Kyiv [in Ukrainian].

Regush, L.A. (2003). Prognozirovaniye budushchego [Forecasting the future]. Sankt-Peterburg: Rech [in Russian].

Rubinshteyn, S.L. (1973). Problemy obshchey psikhologii [Problems of general psychology]. Moskva: Pedagogika [in Russian].

Rubinshteyn, S.L. (1989). Osnovy obshchey psikhologii [Fundamentals of General Psychology]: v 2 t. Moskva: Pedagogika. T. 2 [in Russian].

Rubinshteyn, S.L. (1997). Chelovek i mir [Man and the world]. Moskva: Nauka [in Russian].

Rubinshteyn, S.L. (1997). Printsip tvorcheskoy samodeyatelnosti (k filosofskim osnovam sovremennoy pedagogiki) [The principle of creative initiative (to the philosophical foundations of modern pedagogy)]. *Izbrannyye filosofsko-psikhologicheskiye trudy. Osnovy ontologii, logiki i psikhologii*. Moskva [in Russian].

Safin, V.F. (2003). Psikhologicheskiye mekhanizmy samoopredeleniya lichnosti [Psychological mechanisms of personality self-determination]. *Yezhegodnik Rossiyskogo psikhologicheskogo obshchestva: mater. 3-go Vseros. syezda psikhologov*, 25–28 iyunya 2003 g.: v 8 t. Sankt-Peterburg. T. 7 [in Russian].

Savchyn, M. (2016). Zdatnosti osobystosti [Abilities of personality]: monohrafiya. Kyiv: Vydavnychyy tsentr "Akademiya" [in Ukrainian].

Schwartz, S.H. (1992). Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries. *Advances in Experimental Social Psychology*, 25, 1–65.

Seligman, M. (2006). Novaya pozitivnaya psikhologiya: Nauchnyy vzglyad na schast'ye i smysl zhizni [New Positive Psychology: A Scientific Look at Happiness and the Meaning of Life]. Moskva: Sofiya [in Russian].

Shvalb, Yu.M. (1997). Psikhologicheskiye modeli tselepolaganiya [Psychological models of goal setting]. Kiyev: Izdatel'stvo Stilos [in Ukrainian].

Slovnnyk ukrayins'koyi movy [Dictionary of the Ukrainian language] (1971): v 11 tt. / red. I.K. Bilodid. Kyyiv: Naukova dumka. T. 2. [in Ukrainian].

Smirnov, L.M. (2007). Uroven' tsennosti v strukture lichnosti [The level of value in the structure of the personality]. *Mir psikhologii*, 4, 220–230 [in Russian].

Sotsial'naya psikhologiya [Social psychology]: slovar' (2006) / pod red. M.Yu. Kondrat'yeva; pod obshch. red. A.V. Petrovskogo. Moskva: PER SE [in Russian].

Tikhomirov, O.K. (1977). Ponyatiya «tsel'» i «tseleobrazovaniye» v psikhologii [The concepts of "goal" and "goal setting" in psychology]. *Psikhologicheskiye mekhanizmy tseleobrazovaniya*. Moskva: Nauka [in Russian].

Tytarenko, T.M. (2003). Zhyttyevyy svit osobystosti: u mezhakh i za mezhamy budennosti [The life world of the individual: within and outside of everyday life]. Kyyiv: Lybid [in Ukrainian].

Tytarenko, T.M., Lebedynska, I.V., Alikina, N.V. etc. (2007). Zhyttyevi domahannya osobystosti [Life claims of personality]: kolektyvna monohrafiya. Kyyiv: Pedahohichna dumka [in Ukrainian].

Vasil'yev, Ya.V. (2007). Futurreal'naya psikhologiya lichnosti [Futurreal psychology of personality]: monografiya. Nikolayev: Izdatel'stvo "Ilion" [in Ukrainian].

Veber, M. (1990). Izbrannyye proizvedeniya [Selected Works]. Moskva: Progress [in Russian].

Vindeker, O.S. (2010). Struktura i psikhologicheskiye korrelyaty motivatsii dostizheniya [The structure and psychological correlates of achievement motivation]: avtoref. dis. ... kand. psikhol. nauk. Yekaterinburg [in Russian].

Yanovs'ka, L.V. (2006). Dynamika zdatnosti do zhyttyetvorchosti osobystosti u doroslomu vitsi [Dynamics of the ability to life of the individual in adulthood]: avtoref. dys. ... kand. psykhol. nauk. Odesa [in Ukrainian].

Zhuykova, L.P. (1998). Aktualizatsiya obrazovatel'no-professional'nykh dostizheniy studentov v protsesse izucheniya pedagogicheskikh distsiplin [Actualization of educational and professional achievements of students in the process of studying pedagogical disciplines]: dis. ... kand. ped. nauk. Sankt-Peterburg [in Russian].

Zlyvkov, V.L., Zavhorodnya, O.V., Lukoms'ka, S.O., Kopylov, S.O., & Kotukh, O.V. (2019). Psykholohiya pedahohichnoyi vzayemodiyi: intehratyvnyy pidkhid [Psychology of pedagogical interaction: integrative approach]: monohrafiya / za red. V.L. Zlyvkova, S.O. Lukoms'koyi. Kyyiv [in Ukrainian].

2.7. ВІДОБРАЖЕННЯ КОМУНІКАТИВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ У ФАКТОРНІЙ СТРУКТУРІ САМОПРЕЗЕНТАЦІЇ СТУДЕНТІВ: ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ

Значне збільшення кількості міжособистісних взаємодій та суттєве зростання ролі інформаційних чинників у вибудовуванні та прогнозуванні поведінки особистості, скерованої на управління враженням про себе, спонукає ретельніше дослідити особливості соціально-психологічного дискурсу, що впливають на формування особистісної самопрезентації. Зміни культурного контексту, глобалізація сфери та контекстів, що використовуються у самопрезентації, зокрема і переосмислення культурних кодів зумовлюють зміни в типових сценаріях міжособистісних взаємодій, зокрема, і в сценаріях гендерної взаємодії. Процес самопрезентації в юнацькому віці детермінований усвідомленням ризиків і суперечностей, з якими стикається молодь під час віднаходження свого місця та ролі в мінливому соціумі, особливо за умов динаміки його ринкових і гуманітарних засад. Тож дослідження самопрезентації особистості як складової вияву особистістю власного Я у малих та великих групах у юнацькому віці дає змогу визначити ті соціально-психологічні чинники, які зумовлюють її формування, а отже, уможливає прогнозування мотивації вибору стратегій поведінки в різних сферах життєдіяльності.

Предметом нашого дослідження стали особливості самопрезентації студентів як групи респондентів, чия самопрезентація є не лише на базовому рівні усвідомленого формування, але також зазнає впливу порівняно контрольованих соціально-психологічних чинників, що уможливає дослідження зокрема й відмінностей в структурних елементах самопрезентації з урахуванням гендерних відмінностей зумовлених змінами комунікативно-інформаційного простору, притаманних сучасному соціуму.

Зважаючи на особливості становлення особистості в юнацькому віці, зокрема зміни соціальних ролей та соціального оточення, а також інтеграційного етапу становлення ідентичності, дослідження як прикладних аспектів, так і дослідження структурних відмінностей самопрезентації не втрачають своєї актуальності. З іншого боку, саме прикладний характер концепту самопрезентації виступає рушійною силою більшості досліджень, керуючись необхідністю відстежити не лише зв'язки самопрезентації з численними проявами самості людини та порівняти аспекти самопрезентації, що досліджувалися в межах цілком різних наукових шкіл, але й необхідністю визначення засад аналізу структури та особливостей формування самопрезентації. Більшість до-

слідників наразі стверджують, що зміст та структура самопрезентації не є чітко детермінованими та визначаються передусім цілями особи, яка презентує себе навколишньому світові, та її потребами. Саме структура самопрезентації, видозмінюючись залежно від прикладних завдань, які стоять перед особою, спонукає дослідників вийти за межі рольової теорії та відшукати інтегруючу основу явища, яка зробить можливим належний прояв різних складових самопрезентації, щоб у такий спосіб посприяти більшому рівню самоусвідомлення, а відтак – якіснішому досягненню особистісної зрілості. Тож і питання становлення та структури самопрезентації як окремого явища сучасного соціально-психологічного дискурсу набуває все більш актуального звучання.

Аналіз взаємозв'язку чинників соціалізації та особливостей самопрезентації дозволяє визначити причини гендерної диференціації змісту сценаріїв вияву Я в значущих соціальних ситуаціях. Особливої уваги в цьому плані потребує дослідження культурних передумов, які впливають на формування та прояв гендерних відмінностей, зумовлених впливом комунікативно-інформаційного простору в екзистенційних складових презентації особистості, та процес їхнього втілення у цей образ, яке й складає один з аспектів новизни нашого дослідження. Іншим важливим аспектом новизни дослідження виступає також зіставлення гендерно-обумовлених характеристик особистісної самопрезентації у представників різних культур.

Відзначимо, що останнім часом основні дослідження самопрезентації здійснювалися суто в межах прикладного професійного застосування. До їх числа можна віднести такі питання як зміст самореклами (О. Лебедев-Любимов), самопред'явлення (І. Шкуратова), способи самопредставлення (Г. Бороздіна, Ю. Крижанська, В. Третьяков та ін.), самовираження (Р. Баумайстер, А. Стейнхилбер), а також їх ролі у здійсненні віртуальної комунікації й видів віртуальної самопрезентації (А. Васалоу, Дж. Девіс, Т. Спіркіна, А. Царьова) та інші.

Дослідження самопрезентації як соціально-психологічного феномену у працях вітчизняних дослідників обмежуються також переважно визначенням теоретичних моделей та стратегій (А. Кононенко, О. Капустюк, Т. Чигирин) самопрезентацій. В англійських джерелах переважно розглядають основні фактори самопрезентації та їхній вплив на бізнес-перемовини (А. Мазекієне та К. Пелецкіс), особливості самопрезентації під час інтерв'ю для працевлаштування та власне виконання робочих завдань (М. Баррік, Дж. Шеффер, С. ДеГрассі).

Грунтовне дослідження тактик самопрезентації, в якому виокремлено залякування, улещування, виправдання, самореклама (само просу-

вання) та акцентування на власній винятковості (моральній вищості), подано у працях Дж. Тедеші та Б. Шленкера в межах підходу керування враженнями. У працях Е. Джонса запропоновано розглядати скромність як один з проявів стратегії улещування, а пізніше додано ще й тактику уникання від ствердження з метою запобігання провалу (Е. Джонс, С. Берглас). Також Р. Чалдіні та К. Річардсон дослідили дві непрямі тактики самопрезентації: аффіліацію та спотворення.

Гендерні та культурні особливості самопрезентації особистості, зокрема її векторні та факторні моделі досліджували К. Гіллган, Дж. Віггінс та А. Гольцмюллер, Г. Маркус та Ш. Кітаяма, Г. Тріандіс. А. Мазекієне та К. Пелецкіс визначили у самопрезентації такі фактори, як особистісний, міжособистісний та ситуаційний (соціальний).

Проте питання зумовленості особливостей самопрезентації особистісними диспозиціями, на які накладатимуться, або за допомогою яких відобразатимуться соціально-психологічні чинники, залишається на периферії досліджень. Зважаючи на те, що прикладні аспекти самопрезентації, зокрема вибір і формування стратегій та тактик самопрезентації, що превалюватимуть у взаємодіях можуть визначатися особистісними диспозиціями та характеристиками, які можуть вирізнятися залежно від гендерної та/чи культурної належності, ми вважали доречним ретельніше дослідити питання гендерних відмінностей у структурних компонентах самопрезентації.

Зрозуміло, що під впливом як потенційно позитивних (таких, до прикладу, як розширення спектру взаємодій та сфер самореалізації, можливостей для зміни як кар'єри загалом, так і соціального контексту особистісного становлення), так і потенційно негативних дестабілізаційних (таких, як реакція на обмеження, зумовлені пандемією, суспільні кризи, міграційні процеси та внутрішні переміщення, збільшення кількості стресових чинників, зміни в контексті звичних міжособистісних взаємодій) факторів змінюватиметься не лише рівень особистісних ресурсів, але й усвідомлення особою власних рис і потреб, що визначатиме також зміни у контексті та наповненні самопрезентації. Так дослідження гендерних особливостей у самопрезентації студентів різного фаху, дозволило зазначити, що, за характеристиками, які важливі для ефективного професійного становлення, гендерні відмінності істотно менш виражені у порівнянні з тими, які менш важливі для професійного становлення. У деяких випадках було навіть помічено яскраві прояви характеристик, значущих для ефективного професійного становлення, але при цьому вони суперечать традиційним гендерним приписам. Зазначимо також, що фахові особливості самопрезентації мають

більш істотні відмінності за гендерною ознакою у порівнянні з етнічними. Представникам фахового напрямку «людина-людина» притаманні більш істотні відмінності за гендерною ознакою у порівнянні з респондентами технічного спрямування. Втім, респондентам обох фахових напрямів властива відсутність істотних гендерних відмінностей за тими складовими самопрезентації, які суттєві для фахового становлення. З'ясовано також, що андрогінним респондентам притаманна більш ефективна самопрезентація. Відзначено, що структурні елементи самопрезентації можуть змінюватися під впливом притаманних культурі рольових очікувань від гендерної поведінки особи (Heisonyuk, 2021).

Поняття самопрезентації, зазвичай, трактується в межах однієї з трьох парадигм. Так, згідно з першою, самопрезентацію визначають як загальну особливість соціальної поведінки особистості, а саме: поведінку зумисну, усвідомлювану, спрямовану на створення певного враження у навколишніх; постійний процес або прагнення суб'єкта подати бажаний образ зовнішній та внутрішній аудиторії. Згідно з іншою, самопрезентація є засобом усунення когнітивного дисонансу; представники третьої наголошують на зв'язку між самопрезентацією та самосвідомістю. Численні наукові підходи вивчають самопрезентацію через категорію саморозкриття в міжособистісному спілкуванні, фокусування уваги на собі внаслідок уваги до суб'єкта з боку інших людей, прагнення до влади та особливості мотивації тощо (Kononenko, 2012).

Автор концепту І. Гоффман у своїй базовій праці «Самопрезентація у щоденному житті» пропонує розглядати самопрезентацію як сукупність соціальних ролей, якими особа послуговується у своїх взаємодіях з навколишнім світом. Він зазначав, що основна функція самопрезентації полягає у визначенні характеристик соціальних ситуацій (Goffman, 1959). Враховуючи той факт, що більшість соціальних взаємодій чітко структуруються ролями, а кожна людина має свою визначену роль, перебіг взаємодії відзначатиметься легкістю та безпроблемністю за умови, що кожна з ролей вступає у належний її момент, тобто дії «актора» відповідають очікуванням до його ролі (Goffman, 1959). Тож засвоєння особою правил гри у певному товаристві прирівнюється до набуття нею визначеної ролі, а отже, – і вдалої самопрезентації. Також Ірвін Гоффман зазначає, що оскільки кожній окремій особі властиво діяти в межах не однієї ролі, а цілого спектру ролей, якісна самопрезентація полягатиме у належній та вчасній зміні ролей, рівня їхньої активації та публічності.

Проте усвідомлення й опанування рольовим спектром потребує щонайменше двох чинників: хоча б частково сформованої ідентично-

сті та розуміння відображення сприйняття особи навколишніми людьми. Втім, ураховуючи, що здебільшого люди підтримують заявлені іншими ролі та підіграють їм, а не ставлять їх під питання, одного лише аналізу соціального середовища замало для формування справді якісної та зрілої самопрезентації. Саме тому якість самопрезентації варто визначати не лише ефективністю оцінки соціальної ситуації, а й впливом її на формування особистісної ідентичності.

Формування самопрезентації передбачає усвідомлення особою тих характерних груп чи рис, якими вона може скористатися для того, щоб створити власний образ для навколишніх. Самопрезентація зрілої особистості передбачає також активну діяльність щодо відбору потрібних чи бажаних характеристик. Значна частина проявів самопрезентації відображає засвоєні особистістю гендерні норми поведінки, властиві їй соціальному середовищу. А оскільки гендерні очікування й норми накладають свій помітний відбиток на процеси обробки інформації, що надходить із навколишнього середовища, та тлумачення особою зворотного зв'язку, вони неминуче зумовлюватимуть і відмінності у самопрезентації.

Питання гендерної ідентичності та її формування виступає предметом досліджень багатьох теоретичних напрямів психології (Kikinezhdi, 2013; Nesterenko, 2013; Savina, 2012). Згідно з епігенетичними підходом Е. Еріксона, еґо-ідентичність є результатом психосоціального розвитку, в якому юнацький вік набуває ознак синтезу, інтеграції ідентичностей. У когнітивній психології диференціація поведінки статей розглядається у взаємозв'язку з різними віковими рівнями розвитку інтелекту індивідів, а гендерна ідентичність є результатом поетапного пізнання, поглиблення і розширення інформації про нормативи соціальної поведінки (К. Гіллган, Л. Кольберг, Ж. Піаже). Розробники теорії схем поглибили розуміння соціальних механізмів диференціації психології гендеру, зокрема засвоєння статевих стереотипів (А. Бандура, С. Бовуар, С. Бем, Ш. Бурн, Л. Кольберг, Д. Мартін, А. Мішель, Д. Раблі, Р. Спенс, Х. Хілмрейх) (Kikinezhdi, 2013; Hjell & Ziegler, 2004).

У вітчизняній психології уявлення про статевоюльову ідентичність традиційно розвивалися в межах досліджень свідомості та самосвідомості (Л. Божович, Е. Ейдеміллер, Д. Ісаєв, І. Кон, В. Каган, О. Леонтєв, В. Столін та ін.). У тому, що стосується самопрезентації, нам необхідно розрізняти два базові аспекти: власне гендерну ідентичність і гендерні рольові сценарії, які інтеріоризує особистість у процесі свого становлення (Savina, 2012; Bem & Lenney, 1976).

За оглядом теоретичних підходів до вивчення гендерної ідентичності, поданим О. М. Кікінежді, складові самосвідомості складають об-

раз «Я», у якому в інтегрованій формі відрефлексовуються судження індивіда про свою гендерну суть. Тому статевою рольове «Я» можна вважати універсальним відображенням особистістю своїх фемінно-маскулінних властивостей. Інтеріоризація соціокультурних цінностей у процесі гендерного розвитку особистості відбувається за допомогою двох рівноцінних діалектично суперечливих сторін механізму соціалізації-індивідуалізації (У. Бронфенбреннер, В. Кравець, В. Мухіна, В. Москаленко, В. Петровський). При цьому творення гендеру на соціокультурному та індивідуально-особистісному рівнях опосередковує характер інтеракцій між людиною і середовищем у напрямку засвоєння традиційних чи егалітарних цінностей (С. Бем, Ш. Берн, Т. Говорун та ін.). Тому «Я» чоловіка/жінки як особистісне утворення можна вважати соціально-культурним конструктом фемінності-маскулінності, поміщеним у конкретне етноісторичне середовище в межах егалітарної чи традиційної поведінки. Гендерну ідентичність ми розглядаємо також як нарративну конфігурацію, завдяки якій різні життєві події й епізоди (гендерні ситуації) структуруються в одне ціле, що є об'єктивацією особистісних смислових конструктів, які становлять індивідуальну суб'єктну реальність (Н. Чепелева) (цит. за Kikinezhdі, 2013).

А теоретики, які дотримуються епігенетичного підходу Е. Еріксона, пропонують визначати також вторинну гендерну ідентичність як поєднання усвідомлення власної статевої належності та сексуальної орієнтації, гендерних переваг. Тож у юнацькому віці гендерна ідентичність стає центральним компонентом самосвідомості. Головним завданням даного етапу, коли формується світогляд особистості та збагачуються її уявлення про власне призначення та сенс життя, є формування зрілої, або, як зазначає Е. Еріксон, досягнутої гендерної ідентичності (Hjell & Ziegler, 2004). Зрілість гендерної ідентичності виявляється перш за все у становленні гетеросоціальності як узгодження дії соціально-психологічних агентів.

Підсумовуючи різні теоретичні підходи до тлумачення концепту, приходимо до висновку, що поняття гендерної ідентичності не може розглядатися окремо від соціального контексту, в якому вона формується. Також варто зазначити, що гендерна ідентичність особи охоплює біологічні, особисті та соціальні характеристики, види діяльності, інтереси, стилі взаємодії – або конструктивні та продуктивні прояви самопрезентації. Особистості властиво відбирати референтну інформацію та опрацьовувати її у певний, найбільш зручний та відповідний для неї, спосіб. Здебільшого спосіб обробки інформації обумовлений особливостями нервової системи, індивідуальними власти-

востями й актуальними потребами особи, які у свідомості людини забарвлюються гендерною ідентичністю. Ще помітніший вияв гендерної ідентичності у проявах самопрезентації, адже і особистісний стиль, і рольовий репертуар, і навіть система цінностей часто обумовлюються інтеріоризованими особою нормами гендерної поведінки. Тож роль гендерної ідентичності у формуванні та проявах самопрезентації полягає у створенні можливостей для її аналізу, задаючи загальний напрям, в межах якого може варіюватися особистісний компонент самопрезентації. Як зазначила К. Дью, гендерна ідентичність пропонує лише спектр можливих поведінкових і афективних проявів, притаманних певному гендеру, але вибір окремих елементів цього спектру залежатиме лише від суб'єкта. Цим пояснюється те, що поведінка і самопрезентація осіб, які мають однаковий гендер і сформувалися під впливом однакових культурних норм, може сильно відрізнятись (Deaux, 2001). М. Лірі стверджує, що суттєва відмінність гендерної ідентичності від решти гендерних конструктів зумовлена, тим що гендерно-релевантні ознаки та риси вирізняються високим рівнем інтеріоризації в особистісній структурі, а отже, їм притаманні надзвичайно різноманітні прояви (Leary & Hoyle, 2009). Варто також зацитувати позицію Ш. Берн, згідно з якою гендерна ідентичність є своєрідним фільтром для обробки інформації, що стосується «я-концепції» людини та гендеру. Ця позиція підтверджується дослідженнями Т. Кросса: респонденти з вищими показниками з відносних форм гендерної ідентичності більш схильні помічати та запам'ятовувати інформацію про стосунки інших осіб (2002) (цит. за Kikinezhdi, 2013).

Для визначення ще одного аспекту взаємозв'язку гендерної ідентичності та самопрезентації ми скористаємося визначенням структури гендерної ідентичності, запропонованої М. Лірі та Р. Гойлом. Дослідники пропонують структурувати всі прояви гендерної ідентичності відповідно до особистісних репрезентацій особи, якій притаманні риси та інтереси певного гендеру; яка вибудовує свої стосунки за маскуліним чи фемінним типом; та належної до категорії чоловіків чи жінок, відповідно до того, як цю категорію визначено в межах певного соціуму (Leary & Hoyle, 2009).

А, до прикладу, А. Акімова констатує, що риси, притаманні зазначеним гендерам, є основою для конструювання гендерних ролей і поділяються на кілька основних груп. Втім, зауважимо, що є групи характеристик, притаманні як чоловікам, так і жінкам, а є групи, притаманні лише одному гендеру. Так, до рис, притаманні як чоловікам, так і жінкам, на думку А. Акімової належить усвідомлення власного гендеру.

Відразу наголосимо, що вони вирізнятимуться своїм наповненням: бажання привернути до себе увагу, що характеризує очікувану поведінку жінок, на противагу діяльності й активності, що характеризують чоловіків (Акімова, 2010). Відзначено, що чоловіки й жінки суттєво відрізнятимуться за рисами, які супроводжують міжособистісну взаємодію. Так, від жінок очікують та спонукають їх до проявів довірливості, теплоти, щиросердності, розуміння почуттів, любові до дітей, уміння співчувати, втішити, зберігати спокій, дружити. А від чоловіків більше очікують проявів діловитості, уміння робити бізнес, напористості, змагальності, упевненості, схильності захищати свої погляди, наполегливості, відваги, бажання бути оригінальним, самодостатнім.

Втім, якщо однією з чільних характерних особливостей жіночої гендерної ролі є прояви покірності та безконфліктності, то стандартні приписи чоловічої гендерної ролі наполягатимуть на формуванні та прояві владності, домінантності, амбітності й лідерства (Вет, 1984).

Контент гендерних ролей є предметом значної кількості досліджень, тож їхні результати для зручності порівняння ролевих очікувань ми подамо у вигляді порівняльної таблиці.

Таблиця 1

Порівняльні характеристики гендерних ролей

Риса	Автори	Рольові характеристики, притаманні жінкам	Рольові характеристики, притаманні чоловікам
Комунікативні диспозиції	Вільямс та Бест (Williams & Best, 1986)	Ніжність, чуттєвість, емоційність, комунікабельність, більша емпатійність	Амбіційність, раціональність, незалежність, неемоційність
Комунікативна дистанція	Голл і Веччя (J. A. Hall & Vecchia, 1990)	Частіше наближаються до своїх співрозмовників і дозволяють наближатися до себе.	Дотримуються дистанції та приватного простору.
Скерованість почуттів	Джонсон та Шульман (Johnson & Shulman, 1988)	Більше виражають почуття скеровані на навколишніх (до прикладу, зацікавленість їхніми почуттями, потребами і бажаннями).	Більше проявляють егоцентричні почуття (схильність концентруватися на власних почуттях, потребах і бажаннях)
Негативні почуття	Бліер, Бліер-Вілсон і Броді (Blier & Blier-Wilson, 1989; Brody, 1984)	Більш призвичаєні виражати почуття страху й суму.	Менш призвичаєні виражати почуття страху й суму.
	Гайд (Hyde, 2005) Нолен-Гоєксема (Nolen-Hoeksema, 1991)	Почуваючись засмученими, здебільшого схильні ретельно обмірковувати проблему. Розв'язуючи проблему, або йдуть по	Почуваючись засмученими, здебільшого схильні відволікатися та переключатися на інше завдання. Розв'язуючи

		магазинах, або дзвонять комусь поговорити.	проблему, воліють віджартуватися.
Вияви агресії	Кемпбелл та інші (Campbell et al., 1992)	Ніякують, коли доводиться публічно проявляти агресію	Здебільшого спровоковані на прояв агресії навколишніми, якщо під сумнів поставлено їхню самоповагу чи статус
	Bettencourt & Miller, 1996	Гендерні відмінності у проявах агресії практично зникають в ситуаціях високого тиску	
Самооцінка	Джозеф та колеги (Joseph et al.)	Самооцінка найбільш уразлива, коли під сумнів поставлено їхні навички міжособистісного спілкування.	Самооцінка найбільш уразлива, коли під сумнів поставлено їхню незалежність
	Габриель, Бейер та ін. (Gabriel, Beier et al.)	Мають більш реалістичну самооцінку	Більш схильні до перебільшень власної унікальності та переоцінки своїх здібностей
Невербальна комунікація	Голл (J. A. Hall, 1984)	У дорослому віці <i>більш</i> схильні до використання засобів невербальної комунікації. Міміка жінок також є виразнішою та краще зчитується.	У дорослому віці <i>менш</i> схильні до використання засобів невербальної комунікації. Міміка чоловіків гірше зчитується.
	Стієр та Голл (Stier and Hall, 1984)	Більше посміхаються, частіше дивляться на своїх слухачів, і частіше є адресатом поглядів публіки.	Значно рідше посміхаються та дивляться на своїх слухачів.
	ДеПауло (V. DePaulo)	Мають виразнішу та більш розвинуту пантоміміку.	Мають менш виразну та розвинену пантоміміку.
Залежність	Баумайстер, Соммер та Лірі (Baumeister and Sommer, 1997; Baumeister and Leary, 1995)	Більш схильні вибудовувати стосунки з близькими людьми.	Більш схильні вибудовувати стосунки в межах колективів і груп, які допомагають їм самоствердитися.
Тактильні контакти	Мейджор, Шмідлін та Вільямс (Major, Schmidlin, & Williams, 1990)	Їм подобається торкатися до інших людей та тактильні контакти загалом.	Виявляють меншу схильність до тактильних комунікативних форм.
Я-концепція	Кросс та Медсон; Джозефс, Маркус і Тафароді (Cross & Madson, 1997; Josephs, Markus, & Tafarodi, 1992)	Притаманне більш взаємозалежне самовизначення (їхня Я-концепція більше залежить та включає в себе референтну групу)	Притаманне більш незалежне самовизначення (Я-концепція більш автономна та відмежована від інших)
Локус контролю	Файнгольд (Feingold, 1994)	Існують поведінкові відмінності у локусі контролю. Проте вони можуть нівелюватися особистісними характеристиками респондентів. Дослідження також указують на наявність культурного впливу на локус контролю досліджуваних різного гендеру.	

Психологічний зміст гендерних ролей зумовлює формування гендерних рольових сценаріїв в процесі засвоєння соціально-психологічного досвіду, повинен посприяти їхньому узгодженню в цілісну я-кон-

цепцію. В іншому випадку, як відзначав Е.Еріксон, безумовне підкорення особи умовам і характеристикам рольового сценарію стає наслідком неспроможності людини сформувати его-ідентичність, а відтак – і властиве юнацькому періоду. Адаже саме юнацькому вікові притаманні виражена зацікавленість у тому, як саме їх сприймають навколишні, а також перейнятість поєднанням уже наявних ролей і навичок з новими «ідеальними прототипами» (Hjell & Ziegler, 2004: 227-232)

Найбільш проблематичним для самопрезентації є нездатність людини чи певного соціального середовища регулювати когнітивний зміст стереотипів відповідно до змінених вимог інформаційних процесів, притаманних сучасному суспільству. Особливо помітним цей дисонанс стає при аналізі соціально-психологічного контенту, який передається особі за допомогою різноманітних медійних джерел (зокрема тлумачення гендерно забарвленого вмісту у творах літератури, музики та кіномистецтва) та вимог, які висувають до особи певної статі (чи певного гендеру) ситуації конкретних міжособистісних взаємодій. До прикладу, Ш. Берн відзначає, що той стереотип жіночності, який сформувався у ХІХ ст., наразі все ще популярний, особливо серед чоловіків. Тож, згідно зі стереотипними уявленнями, жінка має бути ніжною, гарною, м'якою, лагідною, але і пасивною, і залежною. А от згідно з уявленнями самих жінок, вони мають бути розумними, енергійними та кмітливими, привласнивши собі традиційно чоловічі характеристики.

Не менших змін зазнав і стереотип маскуліності: традиційно йому були притаманні фізична сила, пригнічення ніжності, функціональне ставлення до жінки та нестриманість у виявах гніву та пристрасті. А у сучасному суспільстві інтелект цінується більше за фізичну силу, прояви ніжності та чутливості стали цілком прийнятними, а от грубі почуття мають бути приборканими. Утім, наповнення гендерних стереотипів, на думку дослідників, визначатиметься віком і рівнем обізнаності респондентів (Вет, 1984).

Теоретичний аналіз соціально-психологічного феномену самопрезентації, форм її прояву та структурних компонентів став фундаментом для емпіричних досліджень актуального феномену та його ролі у сучасних міжособистісних взаємодіях. Розуміння гендерних та культурних відмінностей та впливів на формування самопрезентації особистості є важливим аспектом для розуміння не лише суті досліджуваного феномену, але й особливостей конструювання індивідуальної самопрезентації, її видозмін відповідно до сфери застосування та мети комунікації. Тож теоретичний фундамент структури досліджуваного

феномену є не лише генералізацією проявів самопрезентації, але й засобом аналізу її складових, і прогнозування їхнього розвитку й адаптації до соціально-психологічних вимог середовища.

Запропонована нами структурна модель самопрезентації на прикладі порівняння гендерних відмітностей особистісних складових самопрезентації дає можливість сортувати вміст образів самопрезентації відповідно до їхньої належності до індивідуального чи соціально зумовленого досвіду, а отже, й уможлиблює корекцію самопрезентації з метою підвищення її ефективності відповідно до зовнішнього вектора прояву самопрезентації, тобто якості відображення особистісних характеристик суб'єкта самопрезентації та їхнього узгодження із суспільними очікуваннями, вимогами сфери прояву (чи застосування самопрезентації). Але також зауважимо, що структурування вмісту самопрезентації дає змогу аналізу внутрішнього вектора прояву самопрезентації, а саме і узгодження особистісних характеристик з їхніми відображеннями та формування цілісної особистості з належним ієрархічним зв'язком усіх особистісних підструктур, що сприятиме підвищенню психологічної якості життя окремої особи.

З метою емпіричної перевірки припущення про те, що зміни комунікативно-інформаційного простору відображаються у зміні гендерних особливостей структури самопрезентації, ми використали такі методики: *особистісно зорієнтований опитувальник (РОІ) Е. Шострома* – для визначення таких чинників самопрезентації, як локус контролю та орієнтація у часі; *опитувальник Д. Кейрсі* – для визначення типу особистості відповідно до індивідуальних особливостей обробки соціально-психологічної інформації; *методику багатофакторного дослідження особистості Р. Кеттелла (16 PF)* – для визначення особистісних диспозицій; *методику «Діагностики міжособистісних стосунків» Т. Лірі* – для оцінки рівня усвідомленості досліджуваними властивих їм тенденцій міжособистісної взаємодії та комунікативних характеристик самопрезентації; *Вісбаденський опитувальник з методу позитивної психотерапії та сімейної психотерапії (WIPPF) Н. Пезешкіана* використано – для виявлення поведінкових моделей, притаманних респондентам з різною гендерною приналежністю та з різних країн походження.

Дослідження здійснювалося на базі Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (більша частина україномовної вибірки) та Буковинського державного медичного університету (переважна частина англomовної вибірки). Загальна чисельність досліджуваних становить 218 осіб, серед них 111 респонденток та 107 респондентів.

У межах цього дослідження, зважаючи на належність респондентів до різних країн та з метою визначення наявності змін, зумовлених комунікативно-інформаційним простором у певних узагальнених гендерних характеристиках самопрезентації, ми використали бінарну гендерну модель. Відповідно до завдань дослідження зокрема, для визначення стійких відмінностей у самопрезентації, зумовлених гендерним аспектом, ми використали метод факторного аналізу, за допомогою якого отримали нові інтегральні змінні: відмінності у структурі самопрезентації за групами респондентів, а також завдяки факторній обробці емпіричних даних ми змогли здійснити компактну візуалізацію отриманих результатів (Nasledov, 2004). Для отримання матриці навантажень на кожен фактор так, щоб вони максимально відрізнялись та можливість їх простої інтерпретації, було застосовано варимакс-обертання (Varimax with Kaiser Normalization).

З метою підвищення ефективності процедури факторизації як формального критерію рівня значущості використано нижню межу факторного навантаження 0,40 (Nasledov, 2004). Вибір десяти головних компонент підтверджено результатами застосування критерію Х. Ф. Кайзера, за допомогою якого вибрано фактори, власні значення яких перевищували 1, та «критерію кам'янистого насипу» Р. Б. Кеттела, який дає змогу визначити найбільш збалансовану кількість факторів. Змістове наповнення факторів було визначено на основі змінних, що мають значущі навантаження.

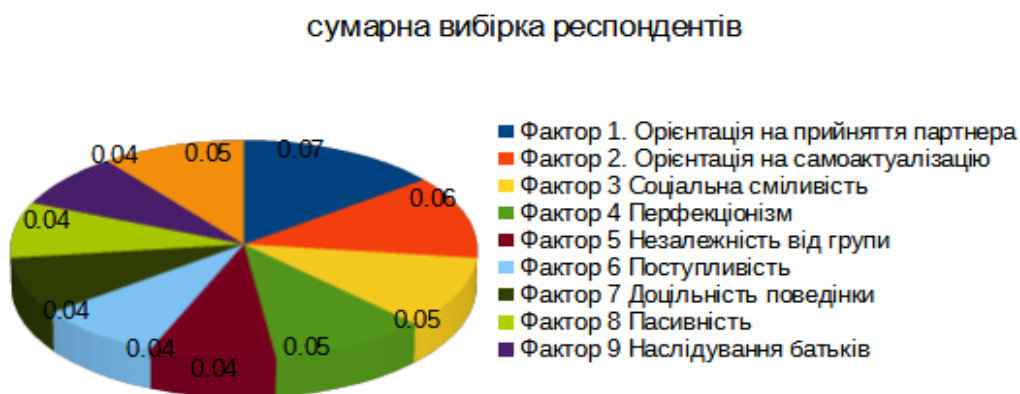

Рисунок 1. Графічне представлення структури самопрезентації у вибірці респондентів

Зіставлення факторів, отриманих за гендерним розподілом, показано на рис.1 та рис.2. Можемо відзначити наявність суттєвих відмінностей у вибірці респондентів та вибірці респонденток. Процедура фак.то-

ризації даних дала змогу виокремити 10 факторів в обох вибірках за гендерним розподілом, які пояснюють 47,5 % загальної дисперсії у вибірці респондентів та 51,2% загальної дисперсії у вибірці респонденток.

Фактори, отримані у вибірці респондентів, допускають таку інтерпретацію. До *першого фактора* (фактор 1), який є уніполярним і пояснює 7 % загальної дисперсії за найбільшими навантаженнями, увійшли характеристики за шкалами: «надія» (+0.664), «довіра» (+0.660), «втеча у фантазії» (+0.599) та «наслідування батьківській моделі партнерських стосунків» (+0.593). Тож за своїм змістом самопрезентація респондентів за цим фактором характеризується особистісним прийняттям партнера, схильністю оптимістично трактувати досвід соціальних взаємодій, прийняттям (позитивним сприйняттям) і наслідуванням моделі партнерських стосунків, притаманних батьківській родині, та використання творчості чи фантазій для погашення конфліктів (тенденція опрацьовувати конфліктну ситуацію за допомогою фантазії), тож сукупна характеристика чинників, які увійшли до цього фактора, дозволяє тлумачити його як фактор з позитивним психологічним вмістом, який свідчатиме про вплив особистісної зрілості на самопрезентацію і визначити його як «*Орієнтація на прийняття партнера*».

Другий фактор, який пояснює 6 % загальної дисперсії, може визначатися як біполярний, адже від'ємний полюс представлений характеристикою із помірним від'ємним навантаженням «підозріливість» (-0.410), а на позитивному полюсі найвищі навантаження притаманні таким характеристикам: «інтернальність» (+0.811), «спонтанність» (+0.709), «орієнтація на самоактуалізаційні цінності» (+0.589), а також «самооцінка» та «орієнтація на встановлення близьких стосунків» (+0.549). Тому психологічний зміст цього фактору визначатиметься як схильність брати на себе відповідальність за своє життя, незалежність від думки оточуючих, схильність керуватися особистими мотивами та потребами, вільний прояв своїх почуттів та потреб, орієнтація на реалізацію власного особистісного потенціалу, здатність усвідомлювати свої почуття та потреби, а також критичність і відчуженість між особистісних взаємодій на від'ємному полюсі фактора. Сукупність характеристик дає підстави визначити цей фактор як «*Орієнтація на самоактуалізацію*», тобто особистісно керовану самопрезентацію, яка спонукає особу реалізовувати свій потенціал у соціально-психологічних взаємодіях.

Третій фактор, притаманний вибірці респондентів, пояснює 5 % загальної дисперсії, є двополюсним і характеризується високим навантаженням за 6-ма характеристиками. Зокрема, на від'ємному полюсі це: «три-

вожність» (-0.437), та «покірливість» (-0.401); та «екстраверттованістю» (+0.833), «зухвалістю» (+0.756), «експресивністю» (+0.496) і «авторитарністю» (+0.401) – на додатному. Тож психологічний зміст цього фактору визначається притаманністю особистісній самопрезентації респондентів ніяковості та поступливості, слухняності, слабкої мотивації в досягненні цілей, з одного боку, та легкості встановлення і підтримки соціальних контактів, сміливості в соціально-психологічних взаємодіях, кмітливості та схильності ризикувати, відкритості, спритності, значущості соціальних контактів, натхненності у взаємодіях, енергійності, компетентності, – з іншого. Посаднання таких характеристик дозволило інтерпретувати цей фактор як «Соціальну сміливість». Зауважимо, що психологічна інтерпретація цього фактору характеризує самопрезентацію респондентів як відповідну їхньому гендерному рольовому сценарію.

Четвертий фактор, що теж пояснює 5 % загальної дисперсії, може вважатися біполярним, але його від'ємний полюс має лише дві слабкі характеристики, тож ми інтерпретуватимемо його як уніполярний. Найсильніше в цьому факторі представлені такі характеристики: «залежність» (+0.772), «альтруїстичність» (+0.726), «агресивність» (+0.653). Також спостерігаються помірні навантаження за шкалами: «покірливості» (+0.620), «приязності» (+0.581), «егоїстичності» (+0.498). Психологічна інтерпретація цього фактора формулюватиметься так: невпевненість у собі, залежність від інших, від думки оточуючих, гіпервідповідальність за інших, може пожертвувати своїми інтересами заради інших, вимогливість, прямолінійність, відвертість, різкість в оцінках, іронічність; а також схильність коритися більш сильним партнерам, спроби догодити навколишнім та всім сподобатися. Наведені характеристики дозволяють визначити цей чинник самопрезентації як «Перфекціонізм».

П'ятий фактор структури самопрезентації за вибіркою респондентів пояснює 4 % загальної дисперсії і є біполярним. Цей фактор представлений такими категоріями: «незалежність» (+0.869), «самодостатність» (+0.537), «дипломатичність» (+0.474) і «стриманість почуттів» (-0.424). Відповідно до визначених категорій, психологічна інтерпретація фактора передбачає притаманність самопрезентації респондентів: високого рівня незалежності, сміливості, кмітливості та навіть певного рівня агресивності у відстоюванні власної позиції, незалежність від групи, самодостатність і вміння самостійно ухвалювати рішення. Можна також відзначити притаманність респондентам емоційної витриманості та вміння поводитися в товаристві, а з протилежного полюса фактора варто відзначити притаманність нашим респондентам критичності, від-

стороненості, недовірливості та об'єктивності. Наведені характеристики дозволяють інтерпретувати цей фактор як «Незалежність від групи».

Шостий фактор також пояснює 4 % загальної дисперсії та визначається характеристиками з більшим навантаженням на від'ємному полюсі і є біполярним. Навантаження за цим фактором припадає на такі характеристики: «чутливість» (-0.749), «слабке Я» (-0.504), «прийняття агресії» (+0.444) та «чутливість» (+0.446). Зазначені характеристики дозволяють описати зміст фактора як притаманність особистісній самопрезентації респондентів емоційної чутливості, ввічливості, спокою, проблематичного прийняття рішень через схильність до надмірних розмірковувань, мінливості в стосунках та інтересах, емоційної нестійкості, ухиляння від відповідальності, схильності поступатися, здатності приймати притаманну особі агресивність і схильність до залежності, потреби у підтримці та співчутті. Тож ми змогли інтерпретувати цей фактор як «*Гокірливість*».

Сьомий фактор, як і попередні, пояснює 4 % загальної дисперсії і також біполярний. Найбільші навантаження за цим фактором на додатному полюсі припадають на три характеристики: «справедливість» (+0.538), «діяльність» (+0.477), «акуратність» (+0.393); тоді як на від'ємному полюсі найсильніше проявляється ознака «стриманості» (-0.467). Відповідно, психологічний зміст фактора можна інтерпретувати як притаманність самопрезентації респондентів поведінкової орієнтації на узгодження власних бажань та потреб з доцільністю, схильністю вирішувати конфлікти за допомогою занурення в активну діяльність та віддавати перевагу логічному мисленню; також варто зауважити на притаманній респондентам любові до порядку, яка забезпечує особі стабільність; але й поміркованість, мовчазність, спокій, схильність до самоаналізу й обережність. Тож наведені характеристики дозволяють інтерпретувати сьомий фактор як «*Орієнтація на доцільність поведінки*».

Восьмий фактор, що характеризує самопрезентацію у вибірці респондентів, також описує 4% загальної дисперсії та, будучи уніполярним, визначається сильними навантаженнями за чотирма характеристиками на від'ємному полюсі: «низька тривожність» (-0.785), «низька егонапруженість» (-0.750), «сексуальність» (-0.442) та «гіпертимність» (-0.437). Тому психологічне значення цього фактора можна інтерпретувати у такий спосіб: найсильнішим показником, на основі якого формуватиметься цей фактор, є слабка мотивація досягнень, адже в цілому особа цілком задоволена своїм життям; слабка егонапруженість вказатиме притаманність особі розслабленості, певної апатичності, стри-

маності та навіть спокою, які доповнюються дотриманням власних уявлень про норми сексуальної поведінки, та навіть певний страх фізичного контакту; а гіпертимність характеризуватиме особу як самовпевнену, безтурботну, байдужу до схвалення чи докорів інших. Наведені характеристики дозволяють визначити цей фактор як *«Пасивність»*.

Дев'ятий фактор, виокремлений у структурі самопрезентації респондентів, описує 4 % загальної дисперсії, також є уніполярним і визначається трьома додатними характеристиками: «Наслідування Прами» (+0.548), «наслідування батьковій моделі поведінки» (+0.531) та «ввічливість» (+0.458). Отже, психологічні характеристики самопрезентації респондентів за цим фактором визначаються притаманністю особі схильності наслідувати світоглядну позицію батьків, їхні світоглядні принципи, які підсилюються добрими стосунками з батьком, а отже, і прийняттям його моделі поведінки; а помірні навантаження за шкалою ввічливості вказують, що особі притаманні коректне та ввічливе ставлення як до себе самого, так і до інших. Тому ми змогли інтерпретувати цей фактор як *«Наслідування батьків»*.

Десятий фактор у структурі самопрезентації респондентів, описує 5 % загальної дисперсії та визначається високими додатними навантаженнями за шістьма характеристиками, а отже, також є уніполярним. До цих характеристик належать: «втеча у контакти» (+0.728), «охайність» (+0.539), «акуратність» (+0.535), «вірність» (+0.439), «ощадливість» (+0.424) та «раціональність» (+0.424). За цими ознаками фактор характеризується: схильністю особи вдаватися до втечі у контакти за наявності проблем, ретельним доглядом за власним тілом та одягом, любов'ю до порядку, які забезпечують особі стабільність і прийняття; тенденцією зберігати те, що вже є, дотримання власних норм і концепцій стосовно як партнерських стосунків, так і будь-яких сфер взаємодій, ощадливим ставленням до фінансів і матеріальних ресурсів; варто також відзначити схильність узгоджувати власну поведінку та норми із суспільно-прийнятими. Сукупність зазначених характеристик дозволяють інтерпретувати цей фактор як *«Орієнтація на суспільне прийняття»*.

Натомість розподіл факторних навантажень у вибірці респонденток попри однакову кількість факторів дозволяє дійти висновку про відмінності як у факторних навантаженнях, так і в розподілі факторів, що свідчить про наявність суттєвих гендерно зумовлених відмінностей у самопрезентації респондентів різної статевої належності.

Так, перший фактор пояснює 6 % загальної дисперсії і є уніполярним, адже представлений відразу десятьма характеристиками з додатним

навантаженням. До них належать такі: «втеча у контакти» (+0.637), «наслідування материнської моделі» (+0.619), «акуратність» (+0.604), «релігійність/світогляд» (+0.560), «старанність» (+0.529), «чесність» (+0.466), «ввічливість» (+0.443), «наслідування батьківському баченню світоглядних та культурних питань» (+0.438), «сексуальність-ніжність» (+0.428) та «контакти» (+0.426). Тож психологічні характеристики особистісної самопрезентації за цим фактором можна визначити так: респонденткам властиві схильність занурюватися у різноманітні контакти при виникненні проблем чи конфліктів у взаємодіях; добрі стосунки з матір'ю, завдяки яким особа воліє наслідувати материнську поведінку; схильність усе впорядковувати і прибирати як спосіб забезпечити стабільність; тенденція визначати свої світоглядні межі та впорядковувати внутрішній світ; старанне виконання завдань і дотримання домовленостей, відверте висловлювання власної думки, коректне ставлення до себе та до навколишніх; тенденція до наслідування батьківській моделі тлумачення світоглядних та культурних аспектів; потреба та позитивне ставлення до фізичних контактів і дотиків; комунікабельність, орієнтація на встановлення стосунків з людьми. Варто зауважити, що за цим фактором, самопрезентації респонденток притаманна орієнтованість на інтеріоризацію соціально-психологічних очікувань та приписів щодо прийнятної жіночої поведінки, завдяки яким особа може забезпечити собі стабільність в період остаточного становлення власної ідентичності. Наведені характеристики дозволяють інтерпретувати цей фактор як *«Ірагнення стабільності»*.

Другий фактор у вибірці респонденток пояснює 6 % загальної дисперсії і також є уніполярним, адже визначається десятьма характеристиками з додатним навантаженням. До цих характеристик належать: «здатність до інтимних стосунків» (+0.736), «почуттєва реактивність» (+0.686), «інтернальність» (+0.685), «прийняття агресії» (+0.669), «екзистенційність/гнучкість принципів» (+0.585), «самоприйняття» (+0.547), «спонтанність» (+0.499), «дотримання самоактуалізаційних цінностей» (+0.475), «самооцінка» (+0.412) та «помірна домінантність» (+0.404). Названі складові дозволяють інтерпретувати другий фактор як притаманність самопрезентації респонденток орієнтації та здатності до будови близьких стосунків, усвідомлення та визнання своїх почуттів і потреб, а також їхнього спонтанного прояву, тенденції брати на себе відповідальність, притаманність їм інтернального локусу контролю, здатності приймати свої агресивні імпульси, гнучкості в дотриманні принципів; схильності до прийняття себе, своїх слабкостей та недоліків, високої самооцінки; а також схильності домінувати та відстоювати свої

інтереси та думки. Названі характеристики дозволили визначити фактор як «Орієнтація на самоактуалізацію / Самоприйняття».

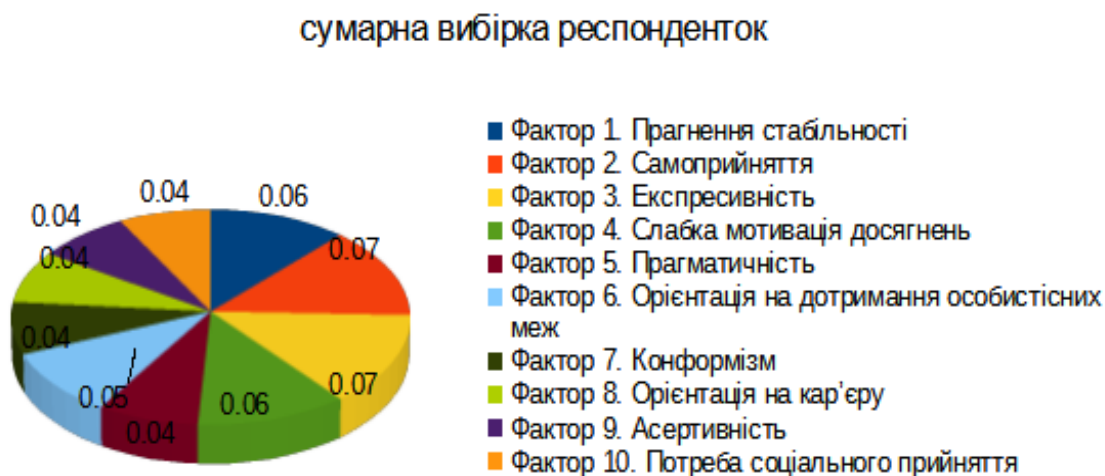

Рис. 2. Графічне представлення структури самопрезентації у вибірці респонденток

Третій фактор, визначений у структурі самопрезентації респонденток, пояснює також 7 % загальної дисперсії, і, на відміну від попередніх двох, є біполярним, адже представлений шістьма характеристиками з додатним навантаженням та однією вираженою характеристикою – з від'ємним. До визначених характеристик відносимо: «екстраверттивність» (+0.890 за фактором F2; та +0.468 – за шкалою Д. Кейрсі), «експресивність» (+0.745), «зухвалість» (+0.711), «аффектотимія» (+0,612), «спонтанність» (+0,427) та «залежність від групи» (-0,645). Тож третій фактор може визначатися такими характеристиками: легкість встановлення та підтримки соціальних взаємодій, життєрадісність, енергійність, відвертість, експресивність, імпульсивність, щирість у стосунках, потреба у соціальних контактах, емоційність, соціальна сміливість, схильність до ризику, чутливість, доброзичливість, спонтанність у прояві власних почуттів та потреб, які підкреслюються наявністю потреби у підтримці та належності до групи, орієнтація на соціальне схвалення, на від'ємному полюсі фактора. Сукупність характеристик дозволяє визначити фактор як «Експресивність».

Четвертий фактор у структурі самопрезентації за вибіркою респонденток пояснює 6 % загальної дисперсії, є біполярним і визначається дев'ятьма характеристиками, з них шість мають помірно додатне навантаження: «терплячість» (+0.546), «сила Его» (+0.500), «висока розумність» (+0.473), «ощадливість» (+0.455), «стосунки з батьком»

(+0.455) та «любов» (+0.423); та ще три мають від'ємне навантаження: «низька тривожність» (-0.823), «низька его-напруженість» (-0.739) і «помірна гіпертимія» (-0.439). Характеристики з найсильнішим навантаженням визначають притаманність самопрезентації респонденток таких особливостей: загальний фон задоволеності життям, що зумовлює лінощі та слабку мотивацію досягнень, розслабленість, певна апатичність, стриманість, незворушність, а також самовпевненість, безтурботність і енергійність. А помірні навантаження, що зосередилися на додатному полюсі, описують фактор за такими характеристиками: здатність відкладати задоволення своїх потреб, емоційна стійкість та витриманість, цілеспрямованість і схильність до самоконтролю, ощадливе використання своїх ресурсів, добрі стосунки з батьком та готовність виявляти особистісне прийняття партнера. І ми визначили цей фактор як *«Слабка мотивація досягнень»*.

П'ятий фактор описує 4 % загальної дисперсії, також є біполярним, але визначається лише трьома характеристиками. До них відносимо: «врівноваженість» (+0.867), «низьку синергію» (-0.421) та «низька чутливість» (-0.746). За цим фактором можемо описати самопрезентацію респонденток як поєднання життєрадісності, рішучості, кмітливості, зорієнтованості на очевидне, можливу надмірну квапливість у прийнятті рішень з поміркованістю, самовпевненістю, реалістичністю суджень і дискретним баченням як світу загалом, так і міжособистісних взаємодій. Тому можемо інтерпретувати цей фактор як *«Прагматичність»*.

Шостий фактор також описує 5 % загальної дисперсії і може вважатися біполярним, адже представлений навантаженнями як на додатному, так і на від'ємному полюсах. Більша кількість характеристик розташовані на від'ємному полюсі, це зокрема: «залежність» (-0.756), «приязність» (-0.690), «альтруїстичність» (-0.661), «покірливість» (-0.593) та «наслідування батьківської моделі партнерських стосунків» (+0.454). Ці характеристики дозволяють інтерпретувати фактор як притаманність самопрезентації респонденток намагання відтворити стосунки батьків між собою у своїх власних партнерських стосунках, критичне ставлення до соціального середовища, ввічливість, низький рівень залежності, втім і схильність до співпраці, гнучкість, що поєднуються з відповідальним ставленням до оточуючих, чуйністю та співчутливістю. Ми визначили цей фактор як *«Орієнтація на дотримання особистісних меж»*.

Сьомий фактор описує 4 % загальної дисперсії і є уніполярним, адже визначається трьома характеристиками з додатним навантаженням. До них відносимо: «надію» (+0.752), «вірність» (+0.606) та «слухняність»

(+0.468). Згідно з цими характеристиками, можемо описати цей фактор, як притаманність самопрезентації респонденток оптимістичного бачення, орієнтації на майбутнє, а отже, і знецінення теперішнього; схильності дотримуватися вірності у партнерських стосунках та прагнення понад усе зберегти наявне; схильність коритися авторитетам та виконувати їхні прохання. Відтак ми визначили цей фактор як «*Конформізм*».

Восьмий фактор описує 4 % загальної дисперсії, визначається трьома характеристиками і є біполярним. До характеристик, що визначають цей фактор, належать: «авторитарність» (+0.668), «прагматичність соціальної поведінки» (+0.467) та на протилежному полюсі – «час» (-0.537). Відповідно до характеристик з найбільшим навантаженням, можемо описати цей фактор у структурі самопрезентації як схильність респонденток домінувати у взаємодіях, проявляти енергійність і компетентність, вимагати поваги до себе; зорієнтованість на доцільність та прагматичність взаємодій, але також і схильність до стресу через гострий дефіцит часу, невміння раціонально розподіляти час і, зокрема, брак часу для особистих стосунків. Наведені характеристики дозволили визначити дев'ятий фактор як «*Орієнтація на кар'єру*».

Дев'ятий фактор у вибірці респонденток описує також 4 % загальної дисперсії і є уніполярним, бо визначається п'ятьма характеристиками з помірним і високим додатним навантаженням. До цих характеристик належать: «егоїстичність» (+0.737), «незалежність» (+0.702), «помірний радикалізм» (+0.526), «помірна ідеалістичність» (+0.492) та «помірна підозріливість» (+0.474). Тож, згідно з навантаженнями за характеристиками, дев'ятий фактор можна описати як притаманність самопрезентації респонденток таких рис, як: певне себелюбство, самозакочаність, схильність домінувати; незалежність, сміливість і кмітливність у соціальних взаємодіях; критична налаштованість і аналітичне мислення, недовіра до авторитетів; ідеалістичність, багата уява. Тож вважаємо за доцільне визначити цей фактор як «*Асертивність*».

Десятий фактор у структурі самопрезентації респонденток також описує 4 % загальної дисперсії і є уніполярним, адже визначається сімома характеристиками з помірним додатним навантаженням. До них належать: «сумлінність» (+0.550), «помірна синергічність» (+0.477), «охайність» (+0.457), «раціональність» (+0.451), «пунктуальність» (+0.445), «довіра» (+0.434), «сутність людини» (+0.410). Відповідно до цих характеристик, самопрезентацію респонденток можна визначити як схильність до сумлінного та слухняного виконання доручених завдань; орієнтацію на конструктивне тлумачення людської суті та цілісне бачення власного життя й особистості; схильність акцентувати

на дотриманні зовнішнього порядку та чистоти (тіла, одягу, помешкання); також це схильність дотримуватися часових домовленостей; зорієнтованість на позитивне ставлення як до себе, так і до оточуючих, а також зорієнтованість на дії та вчинки у взаємодіях (залежно від типу можуть бути переважання прагматичності чи співробітництва над вербальною комунікацією). Оскільки описані характеристики визначальні для соціальних очікувань від жінки, відповідність яким є основою для суспільного прийняття, можемо визначити десятий фактор як *«Орієнтація на суспільне прийняття»*.

І хоча можемо відзначити наявність у структурах факторів подібних за сукупностями психологічних характеристик, вони відрізнятимуться за власними значеннями та частками загальної дисперсії у вибірках за гендерним розподілом. До прикладу, до спільних факторів відносимо: *«Орієнтацію на суспільне прийняття»*, притаманну респондентам та *«Потребу суспільного прийняття»*, притаманну респонденткам. За власним значенням цього фактора його показники подібні в обох групах і цілком передбачувана роль цих чинників, як присутно притаманних для самопрезентації, а також особливо характерних для осіб юнацького віку, які знаходяться на етапі остаточного формування власної ідентичності. Відзначимо також наявність факторів, які суперечать гендерним сценаріям, що опинилися на восьмій позиції в обох групах: у респондентів це *«Пасивність»*, а у респонденток *«Орієнтація на кар'єру»*, які свідчитимуть про те, що сучасним респонденткам більш притаманні прагнення професійного самоствердження та реалізації, натомість респондентам характерна задоволеність собою та своїм життям і розслабленість як у взаємодіях, так і питаннях кар'єри. Можемо зазначити, що у респондентів на першому місці у визначенні їхньої самопрезентації опинився фактор *«Орієнтації на прийняття партнера»*, тобто готовність до побудови особистісних взаємодій на основі довіри та прийняття комунікативних партнерів. А в поєднанні з 2-м фактором у структурі самопрезентації респондентів: *«Орієнтації на самоактуалізацію»*, можемо припустити, що самоактуалізація в розумінні респондентів визначатиме ефективність самопрезентації орієнтованістю на успішні міжособистісні взаємодії. 3-й фактор у структурі самопрезентації респондентів указує на їхню готовність ініціювати стосунки й активно взаємодіяти з соціально-психологічним середовищем, що є притаманним їхньому гендерному сценарію. А факторна структура самопрезентації респонденток указує на цілком відмінні акценти, притаманні респонденткам загалом, незалежно від культурних

чинників, що вплинули на їхнє становлення. До прикладу, на перших позиціях структури (за власними значеннями) опинилися фактори, що характеризують самопрезентацію як більш особистісно центровану (егоцентричну) та зосереджену на дотриманні статусу кво. Зокрема, це фактори «Прагнення стабільності», «Самоприйняття» та «Експресивність», які відображають не лише риси, притаманні юнацькому віку респондентів, але й тенденції, характерні для сучасних соціально-психологічних вимог до осіб жіночої статі: схильність до прийняття себе, своїх слабкостей та недоліків, високої самооцінки; а також експресивність, імпульсивність, щирість у стосунках, потреба у соціальних контактах, схильність домінувати та відстоювати свої інтереси та думки. Наголосимо на зіставленні «слабкої мотивації досягнень» як фактора, притаманного респонденткам, і «перфекціонізму» – притаманного респондентам. Також респондентам більш властивим виявилось прийняття досвіду, отриманого ними з батьківської родини, а тому вони демонструють більшу готовність відтворювати батьківську модель як у своїх світоглядних позиціях, так і загалом наслідування батьківської моделі у формуванні особистісної самопрезентації. Самопрезентація ж респонденток більше визначатиметься асертивними тенденціями, що свідчатиме про більшу схильність до критичного аналізу рольових вимог та очікувань. Як у випадку респондентів, так і респонденток ці фактори є радше вторинними, або менш вираженими у структурі самопрезентації.

Аналіз змістового наповнення факторів у структурі респондентів дозволяє припустити, що їхня самопрезентація передовсім зорієнтована на реалізацію особистісного потенціалу через належність до групи і включеність у різноманітні соціально-психологічні взаємодії. Тоді як самопрезентація респонденток більш зорієнтована на особистісне становлення, тобто більш его-зорієнтованою, а середовищні чинники мають більш інструментальний характер. Можемо припустити, що такі відмінності у самопрезентації обумовлені більшою медійною артикульованістю соціально-психологічних приписів та очікувань, які стосуються жіночої статі (починаючи від більших рольових приписів, що стосуються взаємин і аж до більш деталізованих приписів, які визначають «образ-Я» жінки, а саме її зовнішність, характер та соціально-психологічну ідентичність). Відтак, респонденткам притаманне більше прагнення сформулювати та відстояти власну Я-концепцію, що можемо побачити з домінування у їхній структурі самопрезентації таких факторів як: «Самоприйняття», «Експресивність» та «Дотримання особистісних меж».

Враховуючи відсоткові співвідношення, що пояснюють частки загальної дисперсії у факторних структурах самопрезентації за гендерним розподілом (47,5 % для респондентів, та 51,2% для респонденток), можемо відзначити, що факторна структура самопрезентації потребує не лише аналізу за гендерним розподілом, але також передбачає наявність суттєвих відмінностей, зумовлених культурними приписами до гендерно зумовленої самопрезентації та поведінки. Також зазначимо, що порівняно з респондентами для респонденток факторна структура самопрезентація більш генералізована.

Отримані емпіричні дані дозволили зафіксувати наявність істотних відмінностей у розподілі, наповненні та змісті факторних структур самопрезентації респондентів і респонденток, що, попри зміни в соціально-психологічному контексті гендерних приписів і культурних очікувань від поведінки маскуліних і фемініних респондентів, відмінності у гендерних приписах, притаманних різним країнам, певне стирання меж гендерно зумовленої поведінки в кар'єрних, освітніх і партнерських взаємодіях, вирізняють самопрезентацію студентів за бінарною гендерною схемою, а отже – потребують урахування при сприянні ефективній організації психологічного супроводу.

References:

- Akimova, A. N. (2010). Gender stereotypes and gender identity of personality. *Collection of Scientific Works of Kamyanets-Podilsky National University Named after Ivan Ogienko, Institute of Psychology Named after GS Kostyuk of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*, 7, 28–38. [in Ukrainian]
- Heisonyuk, N. A. (2021). *Gender peculiarities of self-presentation of the personality at students* (Thesis in 19.00.05 specialty). [in Ukrainian]
- Kikinezhdzi, O. M. (2013). Gender identity of personality: Cognitive paradigm [electronic resource]. *Scientific Notes [National University "Ostrob Academy"]*. *Psychology and Pedagogy*, 22, 51–56. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nznuoapp_2013_22_13.pdf [in Ukrainian]
- Kononenko, A. O. (2012). Psychological aspect of creating the concept of structural-functional model of self-presentation. *Bulletin of Odessa National University*, 17(9), 125–133. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vonu_psi_2012_17_9_16.pdf [in Ukrainian]
- Nasledov, A. D. (2004). *Mathematical methods of psychological research. Data analysis and interpretation: [tutorial]*. St.Petersburg: Rech. [in Russian]
- Nesterenko, M. O. (2013). Acquisition of gender identity by a person in the projection of different theoretical approaches. *Visnyk of Kharkiv National Pedagogical University Named after GS Skovoroda. Psychology*, 46(2), 187–196. URL: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/VKhnpu_psykhol_2013_46\(2\)_23.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/VKhnpu_psykhol_2013_46(2)_23.pdf) [in Ukrainian]
- Savina, M. I. (2012). Psychological features of gender relations. *Collection of Scientific Works of the Institute of Psychology Named after GS Kostyuk of the National Academy of*

- Pedagogical Sciences of Ukraine. Problems of General and Pedagogical Psychology*, 24(4–5), 186–193. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/pzpp_2012_24_5_23.pdf [in Ukrainian]
- Hjell, L. A., & Ziegler, D. J. (2004). *Theories of personality*. SPb.: Peter. [in Russian]
- Chyhyryn, T. O. (2012). Self-presentation: definition, types, strategies, techniques. *Collection of Scientific Works of the Institute of Psychology Named after GS Kostyuk NAPS of Ukraine. Problems of General and Pedagogical Psychology*, 24.(4. 5.), 245–253. [in Ukrainian]
- Amiot, C. E., Smith, J. R., Terry, D. J., & de la Sablonnière, R. (2007). Integration of Social Identities in the Self: Toward a Cognitive-Developmental Model. *Pers. Soc. Psychol. Rev*, 11, 364–390.
- Baumeister, R. F. (1999). *Self in social psychology*. Psychology Press.
- Baumeister, R. F., & Hutton, D. G. (1987). Self-Presentation Theory: Self-Construction and Audience Pleasing. In *Theories of Group Behavior* (pp. 71–87). Springer Series in Social Psychology.
- Baumeister, R. F. (1982, January). A self-presentational view of social phenomena. *Psychological Bulletin*, 91(1), 3–26.
- Bem, S. L., & Lenney, E. (1976). Sex Typing and the Avoidance of Cross-Sex Behaviour. *Journal of Personality and Social Psychology*, 33(1), 48–54
- Bem, S. L. (1984). Androgyny and gender schema theory: A conceptual and empirical integration. *Nebraska Symposium on Motivation*, 32, 179–226.
- Besser, A., Flett, G. L., & Hewitt, P. L. (2010). Perfectionistic Self-Presentation and Trait Perfectionism in Social Problem-Solving Ability and Depressive Symptoms. *Journal of Applied Social Psychology*, 40(8), 2123–2156.
- Deaux, K. (2001). *Social Identity* (Encyclopedia of Women and Gender, Volumes One and Two ed.). Elsevier.
- DePaulo, B. M. (1992). Nonverbal Behavior and Self-Presentation. *Psychological Bulletin*, 111(2), 203–243.
- Goffman, E. (1959). *The presentation of self in everyday life*. New York: Anchor Books.
- Leary, M. R., & Hoyle, R. H. (Eds.). (2009). *Handbook of individual differences in social behavior*. The Guilford Press.
- Raento, M., & Oulasvirta, A. (2008). Designing for privacy and self-presentation in social awareness. *Pers Ubiquit Comput*. Published. http://www.hiit.fi/u/oulasvir/scipubs/designing_privacy_PUC.pdf
- Schlenker, B. R. (1985). *The self and social life*. New York: McGraw-Hill.
- Zimbardo, P., & Coulombe, N. D. (2016). *Man disconnected: how the digital age is changing young men forever*. London: Rider.

2.7. РОЛЬ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ У ВИБОРІ ТАКТИК САМОПРЕЗЕНТАЦІЇ

Самопрезентація є невід'ємною частиною процесу комунікації, яка відіграє значну роль у сучасному суспільстві і використовується, як в особистих, так і професійних сферах життя людини. Особливу роль

самопрезентація відіграє у створенні та популяризації свого образу у соціальних мережах, що, з одного боку, найбільш поширено серед молоді, оскільки у процесі становлення особистості вибудовується бажаний образ себе, який у такий спосіб схвалюється або критикується оточенням, а з іншого – є визначальним чинником професійної успішності та особистісної реалізації людини в час, коли все більша кількість взаємодій відбувається у віртуальному просторі.

Саме за допомогою вибору тактик і стратегій самопрезентації людина створює свій імідж, який допомагає як у професійному, так і особистісному розвитку. Але зауважимо, що, оскільки усвідомлений вибір тактик самопрезентації також передбачає постійну оцінку оточення, вибір та зміну ролей, які будуть найбільш ефективними в тій чи іншій ситуації, ми припускаємо, що важливу роль у формуванні ефективної самопрезентації та підборі адекватних тактик самопрезентування відіграє критичне мислення. Станом на сьогодні важливість критичного мислення зростає через інтенсивність соціальних змін, що потребують постійного пристосування до нових та мінливих умов. Постійне перенасичення інформаційного простору, яке може проявлятися у вигляді позицій та оцінок, що транслиуються лідерами думок, модних тенденцій, недостовірної та/чи зумисне спотвореної інформації, може впливати на формування самопрезентації особистості, особливо в юнацькому віці.

Ураховуючи, що і в наш час загалом, і під час пандемії зокрема, люди все більше вимушені дотримуватися фізичної дистанції, а тому презентувати себе онлайн, безпосередня самопрезентація у соціумі змінюється: розширюється досяжність, але водночас звужується спектр інструментів міжособистісних взаємодій. Попри те, сам період пандемії є значним дестабілізаційним фактором, адже змінюється звичний розпорядок життя, характер взаємодій (до яких додаються зростання рівня стресу, непевність у завтрашньому дні, брак соціальних взаємодій, усвідомлення екзистенційної проблематики та втрата контролю над власним життям), що може значно впливати на молодь, яка ще формує та видозмінює свої тактики самопрезентації відповідно до навколишнього середовища.

Тож суть нашої роботи полягає у дослідженні особливості формування тактик самопрезентації у складних дестабілізаційних умовах і чи може критичне мислення стати одним з потенційних захисних механізмів до адаптації у нових умовах.

Уперше проблематика як самого феномену самопрезентації, так і аналізу її проявів у повсякденних взаємодіях особистості, виринула у науковому дискурсі в праці І. Гофмана у 1959 році. А надалі – набула розвитку в межах різних наукових підходів і концепцій. Так, витоки фе-

номену самопрезентації можна відстежити у працях Дж.Г. Міда і Ч. Кулі; особливості самовираження та компоненти самопрезентації розглядалися у працях Р. Баумейстера, М. Лірі, Р. Ковальські та М. Снайдера; зумовленість самопрезентації соціально-психологічними процесами, що відбуваються у групах, досліджували Д. Майерс, Ф. Хайдер, Л. Фестінгер, А. Бодалев та інші. Проблемою видів самопрезентації, її стратегій і тактик займалися І. Джонс, і Т. Пітман, Г. Бороздіна, С. Дж. Чи, Б. Квіглі, М. Неслер, А. Корбетт, Дж. Тедескі, А. Шутц та інші.

Сама ж ідея розвитку критичного мислення належить відомим американським психологам ХХ ст. В.Джеймсу і Дж.Дьюю. Пізніше теорію формування критичного мислення розробляли такі вчені, як Д.Клустер, К. Мередіт, Р.Поль, Р.Стенберг, Д.Стілл, Ч.Темпл, Д.Халперн та ін.

Формування та подання навколишнім власного бажаного образу вивчають у межах різних наукових напрямів. Розуміння самопрезентації в них має виражені особливості. Самопрезентація різними авторами розглядається як зумовлена внутрішніми факторами: мотивацією, побудовою образу «Я», самооцінкою (мотиваційні теорії), – або як самопрезентація, що зазнає впливу зовнішніх факторів (ситуаційні теорії), тобто параметрами конкретної ситуації, в якій діє людина (див. табл. 1).

І. Гофман, як уже зазначалося вище, є не лише автором поняття, але автором концепції «соціальної драматургії». Він виходить з того, що людина у процесі соціальної взаємодії здатна не тільки дивитися на себе очима партнера, але і коригувати власну поведінку відповідно до очікувань іншого з метою створення найбільш сприятливого враження про себе і досягнення найбільшої вигоди від цієї взаємодії (Гофман, 2000: 1) Самопрезентація також вивчалася в межах теорії когнітивного (структурного) балансу Ф. Хайдера (1946, 1958), а згодом – у теорії когнітивного дисонансу Л. Фестінгера (1957, 1969). Так, згідно з теорією Фестінгера, людська свідомість має тенденцію до узгодженості між змістом когнітивних елементів і мотиваційними ефектами, і якщо між двома цими елементами виникає протиріччя, людина відчуває дискомфорт, який намагатиметься виправити (Фестінгер, 1999). Тож у межах даної теорії самопрезентація виконує функцію усунення дисонансу між власною і чужими цінностями себе, якщо вони не узгоджуються. Щоб узгодити дані оцінки, індивід використовує ряд усвідомлених або неусвідомлених прийомів, що викликають трансформацію думок інших про себе, щоб наблизити їх до власної самооцінки. Як приклад можна навести вибір партнерів зі спілкування, ставлення яких допомагає нам підтримувати власний, звичний образ Я, не порушуючи його цілісність.

**Огляд теорій самопрезентації відповідно
до чинників самопрезентації**

Автори	Фактори мотиваційних теорій	Автори	Фактори ситуаційних теорій
І. Гоффман	засіб організації взаємодії з іншими людьми для досягнення своїх цілей	Дж. Тедеші та М.Ріес	форма соціальної поведінки
Б. Шленкер і М.Вейголд, М. Лірі та Р. Ковальські; Д.Майерс	засіб підтримки самооцінки	Р. Баумейстер і А.Стейхлбер	засіб самовираження
Дж. Г. Мід і Ч.Кулі	засіб формування образу «Я» і самооцінки	Г. В. Бороздіна	напрямок сприйняття партнера по певному шляху
Ф. Хайдер і Л.Фестінгер	прийом усунення когнітивного дисонансу	Ю. М. Жуков	створення певного враження і регуляція власної поведінки
Р. Аркін і А. Шутц	реалізація мотивації, досягнення або уникнення невдач	І. Джонс і Т.Пітгман	прояв прагнення до влади в міжособистих відносинах
Р. Вікланд	створення стану об'єктивної самосвідомості в результаті сприйняття чужих оцінок		
Г. Глейтман	наслідок підвищення мотивації в результаті фокусування уваги на собі		

А. Фестингер, М.Шеріер, А. Басс, М. Снайдер	особистісна риса		
А. Б. Філонов	уявлення своїх особистісних якостей у зв'язку з потребою в довірчих відносинах		

У процесі самопрезентації людина управляє враженнями оточуючих людей і так створює певне ставлення до себе. Якщо засоби самопрезентації виважені, послідовні та мають постійний характер, то відбувається формування іміджу. Внаслідок створення певного образу особа, яка його створила, отримує зворотній зв'язок від соціуму щодо власної поведінки. А вже реакція соціального оточення приводить до емоційної (негативно або позитивно забарвленої) реакції особи, що є чинником коригування самопрезентації. Адже зіставлення кількості негативних або позитивних реакцій певною мірою визначає та підтримує самооцінку.

Тож, як бачимо, процес самопрезентації має глибинний характер, що впливає не лише на соціальну сферу особистості, а й на формування образу «Я», ставлення людини до себе та часто може стати причиною соціальних страхів, установок, прагнень. О.М. Капустюк стверджує, що самопрезентація не обмежується актами пред'явлення свого поверхового, зовнішнього Я, але включає до свого змісту внутрішні аспекти Я (Капустюк, 2007).

Дослідники М. Лірі і Р. Ковальські (1990) визначають самопрезентацію як процес, за допомогою якого індивіди намагаються контролювати враження навколишніх про самих себе. Тож і феномен самопрезентації автори розглядають у зв'язку із ситуаційними чинниками. До таких факторів належать, у першу чергу, ступінь публічності, значимість цілей взаємодії для суб'єкта, залежність від об'єкта самопрезентації та ін. Дослідники припускають, що індивід свідомо чи несвідомо, але завжди прагне представити бажаний образ свого Я собі та іншим, щоб, зокрема, підтримати власну самооцінку (Leary & Kowalski, 1990).

М. Снайдер (1987) ставив феномен самопрезентації в пряму залежність від феномена саморефлексії (в деяких джерелах «самомоніторинг»), де саморефлексія є особистісною рисою. При вибудовуванні певної поведінки одні люди беруть за основу власне сприйняття себе (реальне Я), а інші – керуються тим, що про них можуть подумати інші люди (проективне Я), тобто рефлексією думок інших про нас (Snyder, 1979). Виходить, що особи з високим рівнем саморефлексії не

займаються спеціальним вибудовуванням самопрезентації, тобто роблять це несвідомо і для себе, а не для зовнішньої аудиторії. Люди з низьким рівнем саморефлексії стурбовані думкою й оцінками про себе оточуючих, тому усвідомлено займаються самопрезентацією, щоб справити на інших потрібне враження і тим досягти бажаних об'єктивних або психологічних цілей. При цьому до уваги береться лише значимість зовнішньої аудиторії, внутрішня не має значення.

Р. Чалдіні запропонував дві тактики самопрезентації, де самопрезентація в розумінні автора є управлінням враженням про себе. Перша, непрямая тактика, – «насолада відбитої слави» – використання чужого успіху для досягнення цілей своєї самопрезентації, друга, непрямая техніка, «шкодити» – перебільшення недоліків когось або чогось для підвищення власного статусу (Чалдини, 2010).

Найвідомішою класифікацією тактик самопрезентації є класифікація колективу авторів С. Дж. Чи, Б. Квіглі, М. Неслера, А. Корбетта, Дж. Те-дескі. У класифікацію включено 12 тактик: п'ять захисного типу і сім – асертивного типу. Основою для виокремлення тактик послужила така особливість у поведінці людей як прагнення отримати соціальне схвалення або прагнення уникнути значних втрат при отриманні негативного соціального зв'язку. На основі цієї класифікації автори розробили опитувальник для виявлення тактик самопрезентації (Lee et al, 1999).

І. Джонс та Т. Пітман дослідили принципи, за якими тактики самопрезентації утворюють стратегії самопрезентації. На основі емпіричних даних вони перевірили припущення, що самопрезентація походить від потреби розширювати і підтримувати вплив у міжособистісних стосунках, тобто у прагненні до досягнення влади, вони виокремили п'ять основних стратегій :

1) прагнення подобатися є стратегією, що зобов'язує навколишніх бути люб'язними, доброзичливими до суб'єкта;

2) самореклама, або самопросування, є стратегією, згідно з якою особа докладє зусиль, щоб просувати власну компетентність;

3) залякування – демонстрація сили, що зобов'язує навколишніх підкорятися;

4) пояснення прикладом – демонстрація власної особистісної переваги;

5) благаання – демонстрація слабкості, що дає можливість впливати на навколишніх через співчуття.

Комунікатору пропонувалося спочатку обрати типаж людини, яка здається привабливою або компетентною, або загрозливою, або

потребує підтримки. Потім, використовуючи власний життєвий досвід, потрібно створити потрібний образ особи за допомогою спеціальних прийомів – технік: лестощів, погроз, благання тощо.

У такий спосіб образ самопрезентації обирається в соціальному контексті, а джерелом його реалізації стають комунікативні прийоми з життєвого досвіду (Jones, 1982).

Р. Баумайстер виокремлює дві стратегії самопрезентації, виходячи з мети і способів поведінки: «догоджаюча стратегія» – виставляння себе у вигідному світлі через зовнішнє підстроювання до аудиторії, щоб отримати схвалення, «самоконтролююча самопрезентація» – підтримка і зміцнення свого «внутрішнього Я», що справляє враження на оточуючих (Baumeister, 1984).

А. Шутц виокремила чотири стратегії самопрезентації на основі пасивної або активної поведінки суб'єкта, а також мотивів самопрезентації (прагнення отримати соціальне схвалення або уникнути значних утрат у соціальному схваленні): асертивний (assertive), агресивний (offensive), захисний (protective) і виправдовується (defensive) (Schutz, 1998).

Як бачимо, і формування самопрезентації, і вибір необхідних або актуальних стратегій і тактик самопрезентації, і, тим паче, їхня корекція передбачають опрацювання особою значного обсягу інформації, що надходить до неї з навколишнього соціуму, розуміння та зіставлення отриманої інформації з власними потребами, мотивами і бажаними результатами взаємодії, що потребує навичок застосування критичного мислення.

У наш час критичне мислення є затребуваною та актуальною навичкою, оскільки щодня ми стикаємося з величезною кількістю інформації. Завдяки соціальним мережам та істотному збільшенню обсягів інформації, від яких залежить ефективність міжособистісних взаємодій, особа постає перед необхідністю напрацювання навичок аналізу пропонованих моделей для наслідування позицій лідерів думок і модних тенденцій. З огляду на проблематику нашого дослідження, доречно розглядати критичне мислення як механізм, який сприяє:

- обґрунтуванню власної позиції (а отже, й усвідомленню стратегії самопрезентації та її конструкторності чи неконструкторності у сфері вибудови міжособистісних взаємодій);
- демонстрації хибності міркувань опонента (або запропонованих моделей чи невідповідності тенденцій та приписів);
- доведенню правильності власної позиції (що проявлятиметься у коригуванні тактики самопрезентації та потенційному самовиправданню в разі отримання негативного зворотного зв'язку).

Тому метою нашого емпіричного дослідження стало визначення особливостей та ролі критичного мислення у виборі тактик самопрезентації у студентів. Відповідно до поставлених завдань нашого дослідження була обрана вибірка студентів різних спеціальностей (n=86), до якої увійшли: психологи (n=27), біологи (n=15), архітектори (n=17), фізичне виховання (тренерська робота) (n=18), соціальне забезпечення (n=9). Різні спеціальності були обрані для того, щоб визначити, чи можна простежити фахові відмінності у виборі тактик самопрезентації. Зауважимо, що респонденти брали участь у цих опитуваннях у період пандемії, що є значним дестабілізаційним фактором, який певною мірою може впливати на результати дослідження. Також результати дослідження можуть допомогти у визначенні ефективних тактик самопрезентації відповідно до особливостей спеціальності студентів.

Для вивчення ролі критичного мислення у виборі тактики самопрезентації відповідно до поставлених завдань були використані такі психодіагностичні методики:

- тест критичного мислення А. Старкі для визначення рівня критичного мислення.
- шкала виміру тактик самопрезентації Б. Квіглі, С. Лі, спрямована на визначення тактик і стратегій самопрезентації;
- шкала соціального самоконтролю Снайдера є опитувальником для вимірювання «соціального самоконтролю» (англ. Self– monitoring) – особистісної характеристики, спрямованої на досягнення соціальної пристосованості;
- тест велика п'ятірка. П'ятифакторний опитувальник особистості Р. МакКрає, П. Коста, використаний для визначення особистісного профілю респондентів, щоб визначити його вплив на формування тактик самопрезентації.

Також використані методи математичної статистики: кореляційний аналіз для визначення взаємозв'язків особистісного профілю і тактик самопрезентації та однофакторний дисперсійний аналіз для визначення істотних відмінностей між проявом критичного мислення і технік самопрезентації.

Для порівняння особливостей прояву рівня критичного мислення у різних спеціальностей подаємо зведені відсоткові значення у таблиці 2.

Таблиця 2

Рівень критичного мислення у різних спеціальностей

Спеціальність	низький	середній	високий
---------------	---------	----------	---------

Психологи	22%	59%	19%
Біологи	7%	60%	27%
Тренери	22%	67%	11%
Архітектори	29%	47%	24%
Соціальне забезпечення	22%	56%	22%

Порівнявши результати різних спеціальностей можемо зауважити певні особливості кожної з груп у виборі тактики самопрезентації.

Особистісним профілям студентів-психологів притаманний прояв емоційної нестабільності. Домінуючими тактиками самопрезентації виступають: перешкоджання самому собі, вибачення, перебільшення своїх досягнень та негативна оцінка інших.

В особистісних профілях студентів-біологів також високий рівень емоційної нестабільності. Переважаючими тактиками самопрезентації є: виправдання з прийняттям відповідальності, заперечення, вибачення, приклад для наслідування, негативна оцінка інших і прохання.

Групі студентів-тренерів притаманні високі показники за фактором емоційної стабільності. Також для цієї групи респондентів характерні такі тактики: виправдання з прийняттям відповідальності, приписування собі досягнень, перебільшення своїх досягнень, що входять до стратегії «самопіднесення» і тактика негативної оцінки самопрезентації інших.

В особистісних профілях студентів-архітекторів переважають фактори емоційної нестабільності й експресивності. Переважаючими тактиками є виправдання із запереченням відповідальності, перебільшення своїх досягнень та негативна оцінка інших.

Для спеціальності соціальне забезпечення переважаючим фактором особистісного профілю є експресивність, а їхніми основними тактиками самопрезентації – виправдання із запереченням відповідальності та бажання сподобатись.

Для виявлення взаємозв'язків між особистісним профілем і техніками самопрезентації використаний кореляційний аналіз.

Значні кореляційні зв'язки з фактором «Емоційна стабільність – нестабільність» наявні у таких тактик самопрезентації: заперечення ($r = 0.35$ при $p > 0.05$) та перешкоджання самому собі ($r = 0.47$ при $p > 0.05$) може вказувати нам на те, що контроль особистості за своїми емоціями сприяє вибору стратегії «Уникнення», що характеризується ухиленням від прийняття відповідальності та рішучих дій; що, враховуючи можливий вплив такого дестабілізуючого фактору, як пандемія, дозволяє при-

пустити, що ця тактика може виступати одним із адаптаційних чинників. Проте така адаптація неконструктивна, адже позбавляє особу можливості контролювати навколишнє середовище та стверджувати власну суб'єктність. Можемо також відзначити наявність помірного прямого кореляційного зв'язку фактора «Емоційна стабільність – нестабільність» з тактикою вибачення ($r = 0.48$ при $p > 0.05$), що дозволяє припустити зумовленість вибору цієї тактики самопрезентації емоційною стабільністю особистості, адже зусилля, скеровані на реалізацію бажання сподобатися, вимагають певного емоційного контролю.

Менш значущі кореляційні зв'язки показника критичного мислення з вибаченням ($r = 0,26$ при $p > 0.05$) як тактикою самопрезентації, ймовірно, може вказувати на те що, обираючи цю тактику, респонденти даної групи більш схильні орієнтуватися на майбутній результат, і, мотивуючись бажанням сподобатися, намагаються використовувати прогнозування майбутніх подій, що є складовою критичного мислення. Тоді як тенденція до зворотної кореляції між критичним мисленням і тактикою залякування ($r = -0.26$ при $p > 0.05$) може свідчити, що дана тактика неефективна при активному використанні критичного мислення.

Отже, для виявлення статистично значущих відмінностей у тактиках самопрезентації, відповідно до рівня критичного мислення, ми використали однофакторний дисперсійний аналіз ANOVA.

Оскільки досліджувані групи мали нерівномірний розподіл, ми перевірили отримані дані на однорідність вибірки за критерієм Лівена (Levene's test). Ті шкали, за якими виявлено неоднорідність вибірок, було перевірено за тестом Велча (Welch test, аналогом ANOVA для неоднорідних вибірок). А з метою визначення особливостей самопрезентації у груп з різним рівнем критичного мислення ми використали апостеріорні тести (Тьюкі для однорідних вибірок та Геймса – Хауела – для неоднорідних)

З метою виявлення потенційних взаємозв'язків особистісного профілю та критичного мислення ми використали однофакторний дисперсійний аналіз за фактором критичного мислення, який показав наявність статистично значущих відмінностей за шкалами Емоційна стабільність – нестабільність ($F(2,148) = 4.079$, $p = 0.020$) та Експресивність – практичність ($F(2,148) = 5.845$, $p = 0.004$). Ми застосували апостеріорний тест Тьюкі для детальнішого розуміння характеру виявлених відмінностей, який показав, що респондентам з високим рівнем критичного мислення притаманні помірні показники ($M=5.53$, $SD=2.72$) за шкалою *Емоційна стабільність – нестабільність*, у порівнянні з переважанням

більш характерних і низьких показників за цією шкалою респондентам з низьким рівнем критичного мислення ($M=4.36$, $SD=1.92$). Отримані показники дозволяють припустити, що респондентів з високим рівнем критичного мислення характеризує більша врівноваженість, витривалість, менший рівень тривожності. Показник дисперсії у групі респондентів з низьким рівнем критичного мислення дозволяє припустити, що високий рівень тривожності та емоційної лабільності достатньо характерний цій групі респондентів. Тоді як за шкалою *Експресивність – Практичність* можна спостерігати, що практичність більш виражена серед респондентів з високим рівнем критичного мислення ($M=5.08$, $SD=1.77$), ніж серед респондентів з низьким рівнем ($M=4.32$, $SD=2.77$). Це вказує на те, що використання критичного мислення може впливати на формування більш вираженої реалістичності поглядів і хорошої адаптації до повсякденного життя з акцентом на матеріальних сферах. А зважаючи на те, що наше дослідження здійснювалося під час пандемії, яка є значним дестабілізуючим фактором, можна припустити, що високий рівень критичного мислення сприяє розвитку практичності, а отже, й ліпшій адаптації особистості до навколишніх умов.

Аналіз особливості взаємозв'язків між вибором тактик самопрезентації та рівнем критичного мислення показав наявність статистично значущих відмінностей за такими тактиками самопрезентації: вибачення ($F(2,148) = 8.033$, $p = 0.001$), залякування ($F(2,148) = 3.494$, $p = 0.035$).

Детальніший аналіз за тестом Тьюкі показав наявність відмінностей у виборі тактик самопрезентації відповідно до рівня прояву критичного мислення. Так, попри вплив додаткових чинників, спостерігається, що вибір тактики вибачення більш характерний для студентів з високим рівнем критичного мислення ($M=5.73$, $SD=2.36$), тоді як студентам з низьким рівнем критичного мислення ($M=3.92$, $SD=2.36$) ця тактика менш властива. Тож можемо припустити, що студенти, які прагнуть схвалення оточення і мають ще не до кінця сформовану Я-концепцію, але вже досить високий рівень критичного мислення, схильні обирати дану тактику через раціоналізацію свого оточення. Якщо розглядати тактику залякування, то з'ясується, що помірний рівень прояву цієї тактики також більш характерний для студентів з високим рівнем критичного мислення ($M=5.33$, $SD=1.95$), тоді як для студентів з низьким рівнем критичного мислення ($M=6.50$, $SD=2.37$), попри частіше використання тактики залякування, вона все ж є більш індивідуальною рисою їхньої самопрезентації. А якщо візьмемо до уваги притаманну високому рівню критичного мислення практичність, для якої характерна певна ригідність і орієнтованість на

досягнення своїх цілей у матеріальному плані, тактика залякування, яка характеризується схильністю вдаватися до силового впливу, може бути ефективним інструментом при досягненні мети. З іншого боку, як ми вже згадували вище, дана тактика самопрезентації може бути захисним механізмом, що проявляється саме при міжособистісній взаємодії у нестабільних умовах, таких як пандемія.

Підсумовуючи результати емпіричного дослідження, можемо відзначити, що більшості респондентів притаманний помірний рівень критичного мислення, що може свідчити про наявність у студентів, які взяли участь у дослідженні певного рівня, навичок до аналізу інформації, що дозволяє їм формулювати більш ефективну самопрезентацію. Але також варто відзначити виявлені відмінності у рівні критичного мислення відповідно до фаху респондентів. Так, серед студентів-біологів найбільша кількість респондентів з високим рівнем критичного мислення, що може зумовлюватися більш сформованими навичками систематизації отриманої інформації. А серед студентів-архітекторів – вищий відсоток респондентів з низьким рівнем критичного мислення.

На основі аналізу отриманих емпіричних даних ми змогли виявити наявність впливу критичного мислення на особистісний профіль респондентів, зокрема, було виявлено взаємозв'язок рівня критичного мислення з емоційною стабільністю. Також ми помітили, що емоційна нестабільність є вираженою ознакою респондентів з низьким рівнем критичного мислення, що дозволяє зазначити, що на вибір тактик самопрезентації значно впливає особистісний профіль і ряд інших факторів, які не розглядалися у межах даного дослідження.

Аналіз отриманих даних за переважаючими тактиками самопрезентації дозволив прийти до висновку, що у студентів-тренерів переважають асертивні тактики, зокрема самопіднесення, що може зумовлюватися наявністю попереднього фахового досвіду змагань і конкурентної діяльності; студентів-біологів також характеризує переважання асертивних тактик самопрезентації (із 4 – асертивних і 2 – захисних), а у студентів-архітекторів переважають захисні тактики самопрезентації. Студентів, чий фах передбачає взаємодію за типом «людина–людина» («психологія» та «соціальне забезпечення»), характеризує амбівалентність тактик самопрезентації за ознакою асертивності – захисту.

А звідси випливає висновок, що для даної вибірки критичне мислення відіграє значну роль і може впливати на вибір як соціально бажаних, так і небажаних тактик самопрезентації. Тож отримані дані дозволяють припускати, що високий рівень критичного мислення,

впливаючи на вибір асертивних тактик самопрезентації, сприяє більш ефективній адаптації особистості до мінливих обставин і меншій вразливості до дії дестабілізаційних чинників.

References:

- Gofman, E. (2000). *Introducing yourself to others in everyday life*. Moscow: Kanon-PRESS– Ts KUCHKOVO POLE. [in Russian]
- Карустюк, О.М. (2007). *Self-presentation as a means of creating a positive image of the individual* (dissertation for PhD in psychology). [in Ukrainian]
- Mikhaylova, Ye.V. (2007). *Self-presentation. Theory, research, training*. St.Petersburg.: Rech. [in Russian]
- Pikulyova, O.A. (2013). Psychology of the personality's self-presentation: gender and age aspects. *Psikhologicheskaya Nauka i Obrazovanie*, 4, 37–44. [in Russian]
- Festinger, L. (1999). *The theory of cognitive dissonance*. St.Petersburg.: Yuventa. [in Russian]
- Chaldini, R. (2010). *Influational psychology. Convince, influence, defend*. St.Petersburg.: Piter. СПб.: Питер. [in Russian]
- Baumeister, R. F., & Steinhilber, A. (1984). Paradoxical effects of supportive audiences on performance under pressure: The home field disadvantage in sports championships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 47, 85–93.
- Jones, E. E., & Pittman, T. S. (1982). Toward a general theory of strategic self-presentation. In *Psychological perspectives on the self* (J. Suls ed., Vol. 1, pp. 231–262). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Leary, M. R., & Kowalski, R. M. (1990). Impression management: A literature review. *Psychological Bulletin*, 107, 64–77.
- Lee, S. J., Quigley, B. M., Nesler, M. S., Corbett, A. B., & Tedeschi, J. (1999). Development of a self-presentation tactics scale. *Personality and Individual Differences*, 26, 32–48.
- Schutz, A. (1998). Self-presentational tactics of talk-show guests: a comparison of politicians, experts and entertainers. *Journal of Psychology*, 132(6), 611–628.
- Snyder, M. (1979). Self-monitoring processes. *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol.12.

Наукове видання

**ВПЛИВ КОМУНІКАТИВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ
НА ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
Й ОСОБИСТІСНІ РЕСУРСИ ЛЮДИНИ
В УМОВАХ ДІЇ ДЕСТАБІЛІЗАЦІЙНИХ ФАКТОРІВ
НА СУСПІЛЬСТВО**

Колективна монографія

За науковою редакцією

І.М. Зварича

Відповідальна за випуск

Я.Ф. Андрєєва

Редактор

О.В. Лупул

Технічний редактор

Г.В. Чуйко

Верстка та дизайн обкладинки

Я.В. Чаплак

Підписано до друку 22.03.2022 р. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Друк різнографічний. Ум.-друк.арк.

Обл.-вид.арк. Зам. Тираж 50.

Видавництво та друкарня Чернівецького національного університету

58012, Чернівці, вул. Коцюбинського, 2

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №891 від 08.04.2002 р.